

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

OSMANLI YÖNETİMİ ÜZERİNE FRANSIZ ETKİ KANALLARI

Doktora Tezi

Pınar BERK

Ankara-2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

OSMANLI YÖNETİMİ ÜZERİNE FRANSIZ ETKİ KANALLARI

Doktora Tezi

Pınar BERK

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Can Umut ÇİNER**

Ankara-2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

OSMANLI YÖNETİMİ ÜZERİNE FRANSIZ ETKİ KANALLARI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Can Umut ÇİNER

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Adı-Soyadı

1. Prof. Dr. Can Umut ÇİNER

2. Prof. Dr. Birgül Ayman GÜLER

3. Prof. Dr. Koray KARASU

4. Prof. Dr. Cenk REYHAN

5. Doç. Dr. Tekin AVANER

Tez Savunma Tarihi.

02.07.2024

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Can Umut ÇİNER danışmanlığında hazırladığım “*Osmanlı Yönetimi Üzerine Fransız Etki Kanalları (Ankara, 2024)*” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri kaynakçada ve metinde eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması halinde, her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

29. 07. 2024

Pınar BERK

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	iii
TABLOLAR DİZİNİ.....	iv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLAR VE TİCARİ İLİŞKİLER

1.1. İkili İlişkilerin Kuruluşu: Kapitülasyonlar	23
1.1.1. 16.ve 19.Yüzyıllarda Kapitülasyonlar	24
1.1.2. 19.Yüzyıldaki Ticari Anlaşmalar.....	37
1.2. Ticaretin Etki Kanalları	48
1.2.1. Dil Oğlanları	49
1.2.2. Misyonerlik Faaliyetleri.....	53
Bölüm Değerlendirmesi.....	63

2. BÖLÜM

ASKERİ VE TEKNİK İŞBİRLİĞİ

2.1. Büyükelçiler	65
2.2. Fransa'nın İlk Türk Matbaasının Kurulmasındaki Etkisi.....	76
2.3. Askeri Uzman İstihdamı.....	80
2.3.1. Topçu Fransız Uzmanlar.....	80
2.3.2. Askeri Mühendislik ya da İstihkâm Alanında Fransız Subaylar	87
2.3.3. Donanmada İstihdam Edilen Uzmanlar.....	91
2.3.4. Harita Uzmanları	97
2.4. Öğrenime Gönderilen Öğrenciler	101
2.5. Modern Eğitim Kurumlarının Kurulmasında Fransa'nın Rolü	108
2.5.1. Mühendislik Okulları.....	110
2.5.2. Askeri Okullar	117
2.5.3. Sivil Okullar.....	124
2.6. Bâbıâli Tercüme Odası	146
Bölüm Değerlendirmesi.....	158

3. BÖLÜM
GAYRİMÜSLİM AYDINLAR VE OSMANLI İLERİ GELENLERİ ÜZERİNDE
FRANSA ETKİSİ

3.1. Gayrimüslim Aydınlar Üzerinde Fransa Etkisi	165
3.1.1. Etkinin Ermeni Aydınlar Aracılığıyla Yayılımı	166
3.1.2. Etkinin Yahudi Aydınlar Aracılığıyla Yayılımı	182
3.2. Osmanlı İleri Gelenleri	189
3.2.1. Osmanlı Devlet Adamları	190
3.2.2. Osmanlı Aydınları	211
Bölüm Değerlendirmesi.....	234

4. BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİNDE YÖNETİM DÜŞÜNCESİ VE SİSTEMİNİN
ŞEKİLLENMESİNDE FRANSA ETKİSİ

4.1. Jön Türklerin Düşünsel Oluşumunda Fransız Etkisi	256
4.1.1. Pozitivist Ekol ve Ahmet Rıza Bey	256
4.1.2. Psiko-Sosyoloji Ekol ve Abdullah Cevdet	264
4.1.3. Sosyal Bilimler Ekolü ve Prens Sabahattin	270
4.2. Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Politikaların Yönetim Sistemine Yansıması	292
4.2.1. Merkeze Yardımcı Kuruluşlar	293
4.2.1.1. Divan-ı Muhasebatın Kuruluşu	293
4.2.1.2. Şûra-yı Devletin Kuruluşu	309
4.2.1.3. Jandarma Teşkilatı'nın Kuruluşu	327
4.2.2. Taşra Kuruluşları	344
4.2.2.1. Altıncı Daire-i Belediye'nin Kuruluşu.....	344
4.2.2.2. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri	350
4.2.2.3. 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu	368
Bölüm Değerlendirmesi.....	380
SONUÇ	387
KAYNAKÇA.....	398
ÖZET	442
ABSTRACT	443

KISALTMALAR

Bkz	: Bakınız
ELSP	: École Libre des Sciences Politiques
ENA	: École Nationale d'Administration
JGK	: Jandarma Genel Komutanlığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.N.	: Tuna Nizamnamesi
1864 V.N.	: 1864 Vilayet Nizamnamesi
1871 V.N.	: 1871 Vilayet Nizamnamesi
YY	: Yüzyıl

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Etki Modeli Tablosu.....	21
Tablo 2: Etki Kanallarının Kronolojisi	22

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, çok sayıda Avrupalı devletle temas kurmuş ve bu devletlerin etkisiyle çeşitli alanlarda ıslahat yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin temas kurduğu ülkeler, dış politikaya göre farklılık göstermekle birlikte, bu devletler içerisinde ön plana çıkan Fransa olmuştur. Osmanlı Devleti'nin genel olarak, Fransa ile aralarında kriz olduğu dönemlerde başka bir Avrupalı devletle temasa geçtiğini ileri sürmek mümkündür. Örneğin, 1798 Napoléon Bonaparte'nin Mısır'ı işgali, 1830 Fransa'nın Cezayir'i işgali, 1831-1841 Osmanlı Devleti ve Kavalalı arasında mücadelenin yaşandığı dönem vb. Bu dönemlerde Fransa ve Osmanlı Devleti arasında kriz yaşandığı için Birleşik Krallık, Osmanlı Devletinde nüfuz kazanmıştır.

Osmanlı Devletinde 1870 yılından sonra da Almanya'nın nüfuz elde ettiğini söylemek mümkündür. Almanya'nın Osmanlı Devletinde nüfuz elde etmesinde üç faktör etkili olmuştur. Bunlardan ilki, 1870 Almanya (Prusya) ve Fransa Savaşı'ndan Fransa'nın mağlup ayrılmasıdır. İkincisi, 1877 Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşı Rusya'nın kazanmasıdır. Üçüncüsü ise, 1878 Berlin Konferansının ardından, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin varlığını sona erdirme yönünde politika benimsemeleridir.

Osmanlı Devleti'nin belirli dönemler dışında genel anlamda Fransa ile temas kurduğu tespit edilmektedir. Ancak Fransa dışındaki devletlerin etkilerinin belirli bir alanla sınırlı kaldığı görülmektedir. Örneğin İlber Ortaylı, 19.YY'nin ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti üzerinde Almanya'nın askeri, ticari ve siyasi alanda etkili olduğunu belirtmekte, ancak Almanya'nın hiçbir zaman ne kültürüyle ne edebiyatıyla ne de klasik Alman felsefesiyle Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmadığını iddia etmektedir (Ortaylı, 1981: 49-50). Benzer şekilde Birleşik Krallıkta, Osmanlı Devleti üzerinde; askeri, mali, eğitim, hukuki gibi alanlarda örneğin, hapisanelerde işkencenin

önlenmesi, din değiştirme nedeniyle idam cezasının kaldırılması vs gibi düzenlenmelerin yapılmasında etkili olmuştur. Ancak bu etki hiçbir zaman Fransa'nın etkisi kadar kapsamlı olamamıştır (Erhan ve Sarıalioğlu, 2019: 98-103). Niyazi Berkes, Osmanlı aydınlarından Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın uzun süre İngiltere'de yaşamalarına rağmen, İngiltere'nin bilim ve edebiyatından etkilenmediklerini, Fransız aydın ve yazarlarının etkisinde kalmaya devam ettiklerini belirtmektedir (Berkes, 1985: 166).

Bu saptama, Neden Fransa?, Neden diğer Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti üzerinde Fransa kadar etkili olmadı? sorusunu beraberinde getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya tercih etmesinde ve Fransa'nın Osmanlı üzerinde etkili olmasında üç unsurun belirleyici olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, iki devletin dostluğunun uzun bir geçmişe dayanmasıdır. İkincisi, Fransız merkezietçiliğidir. Üçüncüsü ise, aşamalı bir şekilde oluşan etki kanallarıdır.

Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler uzun bir geçmişe sahiptir. Fransa, Osmanlı Devleti ile ilk dostluk ilişkileri kurulduğu andan itibaren, Osmanlı Devletinden çeşitli imtiyazlar elde etmek ve ticari ilişkiler kurmak için çaba göstermiştir. Nitekim Fransa'nın abalaları boşa gitmemiştir. Osmanlı Devleti tek taraflı bir lütuf olarak, Fransa'ya kapitülasyonlar vermiştir. Bu tek taraflı süreç, Osmanlı Devleti'nin askeri üstünlüğünü koruduğu dönemde hiçbir sorun yaratmamıştır. Fakat özellikle 17.YY'nin son çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı Devleti askeri üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Bu üstünlüğünü kaybettiğinin ilk göstergesi 1699 tarihli Karlofça Anlaşması, ikinci göstergesi ise, 1718 Pasarofça Anlaşmasıdır. Bahse konu olan anlaşmalar, Osmanlı Devleti üzerinde uyarıcı bir etki yaratmış ve güç dengelerinin değiştiğini, Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarını korumak için hem siyasi hem de ordusunu güçlendirmek için de askeri ve teknik bilgiye gereksinim duyduğunu göstermiştir. Bu gereksinimler, Batı'ya özellikle de eski dostu olan Fransa'ya olan ilgiyi

artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ilgisinin artması, Fransız etkisinin çeşitli kanallar vasıtasıyla Osmanlı Devletine yayılmasını sağlamıştır. Öyle ki Solnon'un ifadesiyle Osmanlı Devleti üzerindeki Fransa etkisi; modern kanunlarda, idari yapıda, mimaride, kültürde, sanatta neredeyse yaşamın her alanında kendisini göstermiştir (Solnon, 2019: 324-356-514). Bu kapsamda tezin konusunu, Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde etkili olmasını sağlayan etki kanalları oluşturmaktadır.

Türk-Fransız ilişkilerine yönelik genel bir literatür taraması yapıldığında, bu konuya dair çok sayıda çalışma bulmak mümkündür. Ancak bu iki ülke arasındaki ilişkileri en geniş kapsamlı inceleyen kişinin İsmail Soysal olduğu söylenebilir. Soysal farklı konularda çok sayıda çalışma yapmakla birlikte, Fransa ve Türkiye ilişkilerine yönelik dokuz eser kaleme almıştır. Bu eserlerin gerek içerik gerekse kronolojik açıdan birbirlerini tamamladığını söylemek mümkündür. Çünkü Soysal'ın Türk-Fransız ilişkilerine yönelik çalışmalarının tamamı incelendiğinde; yazarın, "*1396 Niğbolu Savaşı'ndan*", Türkiye ve Fransa arasındaki ilişkilerin "*Ermeni Meselesi*" sebebiyle kopma noktasına geldiği 1984 yılına kadar olan süreyi kapsamlı bir şekilde tetkik ettiği tespit edilmektedir.

Fransa ile ilgili olarak, YÖK Tez Merkezi tarandığında, Mayıs 2024 itibariyle 3794 kayıt bulunduğu tespit edilmektedir. Bu kayıtlardan 2406'sı sosyal bilimler alanında yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden oluşmaktadır. Tarama, siyaset bilimi ve kamu yönetimi, kamu yönetimi, siyaset bilimi, mahalli idareler, yerel yönetim anabilim dalları olarak sınırlandırıldığında 126 yüksek lisans ve doktora tezine ulaşılmaktadır. Tarama daha spesifik olarak; Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi ya da etki kanallarını içeren bir biçimde yapıldığında altı yüksek lisans ve doktora tezi saptanmaktadır.

Bu tezlerden ilki, 1993 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne ait Fatma Uygur tarafından yazılan "*Influence Française sur la Culture Turque (Türk Kültüründe Fransız Etkisi)*" başlığını taşıyan yüksek lisans tezidir. Uygur, Fransızcanın 18.YY'den itibaren yavaş yavaş Osmanlı Devletine nüfuz ettiğinden bahsetmektedir. Osmanlı Devletinde Fransız nüfuzunun en yüksek olduğu dönemin Tanzimat dönemi olduğunu iddia etmektedir. Roman, tiyatro, deneme, eleştiri gibi edebî türlerin, Tanzimat'tan sonra geliştiğini belirtmektedir. Tezde doğrudan etki kanalları biçiminde ifade bulunmamaktadır. Ancak Uygur, yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması ile Osmanlı topraklarında kurulan yabancı okullar ve Galatasaray Lisesi'nin Fransızcanın Osmanlı toprakları üzerinde yayılmasını sağladığını ve roman, tiyatro, deneme, eleştiri gibi edebî türlerin gelişmesine zemin hazırladığını belirtmektedir. Tezde Osmanlı Devletinde batılılaşma süreciyle toplumsal yaşamda yaşanan dönüşümü anlatmak için o dönemde önemli başarılar kazanan Recaizade Mahmut Ekrem'in "*Araba Sevdası*" isimli romanını incelenmektedir (Uygur, 1993: 20-26-64).

Tezlerden ikincisi, 2008 yılında İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalına ait Kuntay Gücüm tarafından kaleme alınan, "*Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*" başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu tez Tanzimat döneminde Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini incelemektedir. Tezde Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini hangi kanallarla sağladığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Gücüm'e göre, Fransa, Osmanlı Devleti üzerinde dört kanal vasıtasıyla etkili olmuştur. Bunlardan ilki, Fransız reform programıdır. Gücüm, tüm kaynaklarda Fransız reform programını Osmanlı Devleti'nin reddettiği söylemi bulunmasına rağmen, Fransız reform programında yer alan birçok maddenin hayata geçirildiğini iddia etmektedir. Örneğin; Mekteb-i Sultani, Maarif Nizamnamesi, Yabancılar toprak mülkiyeti hakkında kanun, Şûra-yı Devlet vd Fransız reform programında yer verilen konulardır. İkinci kanal, Fransa'nın kurmuş

olduğu eğitim kurumlarıdır. Kanallardan üçüncüsü, Paris'te açılan Mekteb-i Osmani'dir. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasına yol açan son kanal ise, kütüphaneciliktir. Fakat etki kanalları bakımından Gücüm'ün tezinde belirli eksikler vardır. Bu eksiklerden ilki, Mekteb-i Osmani, 1857 tarihinde Paris'te açılmış bir Osmanlı okulu olmakla birlikte, bu okula daha çok Katolik Ermeni çocukları kabul edilmiştir. Ayrıca bu okul açılmadan önce de Osmanlı Devleti eğitim amacıyla Paris'teki farklı fakültelere çok sayıda öğrenci göndermiştir. Bu yüzden sadece tek bir okulun etkisini kanal olarak belirlemek yeterli değildir. Gücüm son kanal olarak, kütüphanecilikten bahsetmektedir. Ancak burada hangi yazarların kitaplarının bulunduğu, hangi kitapların çevirilerine yer verildiği, kütüphanelerin niteliksel olarak nasıl bir etki yarattığı konularından ziyade farklı kütüphanelerdeki kitap sayılarına yer vermektedir. Örneğin; Topçu Okulu Kütüphanesinde 400 cilt kitap bulunduğu, Valide Mektebinde 546 cilt ve Amerikan Kız Kolejinde ise, 22.000 kitap bulunduğundan söz etmektedir (Gücüm, 2008: 233-305). Gücüm'ün eksik bıraktığı bir diğer hususta iç unsurlardır. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan iç dinamikler nelerdir? Hangi aktörler etkili oldu? Kuşkusuz Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin tam olarak anlaşılması için yalnızca dış faktörlerin ele alınması yeterli değildir. Çünkü bir devlet üzerinde başka bir devletin etkisi sadece dış unsurlar ya da aktörler tarafından gerçekleştirilemez, bunun yanı sıra iç aktörler ve koşullarında bu duruma uygun olması gerekir.

Tezlerden üçüncüsü, 2010 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Anabilim Dalına ait Evşen Özgen tarafından kaleme alınan "*Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Seyahatname'si Üzerinden Fransa'da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığına Etkisi*" başlığını taşıyan yüksek lisans tezidir. Bu tezde, Osmanlı Devletinde mimarlığın Avrupa etkisine açılmasında Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa seyahatinin etkili olduğu ancak Osmanlı Devleti'nin Fransa'daki mimari yapıları

taklit etmekten ziyade, o yapıları kendisine göre yorumlayarak yapılarını inşa ettiği iddia edilmektedir (Özgen, 2010: 147-161).

Tezlerden dördüncüsü, 2019 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalına ait Elif Nagihan Türköz tarafından yazılmış olan “*Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesinde Fransız Jakobenizmi: Bir Etkinin Tarihsel ve İdeolojik Analizi*” başlıklı doktora tezidir. Bu tezde, Fransız devrimi ve Türkiye’deki reformlar arasında felsefi ve düşünsel benzerliklerin yanı sıra uygulama açısından da benzerliklerin bulunduğu iddia edilmektedir. Bu doğrultuda öncelikle, Rousseau’nun düşüncelerinin Türkiye’deki reformlar üzerine etkisi tartışılmaktadır. Ayrıca devrim döneminde Fransa’da hayata geçirilen yapısal düzenlemelerin, gündelik hayattaki uygulamaların, dini alanda yapılan düzenlemelerin büyük ölçüde benzerlerinin Türkiye’nin modernleşme döneminde hayata geçirildiği vurgulanmaktadır (Türköz, 2019: 80-111).

Tezlerden beşincisi, 2020 yılında Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalına ait Eylem Bor tarafından kaleme alınan “*Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitime Fransız Etkileri*” başlığını taşıyan yüksek lisans tezidir. Bahse konu olan tezde Bor, Fransız eğitim düşüncesinin Osmanlı eğitim düşüncesi üzerinde hangi açılardan etkili olduğunu açıklamaya çalışmaktadır (Bor, 2020: 53-87). Bor’un tezinde Fransa’nın, Osmanlı Devleti’nin eğitim düşüncesi üzerinde etkili olmasını sağlayan kanallar biçiminde herhangi bir başlığa yer verilmemesine veya doğrudan etki kanallarından bahsedilmemesine rağmen, tezin içeriğinden Fransa’nın Osmanlı Devleti’nin eğitim sistemi üzerinde etkili olmasını sağlayan kanallar olarak; Fransa’nın kurmuş olduğu eğitim kurumları ve Fransa’dan Osmanlı Devleti’nin askeri ve teknik eğitimine destek sağlamak amacıyla gelen uzmanlar biçiminde bir çıkarım yapılabilir.

Fransa, Osmanlı Devleti, etki veya Fransız etkisi biçiminde tarama yapıldığında karşımıza çıkan son tez ise, 2021 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Kamu

Yönetimi Anabilim Dalından Veysel Erol tarafından kaleme alınan, “*Türkiye’de Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ile Birlikte Yerel Yönetimlerin Dönüşümü: Fransa ve İngiltere Örneklerinin Etkisi*” başlıklı doktora tezidir. Erol’a göre, Türkiye’de yerel yönetim sisteminde 2000’li yıllara kadar Fransa yerel yönetim sistemi örnek alınırken, 2000’li yıllardan sonra yerel yönetim sisteminde İngiltere model olarak alınmıştır. Fakat 2010 yılından sonra Türkiye yerel yönetim sistemi tekrar Fransız yerel yönetim sistemine uygun şekilde düzenlenme eğilimi göstermiştir (Erol, 2021: 167-200). Yazar, Türk yerel yönetim sisteminin, Fransız yerel yönetim sisteminden etkilendiğini belirtmekle ve belirli ölçüde karşılaştırma yapmaya çalışmasına rağmen, bu etkinin hangi kanallar aracılığıyla meydana geldiğinden bahsedilmemekte ve tarihsel süreç ihmal edilmektedir.

Osmanlı Devleti üzerinde Fransa’nın etkili olmasını sağlayan kanalların neler olduğuna ilişkin kitaplar ve makaleler tarandığında genel olarak, Fransa’nın etki kanallarından ziyade batının etki kanalları biçiminde anlatılara ya da başlıklara rastlanmaktadır. Edouard Philippe Engelhardt, “*La Turquie et Le Tanzimat (Türkiye ve Tanzimat)*” isimli kitabında; 1864 Vilayet Nizamnamesi hazırlanırken Fransa’nın model alındığı, Şûra-yı Devlet oluşturulurken Fransa’nın örnek alındığı, Osmanlı Devleti’nin 1850 tarihli Ticaret Kanunu hazırlanırken Fransız Ticaret Kanunundan esinlendiği vb gibi Fransa’nın model olarak alındığı çok sayıda uygulamadan söz etmektedir. Ancak Engelhardt, Fransa’nın hangi kanallar vasıtasıyla Osmanlı Devleti üzerinde etkili olduğundan söz etmemektedir (Engelhardt, 1884: 330-341).

Bernard Lewis, “*The Impact Of The French Revolution On Turkey*” isimli makalesinde Fransız Devrimine ilişkin düşüncelerin yayılmasında altı kanalın üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki, askeri eğitimidir. İkincisi, Osmanlı Devletinde teknik bilgi ve beceri sağlamak amacıyla gelen uzmanlardır. Üçüncüsü, büyükelçilerdir. Düşüncelerin yayılmasında etkili olan dördüncü kanal, tercümanlardır. Beşinci kanal,

misyonerlik faaliyetleridir. Altıncı kanal ise, yurtdışına eğitim için gönderilen öğrencilerdir (Lewis, 1953: 105-125).

Paul İmbert, “*Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*” isimli kitabında, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hangi kanallar vasıtasıyla etkili olduğuna yönelik herhangi bir başlığa yer vermemektedir. Ancak kitabın içeriğinde Fransa'nın kurumları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yani Fransızların Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yapmış oldukları yatırımlarla; demiryolları, rıhtımlar, fenerler, hastaneler, bakımevleri ve okullar aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde, Fransızcanın ve Fransız kültürünün yayılması hususunda etkili olduklarından ve ayrıcalıklarını koruduklarından söz etmektedir (İmbert, 1981: 93-97).

İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu, “*Le Tanzimat et Le Modèle Français: Mimétisme ou Adaptation?*” isimli makalelerinde, Tanzimat reformları üzerinde Fransız etkisinin görüldüğünü ve bu etkinin görülmesinde de Fransız diplomatların önemli katkılarının olduğunu iddia etmektedirler. Ortaylı ve Akıllıoğlu'na göre, Osmanlı Devleti Fransa'yı doğrudan taklit etmemiştir. Osmanlı Devleti, siyasi ve ekonomik koşulları dikkate alarak, zamanının koşullarına uygun olarak reformlarını gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Fransa'yı örnek almasında üç özellik etkili olmuştur. Bunlardan ilki, Fransızcanın evrensel bir dil olmasıdır. İkincisi, Fransa'nın modern merkezi bir yönetime sahip olmasıdır. Üçüncüsü ise, Fransız hukuk sisteminin gıpta edilecek modern yasalara sahip olmasıdır (Ortaylı ve Akıllıoğlu, 1986: 200-208).

Fatma Müge Göçek, “*East Encounters West France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*” isimli kitabının ilk bölümünde Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki etkileşimden ve bu etkileşim sürecinde elçiliğin etkisinden bahsetmektedir. Yazara göre, Osmanlı Devleti'nin Fransa üzerindeki etkisi geçici olmuştur. Yani kısa

sürelî bir moda olarak kendini göstermiştir. Buna karşılık, Fransızların Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi kalıcı olmuştur. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasında Mehmet Said Efendi'nin elçiliği önemli rol oynamıştır. Mehmet Said Efendi, İstanbul'a dönerken yanında Versailles ve Fontainebleau Saraylarının planlarını da getirmiştir. Ayrıca park, bahçe yapımı ve tasarımlarının Versailles modeline göre planlamıştır. Mehmet Said Efendi, Osmanlı Devletine matbaanın gelişinde de önemli rol oynamıştır. Göçek'e göre, bu durum Mehmet Efendi'nin Paris elçiliğinin tek başına en önemli teknolojik sonucu gibi görünmektedir. Göçek'e göre, Osmanlı Devleti üzerinde Fransa'nın etkisinin artmasına yol açan başka bir faktör de “*Jeunes de Langues (Dil Oğlanları)*”dır. Dil oğlanları, İstanbul'da Fransız varlığının güçlendirmiştir. Dil becerileri sayesinde, Fransız kültürünü Osmanlı toplumu için daha erişilebilir hale getirmişlerdir ve Osmanlı İmparatorluğundaki Fransız etkisi ve ticaretinin yayılmasını sağlamışlardır. Göçek kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Fransa'dan ziyade genel olarak Batı ile Osmanlı Devleti etkileşimi ve Batının Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan unsurlara yer vermektedir. Yazar, Batının Osmanlı toplumu üzerinde etkili olmasını sağlayan üç unsura yer vermektedir. Bunları; ticaret, teknoloji ve Osmanlı içerisindeki sosyal gruplar olarak sıralamaktadır (Göçek, 1987: 72-136).

Ekmeleddin İhsanoğlu, “*Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri*” başlığını taşıyan makalesinde, batıdaki yeniliklerin ve fikirlerin Osmanlı Devletine taşınmasında çeşitli vasıtaların etkili olduğundan söz etmektedir. İhsanoğlu'na göre bu araçlar, Avrupa'dan gelen bilim insanları ve uzmanlar, Avrupa'dan gelen tüccarlar, Avrupa'ya gönderilen elçiler, tercüme eserler ve yeni kurulan kurumlardır (İhsanoğlu, 1992: 121-139).

Erik Jan Zürcher, “*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*” isimli kitabının, “*Batı'nın Etkisi ve İlk Modernleşme Girişimleri*” başlığını taşıyan birinci bölümde “*Yeni İletişim Kanalları*” alt başlığına yer vermektedir. Zürcher'e göre, batılı düşüncelerin Osmanlı

İmparatorluğu'na akışını sağlayan iki kanal bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ordu birliklerini ıslah etmek amacıyla gelmiş Avrupalı bilginler ve uzmanlardır. Zürcher, Avrupalı uzmanlar arasından ön plana çıkanların Fransızlar olduğundan bahsetmektedir. Ona göre, bu Fransız uzmanlar sayesinde, Osmanlı Devleti içerisinde Fransızca öğrenilmiştir. Yabancılar ile Osmanlı vatandaşları arasında her çeşit moda düşüncenin tartışılması imkânı olmuştur. İkinci kanal ise, Avrupa'daki Osmanlı elçilikleridir (Zürcher, 2000: 41-42).

Roderic H. Davison, “*Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*” isimli kitabında, doğrudan batının etki kanalları ya da Fransa'nın etki kanalları gibi herhangi bir başlığa yer vermemesine rağmen, çalışmasında Osmanlı Devleti üzerinde batının etki kanallarının neler olduğundan bahsetmiştir. Davison'a göre, batının Osmanlı Devleti üzerinde etki kurmasını sağlayan üç vasıta vardır. Bunlardan ilki, yeni ordudur. Osmanlı Devletinde kurulan yeni ordu sayesinde batı etkilerinin ülke topraklarına girişinin önü açılmıştır. İkincisi, Tercüme odasıdır. Davison'a göre Tercüme odası, Fransızca öğrenimini özendirmiş ve batı fikirlerinin taşınmasında yardımcı olmuştur. Üçüncüsü ise, diplomatik görevle veya askeri ya da sivil öğrenci olarak Avrupa'ya giden Türklerin aracılığıyla batılı fikirler ya da düşünceler Osmanlı topraklarında yayılmıştır (Davison, 2005: 27- 31-73).

Jacques Thobie, “*La France et La Modernisation de L'Empire Ottoman*” isimli makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesinde ve Osmanlı toprakları içerisinde Fransız etkisinin gelişmesinde, iki kanalın etkili olduğundan söz etmektedir. Ona göre, bu kanallardan en önemlisi dildir. Diğerisi ise, Fransız mason localarıdır. Thobie, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu içerisinde en çok kullanılan batı dilinin “*İtalyanca*” olduğunu iddia etmektedir. Thobie, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'nın orijinal metninin de İtalyanca olduğunu söylemekte ve Fransızcanın sonraları yavaş yavaş İtalyancanın

yerini aldığını ve özellikle 19.YY'den itibaren Türk olsun ya da olmasın, eğitimli Osmanlı tebaasının ikinci dili haline geldiğinden söz etmektedir. Fransızcanın Tanzimat döneminde, Jön Türk Devrimi sırasında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar devletin modernleşmesinde ve batılılaşmasında önemli bir araç olduğunu belirtmektedir. Thobie Fransızca sayesinde, hem sivil hem de askeri alanlarda düzenleme yapmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğuna gönderilen çok sayıda yabancı teknisyen ve uzmanlarla iletişim kurulduğunu; Osmanlı aydınlarının Fransızca dil becerileri sayesinde Rousseau, Montaigne gibi yazarları okuyabildiklerini ve bu yazarların fikirlerini Osmanlı toplumuna aktarabildiklerini ifade etmektedir (Thobie, 2006: 153-164).

Thobie'ye göre, imparatorlukta faaliyet gösteren Fransız mason localarının, modernleşme sürecinde ve Fransız etkisinin Osmanlı topraklarına yayılmasında tartışılmaz bir rolü bulunmaktadır. Tanzimat döneminde ve özellikle 1850-1875 yılları arasında Osmanlı toprakları içerisinde mason localarında patlama yaşanmaktadır. Bu mason locaları arasından en baskınları, Fransa'nın Grand Orient'i ve İtalya'nın Grand Orient'idir. 19. YY'nin ikinci yarısında sadece İstanbul'da faaliyet gösteren beş Fransız mason locası bulunmaktadır. Aynı şekilde İzmir'de, Beyrut'ta ve Selanik'te de Fransız mason locaları faaliyet göstermektedir. Bu localar, hayırseverlik faaliyetlerine yer vermenin yanı sıra toplumdaki insanların zihinlerinin kurgulanmasına da önemli ölçüde yer ayırmaktadır (Thobie, 2006: 153-164).

Stanford Shaw, *“Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu”* başlıklı kitabında öncelikle, III. Selim dönemindeki ıslahatçılardan bahsetmektedir. Ona göre, bu ıslahatçıların sayısı yirmiye geçmemektedir. Ancak bunlardan da sadece bir kaçı bilinmektedir. Islahatçıları arasında öne çıkan isimler; Çelebi Mustafa Reşit Efendi, Küçük Hüseyin Paşa, Yusuf Ağa, Mahmud Raif Efendi, Tatarcıkzade Abdullah Efendi, Ebubekir Ratib Efendi, İbrahim Nesim Efendi, Mehmed

Reşit Efendi, Arabacıade İbrahim Efendidir. Shaw'a göre özellikle Mahmud Raif Efendi, Osmanlı yönetici sınıf arasında batının teknik gelişmelerini yayma, batının düşünce ve fikirlerinin Osmanlı yönetici sınıfına aktarmada önemli rol oynamıştır. Ayrıca batılılar arasında da en çok İngilizlere yakınlık duymuştur (Shaw, 2008: 115-121). Shaw 'un kitabının "*Batıya Açılan Pencere*" isimli başlığı özellikle önem arz etmektedir. Zira bu bölümde batının etki kanallarından bahsedilmektedir. Shaw, batının Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasına yol açan sekiz etki kanalından bahsetmektedir. Bu kanallardan ilki, askeri eğitimidir. Shaw'a göre, batı dillerinin, düşünce tarzlarının yeni açılan askeri ocaklarda ve okullarda eğitim gören Osmanlılara verilmeye başlanmasıyla birlikte geleneksel Osmanlı sisteminin dayattığı sınırlamalarda bir kırılma görülmeye başlamıştır. Osmanlı gençlerinin aldıkları eğitimler, her ne kadar askeri ve teknik eğitimle sınırlı olsa da bu eğitimler vasıtasıyla Avrupa'da yayımlanmış eserleri inceleyebilme şansına sahip olmuşlar ve Avrupa düşünce sistemini kavrayabilmişlerdir. Shaw'a göre kanallardan ikincisi, Avrupalı uzmanlardır. Bu uzmanlar Osmanlı Devleti içerisinde batının fikirlerinin yayılmasında ve yeni silahların tanıtılmasında önemli rol oynamışlardır. Shaw'a göre, en göze çarpan uzmanlar Comte Bonneval ve Baron de Tott dur. Bunların dışında çok sayıda Avrupalı Osmanlı'ya hizmet etmiştir. Fakat bu Avrupalılar genelde çeşitli sebeplerle ülkelerini terk etmiş ya da kaçmış olan ve yalnızca belirli bir süre boyunca Osmanlı Devletine hizmet etmiş kimselerdir. Kanallardan üçüncüsü, yabancı büyükelçilerdir. Shaw, büyükelçilerin Osmanlı Devleti üzerinde önemli etkiler yaratmak için uğraşmalarına rağmen, bunu istedikleri ölçüde gerçekleştiremediklerin bahsetmektedir. Kanallardan dördüncüsü, Osmanlı Sultanının diğer başkentlere gönderdiği elçiler ve Avrupalıların Bâbîâli de kurdukları temsilciliklerdir. Osmanlı Sultanının başkentlere gönderdiği elçilerin raporları özellikle önemlidir. Çünkü bu raporlar, sultanlara ve çevresindekilere batının teknik ve ahlaki gelişimi hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı'nın duvarlarının

kırılmasında önemli rol oynamıştır. Kanallardan beşincisi, matbaadır. Shaw'a göre matbaa, batı biliminin Osmanlı Devletine aktarılmasında önemli rol oynamıştır. Kanallardan altıncısı, dil oğlanlarıdır. Kanallardan yedincisi, sultanın haremindeki Avrupalı kadınlardır. Bu kadınlar, batı ile iletişim kanallarının açık tutulmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Son kanal ise, Fenerli Rumlardır. Fenerli Rumların özellikle Divan heyeti baş tercümanlığını yürüttükleri ve yabancı temsilcilerle yüksek ilişkileriyle ve çocuklarını eğitim için batıya göndermeleri ve daha sonra bu fikirleri Osmanlı'ya aktarmalarıyla önemli roller oynadıkları söylenebilir (Shaw, 2008: 244-271).

Bernard Lewis, "*Modern Türkiye'nin Doğuşu*" isimli kitabının, "*Batı'nın Etkisi*" başlığını taşıyan üçüncü bölümünde, "*Geçişin Kanalları*" alt başlığına yer vermektedir. Lewis'e göre Osmanlı Devleti üzerinde batı etkisinin yayılmasını sağlayan kanallardan ilki, askeri eğitimidir. İkincisi, matbaa aracılığıyla basılabilen tercüme kitaplarıdır. Geçiş kanallarından üçüncüsü, Avrupa başkentlerine gönderilen elçiler ve bu elçilerin gittikleri ülkelerle ilgili olarak, Osmanlı Sultanına sunmak için hazırladıkları ayrıntılı raporlardır. Kanallardan dördüncüsü, batıdan gelen teknisyen ve uzmanlardır. Kanallardan beşincisi ise, Avrupa dillerini ve batı toplumunun adetlerini öğrenmek için giden Türk gençleridir (Lewis, 2014: 78-90).

Literatür taraması yapıldığında, Batı'nın etkisi konusuna daha fazla ancak Fransız etkisi ve Fransa'nın etki kanalları konusuna çok sınırlı yer verildiğini söylemek mümkündür. Fakat belirli sorun alanları bulunmaktadır. Öncelikle, Fransa'nın genel olarak Osmanlı Devleti üzerinde hangi kanallar vasıtasıyla etkili olduğuna yer verilmektedir. Fakat araştırmacıların, etki kanalları konusunda tam bir uzlaşıya varamadıkları ve sanki etki kanallarının tamamı aynı zaman dilimi içerisinde oluşmuş gibi bir algı yarattıkları söylenebilir. İkincisi, literatürde özel olarak, Fransa'nın Osmanlı yönetim sistemi ve düşüncesi üzerinde hangi kanallar vasıtasıyla etkili olduğuna ilişkin çalışma bulunmamaktadır. Üçüncüsü, Osmanlı Devletinde idare veya

mülki idare ya da mahalli idareler üzerine yapılan reformlarda Fransa etkisi bulunmaktadır biçiminde görüşler dile getirilmektedir. Örneğin; Engelhardt, Osmanlı Devletindeki idari reformlar üzerinde Fransa'nın etkili olduğunu savunmaktadır (Engelhardt, 1882: 107). Findley, Osmanlı mülki idare sisteminde reform yapılırken Fransa'nın örnek alındığını söylemektedir (Findley, 2019: 301). Talat Mümtaz Yaman, “*Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma*” başlığını taşıyan makalesinde, Osmanlı Devleti'nin mülki idare sisteminde reform yaparken, Fransa'nın idari usulünü esas aldığını belirtmektedir (Yaman, 1940: 1487-1489). Bu şekilde düşünen çok sayıda çalışmanın olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu görüşler savunulurken, Fransa'nın bunu hangi etki kanalları vasıtasıyla yaptığı, diplomatik arka planın nasıl olduğu, Fransız etkisinin Osmanlı yönetim reformlarına nasıl yansıdığına ilişkin pek çok soru yanıtı kalmaktadır. İşte bu tezin önemi de bu noktada açığa çıkmaktadır.

Bu tezin temel iddiası, “*Fransa, Türk yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde etkili olmuştur. Bunu da on etki kanalı aracılığıyla sağlamıştır.*” Tezin amacı: Her bir etki kanalının nasıl bir mekanizmayla kurulduğunu, nasıl işlediğini tespit etmektir.

Tez kapsamında temel sorunlardan biri de Fransa ve Osmanlı Devleti arasında tek taraflı bir etki yani etkilenme mi söz konusudur? Yoksa iki devlet arasında etkileşim mi söz konusu olmaktadır? Bu soru yanıtlanmadan önce etki, resepsiyon, nüfuz, baskı, etkileşim, etkilenme, esin gibi kavramların açıklanması gerekmektedir.

Etki kavramı etimolojik olarak, “*et*” kökünden gelmektedir. Eyüboğlu'na göre, “*et*” sözcüğü; etmek eyleminin kökü, gövdeyle sürdürülen bütün eylemlerin odağıdır. “*Et*” ister bir eylem kökü, isterse bağımsız bir kavram olarak ele alınsın gövdesel devinimlere değin bütün işlemlerin temelidir (Eyüboğlu, 2017: 247). Et köküne “*ki*” ekinin getirilmesiyle etki sözcüğü oluşmakta ve bahse konu olan kavram üzerinden de

etkilenme, etkileşim, etkilemek, etkin, etkinlik, etkililik vb gibi çok sayıda sözcük üretilmektedir (Timuçin, 2004: 249). Kendisinden çok sayıda sözcük üretilen “*etki*” kavramı da çok farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin; etki, bir kimse ya da nesnenin bir kişi veya şey üzerindeki gücü “*tesir*”; bir etken ya da bir nedenin sonucu; bir kimse üzerinde bırakılan izlenim (Hançerlioğlu, 2000: 215). Bir nedenin sonucu olarak düşünülen, onun doğurduğu gerçek olay; maddenin sonsuz türlerinden bir veya bir kaçının diğer maddelerde yol açtığı değişiklik biçiminde tanımlanmaktadır (Dil Derneği, 2018: 532).

Resepsiyon, Latince “*almak, geri çekmek, devralmak*” anlamlarına gelen “*recipere*” mastarından türetilen “*receptio*” kelimesinden gelmektedir (Dictionnaire de L’Académie Française, 2024). “*Le Nouveau Petit Robert*” sözlüğüne göre resepsiyon, bir eylemi kabul etme manasına gelmektedir (Debove ve Rey, 2007: 2138). Bozkurt resepsiyon kavramını, bir toplumun hukuki mevzuatının başka bir toplum tarafından, kendi hukuku olarak alınması biçiminde tanımlamaktadır (Bozkurt, 2020: 6).

Nüfuz kavramı, Arapça “*nfd*” kökünden gelmekte olup TDK’ye göre; içine geçme, kuvvet, erk, istediğini yaptırabilme gücü anlamına gelmektedir¹.

Baskı, Türkçe’de “*bas*” kökünden gelmektedir. Eyüboğlu’na göre “*bas*” kökü içerisinde; saldırma, sindirme, sıkışma, ezme, üstünlük sağlama anlamları saklıdır (Eyüboğlu, 1989: 44). Baskı kavramı TDK Büyük Sözlüğe göre; hak ve özgürlükleri sınırlayarak, zorlama durumudur (TDK, 2011: 380).

Etkileşim kelimesinin İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca karşılıkları köken bilim açısından incelendiğinde aynı köke dayanmaktadır. Bu yüzden sadece kavramın İngilizcesini etimolojik açıdan incelemek yeterlidir. Etkileşim ya da İngilizce karşılığıyla “*interaction*” kavramı, “*The Oxford Dictionary Of English Etymology*”

¹ <https://sozluk.gov.tr/> (e.t.20.02.2024).

isimli sözlüğe göre, between (arasında) ve among (arasında/içinde) manalarına gelen “*inter*” kelimesi ile bir şey yapmak anlamına gelen “*action*” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır (Onions, 1966: 10- 480).

Etkileşim kavramına ilişkin gerek Türkçe gerekse yabancı dillerde etimolojik inceleme yapıldığında kavramın ortak paydasının tesir ya da etkinin paylaşılma durumunun olduğu görülmektedir. Orhan Hançerlioğlu’na göre etkileşim, birbirini karşılıklı olarak etkileme biçimi manasına gelmektedir (Hançerlioğlu, 2000: 215).

Etkilenme, Hall ve Barrett’e göre; davranışlar, düşünceler, tutumlar, hedefler, ihtiyaçlar ve değerlerde değişiklik yaratan ayrıca başkalarının davranışlarını belirli yönde değiştirmesini sağlamaya yönelik, kişi ya da kişilerin başkaları üzerinde uyguladığı güçtür (Hall ve Barrett, 2007). Le Petit Robert Sözlüğünde etkilenme kavramı bir çeşit sosyal güç biçiminde tanımlanmaktadır. Etkilenme, bir kişinin fikirlerinin başkaları tarafından benimsenmesini sağlayan sosyal güçtür (Rey Debove ve Rey, 2004: 1172). Harold Bloom’a göre, etkilenme ya da *influence* kavramı, Thomas Aquinas’ın bilgi ve inancı kiliseyle bütünleştiren Latincesinde dahi “*başkaları üzerinde güce sahip olma*” anlamındadır ve bu anlamından yüzyıllardır hiçbir şey kaybetmemektedir. Bloom, etkilenmek kavramının ilk kullanıldığında, insana yıldızlardan akan semavi sıvıyı almak anlamına geldiğinden bahsetmektedir (Bloom, 2008: 65). Samuel Jonhson, 1785 tarihli “*A Dictionary Of The English Language*” isimli sözlüğünde etkilenme kavramının iki manası olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki, dünyada yaşayan canlıları ve onların ilişkilerini yürüten tanrısal güçtür. Etkilenme kavramının ikinci manası ise, egemen güç; yönetme ve değiştirme gücüdür (Johnson, 1785: 1040). Etkilenme kavramı konusunda her ne kadar tanımlar ya da tanımlamalar farklılaşsa da çok sayıda yazarın birleştiği ortak nokta etkilenmenin bir güç olduğudur.

Esin kavramı “es” kökünden gelmekte olup, es kökünün anlam içeriğinde; genişlemek, yayılmak, beslemek manaları saklıdır (Eyüboğlu, 1989: 77). Esin kavramı TDK Büyük Sözlüğe göre, etkilenme, çağrışım, ilham anlamındadır (TDK, 2011: 1176).

Osmanlı Devleti ve Fransa arasında etkilenim mi yoksa etkileşim mi söz konusu olduğunu anlayabilmek için öncelikle etkinin kalıcı mı yoksa geçici mi olduğuna bakmak gerekmektedir. Göcek, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin kalıcı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti üzerinde Fransa etkisi kendisini yoğun biçimde Lale Devri'nde göstermektedir. Bu döneme özellikle İstanbul'daki inşaatlar damga vurmaktadır. 1719 yılında Çırağan Sarayı, 1720'de Şehzade Camii yakınında okul, kütüphane, çeşme ve türbe külliyesi, 1720 ve 1724'te iki yeni yazlık saray ve Şerafâbad Kasrı yapılmaktadır. Göcek, bütün bu inşaatların Fransız mimarisi örnek alınarak, yapıldığını iddia etmektedir. Yine İstanbul'da matbaanın kurulmasında da Fransız etkisi önemli rol oynamaktadır. Fransa üzerinde Osmanlı Devleti'nin etkisinin görüldüğü alanlarda bulunmaktadır. Örneğin, Fransa'da XIV. Louis ve halefleri döneminde moda, giyim ve dekorasyonda Turquerie olarak isimlendirilen bir akım ortaya çıkmıştır. Popülerlik ve zevk için Fransız oyunlarına Türkçe sahneler eklenmiştir. Benzer şekilde, Fransa'daki bale gösterilerine Türkçe aralar eklenmiştir. Osmanlı Padişahlarının yaşamlarını konu alan piyesler, romanlar ve operalar yazılmaya başlanmıştır. Ancak Göcek'e göre, Osmanlı Devleti'nin Fransa üzerindeki etkisi geçicidir. Osmanlı etkisi, Fransa'da kendisini yavaş yavaş kaybolan bir moda olarak göstermektedir (Göcek, 1987: 70-75).

Frédéric Hitzel, “*L'école des jeunes de langues d'Istanbul, un modèle d'apprentissage des langues orientales*” isimli makalesinde kısmen çeviri eserler üzerinden etkiyi tartışmaktadır. Hitzel, 1730 ile 1753 yılları arasında, çoğu İstanbul'da olmak üzere yüz yirmiden fazla Türkçe eserin Fransızcaya çevrildiğinden bahsetmektedir. Ona göre, çevirilerin Fransız toplumu üzerindeki etkisini bilmek

zordur. Ancak 1740'tan sonra, François Pétit de la Croix'in "*Binbir Gün (Les Mille et Un Jours)*" isimli kitabının yayınlanmasından kısa bir süre sonra masal ve efsane sayısının arttığını belirtmektedir. Bu nedenle Hitzel, İstanbul'da yapılan Fransızca tercümelemlerin, aynı dönemde Fransa'da gelişen edebî akımları bir bakıma etkilediğini iddia etmektedir (Hitzel, 2013: 30).

Jean François Solnon, özellikle 17.YY'de Fransa'da moda, giyim, dekorasyon, edebiyat ve sanatta Türk esintisi görüldüğünden, ancak 18.YY'den itibaren özellikle Fransız Devrimi ile birlikte bu alanlarda Türk etkisinin tamamen ortadan kalktığından söz etmektedir. Oysa Osmanlı Devleti üzerindeki Fransa etkisi; modern kanunlarda, merkezi idari yapıda, mimaride, kültürde, sanatta yani neredeyse her alanda göstermiştir. Fransa, Osmanlı Devleti için büyük bir esin kaynağı olmuştur (Solnon, 2019: 325-356-514).

Fransa ve Osmanlı Devleti arasında etkilenme olduğu iddia edilebilir. Çünkü Osmanlı Devleti belirli bir süre sadece belirli alanlarda Fransa üzerinde etkili olsa dahi bu etki kalıcı olmamıştır. Oysa Fransa, Osmanlı Devletini neredeyse her alanda etkilemiştir. Bu yüzden bu tez kapsamında, etkinin yönü, etkilenme olarak tayin edilecektir. Çünkü Türk yönetim sistemi ve düşüncesinin şekillenmesinde, iki ülkenin karşılıklı olarak birbirini etkilemesinden yani etkileşimden ziyade, bir devletin diğeri üzerinde etkisi söz konusu olmaktadır. Ancak etkinin yönünü tayin etmekte yeterli değildir. Bunun yanı sıra, fikir ve uygulamaların aktarımını etkileyen aktarım süreçleri ve mekanizmalarının da neler olduğunun analiz edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden, bu tez, fikir ve aktarım sürecinde hem dış aktörlerin ve yerel aktörlerin rolünü dikkate alacağını hem de ele alınan ülkenin tarihsel yönü ve siyasi ilişkilerini ihmal etmeyeceğini iddia eden "*etki modeli*" olarak adlandırılan üç adımlı bir süreç modeli önermektedir.

Bu adımlardan ilki, etki kanallarıdır. İlk aşamada etki kanallarının denk düştükleri zaman dilimi hangisidir? Etki kanallarının arka planındaki diplomaside hangi hususlar yer almaktadır? Etkinin meydana gelmesinde kim ya da kimler etkili olmuştur? Hangi kurum ya da kuruluşlar? Kullanılan vasıtalar ya da araçlar nelerdir? Etki kanallarından en fazla ağırlığa sahip olan hangisidir?

İkinci adım, tasarım aşamasıdır. Burada odaklanılan sorular; düşünsel açıdan, tartışmaya açılan ya da etki neticesinde tartışma konusu olan fikir ya da kavramlar nelerdir? Yönetmelik açıdan ise, hangi alan ya da alanlarda düzenleme yapılmalıdır?

Son adım ise, benimseme aşamasıdır. Bu aşamada gündeme gelen fikir, kavram, uygulama ve düzenlemeler ne ölçüde benimsenmiştir? Yani aktarılan fikir ya da düzenleme birebir aynı şekilde mi benimsenmiştir? Aktarılan fikir ya da uygulama politika yapıcılarını yeni bir program ya da politika geliştirmek için teşvik mi etmiştir? Aktarılan fikir ya da uygulamalar tüm ayrıntılarıyla benimsenmek yerine, bunlar devletin koşullarına uygun hale getirilerek mi benimsenmiştir?

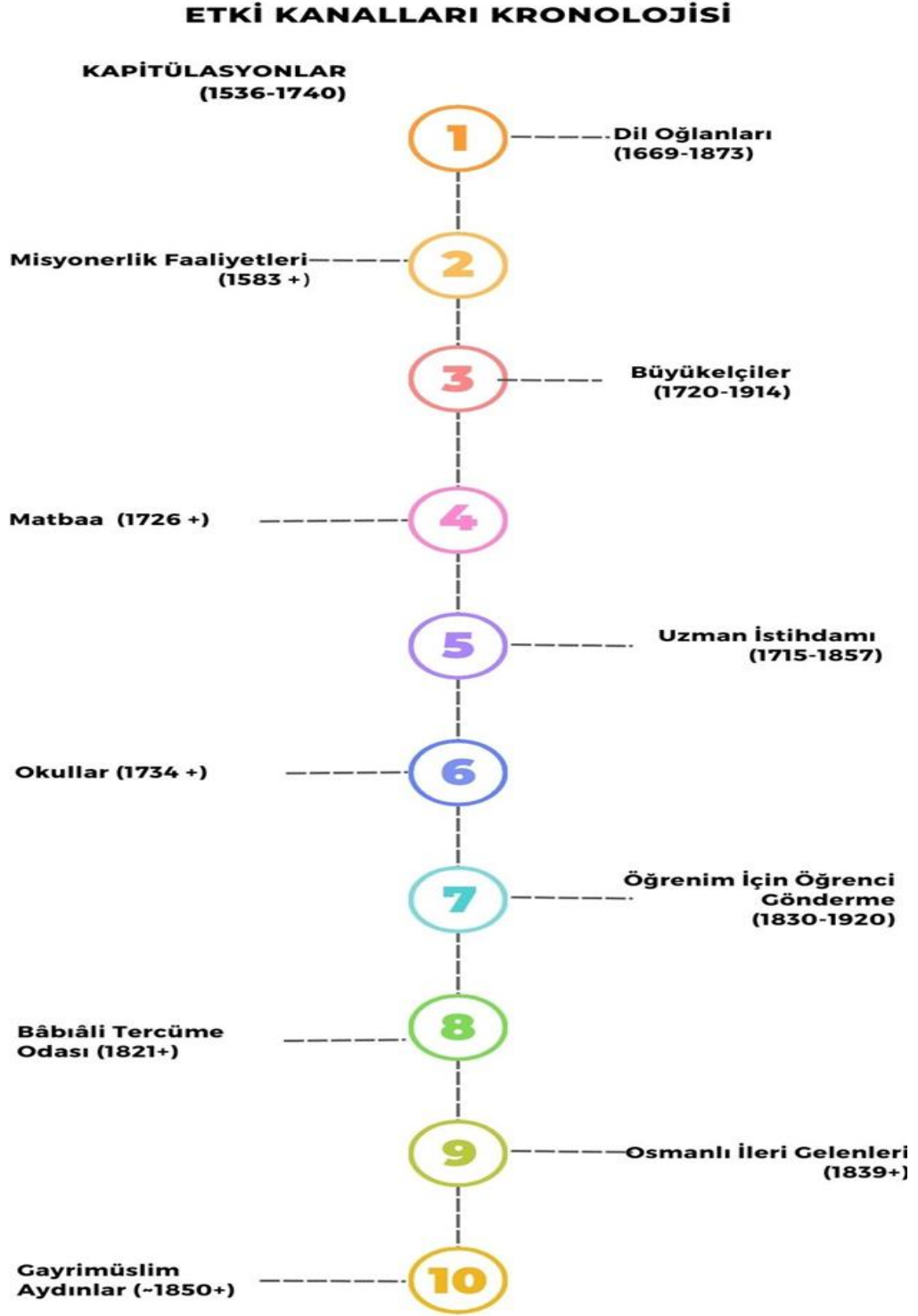
Tezde, etki kanallarının aşamalı biçimde, farklı zamanlarda ve belirli gereksinimler sonucu oluştuğu iddia edilmektedir. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasında üç faktörün rol oynadığı ileri sürülmektedir. Bunlar; ticaret, askeri ve teknik işbirliği ve elit sınıftır. Bu üç faktörün her biri de çeşitli etki kanallarının oluşmasına yol açmaktadır. Ticaret, dil oğlanları ve misyonerlik faaliyetlerinin etki kanalı olarak oluşmasını sağlamıştır. Askeri ve teknik işbirliği; Fransa'da görev yapan büyükelçiler, matbaa, Fransa'dan istihdam edilen uzmanlar, Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrenciler, modern eğitim kurumları ve Bâbıâli Tercüme Odası'nın etki kanalı olarak oluşmasına yol açmıştır. Üçüncü faktör olan elit sınıf ise, birinci ve ikinci faktörün yaratmış olduğu etki kanallarının birikimleri sonucunda oluşmakta olup, etki kanalının oluşmasına yol açmaktadır. Bunlardan ilki, Gayrimüslim aydınlarıdır.

İkincisi ise, Osmanlı ileri gelenleridir (Osmanlı devlet adamları ve aydınlarıdır). Bahse konu olan etki kanalları öncelikle, Osmanlı Devletinde çeşitli düşüncelerin ve uygulamaların gündeme gelmesini sağlamaktadır. Ardından ise, düşüncelerin ve Fransa'daki çeşitli düzenlemelerin Osmanlı Devletinde hayata geçirilmesinde rol oynamaktadır.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Osmanlı Devleti üzerinde Fransız etkisinin ortaya çıkmasında önemli aşamalardan biri olan ticarete ve iki devlet arasındaki ilişkilerin tarihçesine ve kapitülasyonlara yer verilmektedir. Ayrıca ticaret aşaması vasıtasıyla hangi etki kanallarının oluştuğu ve bu kanalların Osmanlı Devletindeki işlevleri ele alınmaktadır. İkinci bölümde; askeri ve teknik aşamanın yaratmış olduğu etki kanalları ve bu kanalların işlevlerine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, elit sınıfın yaratmış olduğu etki kanalları ve bu etki kanallarının işlevleri anlatılmaktadır. Son bölümde ise, Fransa'nın etkisi sonucunda yönetsel anlamda meydana gelen düşünceler ve yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler ele alınmaktadır. Yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler incelenirken, merkez (Divan-ı Muhasebat, Şûra-yı Devlet, Jandarma) ve taşra (ilk belediye, il yönetimi kanunları) kuruluşlarından üçer ileri gelen örnek incelenmektedir.

Tez kapsamında, 16. yüzyılın başından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi incelenmekte ve Cumhuriyet dönemi kapsam dışında bırakılmaktadır. Tezde, etki modeli olarak adlandırılan bir sınıflandırma geliştirilmekte ve betimleyici yöntem kullanılmaktadır.

Tablo 2: Etki Kanallarının Kronolojisi

1. BÖLÜM

KAPİTÜLASYONLAR VE TİCARİ İLİŞKİLER

Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler uzun tarihsel geçmişe dayanmaktadır. İki devlet arasındaki siyasi ilişkiler incelendiğinde belirli tarihlerin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti ile Fransa'nın ilk kez karşılaştığı Niğbolu Savaşı'dır. İkincisi, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilk doğrudan temasın gerçekleştiği Cem Sultan olayıdır. Üçüncüsü, iki devlet arasında ilk resmi temasın gerçekleştiği 1525 yılıdır. Bu yıl adeta bir kırılmayı temsil etmektedir. Çünkü önceleri din ayrılıkları sebebiyle, birbiriyle sorun yaşayan iki devlet, bu tarihten itibaren dost olmakta ve dostluklarını neredeyse 18.yüzyılın son çeyreğine kadar sorunsuz şekilde sürdürmektedir.

Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesinde, Osmanlı Devleti'nin tek taraflı lütuf olarak verdiği kapitülasyonlar önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, Fransa'ya tanıdığı kapitülasyonlar vasıtasıyla, Avrupa'nın bütünleşmesine engel olmaya çalışmıştır. Fransa ise, Osmanlı Devleti ile iyi diplomatik ilişkiler kurarak, Osmanlı toprakları üzerinde ticaretini kolaylaştırmak ve ticari çıkarlarını artırmak amacıyla olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti ile kurduğu dostluk sayesinde, Fransa önemli ticari çıkarlar elde etmiştir. Bu kapsamda öncelikle, Fransa'nın ticari çıkarlarının şekillenmesinde etkili olan tarihsel olaylar ve kapitülasyonlar konusunda bilgi verilecektir.

1.1.İkili İlişkilerin Kuruluşu: Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ticari ilişkileri iki döneme ayırarak, incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, 16.ve 19.YY'ler arasındaki dönemdir. Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilk temas ve dostluk ilişkileri 16.YY'de başlamıştır. 19.YY'ye kadar Osmanlı Devleti, Fransa'ya toplam yedi kez kapitülasyon tanımıştır.

Son kapitülasyon 1740 yılında verilmiş ve bu kapitülasyonla birlikte, Fransa için kapitülasyonlar sürekli hale gelmiştir. Diğer dönem ise, 19.YY dir. Bu dönemin en önemli özelliği, tek taraflı kapitülasyonların yerini, karşılıklı ticaret anlaşmalarının almıştır ve bu dönemde Osmanlı Devleti ile Fransa arasında 1802, 1838 ve 1861 olmak üzere toplam üç kez ticaret anlaşması imzalanmıştır. 19.YY'nin son çeyreğinden itibaren de Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ya da Fransız sermayesine olan borçları ve bu borçların ödenmesi üzerinden sürmüştür.

1.1.1. 16.ve 19.Yüzyıllarda Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişki Niğbolu Savaşı'na kadar uzanmaktadır. Bu savaşta Macar Kralının yardım çağrısında bulunması üzerine, Fransa Kralı VI. Charles, Haçlı ordusuna altı bin kişiden oluşan birlik göndermektedir. Ancak aralarında Bourgogne Dükünün oğlu Comte de Never ile yeğenlerinin de bulunduğu Haçlı ordusu, Yıldırım Beyazıt orduları karşısında mağlup olmakta ve önde gelen Fransız asilzadeleri esir düşmektedir. Bu olay üzerine, Fransa Kralı VI. Charles esirlerin serbest bırakılması için Sultan Beyazıt'a elçi göndermekte ve esirler fidye karşılığında serbest bırakılmaktadır (Soysal, 1964: 1-2).

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki bir diğer temas da 1483 yılında meydana gelmektedir çünkü Fatih Sultan Mehmet'in ölümünün ardından, oğulları Cem ve II. Bayezid arasında taht mücadelesi başlamaktadır. Cem Sultan bu mücadeleden mağlup ayrılmakta ve Rodos şövalyelerine sığınmaktadır. Ancak belirli bir süre sonra şövalyeler, Cem Sultan'ın bulunduğu yerdeki durumunu kendileri için tehlikeli olarak görmekte ve onu Fransa'ya nakletmektedir. Cem Sultan'ın Fransa'ya nakledilmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında tek taraflı bir temas başlamaktadır. II. Bayezid, Cem Sultan'ın korunması için elçisi Hüseyin Bey aracılığıyla Fransa Kralı XI.

Louis'ye hediyeler ve mektup göndermektedir. Fakat XI. Louis, elçiyi kabul etmemektedir (Uzunçarşılı, 1983: 171-172).

Niğbolu ile başlayan Osmanlı Devleti ve Fransa ilişkileri, Fransa'nın Katolik dünyasının koruyuculuğunu üstlenmesi buna karşılık, Müslüman bir Türk devleti olan Osmanlı Devleti'nin de Avrupa toprakları üzerinde fetih yapma çabası içinde olmasından dolayı iki devlet arasındaki ilişkiler, 1525 yılına kadar düşmanca tutum içerisinde sürmektedir. Ancak durum 1525 yılında değişmektedir çünkü bu tarihte Pavia Savaşı sırasında, Fransa Kralı I. François, Alman İmparatoru Charles Quint'e esir düşmektedir. Bu yüzden Fransa, Jean Frangipani isimli elçisini İstanbul'a göndermekte ve Osmanlı Devletinden yardım talep etmektedir. Fransa'nın bu talebi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmekte, böylece iki devlet arasındaki ilk siyasi temas başlamaktadır (Uzunçarşılı, 1988: 502-503).

Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 1525 yılında başlayan diplomasi, Mohaç Savaşı'nın ardından da hız kesmeden devam etmektedir. Zira Fransa Kralı I. François, Alman İmparatoru Charles Quint ile yeniden mücadele içerisine girmekte ancak Charles Quint ile başa çıkamamaktadır. Bu yüzden de Osmanlı Devletinden yardım istemektedir. Osmanlı Devleti, Fransa'nın yardım isteği üzerine 1529 yılında Viyana'yı kuşatma altına almaktadır (İnalçık, 2021: 150-151).

Osmanlı Devleti'nin Viyana'yı kuşatma altına almasıyla birlikte Fransa'ya karşı karalama kampanyaları başlamaktadır. Çünkü Viyana'nın kuşatma altına alınmasında I. François'nın rolü olduğu düşünülmektedir. Ancak I. François, dönem içerisinde çift taraflı bir politika takip etmektedir. Bir taraftan Osmanlı Devleti ile gizli ittifaklar kurmakta, diğer taraftan da Osmanlı Devleti aleyhine davranışlar sergilemektedir (Kumrular, 2010: 36). Osmanlı Devleti tüm bunların farkında olmasına rağmen, Fransa'ya karşı son derece toleranslı şekilde davranmaktadır. Sander, bu toleransın

gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Osmanlı Devleti'nin amacı, Avrupa'nın sürekli savaş durumunda kalmasına yardımcı olarak, bütünleşik tek bir vücut haline gelmesine engel olmaktır (Sander, 1987: 49). Osmanlı Devleti, I. François'ya yardım amacıyla kuşattığı Viyana'yı iklim koşulları ve sur muhafızlarının Osmanlı saldırılarını başarılı bir şekilde püskürtmeleri sonucu geri çekilmek zorunda kalmaktadır (Hegyi, 2000: 163).

1533 yılında Akdeniz'de Barbaros Hayrettin Paşa ve Charles Quint'in deniz kuvvetleri komutanı Andrea Doria arasında mücadele başlamaktadır. Barbaros bu mücadelede, Fransa'nın da kendileriyle işbirliği yapmasını istemekte ve bu isteğini de Kanuni'ye kabul ettirmektedir. Barbaros isteğini Kanuni'ye kabul ettirmesinin ardından, Fransa'ya elçi göndererek, işbirliği önerisinde bulunmaktadır. Bu öneri I. François tarafından olumlu karşılanmaktadır. Fransa Kralı, elçisi Jean de la Forest'i önce Barbaros ile görüşmesi için Tunus'a, oradan da güven mektubunu sunmak üzere Kanuni'ye yollamaktadır. Ancak Fransa'nın da Osmanlı Devletinden birtakım istekleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, gireceği İtalya seferi için Türk donanmasının Korsika'ya saldırmasıdır. İkincisi ise, Fransa'ya Kuzey Afrika'da ticari imkânlar sağlanmasıdır. Jean de la Forest, bu kapsamda doğu seferinde bulunan Kanuni ile görüşmeler yapmış ve İstanbul'a dönmüştür. 1536 yılının Şubat ayında kapitülasyon olarak bilinen, “*Barış, Dostluk ve Ticaret Muahedesi*”² imzalanmıştır (Soysal, 1964: 8-9). Fakat bir hususun vurgulanması gerekmektedir: Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan kapitülasyon anlaşmasının metni kayıptır. Ayrıca bu metin karşılıklı anlaşma metninden ziyade, Osmanlı Devleti'nin tek taraflı olarak vermiş olduğu bir imtiyazdır. Bu imtiyaz metnine göre; Fransız bayrağı olan gemiler, Osmanlı sularında serbestçe seyahat edebilecektir. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Fransızlar dinlerini istedikleri gibi ibadet etme konusunda özgürdür. Fransız konsolosları yurttaşları konusunda mutlak

² Edhem Eldem, 1536 tarihli kapitülasyon metninin Bâbüâli tarafından uzun süre onaylanmadığını belirtmekte ve Fransa'nın kendisine bağışlanan on sekiz maddeden oluşan kapitülasyonu ancak 1569 yılında elde edebildiğini iddia etmektedir (Eldem, 2006: 290).

yargı yetkisine sahiptir. Fransız tüccarlar tıpkı Türk tüccarlar gibi ticaret yaparken aynı oranda vergi ödeyecektir (Angell, 1901: 255-256; Zaimova, 1993: 543).

Osmanlı Devleti ve Fransa arasında kapitülasyon anlaşması imzalandıktan sonra, iki ülke arasındaki yakınlığın daha da arttığı, öyle ki dönem içerisinde iki kez askeri alanda işbirliği yaptıkları görülmektedir. İlk işbirliği, Osmanlı Devleti'nin büyük başarı kazandığı Preveze Deniz Savaşı sırasında; ikinci işbirliği ise, 1543 yılında yapılmaktadır. Bu işbirliğiyle, Nice şehri Fransızların eline geçmektedir (Isom-Verhaaren, 2015: 160- 163). 1547 yılında Fransa Kralı I. François'nın ölümünün ardından, tahta geçen II. Henri döneminde de Fransa doğu politikasını değiştirmemekte ve Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler kurmaya devam etmektedir. Öyle ki selefi I. François gibi II. Henri'de, Osmanlı Devletinden Alman İmparatoru Charles Quint'e karşı yardım istemektedir. Bu yardım talebine karşılık, Osmanlı Devleti, donanma göndermektedir. Fakat Fransa donanması ile birleşme imkânı sağlanamadığı için Osmanlı donanması iki ay sonra dönmektedir. 1553 yılında Fransa Kralı II. Henri, Osmanlı Devletinden tekrar yardım istemektedir. Osmanlı Devleti, II. Henri'nin bu isteğini kabul ederek, Fransa ile ittifak yapmakta ve Akdeniz'de Charles Quint'e büyük zarar vererek, Fransa'nın rahatlamasını sağlamaktadır (Soysal, 1953: 87-88; Uzunçarşılı, 1983: 508-509-510).

Fransa 1559 tarihinde düşmanlarıyla barış anlaşması imzaladıktan sonra, 1562 yılından 1598'e kadar Katolikler ile Protestanlar arasındaki din savaşları ile uğraşmak zorunda kalmaktadır. Ancak iki devlet arasında dini ve ticari ilişkiler devam etmektedir. Fransa Kralı IX. Charles, 1569 yılının Ekim ayında elçisi Claude de Bourg'u Fransa'nın ticari imtiyazlarını yenileme talebinde bulunmak üzere (ticari imtiyazların süresi 1566 yılında Kanuni'nin ölümüyle sona ermiştir) İstanbul'a göndermektedir. Çünkü din savaşları ve buna bağlı diğer sorunlar Fransa'yı ekonomik olarak zorlamaktadır. Ayrıca Fransa, iç savaşların sona ermemesi halinde, kendisini ayakta tutabilecek yegane

unsurun Osmanlı Devleti ile güçlü ve aktif diplomatik bağ olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden de Osmanlı Devleti ile ittifakını güçlendirmek istemektedir. Fransa elçisi Claude de Bourg'un çabaları üzerine, Osmanlı Devleti, 1569 tarihinde Fransa'ya ikinci kez kapitülasyon vermektedir (Jensen, 1985: 461). Fransa'nın 1569 tarihli kapitülasyon anlaşması ile büyük ayrıcalıklar kazandığı söylenebilir. Zira bu anlaşmayla; Fransız gemileri, tüccarları ve Fransız bayrağını taşıyan herhangi bir Avrupalı tüccar, gümrük vergisi ödmeden ve herhangi bir engelle karşılaşmadan Osmanlı Devleti toprakları içerisinde istedikleri yere gidebilecektir. Fransızlar ibadetlerini özgür biçimde yerine getirebilecektir. Fransa kralının statüsü, diğer Avrupalı hükümdarların statüsünün çok üzerinde olup, Osmanlı sultanının kardeşi düzeyine yükseltilmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 1569 tarihli kapitülasyonu onaylanmasından kısa süre sonra, İngiliz tüccarlar Haliç'te aktif rol oynamaya ve Fransız tüccarlara rakip olmaya başlamaktadır. Fransa da İngiliz tüccarların etkisini kırmak için yeni girişimlerde bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Savary de Breves'in İstanbul'a elçi tayin edilmesidir. Breves'in İstanbul'a elçi olarak gönderilmesiyle Fransa önemli kazanımlar elde etmektedir. Bu kazanımlardan ilki, Osmanlı Devleti tarafından, önceleri kapatılmış olan San Francesco kilisesi Breve'in girişimleri sayesinde yeniden açılmaktadır. İkincisi, Katolik yerleşim alanları Osmanlı yetkilileri ile birlikte korunmaya başlamaktadır. Üçüncüsü ise, kapitülasyonlar 1581, 1597 ve 1604 yıllarında yenilenmektedir (Frazee, 2009: 79-80-93-94). 1604 tarihli kapitülasyon ile Fransa'nın Osmanlı Devletinden önemli ayrıcalıklar elde ettiği söylenebilir. Bu ayrıcalıklardan bazıları şu şekilde ifade edilebilir: Fransa Kralına, tebaasına, dostlarına, müttefiklerine ve onun koruması altında bulunanlara hiçbir engel olmaksızın özgür bir şekilde kutsal yerleri ziyaret hakkı tanınmaktadır. Fransa'nın elçileri, tercümanları ve diğer aracılara vergi muafiyeti getirilmektedir. Fransız tüccarları arasında herhangi bir sorun olması durumunda, bu ulusun büyükelçileri veya konsoloslarına hiçbir koşul olmaksızın, kendi yasa ya da

geleneklerine uygun olarak adaletlerini tesis edebilme hakkı tanınmaktadır. Bu kapitülasyonla, Fransa kralı en asil Hristiyan olarak tanınmakta, Bâbîâli'de ikamet eden Fransa elçisi ise, İspanyol elçisi ve diğer kral ve prenslerin elçilerine göre öncelikli hale getirilmektedir (Noradounghian, 1897: 93-102). Ancak özellikle 17.YY'nin ikinci yarısında gerçekleşen birtakım diplomatik sorunlar nedeniyle Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler neredeyse durma noktasına gelmektedir.

Avrupa'nın 30 Yıl Savaşları'ndan yeni çıktığı dönemde Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz'de ticareti geliştirmek ve gemilerinin güvenliğini sağlamak için 1645 yılında Girit Seferini başlatmaktadır. Ancak 24 yıl süren bu sefer Osmanlı Devleti'nin hem iç işleyişini ve mali durumunun bozulmasına hem de Fransa ile ilişkilerin durma noktasına gelmesine neden olmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile Fransa ilişkilerini durma noktasına getiren önemli faktörlerden ilki, Fransa'nın Girit'te Venediklilere yardım etmesidir. İkincisi ise, Fransa'nın Saint Gotthard Savaşı'nda Avusturya İmparatoruna asker yardımında bulunmasıdır (Akdağ, 1966: 223; Uzunçarşılı, 1988: 210). Bahse konu olan faktörler Osmanlı Devleti'nin güvenini zedelemekte ve Fransa'nın kapitülasyon anlaşmasının yenilenmesini geçici süreliğine engellemektedir. XIV. Louis ilişkileri düzeltmek için 1670 yılında yeni elçi olarak Marki de Nointel'i İstanbul'a göndermektedir. Nointel, Bâbîâli ile ilişkileri düzenleyerek, 1673 yılında kapitülasyon anlaşmasının yenilenmesini sağlamaktadır (Mantran, 2019: 303-304). 1673 tarihli kapitülasyonla birlikte, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Latin Ruhban sınıfın XIV. Louis'nin tebaası sayılmasına ve bunların Fransa'nın koruması altına alınmasına izin verilmektedir. Yine 1673 tarihli kapitülasyonla, hacılara kutsal toprakları ziyaret etme hakkı tanınmaktadır. Fransız Kapüçinler ile Cizvitlerin İstanbul'daki varlıkları konusunda garanti verilmektedir (Frazee, 2009: 123-124). 1673 tarihli kapitülasyonun ardından Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Hristiyanlar arasında Katolik inancını benimseyenler çoğalmaktadır. Bu durumun etkili olmasında Fransa ve Osmanlı

arasındaki ilişkiler büyük rol oynamaktadır. Zira Fransızlar, ayrıcalıklı konumda olduğu ve Katolik inancına mensup olanlara koruma sağladığı için Hristiyanlar arasında Katolik mezhebi çekici bir konuma gelmeye başlamaktadır (Berkes, 2003: 150).

18.Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin gerileme devri içerisine girdiği ve bununla birlikte devlet içerisinde yeni bir anlayışın doğduğu dönemdir çünkü Osmanlı Devleti, 1683 yılından 1699 yılına kadar önce üç sonra dört devletle savaşmakta, 16 yıl süren bu savaşların ardından; Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya ile Karlofça anlaşmasını imzalamaktadır. Karlofça anlaşmasının Osmanlı tarihi açısından önemi karşılıklılık esasına dayanmasıdır. Çünkü Karlofça anlaşmasına kadar Osmanlı Devletinde diplomasi tek taraflıdır. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile birlikte; Macaristan, Mora, Podolya, Ukrayna, Erdel, Bosna gibi topraklarını kaybetmektedir. Yaşanan toprak kaybı, Osmanlı Devletine güç dengelerinin değiştiğini göstermektedir. Ayrıca Osmanlı ordusunun yeni usullere göre düzenlenmesini ve ona göre harp etmesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır (Uzunçarşılı, 1983: 585-595).

18.yüzyılda Fransa ise, veraset savaşları yaşamasına rağmen, Osmanlı Devleti ile olan ticaretini güçlendirmekte ve ihracattaki payını artırmaktadır. Ayrıca bu dönemde Fransa temel prensip olarak, Osmanlı toprakları içerisinde ticareti artırmaya gayret, Katolik mezhebinin sürdürülmesi ve yayılmasına hizmet anlayışını benimsemektedir (Yorulmaz, 2000: 699). Fransa özellikle Osmanlı ve Rus savaşı ile önemli bir kazanım daha elde etmektedir. 1736 ve 1739 arasındaki dönemde, Çariçe'nin orduları Don ve Dinyeper ağzlarını ele geçirerek Kırım'a girmiştir. Rusya, Kafkasya'nın eteklerinden Tuna nehrine kadar olan kısmı ele geçirmiştir. Böylece Rusya, tebaası için Karadeniz'e kadar seyrüsefer hakkını elde ettiğini iddia etmektedir. Rusya'nın bu iddiası sadece Osmanlı Devletini değil aynı zamanda Fransa'yı da endişelendirmektedir. Zira Fransa, Osmanlı Devleti ile uzun süre ticari ilişkiler kuran ve Osmanlı toprakları içerisinde ticari üstünlüğe sahip olan devlettir. Fransa'ya göre,

Karadeniz'in Rusya'ya açılması demek aynı zamanda Rus donanmalarına İstanbul yolunun açılması demektir ve bu durum Fransa'nın ticari üstünlüğünün ortadan kalkmasına yol açabilirdi. Bu yüzden Fransa, Avrupa düzeninin korunması için Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün mutlaka korunması gerektiğini ilan eden ilk devlet olmuştur. Bu doğrultuda arabuluculuk faaliyetlerine başlamış ve Osmanlı Devleti, Fransa'nın önerdiği hareket tarzını benimseyeceği hususunda Fransız heyeti ile anlaşmıştır (Lavissee ve Rambaud, 1896: 143-144-145; Masson, 1911: 639). Osmanlı Devleti'nin Fransız heyeti ile yaptığı anlaşma Belgrad Anlaşması döneminde Osmanlı'nın başarılı olmasında önemli katkılar sağlamıştır. Öyle ki Belgrad Anlaşmasının ardından Ruslar, "Türkler, Muhammet'e ve Villeneuve'e şükranlarını sunsunlar" diyerek (Bourgeois, 1932: 407), Fransa'nın bu anlaşma sürecinde ne kadar önemli rol oynadığını göstermektedir.

Fransız elçisi Villeneuve'ün başarılı arabuluculuğu sayesinde, Belgrad anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Osmanlı Devletine özgüven ve onur kazandırmıştır. Ancak bu anlaşma Fransa'yı yeterince tatmin etmemektedir. Fransa, Osmanlı Devleti ile anlaşma sağlayarak, yeni imtiyazlar elde etmek istemektedir. Çünkü Fransa, uzun süre tüccarlarını yerel yetkililerin desteğini sağlayarak ya da ayanlardan yardım alarak korumuştur. Fakat bu tür siyasi güçler sık sık değiştiği için istikrarsız nitelik taşımakta ve tüccarları korumak için yeni yöntemler bulmak gerekmektedir. Bu yüzden Fransa'nın en çok gereksinim duyduğu husus, kapitülasyonların pratik ve hukuki bakımdan güçlendirilmesiydi. Pratik bakımdan, elçilerin koruma ve aracılık sağlayamadığı durumlarda dahi kapitülasyonların etkin biçimde uygulamak gerekmekeydi. Hukuki bakımdan ise, kapitülasyonların ticari alanlarda uygulanabilmesi için daha kesin ve açık bir hale getirilmesine gereksinim duyulmaktaydı. Fransa, amacına 1740 yılında kapitülasyonların yenilenmesi ile ulaşmaktadır (Eldem, 2006: 319).

1740 tarihli kapitülasyon, diğer kapitülasyonlardan önemli ölçüde farklılaşmaktadır. İlk olarak, kapitülasyonun 83.maddesinde, Fransız sarayının Bâbıâli ile olan dostluğunun diğer saraylardan daha eski olduğu vurgulanmakta, Fransa'ya en saygın biçimde davranılması emredilmektedir. Farklılıklardan ikincisi, kapitülasyonlar sürekli hale getirilmektedir, yani önceden kapitülasyonların süreleri padişahların ömürleri ile sınırlandırılmış ve tahta yeni çıkan padişahın kapitülasyon metnini yeniden onaylaması gerekmiştir. Kapitülasyon metninin 85.maddesiyle birlikte, 1740 tarihli kapitülasyon Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki son kapitülasyon olmuştur. Farklılıklardan üçüncüsü, kapitülasyon metninde Fransız kralına dost ya da arkadaş gibi hitaplar kullanılmıştır (Giraud, 1859: 67-136). Kapitülasyon metninde bu tür hitapların kullanılması, Fransa Kralı ve Osmanlı Padişahının eşit statüde kabul edildiğinin göstergesi olabilir.

1740 tarihli kapitülasyon, Fransa'nın önemli bir kazanım daha elde etmesini sağlamıştır. Bu kapitülasyon sayesinde, Fransız tüccarların Karadeniz'de etkinlikleri artmıştır. Ayrıca kapitülasyon metninin 33.maddesi ile Kudüs şehrinin içinde ve dışında yerleşik olan Frenk rahipler, Kutsal Kabir Kilisesinde eskiden olduğu gibi ikamet edebilecekler ve ziyâretgâhları ellerinde kalacaktır. Yine 82.maddeye göre, Fransız İmparatorluğu'na bağlı piskoposlar ve keşişler, devletlerinin sınırları içerisinde kaldıkları sürece korunacaklar ve hiç kimse onların geleneklerine göre ayin yapmasını engelleyemeyecektir. Ayrıca Fransa'ya bağlı keşişlerin, Kudüs'te mülkiyet ve kullanım hakkına sahip oldukları yerlerin, yıkımını önlemek için onarılması gerektiğinde, talepleri halinde onarım için izin verilecektir (Noradounghian, 1897: 287-299). Kapitülasyon anlaşması sayesinde Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki kültürel ve ticari ilişkiler belirli ölçüde devam ederken, iki ülkenin kendi siyasal koşulları ve özellikle 1789 Fransız Devrimi döneminde ilişkilerin belirli süre askıya alındığı söylenebilir.

1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Küçük Kaynarca Anlaşması imzalanmakta, 1784 yılında da Rusya Kırım'ı ilhak etmektedir ancak Osmanlı Devletinde tüm bunlar yaşanırken, Fransa herhangi bir şekilde siyasal destek vermemektedir. Çünkü Fransa, 1756 yılında İngiltere ve Prusya'ya karşı Avusturya ile ittifak anlaşması imzalamakta, ayrıca denge kurmak amacıyla da Rusya'yı kendisine yakın tutmak istemektedir (Soysal, 1990: 465).

Fransa'nın ülke topraklarını genişletmek ve Fransa'yı Avrupa'da hâkim güç haline getirmek amacıyla diğer ülkelerle yaptığı bir dizi savaşlar, çok sayıda zafer elde etmesine rağmen, Fransız hazinesinin boşalmasına yol açmaktadır. Ayrıca XIV. Louis sonrasında tahta çıkan kralların özensiz yönetimi ve denizaşırı bölgelerde alınan ağır darbeler Fransa'nın yıpranmasına neden olmaktadır. Böylece Fransa'da hem aydınlanma düşüncesinin etki alanı genişlemekte hem de devrim için zemin oluşturmakta, 1789 yılında devrim gerçekleşmektedir (Üçok, 1975: 6). Fransa'da gerçekleşen devrim sadece Fransa içerisinde etkili olmakla kalmamakta aynı zamanda Avrupa'daki başlıca devletleri dehşete düşürmekte ve onları uzlaşma içerisinde kalmaya zorlamaktadır. Öyle ki 1790 yılının bahar aylarında Avusturya, Prusya ile görüşmekte, bu görüşmeler neticesinde Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi sınırlarına dönmesi, Rusya'ya da destek olunmamasına yönelik bir uzlaşma varmaktadır. Böyle bir gelişme üzerine, Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında 1791 yılında Zıştovi Anlaşması imzalanmaktadır (Soysal, 1994: 184-185).

1792 yılında Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki temaslar yeniden başlamakta ancak ilişkilerde bozulma yaşanmaktadır çünkü Fransa devrim hükümeti, Descorches isimli elçisini İstanbul'a yollamakta ve Bâbıâli'den iki istekte bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Fransa'daki yeni rejimin, Osmanlı Devleti tarafından tanınmasıdır. İkincisi ise, Fransa'nın Avusturya ve Prusya ile girdiği savaşa müttefik olarak Osmanlı Devleti'nin de katılmasıdır. Osmanlı Devleti savaşa katılmayı reddetmekte, Fransa'nın yeni rejimini

tanımaya yönelik de net bir tutum sergilememektedir (Karal, 1937: 102). Çünkü Osmanlı Devleti kendisini bir İslam devleti olarak görmekte, Fransa'nın yeni rejimini de Avrupa meselesi olarak düşünmektedir. Bu nedenle; Fransa'nın yeni rejimi, bir Avrupa devleti tarafından tanındıktan sonra, Osmanlı Devleti tarafından da tanınacağını ilkesel olarak kabul etmektedir. Osmanlı Devleti, tarafsız tutumunu Eylül 1794 yılına kadar sürdürmektedir. 1794 yılında Prusya, yeni Fransız rejimini ve hükümetini resmen tanımaktadır. Bu durum da Osmanlı Devleti için örnek teşkil etmekte, Bâbîâli, Fransız elçisini kabul ederek, Fransa cumhuriyetini onaylamaktadır. Bu olayın ardından Fransa ve Osmanlı Devleti arasında ittifak anlaşması yapılmasına yönelik, müzakereler başlamaktadır. Ayrıca, 1797 yılında da Osmanlı Devleti, Paris'e daimi elçi olarak, Morali Esseyit Ali Efendi'yi göndermektedir. Çünkü III. Selim, Avusturya ve Rusya'dan endişe etmekte ve devleti onlara karşı korumak için bazı Avrupa devletleri ile ittifak kurmaya ihtiyaç duymaktadır. Fransa ise, uzun süreden beri Osmanlı Devleti içerisinde ayrıcalıklı konumda olmayı arzu etmektedir. Ancak Bâbîâli, anlaşmanın Fransa'nın diğer ülkelerle savaşı bittikten sonra yürürlüğe girmesini talep etmektedir. Zira Bâbîâli, dönem içerisinde Avrupa ve Fransa arasındaki savaşlar konusunda tarafsızlık ilan etmekte, ayrıca herhangi bir savaş için kendisinde yeterli cesaret ve kuvveti bulamamaktadır. Anlaşma projesinde şu hususlara yer verilmektedir: Fransa, savaş halinde olduğu ülkeler ile barış yaptıktan sonra, Osmanlı Devleti şayet bir ülke tarafından saldırıya uğrarsa, Fransa yardım edecektir. Buna karşılık; Fransa, Osmanlı Devleti içerisinde ayrıcalıklı bir devlet muamelesi görecektir. Osmanlı menfaatleri için çok uygun olan bu anlaşma projesi, iki devlet tarafından imzalanacağı sıralarda Fransız elçisi Verninac geri çağrılarak, yerine Aubert de Bayet gönderilmektedir. Ancak elçi Bayet, İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra ölmüştür, bu sıralarda da Napoléon Bonaparte'nin etkisiyle Fransız politikalarında değişim yaşanmış ve anlaşma projesi imzalanamamıştır (Karal, 2007: 22-24-25).

Napoléon Bonaparte, tanınmış bir general olmadan önce Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü Fransa'nın menfaatleri için önemli görmekte ve İtalya savaşlarından önce Bonaparte, İstanbul'a gelmek ve Osmanlı ordusunu talim etmek istemekteydi. Bunun için Selameti Umumiye Komitesi'ne Osmanlı askerlerinin çok cesur olduğu fakat harp yöntemini bilmediklerini, şayet Osmanlı ordusuna eğitim verilirse ve ordu kuvvetlendirilirse bu durumun Fransa'nın işine yarayacağına ilişkin bir dilekçe vermektedir (Esmer, 1944: 63). Fakat General Bonaparte'nin İtalya'da Avusturya ordularına karşı bir dizi zafer kazanması ve İngiltere ile halâ savaş durumunda olması Osmanlı Devletine yönelik düşüncelerinin değişmesine yol açmaktadır. Bonaparte, İngiltere'yi mağlup etmek istemektedir. Bunun için de İngiltere'nin sömürge yolları üzerinde bulunan Mısır'ın işgal edilmesi gerektiğini düşünmektedir (Karal, 1999: 48). Bonaparte, diplomat Talleyrand'ın yardımı ile Mısır'ın işgali konusunda direktuarı ikna etmekte 1798 yılında Mısır seferine çıkmaktadır. Fransızlar, İskenderiye'ye ayak bastıklarında, bu seferi Osmanlı Devletine karşı yapmadıklarını, seferi bizzat Osmanlı hâkimiyetine karşı koyan ve Mısır'daki Fransız tüccarlarına zulüm eden kölemen beylerine karşı yaptıklarını ileri sürmektedir. Fransızlar'ın İskenderiye'ye asker çıkarmasının ardından, halk arasında huzursuzluk olmakta, kölemen beyleri kendilerine katılan kuvvetler yardımıyla, Fransız ordusuna karşı koymaya çalışmaktadır. Fakat başarılı olamamaktadır. 22 Temmuz 1798'de Fransızlar Kahire'yi işgal etmektedir (Karal, 1938: 41-80-81).

Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesinin ardından, Osmanlı Devleti hemen savaş açmamaktadır. Zira o dönemde Avrupa'daki çok sayıda devletin Fransa ile çıkarları çatışmaktadır. Fransa ile çıkarları çatışan ülkelerin başında İngiltere ve Rusya gelmektedir. İngiltere, Fransa ile halâ savaş halindedir ve sömürgelerini korumak istemektedir. Ruslar ise, ileri ki dönemde Osmanlı topraklarını ele geçirmeyi planlamaktadır. Bu nedenle de kendisine güçlü rakip olarak Fransa'yı istememektedir.

Ayrıca Rusya ve İngiltere için Fransa'nın Mısır'ı alması demek, Fransa'nın Akdeniz'deki dengeleri kendi lehine çevirmesi anlamına gelmektedir. Bu yüzden Rusya ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğinin sürmesini istemektedir. Bunun için de 1798 yılının Aralık ayında Ruslar, 1799 yılının Ocak ayında ise İngilizler, Osmanlı Devleti ile savunma anlaşması imzalamaktadır (Uçarol, 1994: 92; Üçok, 1975: 55). Ancak Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile ittifakını hızlandırarak, Fransa'ya savaş ilan etmesinde Abuhur vakası etkili olmaktadır. Zira General Bonaparte'nin ordusu gemilerle gelip Mısır'a çıktıktan sonra, İngiliz Amirali Nelson, İskenderiye yakınlarında Fransız donanmasını Abuhur limanında bulmakta ve İngiltere ile Fransa donanmaları arasında savaş başlamaktadır. Bu savaşta İngiltere, Abuhur limanında Fransız donanmasını yakarak galibiyet elde etmektedir. Fakat İngiltere'nin galibiyeti General Bonaparte'yi yıldırılmamaktadır. Aksine Bonaparte, Mısır'daki egemenliğini tam olarak sağlamak için Mısır'ın askeri işgalini tamamladıktan sonra Suriye'ye geçmektedir. Çünkü Mısır'ı elde tutmak ve eksikliklerini tamamlamak için Suriye'ye hâkim olunması gerektiğine inanmaktadır. Bu amaçla Bonaparte ve ordusu Akka Kalesi önlerine gelmektedir. Altmış dört gün süren mücadelenin ardından, Cezzar Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna yenilerek, geri çekilmek zorunda kalmaktadır (Akçura, 2019: 66-75).

Bonaparte, Akka'da yaşadığı yenilgi üzerine istediğini elde edemeyeceğini anlayarak, önce Mısır'a çekilmektedir. Bonaparte, Fransa'da direktuvarın gücünü kaybettiği haberini aldıktan sonra da gizli bir şekilde Kahire'den ayrılarak, Fransa'ya dönmektedir (Esmer, 1944: 66). Fakat Kahire'den ayrılmadan önce General Kleber'e bir mektup bırakmaktadır. Bu mektupta Kleber'in nasıl bir strateji izlemesi gerektiği ve Fransa'dan Mısır'a yardım gönderileceği yazmaktadır. Ancak General Kleber, Mısır'ın böylesine tehdit altında bulunduğu ve Akdeniz'in de İngiltere'nin gözetimi altında

olduğu dönemde, Bonaparte'ın ordusuna dahi haber vermeden Fransa'ya dönmesine kızmaktadır (Karal, 1938: 120-121-122).

Bonaparte'nin Fransa'ya kaçması ve kaçarken vadettiği yardım kuvvetlerinin gelmemesi, Bâbıalî'nin Sadrazam ve Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa komutasında Mısır üzerine bir ordu sevk etmesi ve Fransız askerlerinin yorgun düşmesi gibi sebeplerden dolayı, General Kleber, Mısır'ı tahliye teklifinde bulunmaktadır. Fransız kuvvetlerinin Mısır'ı tahliye görüşmelerine İngiltere de katılmaktadır. Görüşmeler sonucunda, 24 Ocak 1800 tarihinde yirmi iki maddelik “El-Ariş Anlaşması” imzalanmaktadır. Anlaşmaya göre, Fransız orduları ağırlıkları ve silahları ile üç ay içerisinde Mısır'ı terk ederek, Fransa'ya dönecektir. Ancak İngiltere, antlaşmanın bu maddesine uymayarak, Fransız askerlerinin tamamını esir almak için Amiral Smith'e haber göndermektedir. Bunun üzerine, General Kleber ordusunu teslim etmektense, savaşacağını bildirmekte ve El-Ariş Anlaşmasını bozmaktadır. Anlaşmanın bozulmasıyla Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki savaş tekrar başlamaktadır. Heliopolis (Ayn-Şems) Savaşı'nda Fransız orduları, Osmanlı ordularını yenilgiye uğratmaktadır. Ancak 14 Haziran 1800 tarihinde General Kleber, evinin bahçesinde Halebli Süleyman Bey isimdeki bir Türk genci tarafından öldürülmektedir. İngiltere, bu olayı fırsat bilerek, 8 Mart 1801 tarihinde Ebu Khur'e asker çıkartmaktadır. Kaptân-ı Derya Hüseyin Paşa da İngiltere'ye destek vermektedir. Fransız ordusu, İngiltere ve Osmanlı orduları karşısında yenilmekte ve geri çekilmek zorunda kalmaktadır (Danişmend, 2011: 110-111).

1.1.2. 19.Yüzyıldaki Ticari Anlaşmalar

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa arasında 3 Eylül 1801 tarihinde ateşkes yapılmakta, Fransa Mısır'ı tahliye etmeyi kabul etmektedir. Bu ateşkesin ardından, 1 Ekim 1801 tarihinde Londra'da İngiltere ve Fransa arasında barış anlaşması imzalanmaktadır. Antlaşmanın en önemli maddesi, “*Mısır, Osmanlı Devletine terk*

edilecektir. Osmanlı Devleti'nin sınırları savaştan önceki haline döndürülecektir.”

İngiltere, Fransa ile yaptığı anlaşmayla, Osmanlı Devletini Fransa'dan ayırmak yani onu soyutlamak istemektedir. Fakat Bonaparte, Osmanlı Devletini İngiltere'den ayırmak için Londra'daki barış görüşmeleri öncesinde, Esseyid Ali Efendi'ye yine eskiden olduğu gibi elçi muamelesi göstermektedir. Dahası İngiltere ile yapılan barış anlaşmasının ardından bir hafta sonra, Esseyid Ali Efendi ve Fransa Hariciye Nazırı Taleyran Londra'da yapılan barış anlaşmasından ayrı Paris'te bağımsız bir anlaşmanın ilk şartlarını kararlaştırmaktadır. Ancak şartların düzenli bir anlaşma haline getirilmesi ve Bâbiâli'nin onaylaması gerekmektedir (Uzunçarşılı, 1937: 360-361).

Bonaparte, Osmanlı ve Fransa Ön Barış Anlaşmasını bir an önce Bâbiâli'ye onaylatmak ve Osmanlı Devleti ile yeniden dost olarak, onunla yine ticari ilişkilere başlamak istemektedir. Bunun için de Albay Sebastiani'yi İstanbul'a göndermektedir. Ancak İstanbul'da Reisülküttab, ön anlaşmanın Bâbiâli tarafından düzenlendiği şekliyle onaylanacağını Albay Sebastiani'ye bildirmektedir. Esasında Bâbiâli, Fransa ile yapılan ön barış anlaşmasını herhangi bir düzenleme yapmadan kabul etmek istemektedir. Fakat İngiltere bu konuda Bâbiâli'ye nota vermekte, şayet anlaşma aynen imzalanırsa, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasındaki ittifakın bozulacağını söylemektedir. Londra Anlaşması varken böyle bir anlaşmaya gerek olmadığını da bildirmektedir. Ayrıca İngiltere, Amiens'de yapılacak barış görüşmelerine Esseyid Ali Efendi'nin de katılmasını istemektedir. Fakat Fransa, Esseyid Ali Efendi'nin görüşmelere katılmasına engel olmaktadır çünkü Osmanlı Devleti ile İngiltere'yi ayırmak istemektedir. Osmanlı Devleti ise, bir taraftan müttefikleri olan İngiltere ve Rusya'yı incitmek istememektedir. Zira dönem içerisinde Yediada Rusya'nın, İskenderiye'de İngiltere'nin elindedir. Diğer taraftan ise, Avrupa'da giderek güçlenen Fransa'yı da elinden kaçırmak istememektedir. Çünkü padişah özellikle askeri ıslahatlar için Fransızlardan yararlanmak istemektedir. Bu yüzden padişah hem müttefikleri hem de Fransa'yı memnun edecek bir anlaşma için

Galip Efendi'yi görevlendirmektedir. Galip Efendi, Amiens Barış Anlaşmasının yapıldığını Paris'e giderken öğrenmekte ve anlaşmanın Osmanlı Devletini ilgilendiren kısımlarını incelemekte ve bu esaslar dâhilinde Fransızlar ile anlaşma yapılabileceğini düşünmektedir. Nitekim Karadeniz'in Fransa ticaretine açılmasına yönelik talep dışında anlaşma yapılırken herhangi bir zorlukla karşılaşmamaktadır (Soysal, 1964: 329-330-331-332; Karal, 2011: 46). 25 Haziran 1802 tarihinde Osmanlı Devleti ve Fransa arasında on maddeden oluşan "*Paris Anlaşması*" imzalanmaktadır.

Paris Anlaşması 10 maddeden meydana gelmesine rağmen, anlaşmanın içeriğini üç konu oluşturmaktadır. Bunlardan ilki, savaştan önce Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkileri düzenleyen, kapitülasyon ve anlaşmaların geçerliliğini koruması ve Fransız ticaret gemilerinin, Karadeniz'de seyrüsefer hakkına sahip olmasıdır. İkincisi, denizleri korsanlardan korumak için gerekli tedbirler alınmasıdır. Üçüncüsü ise, iki devletin birbirinin toprak bütünlüğünü garanti etmesi ve savaş sırasında elde edilen mallar ve esirlerin karşılıklı olarak iade edilmesidir (Martens ve Cussy, 1846: 280).

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Paris Anlaşması imzalandıktan sonra, Napoléon Bonaparte, Bâbîâli ile ilişkileri daha sıkı hale getirmek için elçi görevini yürütmek üzere, General Brune'yi İstanbul'a göndermektedir. Buna karşılık Bâbîâli'de Halit Efendi'yi Paris'e elçi tayin etmektedir. Fransa elçisi General Brune İstanbul'a gelir gelmez ilk iş olarak, Bâbîâli, İngiltere ve Rusya arasında Mısır Savaşı öncesinde kurulan ittifakı bozmaya çalışmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti 1798 yılında Rusya, 1799 yılında da İngiltere ile ittifak anlaşması yapmaktadır ve anlaşmaların geçerliliği devam etmektedir. Fransa ise, 1803 yılının Mayıs ayında İngiltere ile savaşın eşğine gelmektedir. Ancak Fransa, şayet İngiltere ile aralarında bir savaş çıkarsa, Bâbîâli'nin İngiltere'nin yanında yer alıp almayacağı hususunda endişe duymaktadır. Bonaparte'nin emri üzerine, General Brune, İngiltere ve Fransa arasında savaş çıkması durumunda, Osmanlı Devleti'nin nasıl bir tutum sergileyeceğini Sultan III. Selim'e sormaktadır. III.

Selim, 1803 tarihinde Bonaparte'a yazdığı mektupta Bâbîâli'nin tarafsız bir tutum sergileyeceğini bildirmektedir (Puryear, 1951: 5-18).

Mısır seferi ve sonrasında yaşananlar Fransa'da Bonaparte'nin şöhretini giderek artırmaktadır. Öyle ki 4 Temmuz 1804 tarihinde Fransa'da imparatorluk rejimi kurulmakta ve Bonaparte, imparator olarak tahta çıkmaktadır. Böylece Fransa'da konsüllük rejiminin yerini imparatorluk almaktadır (Karal, 1940: 66-67). Bu rejim değişikliği Prusya, Avusturya ve Rusya'yı kaygılandırmaktadır. Onlar imparatorluk rejimini Bonaparte'nin siyasi tutkularının bir yansıması olarak görmektedir. İngiltere de bu devletlerin kaygılarından faydalanmakta ve Fransa'ya karşı Avusturya, Rusya, Napoli ve İsveç'i de içine alan bir ittifak kurmayı başarmaktadır. Osmanlı Devleti, Fransa ile barış içerisinde bulunduğu için Fransa'nın imparatorluk rejimini tanımayı uygun görmektedir. Ancak Mısır savaşı sırasında kendisinin müttefiki olan İngiltere ve Rusya'nın baskılarından dolayı Fransa'nın yeni rejimini tanıyamamaktadır. Osmanlı Devleti, Fransa'nın imparatorluk rejimini tanıyamamasının bahanesi olarak da imparatorluk konusunun Avrupa ile alakalı olduğunu ve bu rejimin öncelikle Rusya ve Avusturya tarafından tanınması gerektiğini ileri sürmektedir. Bâbîâli'nin Fransa'nın yeni rejimini tanımaması üzerine, Fransa elçisi İstanbul'u terk etmekte ve iki devlet arasındaki ilişkiler belirli bir müddet kesintiye uğramaktadır. Fakat 2 Aralık 1805 tarihinde Bonaparte orduları, Avusturya ve Rusya'yı yenilgiye uğratmaktadır. Bunun üzerine Bâbîâli, Fransa'nın imparatorluk rejimini tanımak üzere, Paris'e elçi olarak Muhid Efendi'yi yollamaktadır (Sertoğlu, 2011: 2798-2799; Karal, 2011: 47-50).

Bâbîâli'nin Muhid Efendi'yi Paris'e elçi olarak göndermesi ve Bonaparte'nin yeni unvanını tanınmasının ardından, Osmanlı Devleti bir taraftan İngiltere ve Rusya'nın baskıları ile karşılaşırken, diğer taraftan da Bonaparte'nin yaptığı diplomatik hamleler neticesinde Fransa ile yakınlaşmaktadır. Bonaparte, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmek için General Sebastiani'yi 1806 yılında elçi olarak İstanbul'a

göndermektedir. Ancak ona giderken, birtakım talimatlar vermektedir. Bu talimatlarda, özellikle Bâbîâli ile dostça ilişkiler kurulmasını ve bu dostluğun İngiltere, Rusya gibi ülkeler tarafından alenen bilinmesini vurgulamaktadır. Bonaparte'ın amacı, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkileri geliştirmek, kapitülasyonların Fransa'ya sağladığı üstünlüğü korumak ve Osmanlı topraklarını yavaş yavaş bünyesine katmaktır (Süslü, 1983: 269-270).

General Sebastiani, 1806 yılında İstanbul'a Eflak ve Boğdan üzerinden gelmekte ve bu sırada da Eflak Beyi İpsilanti ve Boğdan Beyi Muzuri'nin Osmanlı Devletinden ziyade, Rusya'nın çıkarlarına uygun bir şekilde hareket ettiklerine tanık olmakta ve bu durumu Bâbîâli'ye bildirmektedir. Bâbîâli'de vaziyeti duyar duymaz, Eflak ve Boğdan Beylerini azletmekte ve Sebastiani'nin tavsiyesi üzerine asker ve savaş gereçleri nakleden Rus gemilerine boğazları kapatmaktadır. Rusya, beylerin azledilmesi ve boğazların kapatılmasını protesto etmekte ve bu protesto İngiltere tarafından desteklenmektedir. İngiltere, Eflak ve Boğdan beylerinin derhal görevlerine iade edilmesini ve boğazların açılmasını talep etmekte aksi takdirde, İngiliz donanmasının Çanakkale'ye geleceğini bildirmektedir. İngiltere'nin talebi üzerine, Bâbîâli İngiltere ile düşman olmamak adına, boğazları açmakta ve beylere de görevlerini iade etmektedir. Ancak Bâbîâli'nin geri adımına rağmen, Rusya savaş ilan etmeye gerek görmeksizin, Bender, Akkerman ve Hotin kalelerini ele geçirmektedir. Bunun üzerine Bâbîâli, Rusya'ya savaş ilan etmeye karar vermektedir ancak İngiltere, Bâbîâli'nin Rusya'ya savaş açmasına engel olmaya çalışmaktadır. Şayet Bâbîâli, Rusya'ya savaş açarsa, savaşta Rusya'nın yanında yer alacaklarını bildirmektedir. Ancak Bâbîâli özellikle Fransa elçisi Sebastiani'nin de teşviki ile Rusya'ya savaş açmaktadır (Esmer, 1944: 75-76).

Bâbîâli'nin Rusya'ya savaş açması üzerine İngiltere, Çanakkale Boğazı'ndan içeri girerek, önce Nara Burnu'nda bulunan Osmanlı donanmasını yakmakta, ardından

da İstanbul'a gelerek, Yedikule'de demir atmaktadır. Ancak Elçi Sebastiani, sarayı ve Bâbîali'yi İngilizler'e karşı direnmek hususunda cesaretlendirmektedir. Nitekim Bâbîâli'nin güçlü bir şekilde direnmesi ve güçlü bir savunma hattı oluşturmasının sonucu, İngiliz donanması istediğini elde edemedi çekilmek zorunda kalmaktadır. Fakat İngiltere, İstanbul'da uğradığı başarısızlığı telafi etmek gayesiyle, Mısır'a asker çıkarmaya karar vermektedir. Burada da Mehmet Ali Paşa ve ordusunun güçlü direnişi ile karşılaşmakta ve Mısır'ı terk etmek zorunda kalmaktadır (Armaoğlu, 1997: 91-92-93).

İngiltere, müttefiki Rusya'yı yeni bir savaştan kurtarmak için Osmanlı Devleti ile girdiği mücadeleden mağlup ayrılmaktadır. Ayrıca 1807 yılının Haziran ayında da Bonaparte orduları, Rusya'yı Friedland Savaşı'nda mağlup etmektedir. Bu durumun sonucu olarak, Rus İmparatoru Kral I.Alexandr ve Bonaparte arasında Tilsit'te dostluk ve ittifak görüşmeleri başlamaktadır. Bonaparte ve I.Alexandr, Tilsit görüşmelerinde çoğunlukla Osmanlı Devleti ve topraklarının paylaşılması hususuna yer vermektedir. Ancak iki lider arasındaki en büyük münakaşa İstanbul üzerinde gerçekleşmektedir. Tilsit görüşmelerinde İstanbul konusunda iki lider arasında uzlaşma sağlanamamakla birlikte, Temmuz 1807 tarihinde Rusya ve Fransa arasında Tilsit Anlaşması imzalanmaktadır. Anlaşmada şu hükümlere yer verilmektedir: Rusya ve Bâbîâli arasında devam eden savaşa bir an evvel son verilecektir. Barış anlaşması imzalanırken, Fransa'nın arabuluculuğu kabul edilecektir. Rus askerleri, Eflak ve Boğdan'ı tahliye edecektir. Ancak Bâbîâli ile anlaşma sağlanana kadar, Osmanlı ordusu Eflak ve Boğdan'a giremeyecektir. Bunun dışında Tilsit anlaşmasında iki tane de gizli madde bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Rus ordusu "*Cattaro*" olarak adlandırılan yeri Fransız ordusuna teslim edecektir. İkincisi ise, Cezayir-i Seba (Yedi Ada) Fransa kralı Bonaparte'ye ait olacaktır. Ayrıca Fransa, Eflak ve Boğdan'ın Rusya topraklarına dâhil edilmesi için çalışacaktır (Driault, 2013: 191-192-193).

Bonaparte, Tilsit'te Rus Çarı I.Alexandr ile yaptığı anlaşma neticesinde Osmanlı dostluğunu feda etmekte ve Rusya'ya birtakım teminatlar vermektedir, ancak 1808 yılında İspanya'da ayaklanmalar baş göstermekte ve Bonaparte ordusuyla birlikte İspanya'ya gitmeye karar vermektedir. Fakat yola çıkmadan evvel Avrupa'daki konumunu güvence altına almak için Rusya ile olan ittifakını güçlendirmek istemektedir, bu amaç doğrultusunda Bonaparte, Rus Çarı I.Alexandr ile Erfurt'ta görüşmektedir. Bonaparte, Erfurt görüşmelerinde I.Alexandr'dan silahlanmayı durdurmasını ve Fransa'ya saldırmaması için Avusturya'yı baskı altına almasını talep etmektedir. Ayrıca Boğdan ve Eflak'ın da Rusya'ya ilhak etmesi vaadini tekrarlamaktadır (Meydan-Larousse, 1971: 311).

Bâbîâli, Bonaparte'nin Tilsit'te ve Erfurt'ta I.Alexandr ile yaptığı anlaşmaların içeriğini öğrenmekte, bu yüzden Bonaparte'ye güvenmekten vazgeçmektedir. Bu sırada İngiltere, Bâbîâli'ye Bonaparte'ye karşı kurulan ittifaka katılmayı teklif etmektedir, Bâbîâli, böyle bir ittifaka katılmayı uygun görmemesine rağmen, İngiltere ile bozulan ilişkileri düzeltmek adına görüşmeyi kabul etmekte ve görüşmeler sonunda, Ocak 1809 yılında Bâbîâli ve İngiltere arasında "*Kale-i Sultani Anlaşması*" imzalanmaktadır. Bahse konu olan anlaşmayla barış zamanlarında boğazların tüm savaş gemilerine kapalı tutulacağı prensibi benimsenmektedir (Kurat, 1970: 50).

19.YY de Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ve ticari ilişkileri biçimlendiren en önemli unsurun, Osmanlı topraklarında gerçekleşen milliyetçi isyanlar olduğu söylenebilir. Bu isyanlardan ilki, 1804 tarihli Sırp isyanıdır. 1804 tarihinde başlayan Sırp isyanının giderek uzaması ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşta Rusya'nın Sırpı desteklemesiyle birlikte, Osmanlı Devleti savaştan mağlup ayrılmaktadır. Ancak Bonaparte tehdidi eski müttefik olan Rusya ve İngiltere'nin yeniden bir araya gelmesine yol açmaktadır. 1812 yılında da İngiltere'nin çabalarıyla

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Bükreş Anlaşması imzalanmaktadır (Shaw ve Kural Shaw, 1983: 37-38).

İsyanlardan ikincisi, Yunan isyanıdır. Özellikle Fransa ve Rusya'nın etkisiyle 1821 tarihinde Osmanlı toprakları üzerinde Yunan İsyanı başlamaktadır. Yunan isyanının baş göstermesinde iki neden etkili olmaktadır. Bunlardan ilki; Fransız devrimi, Voltaire, André Chénier gibi Fransız aydınlarının Yunan halkı üzerinde olan etkileridir. İkinci ise, Filiki Etairia isimli örgüttür. Bu örgüt, Rusya tarafından desteklenmekte, Yunanlılara bağımsızlık duyguları aşılanmakta ve onları Osmanlı'ya karşı kışkırtmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti bu ayaklanmalarla baş edememektedir. Bu yüzden de 1824 tarihinde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kalmaktadır. Kavalalı, Girit ve Mora valiliklerinin kendisine verilmesi şartıyla Yunan isyanını bastıracağını, Sultan II. Mahmut'a bildirmektedir. Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin dört yıl uğraşarak, bastıramadığı ayaklanmayı düzenli ordu sayesinde kısa bir süre içerisinde bastırmaktadır. Bunun sonucu olarak da Mora ve Girit valilikleri Kavalalı'ya verilmektedir. Ancak buradaki valiliklerin Kavalalı'ya verilmesi, İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmektedir. Zira İngiltere, Doğu Akdeniz'de güçlü bir Mısır Paşası ya da Rusya (İngiltere, Rusya'nın bölgedeki gücünün er geç artacağını düşünmektedir) yerine zayıf bir Osmanlı Devletini tercih etmektedir (Tuncer, 1996: 39-44).

İngiltere, Yunan sorununu çözmek için Rusya ile işbirliği yapılması gerektiğini düşünmektedir. Bu doğrultuda da Rusya ile St. Petersburg'da görüşmelere başlamakta ve 1826 tarihinde İngiltere ve Rusya arasında bağımsız Yunanistan'ın kurulması yolunda ilk adım olarak nitelendirilebilecek, St. Petersburg Protokolü imzalanmaktadır. St. Petersburg Protokolü ile İngiltere ve Rusya kendi kişisel çıkarlarını reddederek, Osmanlı Devletine arabuluculuk önerisinde bulunmakta fakat Osmanlı Devleti bu öneriyi reddetmektedir. 1827 tarihinde İngiltere ve Rusya ortaklığına Londra

Sözleşmesiyle Fransa da katılmaktadır. Londra Sözleşmesi ile Osmanlı Devletinden Yunanistan'ın özerkliğinin tanınması istenmektedir. Ancak II. Mahmut, Yunanistan'ın özerkliğini tanımayı reddetmektedir. Bunun üzerine, İngiltere, Fransa ve Rusya donanmaları, Osmanlı ve Mısır savaş gemilerini Kasım 1827 tarihinde Navarin'de batırmaktadır (Tuncer, 1996: 44-55).

Navarin olayının ardından, Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler gerilmekte ve Nisan 1828 tarihinde Rusya, Osmanlı Devletine savaş ilan etmektedir. Bunun ardından 3 Ağustos 1829 tarihinde de Fransız gemileri, Cezayir topları tarafından bombalanmaktadır. Bu olay, Fransa'nın Cezayir sorununu yürürlüğe koymak için beklediği an olmakta ve 1830 yılının Temmuz ayında Fransa, Cezayir'i işgal etmektedir (Laran, 1961: 119-120).

1831 ve 1832 yıllarında İbrahim Paşa önderliğindeki Mısır ordusu; Kudüs, Yafa, Hayfa ve sonrasında Suriye'yi ele geçirerek, Anadolu sınırına, ardından Torosları aşarak, Konya'ya ulaşmaktadır. İbrahim Paşa ve kuvvetleri burada Osmanlı ordusunu yenmekte ve daha sonra Kütahya'yı ele geçirmektedir. Bu nedenle çaresiz kalan Osmanlı Padişahı II. Mahmut, Mısır valisi Kavalalı'ya karşı ittifak arayışına girmektedir. II. Mahmut, İngiltere ile ittifak yapmak istemektedir. Fakat İngiltere Başbakanı Lord Palmerston, İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile ilişkilerini gergin duruma getirmemek için Sultan II. Mahmut'un yardım talebini reddetmektedir (Palmer, 2008: 124).

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin yardım talebini reddetmesi üzerine, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmaktadır. Rusya, Osmanlı Devleti'nin isteğini kabul etmektedir. Zira Mısır Valisi Kavalalı'nın Suriye, Mezopotamya ve Anadolu topraklarını kapsayan bir Arap imparatorluğu kurmayı başarması halinde bu durumun Rusya için tehlikeli sonuçlar doğuracağına inanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin

ortadan kalkmasıyla Büyük Güçler' in iktidar ve toprak kavgası içerisine gireceğini ve Avrupa savaşlarının başlayacağını düşünmektedir. Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin yardım isteğini kabul etmesinin ardından iki hafta sonra, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Bâbîâli ile barış şartlarını konuşmak ve anlaşma yapmak üzere, kuryelerini İstanbul'a göndermektedir. Kavalalı anlaşma şartı olarak, Suriye'nin tamamının ve Adana topraklarının kendisine bırakılmasını talep etmektedir. Bâbîâli, Kavalalı'nın şartını reddetmektedir. Bâbîâli'nin Mısır Valisi ile uzlaşmaması üzerine devreye Fransa Elçisi Amiral Roussin girmektedir. Amiral Roussin, Mısır Valisi ve Bâbîâli arasında anlaşma yapılmasını ve Rus donanmasının bir an evvel İstanbul'u terk etmesini istemektedir (Anderson, 2001: 99-101).

Fransa'nın çabalarıyla Bâbîâli ve Kavalalı arasında 1833 yılının Mayıs ayında Kütahya Anlaşması yapılmaktadır. Kavalalı'ya Mısır ve Girit valiliklerine ilave olarak, Adana valiliği de verilmektedir. Anlaşmanın ardından İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, Anadolu'yu terk etmekte ancak Sultan II. Mahmut, devletin geleceğinin garanti altına alınması gerektiğini düşünmekte ve bunun yolunun ise, yabancı bir devletin ittifakı ile sağlanabileceğine inanmaktadır. II. Mahmut devletin geleceği için Rusya ile ittifak yapmanın daha doğru olacağını tespit etmektedir. Çünkü Kavalalı ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşta Devlet-i Aliyye'ye yardım elini uzatan ilk devlet Rusya olmuştur. Ayrıca Sultan II. Mahmut, İngiltere ve Fransa'ya güvenmenin doğru olmadığını düşünmektedir. Çünkü Kütahya Anlaşması sırasında İngiltere ve Fransa Devlet-i Aliyye'nin çıkarlarından ziyade Mısır Valisi'nin çıkarlarını gözetmiştir. Bu düşünceler doğrultusunda, II. Mahmut, Rusya'ya ittifak teklifinde bulunmuştur. Rusya'nın teklifi kabul etmesiyle iki ülke arasında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Anlaşması imzalanmıştır (Karal, 1994: 136).

Hünkâr İskelesi Anlaşması, sekiz yıllık süreyi kapsamakta ve Bâbîâli bu anlaşmayla herhangi bir savaş durumunda Rusya dışındaki tüm devletlere Boğazları

kapatmayı taahhüt etmektedir. Ancak İngiltere, Rusya'ya verilen bu ayrıcalıktan kısa süre içerisinde haberdar olarak, Bâbîâli'ye nota vermektedir. Ayrıca İngiltere ve Fransa Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın fesih edilmesini talep etmektedir (Kurat, 1987: 326).

Hünkâr İskeleyi Anlaşmasının yarattığı rahatsızlığı giderme konusunda İngiltere, 1838 yılında önemli bir fırsat elde etmektedir. Çünkü 1838 yılında Osmanlı Devleti, Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından tehdit edilmektedir. Bu tehditleri bertaraf etmek için Osmanlı Devleti, İngiltere'nin desteğini sağlamak istemektedir. Bu doğrultuda da Osmanlı Devleti, İngiltere'ye verilen kapitülasyonları koruyan fakat Britanyalı tüccarlar için varolan tüm gümrük vergilerinin yerine, ithalatta yüzde beş ve ihracatta yüzde on iki yeni gümrük tarifelerini içeren serbest ticaret anlaşması önermektedir. Bunun üzerine İngiltere'de Osmanlı Devletinden birtakım ticari taleplerde bulunmaktadır. Mustafa Reşit Paşa ve İngiliz Büyükelçisinin girişimleriyle iki devlet arasında Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı Anlaşması imzalanmaktadır (Zürcher, 2000: 74-75). Avcıoğlu'na göre, bu anlaşmayla birlikte Osmanlı Devleti Avrupa'nın adeta açık pazarı haline gelmektedir. Çünkü 1838 Balta Limanı Anlaşması ile birlikte, Yed-i vahit usulü terk edilecektir. İhraç mallarından vergi alınmayacaktır. Ancak ithalatta sadece yüzde üç oranında ithal resmi ödenecektir ve yüzde iki oranında ek vergi alınacaktır. Yabancı mallar boğazlardan serbestçe geçebilecektir (Avcıoğlu, 1976: 106-107). İngilizler ile bu anlaşma yapıldıktan sonra diğer Avrupa ülkeleriyle de buna benzer anlaşmalar imzalanmaktadır. Balta Limanı Anlaşması ile aynı içeriğe sahip anlaşmalardan ilki, 25 Kasım 1838 tarihinde Fransa ile imzalanmaktadır (Yerasimos, 2002: 555).

Jacques Thobie, 1838 tarihli ticaret anlaşmasının içerik olarak son derece liberal olduğunu vurgulamaktadır. Ancak 1838 tarihli ticaret anlaşmasında ihracatı ve ithalatı yasak olan ürünlerin hangi ürünler olduğunun net olarak belirtilmemesi, birtakım sorunlara yol açmıştır. Bu sorunların giderilmesi için Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 29 Nisan 1861 tarihinde yeni bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma,

13 Mart 1862 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Thobie, 29 Nisan 1861 tarihli anlaşmanın Fransa ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan son milletlerarası antlaşma olduğunu söylemektedir. Bu anlaşmayla Fransız tüccarlar, en ayrıcalıklı tüccar statüsü kazanmaktadır. Osmanlı Devleti tüm tekelleri kaldırmakta ve gümrük vergilerinde düzenlemeler yapmaktadır. Buna göre, Osmanlı Devleti ihracat vergilerini yüzde on ikiden, yüzde sekize indirmektedir ve bu oran üzerinden her yıl yüzde bir indirim yaparak, nihayetinde ihracat vergilerini yüzde birde sabitlemektedir. Ancak ihracat vergisindeki önemli düşüşü telafi etmek için de ithalat vergisini yüzde beşten yüzde sekize çıkartmaktadır. Osmanlı Devleti; top, barut, silah ve savaş mühimmatı ithalatını özel denetim altına almaktadır. Tütün ve tuz ithalatını tamamen yasaklamaktadır. Ancak vergi ödemek koşuluyla, tütün ve tuz ihracatına yönelik herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır (Thobie, 1977: 47-48-49).

1861 tarihli Ticaret anlaşmasının iki devlet arasındaki son ticaret anlaşması olduğu söylenebilir. Bu tarihten sonra Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ya da Fransız sermayesine olan borçları ve bu borçların ödenmesi üzerinden sürdürülmektedir.

1.2. Ticaretin Etki Kanalları

Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ticari ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin 1536 yılında Fransa'ya kapitülasyon vermesi ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, iki yüzyıllık dönemde Fransa'ya toplamda yedi kez kapitülasyon tanımıştır. Son kapitülasyon 1740 tarihinde tanınmıştır. 19.yüzyılın başından itibaren ise, Osmanlı Devleti ve Fransa arasında 1802, 1838 ve 1861 tarihlerinde ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. İki devlet arasındaki son ticaret anlaşması 1861 yılında imzalanmıştır. Ancak Fransa ve Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkiler, Fransız etkisinin Osmanlı Devletine ve toplumuna

yayan iki etki kanalının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu etki kanallarından ilki, dil oğlanlarıdır. İkincisi ise, misyonerlik faaliyetleridir.

1.2.1. Dil Oğlanları

İstanbul Fransa Büyükelçisi Kont Saint Priest, büyükelçinin değeri, bilgisi ve niteliği ne olursa olsun, iyi bir tercüman yanında bulunmadan görevinde başarıya ulaşamayacağını söylemektedir. Dehérain, tercümanların bir yandan İstanbul'da Fransa elçiliği ve Bâbiâli arasında, diğer yandan da imparatorluğun diğer kısımlarında konsolosluklar ile valilikler arasında aracılık faaliyetinde bulunan, diplomasının vazgeçilmez ajanları olduğunu vurgulamaktadır (Dehérain, 1991: 323). Ancak bununla birlikte tercüman istihdamının zor ve karmaşık bir konu olduğu belirtilmekte çünkü tercümanların doğası gereği kolay kontrol edilemez hizmetkârlar olduğu düşünülmektedir. Hitzel, tercümanların çoğu zaman seilmeyen, şüphe çeken varlıklar olduğunu fakat bununla birlikte onlarsız da yaşanamayacağını vurgulamaktadır. Hitzel, Osmanlı topraklarında bir Müslümanın kafirlere kendi dilini öğretmesinin adeta küfür sayıldığından ve bu yüzden de yabancı güçlerin gerek Türkçe öğretecek usta bulma hususunda gerekse de tercümanlık hizmeti almak için hem yetkin hem de güvenilir insan bulmakta zorlandığından bahsetmektedir. Bu kapsamda da Fransız oryantalist Guillaume Postel'in 1535-1537 yılları arasında İstanbul'da bulunduğu dönemde, kendisine Türkçe öğretecek usta bulma konusunda zorlandığını ve Türklerin, Hristiyanları kendi dillerini bilmeye layık olmayan sıradan insanlar olarak gördüğünü örnek göstermektedir (Hitzel, 2013: 23-24).

Bu koşullar altında, Osmanlı topraklarına gelen batılı güçler için tercüme konusunda en kolay çözüm, padişahın Hristiyan ve Yahudi tebaasına başvurmak olmuştur. Çünkü bu topluluklar, Orta Doğu'daki Müslüman halk ile bir arada yaşadıkları için Türkçe, Arapça, Farsça gibi dilleri konuşabilmektedir. Osmanlı Devleti

ile ilişki kuran Fransa ise, tercümanlık hizmetlerini İstanbul'da Cenevizli ailelerden, İskelelerde de Rum ve Yahudilerden almaktadır fakat bununla birlikte, bu tercümanların Fransızlara ne ölçüde sadık kaldıkları, hatta çevirileri doğru şekilde yapıp yapmadıkları bilinmemektedir (Solnon, 2019: 289-290). Ayrıca 17. ve 18.YY'lerde, Fransa'nın nüfuzunu genişletmesi ve Türk iskelesinde Fransa'nın üstün konumda yer alabilmesi için Fransız tüccarlarının Osmanlı pazarına girmesi son derece önem arz etmektedir ancak Fransız tüccarların sadece Osmanlı pazarına girmesi de yeterli değildi çünkü Fransız çıkarlarını gözetten tercümanlara da ihtiyaç vardı.

Bu nedenle ticari ve diplomatik gereksinimleri karşılamak, Fransa'nın nüfuzunu, prestijini artırmak ve tercüman yetiştirmek amaçlarıyla, Marsilya Ticaret Odası'nın talebi ve Jean Baptiste Colbert'in girişimleriyle 1669 yılında İstanbul'da "Dil Oğlanları Okulu" kurulmuştur (Masson, 1881: 908-909).

Yurttaş gençleri tercüman olarak yetiştirme uygulamasına 1551 tarihinde Venedikliler başlamıştır. Venedik, tercümanlık mesleğinde yetişmeleri için genç vatandaşlarını İstanbul'a göndermiştir. Tercüman olarak yetiştirilmek üzere gönderilen gençlere "*Giovani della lingua (dilin gençleri)*" adını vermiştir. Fransa'da 17.YY'de tercüman yetiştirmek için bir okul açmaya karar vermiş ve Venedik modelini taklit etmiştir. Fransızlar da tıpkı Venedikliler gibi tercüman yetiştirmek için gönderdikleri kişilere "*Jeunes de Langue*" adını vermiştir. Osmanlı topraklarında, Jeunes de Langue "*dil oğlanları*" biçiminde çevrilmiştir. XIV. Louis'nin Marsilya Ticaret Odası tüccarlarını memnun etme görüntüsü altında yaptığı bu reformun arka planında, daha önceleri büyükelçiler, konsoloslar veya tüccarların üstlendiği tercüman seçimi serbestisine son vermek ve merkezin Levant ticareti üzerindeki etkisini artırma amacı bulunmaktadır. Hitzel bu uygulamayı, Fransa'nın merkezileşme politikasının bir parçası olarak değerlendirmektedir (Hitzel, 1996: 59-60).

İstanbul Dil Oğlanları Okulu, 1670 yılında eğitime başlamıştır. Öğrenciler, Kapuçin manastırına yerleştirilmişlerdir. Her yıl on yaşın altındaki on civarında çocuk hem dini konularda hem de dil bilgisi konusunda yetiştirilmiştir. Ayrıca Türkçe, Arapça, Farsça, Latince gibi dillerde eğitim görmüşlerdir. Ferrier, 1669-1700 yılları arasında tercüman olarak yetiştirilmek üzere İstanbul'a gelen Fransız gençlerinin neredeyse hiçbir şey öğrenmediklerini ve girişimin başarısız olduğunu iddia etmektedir (Ferrier, 1923: 113-114).

1700 yılında Kral XIV. Louis, Katolik misyonerlerin şevkini artırmak ve Katolik inancının yayılım alanını genişletmek için Paris'te Louis le Grand Kolejini kurmuştur. Bu koleji Cizvit babalarına emanet etmiştir ve buradaki öğrencilerin tamamen din eğitimi alması sağlanmıştır. Fakat 1721 yılındaki reformla birlikte Louis le Grand Koleji'nin amacı değiştirilmiştir. 1721 yılındaki kararnameyle, Louis le Grand Koleji'nin artık geleceğin misyonerleri yerine geleceğin tercümanlarını yetiştirmesine karar verilmiştir. Bu kararnameyle İstanbul'daki Dil Oğlanları Okulu ve Paris'teki Louis le Grand Koleji birleştirilmiştir. Kararnameye göre, Fransa ya da Doğu Akdeniz'de doğmuş olan Fransız yurttaşları arasından, on Fransız öğrenci bizzat kral tarafından seçilecektir. Bu öğrenciler, Louis le Grand Koleji'nde belirtilen gün ve saatlerde retorik, Latince, Arapça ve Türkçeyi o alanda uzmanlaşmış kişilerden öğreneceklerdir. Daha sonra hem dil becerilerini mükemmelleştirmek için hem de Fransa'nın tercüman istihdamını karşılamak üzere İstanbul'a gönderileceklerdir (Émond, 1845: 187-188-189).

Fransa, daima Fransa toprakları içerisinde ya da Doğu Akdeniz'de doğan Fransız yurttaşları arasında ayırım gözetmeksizin bu okullara öğrenci kabul etmeye çalışmıştır. Ancak hem adaletli olmak hem de kolaylık açısından genel olarak, tercüman çocukları tercih edilmiştir. Eğitimlerini tamamlayan dil öğrencileri okuldan ayrıldıktan sonra, birkaç yıllarını Doğu Akdeniz ölçeğinde geçirerek profesyonel kariyerlerine sistematik

bir şekilde başlamaktadır. Böylece dil eğitimlerini giderek derinleştirmektedir (Gautier ve Testa, 2013: 25).

Dil oğlanları birbirlerinin yerine geçebilen genel tercümanlar olmamıştır. Onların her biri belirli uzmanlık alanlarına ayrılmışlardır. Görevlerinin türüne göre hiyerarşi oluşturmuştur. Onlar gerek payitahta gerekse taşrada yerel kişiler veya makamlarla doğrudan ilişki içerisinde olarak, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında vazgeçilmez bir bağlantı oluşturmuştur (Solnon, 2019: 291).

Dil oğlanlarının, Osmanlı topraklarında önemli işlevlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu hizmetlerden ilki hukukidir. İstanbul'da ve Levant'ta çok sayıda Fransız yurttaşı ticaret yapmaktadır. Fransız yurttaşlar ticari davalarda, haksızlığa uğradıklarında ya da herhangi bir konuda şikâyetçi olduklarında, Dil Oğlanları Okulu'ndan mezun olan tercümanlar, Fransız tüccarlar veya yurttaşlar lehine karar çıkması için mücadele etmektedir. İkincisi, Dil Oğlanları Okulu'nda Fransız yurttaşlar, yalnızca dil alanında eğitilmemektedir. Onlar aynı zamanda ticaret ortaklarıyla nasıl daha iyi pazarlık yapılacağı konusunda, Osmanlı Devleti'nin tarihi ve coğrafyası üzerine de önemli kazanımlar elde etmektedir. Bu sayede Fransa'nın Osmanlı toprakları üzerinde ticari ve siyasi ağ kurmasını kolaylaştırmaktadır (Dehérain, 1991: 330-331; Gossard, 2021). Göçek, İstanbul'da dil oğlanları aracılığıyla Fransız etkisinin yayıldığını iddia etmektedir. Dil Oğlanları Okulu, İstanbul'da elçiliklerin mahallesi olan Pera'da yer almıştır. Dil oğlanlarının Arapça ve Farsça öğreten bir Osmanlı alimi ve Latince öğreten ustaları bulunmasına rağmen, onlar Türkçe konuşmayı öğrenmek için Osmanlı kıraathanelerine gitmiştir. Bu gençlerin eğlenceleri; İstanbul sokaklarında yürüyüş yapmak, çeşitli batı elçiliklerinin resitallerine ya da gösterilerine katılmaktır. İstanbul'daki dil oğlanları, oradaki Fransız varlığını güçlendirmiştir. Dil becerileri sayesinde, Fransız kültürünü Osmanlı toplumu için erişilebilir hale getirdiler. Osmanlı Devletinde Fransız etkisi ve ticaretinin yayılmasını

sağlamış ve bu gençler, Fransa'nın Osmanlı toplumunu daha iyi tanınmasına yardımcı olmuştur (Göçek, 1987: 100-101). Dil oğlanları, 1730-1753 yılları arasında yüz yirmiden fazla Türkçe eseri Fransızcaya çevirerek, Kral'ın kütüphanesini zenginleştirmiştir. Tercüme edilen eserler üç başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nin diplomasisi, tarihi, askeri sanatı, örf ve adetleri ile ilgili olan çalışmalardır. İkincisi, masallar ve hikâyelerdir. Üçüncüsü ise, sözlük ve dil ile ilgili olan çalışmalardır. Hitzel, bu çevirilerin Fransız toplumu üzerinde ne ölçüde etkili olduğunun bilinmediğinden bahsetmektedir. Ancak bu çeviri koleksiyonunun oluşmasında üç faktörün etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan ilki, dil oğlanlarını dili öğrenmeye teşvik etmektir. İkincisi, öğrencilerin dili ne ölçüde öğrendiklerini denetlemektir. Üçüncüsü ise, hem doğu edebiyatı hakkında daha iyi bilgi sahibi olmak hem de Paris'teki Kral kütüphanesi için el yazmaları sağlamaktır (Hitzel, 2013: 30). Ancak Osmanlı topraklarında Fransız etkisinin ve ticaretinin yayılmasında yalnızca dil oğlanları etkili olmamaktadır. Bunların yanı sıra misyonerler ve onların faaliyetleri de önemli rol oynamaktadır.

1.2.2. Misyonerlik Faaliyetleri

Fransızların misyonerlik faaliyetlerine başlamalarında ve bu faaliyetlerini sürdürmelerinde kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalar vasıtasıyla elde etmiş oldukları avantajlar önemli rol oynamıştır. Nitekim Osmanlı topraklarına gelen ilk misyoner grup da Katolikler olmuştur. Fransız Katolik misyonerler başlangıçtan itibaren, Osmanlı topraklarında Fransız ticaretini artırma ve Katolik inancını yayma amacıyla olmuştur. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için de devletin asli işlevlerinden diyebileceğimiz dört hassas alanda faaliyet göstermiştir. Bu alandan ilki sağlıktır.

Hristiyanlık inancında şifa dağıtma, genellikle sosyal barışın inşası ve sürdürülmesi ile ilişkilendirilmiştir. Başından beri, İsa'nın takipçileri birbirlerine bağlı

toplulukların oluşumunu, Mesih'in iyileştirici gücünün yansıması olarak görmüştür. Hristiyanlar, Hristiyan topluluğunun birleştirici gücünü, sağlıklı bir vücudun organik uyumuna benzetmiştir. Mesih'in ve azizlerinin dirilen bedenlerinin görüntülerine, Hristiyan şifa anlayışının göstergeleri olarak, edebiyat ve sanatta yer vermiştir. Mesih'in bedeniyle, Hristiyan topluluğunun bedeni ve bireysel olarak Hristiyan inancını benimsemiş olanların bedenleri arasındaki ilişki, Hristiyanlık şifa anlayışının farklı anlatımlarında çok önemli rol oynamıştır (Porterfield, 2005: 6-7).

Şifa dağıtma, Hristiyan topluluklar için bir nevi ibadet olarak düşünülmüş ve şifa dağıtma, birbirine rakip farklı Hristiyan inanışa sahip topluluklar için kendi inançlarını yayma aracı olarak görülmüştür. Özellikle 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Fransa'nın etkisiyle Batı Avrupa'da Katolik inancına mensup olanların sayısı yükselişe geçmiştir. Bu yükselmeye hayırsever kadın cemaatlerinin kurulması önemli rol oynamıştır. Çünkü yirmi dokuz şifa cemaatinin, yirmisi bu dönemde kurulmuştur. Ancak cemaatler içerisinde en etkin ve merkezi yapıda olanın "*des Filles de la Charité (Hayırsever Kızlar)*" olduğunu söylemek mümkündür. Bu cemaatin kurulmasında ve Fransa'da şifa misyonunun canlanmasında Vincent de Paul önemli rol oynamıştır. Vincent de Paul, Clichy'de bölge rahibi iken, sarayın soylularını sık sık ziyaret etmiştir. 1617'de ayni ve nakdi bağış toplayan Hayırsever Hanımlar Kardeşliği adında bir cemaat kurmuştur. Soylu bir aileden gelen, üç ay önce eşini kaybetmiş olan Louise de Marillac ile de burada tanışmıştır. Louise de Marillac, şifa ekibi kurmak için yerel halktan genç kız grubu oluşturmuştur. Daha sonra bu genç kızlara, çeşitli sınıflardan kadınlar da dâhil olmuştur. 1633 yılında Louise de Marillac şifa grubu ile Vincent de Paul'ün cemaati birleşmiştir ve "*Hayırsever Kızlar Cemaati*" ortaya çıkmıştır (Diebolt, 2013: 7-8). Hayırsever Kızlar Cemaati'nin üyeleri zor koşullar altında faaliyet göstermiştir. Çünkü onlar; savaşlar, kıtlık, bulaşıcı hastalıklar ve veba salgını ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ancak Louise de Marillac ve Vincent de Paul'ün oluşturduğu şifa cemaati

sadece hemşirelik hizmeti vermemiş, aynı zamanda eğitim ve ev bakımı gibi çok sayıda hizmeti de yerine getirmiştir. Böylece bu cemaat kısa süre içerisinde hem laik kesime hem de ruhban çevrelere hitap etmiş ve çok sayıda cemaate ilham kaynağı olmuştur (Jones, 1989: 38-101). Ayrıca Hayırsever Kızlar Cemaati'nin kendi içine kapalı olmaması, Fransa'nın en zor döneminde verimli şekilde çalışması, cemaate yetkin kadınların katılması ve soylu sınıftan maddi ve manevi destek alması, onları şifa dağıtma amacıyla kurulan diğer cemaatlere kıyasla daha yaygın ve üstün hale getirmiştir (Dinan, 1996: 90-91).

Fransız Devrimi'nin ardından Ulusal Meclis, kilisenin imtiyazlarını elinden almış ve tüm misyoner cemaatlerini dağıtmıştır. Ancak Doğu'da misyonerlik faaliyetlerini yürüten ve Fransa'yı temsil eden cemaatler ortadan kaldırılmamıştır (Fraaze, 2009: 204). Fransa kendi iç politikasında laikliği ön plana çıkartmış, dış politikada ise, özellikle Osmanlı Devleti üzerinde Katolikliği adeta baskı aracı olarak kullanmıştır (Deringil, 2017: 145). Devrim sonrasında kadın cemaatlerin ve rahibelerin sayısında artış yaşanmıştır (Langlois, 1984: 38).

Fransa ne yaparsa yapsın Katolik inancını, Osmanlı topraklarında yaygın hale getiremediğinin bilincinde olmuştur. Bu yüzden de Katolik misyonunu yaymak için Hayırsever Kızlar Cemaati rahibelerini, Osmanlı topraklarına göndermiştir. Fransa, rahibelerden şu görevleri yerine getirmesini beklemiştir: Katolikliğe karşı önyargıları dağıtma, kalplere dokunma, Hristiyanlara Katolik inancının üstünlüğünü ve kutsallığını gösterme ve Türklerin sempatisini kazanmadır (Annales VIII, 1842: 1-2).

Rahibelerin Osmanlı topraklarına gönderilmesi önemli ölçüde arzu edilmiştir. Çünkü özellikle Lazaristlere göre, Osmanlı toplumunda gençlerin eğitimi gereksiz görülmektedir. Kadınların hiçbir şey bilmemesi genel kabul görmektedir. Osmanlı toprakları yoksulların her türlü sefalet kurban gittiği; hastalar için hastanenin, yaşlılar

için bakımevlerinin, terkedilmiş ya da ailelerini kaybetmiş çocuklar için yetimhanelerin bulunmadığı topraklar olarak düşünülmektedir. Tüm bu eksikliklerin rahibeler aracılığıyla giderileceğine inanılmaktadır. Lazaristler, gerek kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmaları sayesinde elde edilen haklar, gerekse de Osmanlı Devletinde yaşanan değişimlerle birlikte, Fransa'nın misyonerlik faaliyetleri için en uygun koşulları elde ettiğini düşünmektedir (Annales V, 1839: XI-XII).

Rahibeler, Osmanlı topraklarına özellikle İzmir ve İstanbul'a yerleştikten sonra eğitim, yetimlerin tedavisi ve bakımı gibi hizmetleri üstlenmişlerdir. Ayrıca bu rahibeler, Osmanlı topraklarında misyoner erkeklerin giremediği alanlara girmekte başarılı olmuştur. Her din ve mezhepten insanın evine kolaylıkla girebilmiş ve o insanlarla iletişim kurabilmiştir. Onlar, Osmanlı topraklarına gelene kadar, Osmanlı'da profesyonel hastabakıcılık mesleği bulunmamaktadır. Rahibeler, özellikle kadınlar üzerinde iki alanda etkili olmuştur. Bunlar; ebelik ve hastabakıcılıktır. Şifa misyonu ya da sağlık misyonerliği aracılığıyla, Müslüman kadınlara hasta bakım ve tedavi hizmetleri öğretilmiştir. Fransa, sağlık misyonerliği vasıtasıyla; kadın erkek, genç yaşlı, Müslüman gayrimüslim ayrımı yapmaksızın toplumdaki her kesime hitap etmeye çalışmıştır. Fransa sağlık misyonlarında, zenginlerden yüklü ücret fakirlerden ise, çok az ücret ya da hiç ücret talep etmemeyi finansman ilkesi olarak benimsemiştir. Sağlık misyonerliği aracılığıyla, Osmanlı halkının hayranlık ve sempatisini kazanmıştır. Osmanlı nazarında Fransa'nın itibarı giderek artmıştır. Katolik inancının tüm halk kesimlerine tanıtılması sağlanmıştır. Fransa'nın gayrimüslim tebaayla olan iletişimi artmıştır (Curtis, 2012: 89-90-91; Kieser, 2005: 272-275). Özellikle 1840 yılından sonraki dönemde Fransızların tedavi hizmeti verdiği dispanserlere, çoğunlukla Türk hastalar gitmiştir. Örneğin, 1850 tarihli yıllıkta verilen bilgiye göre, 1849 yılında dispanserlere 58,426 hasta başvurmuştur. Bu hastaların büyük çoğunluğu Türklerden oluşmaktadır. Yine aynı yıllıkta, dispanserin yatak kapasitesinin doksan beş olduğundan

ve revirde yatan hastanın on ikisinin Türk olduğundan bahsedilmektedir (Annales XV, 1850: 333).

Misyonerlerin faaliyet gösterdiği alanlardan ikincisi, eğitimidir. Misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin yegâne amacı dini eğitim vermek gibi görünse de gerçek amacın ülkelere nüfuz etmek olduğu söylenebilir.

Fransız misyonerler, kapitülasyonların ve ticaret anlaşmalarının sağladığı imkânlardan faydalanarak, Osmanlı topraklarına gelmeye başlamıştır. Bu manada gelen ilk misyonerler, Cizvit rahipleri olmuştur. Galata ve Beyoğlu Katolik rahipleri, Papadan birkaç Cizvit rahibini İstanbul'a göndermesini talep etmiştir. Bu talep doğrultusunda beş kişilik Cizvit rahip grubu 1583 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Cizvit rahipleri, Saint-Benoit Manastır ve Kilisesine yerleştirilmiş ve burada okul açmışlardır. Cizvit rahiplerinin İstanbul'a gelerek, öğretim faaliyetlerine başlamasının ardından, diğer Katolik misyoner gruplar da Osmanlı topraklarına gelmeye başlamışlardır (Bozkurt, 2010: 135-136; Ergin, 1977: 770).

Eğitim aracılığıyla misyonerlik faaliyetleri, 1789 Fransız Devrimiyle birlikte belirli ölçüde sarsıntıya uğramasına rağmen, hiçbir zaman ivme kaybetmemiştir. Fransız misyonerler, kapitülasyonlarda yer alan "serbesti-i ayân" olarak ifade edilen hükmü güya okulları da kapsıyormuş gibi amaçlarına hizmet edecek biçimde kullanmışlardır. Böylece 1869 tarihine gelindiğinde Osmanlı toprakları içerisindeki Fransız okulları sayısı yetmiş altıya ulaşmıştır. Ayrıca Fransız okullarının sayısı sürekli yükseliş trendini sürdürmüştür. Bu sayı 1876 yılında doksan üçe, 1901 tarihinde ise, iki yüz altmışa çıkmıştır (Mutlu, 1999: 119-120).

Fransızların eğitim aracılığıyla misyonerlik faaliyetlerini yürütmesinde etkili olan unsurlardan biri de Hayırsever Kızlar Cemaati'nin rahibeleri olmuştur. Bu rahibeler, Osmanlı topraklarında yalnızca sağlık ya da şifa dağıtım işlevini

üstlenmemiştir. Onlar aynı zamanda yetimlerin, cemaatlerin ve kimsesizlerin eğitim işlevinin yürütülmesinde de önemli rol oynamıştır. Ocak 1846 tarihli Saint-Lazare Cemaati'nin Türkiye, Yunanistan ve İran misyonları ile ilgili raporunda Hayırsever Kızlar Cemaati'nin rahibelerinin faaliyetleri özetlenmektedir. O dönemde İzmir ve İstanbul'da iki okul açılmıştır. Bu okullarda çocuklara Fransızca öğretilmesine özel önem gösterilmiştir. Ancak bu okulların kapasitesi öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Ayrıca Péra'da yaşayan çocuklar, Galata'daki okula mesafeden dolayı gidememiştir. Hem mesafe hem de sınıf mevcutlarının aşırı kalabalık olması çocukların nitelikli eğitim almasına engel olmuştur. Bu yüzden Hayırsever Kızlar Cemaati rahibeleri tarafından yeni bir okul açılmıştır. O dönemde Rumlar ve Ermeniler arasında yoğun biçimde Fransızca öğrenme isteği bulunmaktadır. Ayrıca Capucinler de çocuklarını bu okula göndermek istemektedir. Çünkü Fransızca, Osmanlı Devleti'nin diplomasi ve Avrupa ile ilişkilerinde resmi dil olarak benimsenmiştir. Bu nedenle gayrimüslim tebaa içerisinde Fransızca bilenler, gerek devlet işlerinde gerekse de ticari hayatta tercüman olarak kolay şekilde iş bulabilmiştir. Nitekim gemi teknolojisindeki ilerlemeler ve beraberinde getirdiği kolaylıklar, Osmanlı'nın içeride yaptığı düzenlemeler, ticaretin her geçen gün biraz daha canlanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Fransızca bilen kişilerin varlığına daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Rahibelerin İstanbul'da açmış oldukları okulda yatılı yüz otuz, gündüzleri eğitime devam eden öğrenci sayısı üç yüz civarında olmuştur. Okulun kurulduğu yer kalabalık, deniz ulaşımı için uygun ve yoksul sınıflar için merkezi olmasına rağmen, varlıklı Fransız nüfus için uygun değildir. Bu yüzden rahibelerin Fransız hastanesine yerleşmeleri ve orada yeni bir okul açarak bu sorunu kısmen de olsa gidermeleri beklenmiştir (Annales XI, 1846: 118-124). Nitekim 1847 yılının Ağustos ayında, Hayırsever Kızlar Cemaati rahibeleri Bebek'te bir müessesene kurmuştur. Bu müessesenin kurulmasıyla rahibeler, hasta bakımı ve yetimleri ağırlama gibi hizmetleri de yerine getirmeye başlamıştır. Rahibeler aynı

dönemde Péra Fransız Hastanesi'nin yönetimini de ele geçirmiştir. Rahibeler hastanenin yönetimini ele geçirmelerinin ardından, Péra Fransız Hastanesi'ne bağlı üç sınıflı başka bir okul daha açmışlardır. Böylece 1847 yılı itibariyle, Galata, Péra ve Bebek'te bulunan üç okul rahibelerin kontrolüne girmiştir (Roche, 1989: 101).

Rahibelerin kontrolündeki kolejlerde amaç sadece dini eğitim vermek olmamıştır, onlar aynı zamanda kurmuş oldukları kolejlerle eğitim seviyelerini Fransa'daki üniversitelerin programına uygun hale getirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, dil eğitimine özel önem vermiştir. Ders programına; şark dilbiliminin, Osmanlı Devleti ve Avrupa ilişkileri hakkında bir tarih dersinin dâhil edilmesi düşünülmüştür. Böylece gençlerin, ileri ki dönemde Levant bölgesinde çeşitli mevkilerde görev almaya hazır hale gelmesi amaçlanmıştır (Annales XI, 1846: 126-127).

Osmanlı toprakları içerisinde gerek Katolik cemaatlerin, gerekse Hayırsever Kızlar Cemaati rahibelerinin açmış oldukları okullar ve kolejler sayesinde, Fransızca İstanbul'da ve Levant bölgesinde her geçen gün daha yaygın hale gelmiştir. Öyle ki Osmanlı topraklarında yaşayan Rum, Ermeni ve Arap ırkına mensup çocuklar toplumsal hayatta, okullarda ya da manastırlarda öğrendikleri Fransızca'yı kullanmışlardır. (Piolet, 1901: 73). Cemaatlerin açmış oldukları okulların, adeta batıya açılan pencereler olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu okullar sayesinde, çeşitli etnik kökene mensup olan çocuklar, batıda yaşanan her türlü olaydan ve gelişmeden haberdar olmuştur. Ayrıca bu okullarda eğitim görerek, diplomalarını alan gençlere Fransa'daki üniversiteler sonuna kadar kapılarına açmıştır.

Osmanlı Devleti, başlangıçta Katolik okullarından rahatsızlık duymamıştır. Ancak özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı idaresi, bu eğitim kurumlarından rahatsızlık duymaya başlamıştır çünkü okullar aracılığıyla toplumda

milliyetçilik, rasyonalizm ve kişi özgürlükleri gibi fikirler yayılmıştır. Osmanlı tebaasının, devlete olan sadakati giderek zayıflamıştır. Devletin birliği ve bütünlüğü anlayışı zarar görmeye başlamıştır. Çünkü devletin bütünlüğünden ziyade farklı etnik grupların kimlikleri ön plana çıkmıştır (Kılıçdağ, 2006: 67).

Misyonerlerin faaliyet gösterdiği üçüncü hassas alanın diplomatik alan olduğu söylenebilir. Osmanlı Devletinde misyonerlik hareketleri, özellikle II. Abdülhamit döneminde İngiliz, Fransız, Amerikalı ve Rus misyonerlerin imparatorluk içindeki faaliyet alanlarını paylaşmasıyla ivme kazanmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti ve misyonerler arasında karşılıklı şüphenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1880'lerde Sultan, misyonerleri, kendi topraklarında yaşayan tüm yabancılar arasında toplumsal düzenin en tehlikeli düşmanları olarak görmeye başlamıştır (Deringil, 1993: 13). Fakat Osmanlı topraklarına gelen misyonerler her zaman en tehlikeli düşman işlevi görmemiştir. Örneğin; Fransız misyonerler, Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan farklı gruplar arasında kimi zaman arabulucu kimi zaman ise, dengeleyici unsur olarak faaliyet göstermişlerdir. Ancak bazı zamanlarda da Osmanlı topraklarında yaşanan gelişmeleri, doğrudan Batılı devletlere ve toplumlara aktararak adeta muhbirlik işlevi görmüşlerdir.

Fransız misyonerler, Osmanlı Devleti içindeki isyancı gruplar arasında ya da etnik gruplar arasında çıkan çatışmalara son vermek için arabuluculuk yapmıştır. Ayrıca bu misyonerler, Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Müslüman halk arasında da arabuluculuk görevi üstlenmiştir. Kieser'e göre genel kanının tersine, misyonerlerin Müslüman halk ile ilişkisi daima çatışmalı olmamıştır. Aksine bazı yerlerde misyonerler, Müslüman toplumların gözünde saygın, itibarı yüksek, önemli ölçüde bilgi ve becerisi olan, keramet sahibi kimseler olarak görülmüştür. Müslüman toplumlar arasında misyonerlerin böyle görülmesinde, misyonerlerin yerel ilişkileri çok iyi bilmesi ve halkla samimi ilişki ve iletişim kurması etkili olmuştur. Bundan dolayı Müslüman

aşiret üyeleri, kan davası gibi olaylarda misyonerlerin görüşüne başvurarak, onlardan aracılık yapmalarını istemişlerdir. Ayrıca bazı olaylarda da misyonerlerin yalnızca arabuluculuk yapmalarını değil aynı zamanda soruşturma görevini de yerine getirmeleri talep etmişlerdir (Kieser, 2005: 188-189). Kılıçdağ, Osmanlı Padişahlarından özellikle II. Abdülhamit'in bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade etmektedir çünkü II. Abdülhamit, devletin sınırları içerisinde çeşitli etnik karaktere sahip ancak bunlarla birlikte Müslüman olan grupları, tek çatı altında birleştirmek istemektedir. Ayrıca misyonerlerin, Müslüman gruplar arasında yüksek itibar sahibi olmasından ve yine onlar arasındaki sorunlarda arabuluculuk rolünü üstlenmesinden rahatsızlık duymaktadır. Bu durumun devletin meşruiyetini ve otoritesini zayıflattığını düşünmektedir (Kılıçdağ, 2006: 65).

Osmanlı Devletine göre, Fransız misyonerler ve onların etkinlikleri tehlikeli olmakla birlikte, yine de aşına olunan bir canavardır. Osmanlı topraklarına yeni gelen Protestan misyonerlerin girişimleri ve çıkardıkları zorluklar ile karşılaştırıldığında, Fransız misyonerler olumlu manada yumuşak kalmaktadır. Ayrıca Fransız misyonerler, Osmanlı topraklarında uzun geçmişe sahiptir ve Osmanlı Devleti bu misyonerlerle görece daha az sorun yaşamaktadır. Osmanlı Devleti tüm bunları göz önünde bulundurarak, Protestan misyonerlerin etkisini kırmak için Fransız misyonerlere bazı zamanlar destek sağlamak ve onlara işlemlerinde kolaylık göstermektedir. Böylece misyonerlik faaliyetleri dengelemeye çalışmaktadır (Deringil, 1999: 122).

Osmanlı Devletinde diplomatik olarak misyonerlik başlığı altında incelenebilecek konulardan biri de misyonerlerin muhbirlik faaliyetleridir. Kılıçdağ'a göre, misyonerler Osmanlı topraklarının en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. Bu yüzden de devletin içinde yaşanan her olaydan haberdar olmuşlardır. Misyonerler, sahip oldukları bilgileri resmi ya da gayri resmi kanallar aracılığıyla batıya aktarmışlardır. Bu kanallar sayesinde Batılı toplumlar ve devletler, Osmanlı topraklarında yaşanan

neredeşye her olaydan ya da gelişmeden haberdar olmuştur. Bu durum özellikle olumsuz bir konu olduğunda, hem Osmanlı Devleti'nin dışarıdaki imajını zedelemiştir hem de Osmanlı'ya karşı düşmanca tutum oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin içeride meşruiyetini korumak için verdiği çabanın altını oymuştur. Muhbir misyonerler aktardıkları bilgiler aracılığıyla, herhangi bir olumsuz durumda, Batılı devletlerin Osmanlı Devletine karşı harekete geçmesine zemin hazırlamışlardır (Kılıçdağ, 2006: 63).

Misyonerlerin faaliyet gösterdiği son alanın ise, insani yardım olduğu söylenebilir. Kieser, misyonerlik ya da misyonerlik faaliyetleri konusu ele alınırken, insani yardım aracılığıyla misyonerlik faaliyetlerinin çoğu zaman vurgulanmadığından bahsetmektedir. Oysa Kieser'e göre, Osmanlı topraklarında misyonerler ne zaman bir sorun baş gösterse, Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmaksızın, insanların acılarını dindirmek için ellerinden geleni yapmakta ve felaketler, salgın hastalıklar, doğal afetler gibi çok sayıda durumda insanları motive etmektedir. Bilim ve tekniği etkili ve verimli biçimde kullanarak sorunların üstesinden gelmeye çalışmakta ve insanların acılarını hafifletmek için maddi yardımlarda bulunmaktadır. Katolik veya Protestan misyonerler büyük çaplı felaketlerle karşılaştıklarında; yetimhaneler, sahra hastaneleri, geçici barınaklar ve bölge halkının kendi geçimini sağlayabilmesi için felaketi yaşamış bölgeye, elbise ve halı dokuma endüstrileri kurmaktadır. İster Katolik ister Protestan olsun tüm misyoner gruplar, bu tür insani yardımlara hiç kimsenin karşı koyamayacağını bilincindedir. Ayrıca bu yardımlar sayesinde insanlar üzerinde etki yaratacaklarını ve buldukları yerde itibarlarının artacaklarını düşünmektedir (Kieser, 2005: 218-219).

Bölüm Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti üzerinde Fransız etkisinin yayılmasına yol açan ilk aşama ticaret aşamasıdır. Osmanlı Devleti 16.YY'den 19.YY'nin son çeyreğine kadar, Fransa'ya yedi kez kapitülasyon tanımış ve üç kez de Fransa ile ticaret anlaşması imzalamıştır. İki devlet arasındaki ticari ilişkiler, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan iki kanalın oluşmasını sağlamıştır. Bu kanallardan ilki, Dil Oğlanları Okulu ya da kısaca dil oğlanlarıdır.

Dil Oğlanları Okulu, 17.YY'nin ikinci yarısında kurulmuştur. Okulun kurulmasında, Fransa'nın istihdam ettiği Osmanlı tercümanlarının sayısının yeterli olmaması ve bu tercümanların Fransız çıkarlarını gözetmemeleri etkili olmuştur. Okul, Fransa'nın ticari ve diplomatik ihtiyaçlarını karşılamak, Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu ve prestijini artırmak amacıyla olmuştur. Dil oğlanları, okulda sadece dil eğitimi almamıştır. Onlar Osmanlı Devleti'nin tarihi, coğrafyası, ticaret ortaklarıyla daha iyi nasıl pazarlık yapacağı ve hukuki konular üzerine de eğitim almış, Fransa'nın Osmanlı toprakları üzerinde ticari ve siyasi ağ kurmasını kolaylaştırmıştır. Davalarda Fransız yurttaşlarının lehine karar çıkartmak için çalışmış ve İstanbul'da Fransız varlığını güçlendirmiş ve Fransız etkisinin, kültürünün ve ticaretinin Osmanlı topraklarına yayılmasını sağlamıştır.

Ticaret aşaması vasıtasıyla oluşan ikinci etki kanalı, misyonerler ya da misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerler için en uygun ortamı, Fransa'nın kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmaları sayesinde, Osmanlı Devletinden elde etmiş olduğu avantajlar yaratmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında misyonerlik faaliyetleri 16.yüzyılın son çeyreğinde başlamış, ancak 18.yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşmıştır. Misyonerlerin etkili olmasında; sağlık, eğitim, diplomasi ve insani yardım gibi alanlarda faaliyet göstermeleri etkili olmuştur.

Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin öncelikle sağlık alanında başladığını söylemek mümkündür. Sağlık alanında misyonerlik faaliyetleri Fransız kadın rahibeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Rahibeler, Osmanlı toplumunda kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve yoksullarla ilişki içerisine girmiştir. Rahibeler, iletişim kurdukları kadınlara ebelik, hasta bakımı ve tedavi hizmetlerini öğretmiştir. Fransız rahibeler, halkın sempatisini kazanarak, Osmanlı'da Fransız nüfuzunu güçlendirmiştir. Misyonerlerin faaliyet gösterdiği bir diğer alan, eğitimidir. Fransız misyonerler, Osmanlı topraklarında okullar açmıştır. Bu okulların programı çoğunlukla Fransız müfredatına uygun biçimde düzenlenmiştir. Okulda eğitim Fransızca verilmiştir. Osmanlı Devletinde diploması dilinin Fransızca olması, Fransızca bilenlerin gerek devlet gerekse ticari hayatta kolay iş bulabilmesi, ticaretin gün geçtikçe gelişmesi gibi faktörler Fransız misyonerlerinin kurduğu okullara ilgiyi artırmıştır. Bu okullar hem Fransızcanın hem de milliyetçilik, kişi özgürlükleri gibi fikirlerin Osmanlı toplumuna yayılmasını sağlamıştır. Fransız misyonerlerin faaliyet gösterdiği alanlardan bir diğeri, diplomatik alandır. Fransız misyonerler, Osmanlı halkıyla samimi ilişkiler kurması ve itibar kazanması sayesinde zaman zaman arabuluculuk görevi yerine getirmiştir. Fransız misyonerlerin faaliyet gösterdikleri son alan ise, insani yardımdır. Felaket, salgın hastalık, doğal afet gibi durumlarda insanlara yardım ederek, toplum üzerinde Fransız nüfuzunu artırmıştır.

2. BÖLÜM

ASKERİ VE TEKNİK İŞBİRLİĞİ

Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde Fransa'nın etkili olmasını sağlayan aşamalardan ilki ticarettir. Bu aşamanın ortaya çıkmasında, Fransa'nın ticari çıkarlarını maksimize etme ve Osmanlı Devletinde nüfuzunu artırma ihtiyacı etkili olmuştur. Aşamalardan ikincisi, askeri ve teknik aşamadır, bu aşamanın meydana gelmesinde, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Anlaşmalarının önemli rol oynadığını söylemek mümkündür çünkü Osmanlı Devleti bu anlaşmaların ardından, uluslararası güç dengelerinin değiştiğini, artık eskisi kadar güçlü olmadığını ve coğrafi sınırlarını korumak için batının askeri ve teknik bilgisinden yararlanması gerektiğini anlamıştır. Bu doğrultuda yönünü, 1525 yılından beri diplomatik temas kurduğu ve çok sayıda imtiyaz sağladığı Fransa'ya çevirmiştir. Osmanlı Devleti'nin topraklarını koruma ve askeri gücünü artırma ihtiyacı, Fransız etkisinin Osmanlı topraklarına yayılmasına neden olan altı etki kanalının oluşumuna yol açmıştır. Bu kanallardan ilki, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya gönderdiği büyükelçilerdir.

2.1. Büyükelçiler

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren; kazanılan zaferleri duyurmak, Osmanlı tahtına yeni çıkan padişahı bildirmek, uzlaştırıcı rol oynamak, tahta yeni çıkan kralları tebrik etmek, taç giyme törenlerine katılmak, vergi talep etmek, Osmanlı sultanının mektubunu iletme, devletlerle barış yapmak ya da mevcut barış anlaşmalarını yenilemek, herhangi bir savaş durumunda bir devletle ittifak yapmak gibi amaçlarla elçi göndermiştir. Ancak Osmanlı Devleti çok uzun süre yurtdışında elçilik açmamıştır. Gerekli gördüğü durumlarda geçici elçi göndermiştir (Altunış Gürsoy, 2006: 139).

Avrupa devletlerinin büyük çoğunluğu, 1450'li yıllardan itibaren İstanbul'da daimi elçilik açmasına karşılık, Osmanlı Devleti yurtdışında elçilik açmaya gerek görmemiştir. Osmanlı Devleti'nin elçilik açmamasında etkili olan unsurlar şunlardır: İlk olarak, Osmanlı Devleti Müslüman devletler ile Hristiyan devletleri denk görmemektedir. İkinci olarak, yurtdışında yaşanan gelişmeleri ya da olayları eyalet valilerinden öğrenmektedir. Üçüncüsü ise, Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmeleri ticaret vasıtasıyla Avrupa'da bulunan tüccarlardan haber almalarıdır. Ancak 18.YY'den itibaren Osmanlı Devleti askeri üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır (Kuran, 1968: 9-10-11).

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu kayıplar ona, coğrafi sınırlarını koruması için siyasi ittifaklar yapması gerektiğini ve Batı'nın askeri teknolojisi hakkında bilgiye ihtiyacı olduğunu göstermiştir. Pasarofça Anlaşmasının ardından özellikle Sadrazam Damat İbrahim Paşa, İstanbul'daki Avrupalı elçilerle iyi geçinmiştir ve bazılarıyla da samimi dostluklar kurmuştur. Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın samimi dostlarından biri de Fransız elçisi Marquis de Bonnac'tır. 1720 yılında Sultan III. Ahmed, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'ni tamir etme yetkisini Fransa'ya verdiğini bildirmek için Fransa'ya elçi olarak göndermek üzere Kapucubaşı Kara İnci'yi seçmiştir. Fakat Marquis de Bonnac, Sultan III. Ahmed'den Paris'e Kapucubaşı Kara İnci yerine liyakat sahibi birini göndermesini rica etmiştir. Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın teşvikiyle, elçi olarak Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi³ seçilmiştir. Bâbîâli, Yirmisekiz Mehmet Çelebi Efendi, Said Efendi ve beraberinde çok sayıda kişiyi 1720 yılında Paris'e göndermiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris'e elçi olarak gönderilirken ondan, siyasi görevinin dışında Fransa'nın bilim ve uygarlığı konusunda da bilgi sahibi olmasını ve uygulamaya elverişli olanları rapor etmesini istemiştir (Unat, 1968: 54-55-

³ Çelebi Mehmet Efendi, Edirne'de doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Mehmet Efendi'nin babası yeniçeri ağalarından Süleyman Ağa'dır. Mehmet Efendi, Enderun'da eğitim aldıktan sonra yeniçerilerin 28. bölüğüne katılmıştır. Bu nedenle yirmi sekiz lakabı kendisine takılmıştır (Veinstein, 1991: 33).

56). Bu kapsamda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Paris seyahatini ve burada gördüklerini en ince ayrıntısına kadar ele alarak bir sefaretname hazırlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi 18.YY'nin Paris'ine, Karlofça ve Pasarofça Anlaşmalarının ulusal bilinçte açtığı derin yaraların etkisi ve devlet işlerinde tecrübe kazanmış bir memurun gözüyle bakmıştır (Tanpınar, 1988: 43-44).

Uçman'a göre, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefaretnamesi Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetiyle temasının ilk yazılı ürünüdür. Eser bir yandan belgesel niteliği taşıırken, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin o dönem de Avrupa'ya ve burada yaşayan insanlara nasıl baktığına yer vermektedir (Uçman, 1975: 1). Veinstein'e göre, bu sefaretname Osmanlı Devleti'nin batılılaşmasında çok önemli bir rol oynamaktadır (Veinstein, 1991: 1).

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi sefaretnamesinin başlangıcında Marsilya'dan Paris'e kadar olan yolculuklarında neler gördüklerine ve dikkatlerini çeken durumlara yer vermiştir. Öncelikle, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ve beraberindekiler, Marsilya'daki veba salgını yüzünden kırk gün zorunlu karantinaya alınmıştır. Paris'e gelene kadar olan dönemde elçinin dikkatini çeken hususlar; kanallar, kemerler, kadınlara gösterilen saygı, med ve cezir olayı, Bordeaux şehri ve kalesi olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi kanalların, mesafeyi kısalttığını ve nakilde kolaylık sağladığını belirtmiştir. Bu durumun yolcular ve ticaret erbabı için büyük kolaylık sağladığından bahsetmiştir. Büyükelçi'yi şaşırtan diğer husus kadınlara gösterilen saygı olmuştur. Fransa'da kadınların itibarının erkeklerden fazla olduğunu, kadınların diledikleri her şeyi yapabildiklerini ve Fransa'nın adeta kadınların cenneti olduğunu belirtmiş ve Bordeaux şehrinde özellikle binaların yapısına ve zarafetine hayran kalmıştır (Rado, 2023: 13-25)

Büyükelçi Paris'e vardıkları andan itibaren, insanların kendilerini merakla izlediklerini söylemiştir. Sefaretnamesinde öncelikle, Paris'i tasvir etmiş ve kralın huzuruna çıkışlarını anlatmıştır. Ardından ise, Paris'te ziyaret ettikleri yerleri ve burada dikkatini çeken hususlardan bahsetmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin ziyaret ettiği yerler; askeri hastane, eczaneler, opera, Paris'teki saraylar, kralın ahırları ve bahçeleri, rasathane, ayna ve kilim atölyesi ve hayvanat bahçesidir. Büyükelçi'nin en çok dikkatini çeken yerler; opera, rasathane, kralın ahırları ve bahçeleri olmuştur. Büyükelçi operanın Paris'e özgü olduğunu ve bu oyundaki canlandırmaların gerçeğe hayli yakın olduğundan bahsetmiştir. Paris'te çok sayıda bina, bahçe ve saray olduğu ancak kralın bahçesinin dikkatini oldukça çektiğini çünkü bu bahçenin birkaç daireden oluştuğunu, bu dairelerden birinde anatomi ve otopsi üzerine çalışmalar yapıldığını ve burada gerek insanların gerekse hayvanların tüm uzuvlarının sergilendiğini belirtmiştir. Dairelerden bir diğerinin tıp ile ilgili işler için kullanıldığını, bir başka daireye devâhane denildiğini ve burada da her türlü ilacın bulunduğunu söylemiştir (Rado, 2023: 26-75).

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, XIV. Louis döneminde yapılan rasathaneyi de ziyaret etmiştir. Burada; ayı ve yıldızları gözetleme aletleri, suları yukarı çıkarmak için icat edilen araçları, mekanik işler ile ilgili aygıtları, geometri ve astronomi aletlerini görmüştür. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi diplomatik görevlerini yerine getirdikten ve Fransa ile ilgili gözlemler yapmasının ardından 3 Ağustos 1721 tarihinde İstanbul'a dönmek üzere yola çıkmıştır (Rado, 2023: 84-87).

Göcek, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa seyahatinin Osmanlı Devleti üzerinde kalıcı etkiler yarattığını söylemektedir. Çünkü büyükelçinin Fransa seyahatinin ardından, Osmanlı Devletindeki parklar, çeşmeler, bahçeler ve saraylar Fransız mimarisine uygun olarak inşa edilmeye başlamıştır. Örneğin, Sa'dâbâd kompleksinin inşasında Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin ziyaret ettiği Versailles ve Fontainebleau taklit edilmeye çalışılmıştır. Parklar, Versailles modeline göre

planlanmıştır (Göcek, 1987: 75-76-77). Ancak büyükelçinin Fransa seyahati sadece Osmanlı mimarisi üzerinde etkili olmamıştır. Aynı zamanda Osmanlı'nın bilim, eğitim ve kültür tarihi açısından da önemli etkileri olmuştur. Veinstein'e göre, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi sayesinde, Osmanlı Devletinde Arap harflerinin kullanıldığı ilk matbaa kurulmuştur. Büyükelçinin matbaa ile ilgili fikirleri Paris'te oluşmaya başlamıştır, bu fikrin oluşmasında oğlu Said Efendi ve İbrahim Müteferrika önemli rol oynamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi İstanbul'a gelmesinin ardından, Sadrazama matbaanın yararları konusunda bir rapor sunmuştur. Sadrazamın matbaayı onaylamasının ardından, şeyhülislamla görüşülmüş ve dinsel içerikli herhangi bir kitabın matbaada basılmayacağı hususunda anlaşmaya varılmıştır. Matbaa resmi olarak, 1727 yılında kurulmuştur (Veinstein, 1991: 54-55).

Osmanlı Devleti, Sultan III. Selim döneminde Avrupa ülkelerinde daimi büyükelçilikler açmaya başlamıştır. İlk Osmanlı büyükelçiliği 1793 yılında Londra'da açılmıştır. İlk büyükelçiliğin açılmasından üç yıl sonra da Osmanlı Devleti Paris'e daimi büyükelçilik açmıştır. Eylül 1796 yılında Paris'e ilk daimi büyükelçi olarak, Esseyid Ali Efendi gönderilmiştir. Osmanlı Devleti, Esseyid Ali Efendi'yi üç yıllığına Paris'e göndermiştir fakat Fransa'nın Mısır'ı işgali neticesinde, Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler bozulduğu için büyükelçi yaklaşık altı yıl Paris'te kalmak zorunda kalmıştır. Esseyid Ali Efendi, bu süre içerisinde gördüğü yerleri, tanık olduğu olayları, hayran olduğu ya da tuhafına giden durumları sefaretnamesinde anlatmıştır.

Esseyid Ali Efendi sefaretnamesinin başlangıcında Marsilya'dan Paris'e kadar olan yolculuğunda gördükleri ve dikkatini çeken durumlara yer vermiştir. Öncelikle, Esseyid Ali Efendi, veba salgınına karşı önlem amacıyla otuz altı gün karantinaya alınmıştır. Paris'e gelene kadar olan dönemde elçinin dikkatini çeken hususlar; Lyon şehri ve burada bulunan kurumlar, ulaşımdaki kolaylıklar, kadınlara gösterilen saygı olmuştur. Esseyid Ali Efendi, Lyon'da kuyumculuk, pul ve ipek dokumacılığı ve

bunlarla ilgili sanayinin gelişmiş olduğundan ve şehirde sanat erbabı çok sayıda kimsenin bulunduğundan bahsetmiştir. Büyükelçi'nin, Lyon'da dikkatini hastane ve kütüphane çekmiştir; hastanede gelişmiş bir arşiv sisteminin bulunması, yatak kapasitesi, çok çeşitli ilaçların bulunması ve her çeşit mutfak ekipmanının olması dikkat çeken unsurlar arasındadır. Ancak hastane konusunda büyükelçiyi şaşırtan bir husus bulunmaktadır, o da hastane hizmetlerinin paralı olmasıdır. Bu yüzden Fransızları merhametli olmamakla suçlamıştır. Büyükelçi Lyon'da kütüphaneyi de ziyaret etmiştir. Kütüphanede çok sayıda kitabın dışında elektrikli aletlerin bulunduğu ve oranın kadınlarla dolu olduğunu, Paris'e vardıkları andan itibaren, insanların kendilerini merakla izlediklerini söylemiştir (Altuniş Gürsoy, 2000: 731-737).

Esseyid Ali Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'ye benzer biçimde Paris'teki saraylar, çeşmeler, bahçeler ve rasathaneden bahsetmiştir. Büyükelçi Paris'te bitki, ağaç, çiftçilik ilmi ve madencilığe büyük önem verildiği ve bunlar ile ilgili eğitim kurumları bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Paris'te deri, kumaş, porselen vb gibi çok çeşitli alanlarda atölye ve iş yeri olduğunu ve bu işyerlerinin halka çalışma imkânı sağladığını söylemiştir. Esseyid Ali Efendi, Fransa'da yolların ve köprülerin güvenli olduğunu, sürekli olarak bakım yapıldığını ve yol ve bakım masraflarının da geçit vergisi aracılığıyla yollardan geçenlerden tahsis edildiğini, bu şekilde hem devletin cebinden para çıkmadığını hem de ticaretin canlı tutulduğunu belirtmiştir. Fransa'da ticarete büyük önem verildiğini ve vergilerin de kişilere ağır gelmeyecek şekilde tahsis edildiğini söylemiştir⁴ (Altuniş Gürsoy, 2000: 746-761).

1798 yılında Napoléon Bonaparte'nin Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Osmanlı Devleti, Fransa büyükelçisini yedi kuleye hapsederken, Esseyid Ali Efendi'de Fransa'da göz

⁴ Esseyid Ali Efendi, büyükelçiliği sırasında dikkatini çeken hususları sefaretnamesinde anlatmıştır. Ancak onun sefaretnamesinin, Osmanlı Devletindeki uygulamalar üzerinde ne ölçüde etkili olduğuna ilişkin bir bulgu bulunamamıştır.

hapsine alınmıştır. 1802 yılında Fransa ile ilişkileri düzeltmek ve anlaşma imzalamak üzere, Mehmed Said Galib Efendi yeni Osmanlı büyükelçisi olarak Paris'e gönderilmiştir. Mehmed Said Galib Efendi hem Osmanlı Devleti adına 1802 tarihli Paris Anlaşmasını imzalamıştır hem de gördüklerini ve dikkatini çeken durumları sefaretnamesine aktarmıştır. Ancak sefaretnamesini tamamlayamamıştır⁵ (Uzunçarşılı, 1937: 360-363).

Sultan III. Selim, Fransa ile olan ilişkilerin düzeldiğini göstermek ve Paris Anlaşmasını kutlamak amacıyla 1803 yılında Mehmed Said Halet Efendi'yi Paris'e ikamet elçisi olarak atamıştır. Kendisinden Fransa'daki yenilikleri, askeri alandaki gelişmeleri yakından takip etmesi istenmiştir. Halet Efendi, Paris'e gönderilirken ona gizli görevler de verilmiştir. Bu görevlerden ilki, Fransa ile birlikte diğer Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan gelişmeleri yakından takip etmesi ve Bâbiâli'ye bildirmesidir. İkincisi, Osmanlı aleyhinde yapılan yayınları yalanlamasıdır. Üçüncüsü ise, Osmanlı Devleti'nin her türlü ticari işlemlerini denetlemesidir. Halet Efendi, üç yıllık elçilik süresinde önceki elçilerden farklı olarak, Fransa güzellemesinden ziyade yoğun şekilde olumsuzlama yapmıştır. Oradaki ıslahatları aktarma ya da gördüklerini betimleme çabası içerisine girmemiştir. Kendisinden önceki Paris elçileri gibi sosyo kültürel ortamları önemsememiştir. Halet Efendi'nin Paris elçiliği döneminde yapmış olduğu gözlemler altı kısımda incelenebilir. Bunlardan ilki, basın ile ilgili gözlemleridir. Halet Efendi, Fransızların çıkarları doğrultusunda basını yönlendirdiği ve Bâbiâli ile ilgili uydurma haberler yaptığını belirtmektedir. İkincisi, Fransa'nın yeni yönetim sistemiyle ilgilidir. Elçi, Fransızların cumhuriyeti tüm dünyanın düzenini bozmak amacıyla ilan ettiklerini, Fransa'nın krallık düzeninin yıkılmasıyla devlet niteliğini kaybettiğini iddia etmektedir. Üçüncüsü, Fransız diplomasisi hakkında olan gözlemleridir. Halet Efendi, Fransızların diplomaside ağırlıklı olarak oyalama taktiği uyguladıklarını, diplomatik

⁵ Mehmed Said Galib Efendi'nin gördükleri, tanık oldukları olaylar, ziyaret ettiği yerler ile ilgili bilgilere kısmen de olsa İstanbul'a gönderdiği mektupların içeriğinden çıkarılabilir.

kadroların sığ ve nezaketten yoksun olduğunu vurgulamaktadır (Yenidünya, 2008: 69-80). Dördüncüsü, Bonaparte ile ilgili olan gözlemleridir. Halet Efendi, Napoléon'un askere alma sisteminden bahsetmektedir. Bonaparte'nin asker israfından kaçındığı, asker olmak amacıyla yazılan kimseleri kura ile belirlediğini anlatmaktadır. Ayrıca Bonaparte'nin zeki olmakla birlikte fazlasıyla saldırgan olduğu Halet Efendi'nin görüşleri arasındadır. Beşincisi, Fransa'nın ekonomisine ilişkin gözlemleridir. Halet Efendi, Fransız ekonomisinin beş ürüne dayandığını vurgulamaktadır. Bunlar; porselen, tütün, kristal, kumaş ve kâğıttır. Elçi, bu beş maddeyi üretecek imalathane, coğrafya ve dil alanlarında eğitim verecek okullar açıldığı takdirde Osmanlı Devleti'nin tüm Avrupa ile başa çıkabileceğini iddia etmektedir. Altıncı gözlem ise, Fransızların ahlak anlayışı ve onların opera ve tiyatroları ile ilgilidir. Halet Efendi; Fransızları ahlak yoksunu olmakla, opera ve tiyatroyu da rezalet biçiminde eleştirmektedir. Halet Efendi'nin Fransa'yı genel anlamda olumsuz biçimde eleştirmesini Karal şu şekilde değerlendirmektedir: Halet Efendi elçi olarak Paris'e gönderilmeden önce ıslahat karşıtı bir partinin mensubudur ve kendisi gibi batı karşıtı olan nüfuzlu kişilerin vasıtasıyla elçi olarak gönderilmiştir (Karal, 1940: 31-89).

Bâbüâli, Napoléon Bonaparte'nin Austerlitz zaferini tebrik etmek üzere, 1806 yılında Abdurrahim Muhip Efendi'yi fevkalâde elçi sıfatıyla Paris'e göndermiştir. Abdurrahim Muhip Efendi, kendisinden önce Paris'e gönderilen diğer elçiler gibi dikkatini çeken durumları sefaretnamesinde anlatmıştır. Muhip Efendi, iki tür sefaretname kaleme almıştır. Büyük sefaretnamede, Paris'te ikamet elçiliği boyunca karşılaşmış olduğu siyasi olayları anlatırken, küçük sefaretnamede Fransa üzerindeki bilimsel, kültürel ve genel gözlemlerine yer vermektedir. Bu gözlemlerini de Bâbüâli'nin verdiği talimatlara uygun olarak, her şeyi olduğu gibi aktarmaktadır. Muhip Efendi'nin özellikle küçük sefaretnamesi idari rapor niteliğindedir. Muhip Efendi, Paris'teyken elçilik statüsünün vermiş olduğu avantajlardan faydalanarak, istediği her şeyi ve her yeri

görmüş ve istediği konularda bilgi edinmektedir. Dikkatini Fransa'nın ticareti, hukuk sistemi, hastaneler, opera, rasathane, kütüphane, eğitim sistemi, ordu, kimsesiz çocuklar ve kadınların statüsü çekmektedir. Muhip Efendi, Avrupa ülkelerinin özellikle de Fransa'nın yalnızca iç tüketimi karşılamak için üretim yapmadığını, aynı zamanda diğer devletlerin paralarını ülkeye çekmek için üretim yaptığını bu sayede ticarete öne çıktıklarını belirtmektedir. Ayrıca yine Avrupa ülkelerinin özellikle de Fransa'nın Osmanlı Devleti ve diğer çok sayıda devletten hammadde satın aldığını ve sonra bu hammaddeleri işleyerek, Osmanlı Devleti ve diğer devletlere satarak büyük kârlar sağladığını anlatmaktadır (Bareilles, 1920: 55-70).

Muhip Efendi hukuk sistemi ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Fransa'da suç işleyenlerin tutuklanması ve tecavüzlerin önlenmesi için rütbeli bir subay bakan olarak görevlendirilmektedir. Herhangi bir kabahat işleyen kişi mahkemeye sevk edilmekte ve burada sorgulandıktan sonra yargılanmaktadır. Casuslar, suikastçılar dışında herhangi bir kişinin öldürülmesi yasaktır. Kasaplar veya fırıncılar tartıya hile karıştırmaları ya da kendi iradelerine göre ürünleri fiyatlandırmaları durumunda, polisler dükkânları mühürleme ya da kapatma yetkisine sahiptir. Ayrıca Fransa'da kanunlara saygı ilkesi geçerlidir. Muhip Efendi, Paris'in farklı mahallelerinde hastanelerin bulunduğu ve bu hastanelerde tedavi hizmetlerinin yanı sıra anatomi ve jinekoloji eğitimlerinin verildiğinden bahsetmektedir. Paris'e daha önceden gönderilmiş olan elçilerde olduğu gibi Muhip Efendi'nin de dikkatini opera, rasathane ve kütüphane çekmektedir. Kütüphanenin bilim, tarih, edebiyat alanlarında çok sayıda kitap olduğu ancak matbu kitapların sayıca diğerlerinden üstün olduğunu vurgulamaktadır. Muhip Efendi'nin dikkatini Fransa'da eğitimin zorunlu olması da çekmektedir. Fransa'da ticaretle uğraşan kişilerin, soyluların ya da imtiyazlı kişilerin çocuklarının dahi eğitim almaktan kaçamayacağını belirtmektedir. Fransız ordusuna sefaretnamesinde özel bir önem vermektedir. Muhip Efendi, askeri sistemi şu şekilde anlatmaktadır: Fransa'da

askeri kanun vardır. Belirli yaşa gelmiş olan her Fransız, askerliğini yapmak zorundadır. Kimsenin askerlikten kaçması mümkün değildir, savaşlar için her yıl imparatora seksen bin asker tedarik edilmek zorundadır, askerler sekiz ila on yıl arasında ülkesi için savaşmak zorundadır. Şayet asker bu süre zarfında ölmemiş ya da yaralanmamışsa terhis edilebilir, asker yaralanmışsa ve ailesi de yoksa hayatının sonuna kadar, kendisine bakılması için büyük saraya yerleştirilmektedir. Muhip Efendi'nin dikkatini çeken konulardan diğeri ise, kimsesiz çocuklar ve kadınların statüsüdür. Kimsesiz çocukların devletin koruması altına alındığını; erkek çocukların büyüdüklerinde orduya hizmet etmeye başladığı, kızların ise, varlıklı insanların yanına yerleştirildiği ya da Paris'teki operalara oyuncu olarak yerleştirildiğini söylemektedir. Elçi, kadınların sosyal hayatta oldukça aktif olduğunu ve erkeklerle aynı ortamlarda yer alabildiğini belirtmektedir. Bareilles, Sultan III. Selim'in Muhip Efendi'nin sefaretnamesinden belirli ölçüde yararlandığını, ayrıca çok sayıda engellemelere rağmen, II. Mahmut döneminde de bu sefaretnamenin meyvelerini verdiğini iddia etmektedir (Bareilles, 1920: 70- 96).

Paris'te kaldığı süre içerisinde sefaretname kaleme alan başka bir isim de Paris Elçiliği Başkâtibi Seyyid Mustafa Sami Efendi dir. 1838 yılında başkâtiplik görevine atanan Mustafa Sami Efendi, "*Avrupa Risalesi*" başlığını taşıyan bir sefaretname kaleme almıştır. Bu sefaretnamede; dil bilmenin önemi, Avrupa'da özellikle Fransa'da cahilliğin hoş karşılanmadığı ve bu yüzden herkese eğitim verilmesi anlayışının benimsendiğinden bahsetmiştir. Güven, sefaretnamede dile getirilen anlayışın Tanzimat dönemi ve sonrasında eğitim alanında yapılan düzenlemelerde sık sık yer bulduğunu iddia etmektedir (Güven, 2021: 99; Unat, 1968: 214-215).

Paris elçiliği kanalıyla Fransa etkisinde kalan Osmanlı elçilerinden birinin de Mustafa Reşit Paşa⁶ olduğu söylenebilir. Reşit Paşa'nın Fransız etkisinde kalmasında Paris'e toplam dört kez elçi olarak atanmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

⁶ Mustafa Reşit Paşa, kendisinden önceki Paris büyükelçileri gibi sefaretname kaleme almamıştır.

Reşit Paşa, ilk kez 1834 yılının Haziran ayında Paris orta elçiliğine atanmıştır. Reşit Paşa, Osmanlı Devleti hakkındaki olumsuz fikirleri ortadan kaldırmak ve Mısır sorununu hukuka ve devletin yararına uygun şekilde çözmek amacıyla Paris'e gönderilmiştir. Ayrıca Sultan II. Mahmut, Reşit Paşa'dan Fransızca öğrenmesini buyurmuştur. Reşit Paşa, Fransa Kralı Louis Philippe'in aracılığıyla Fransız eleştirmen ve yazar Jules Janin ile tanışmıştır ve Janin'den kendisi için bir Fransızca öğretmeni bulmasını istemiştir (Kaynar, 2010: 63-64).

Janin, Reşit Paşa'ya Fransızca öğretmeni olarak Paris'in ünlü kadın operacılarından birini getirmiştir. Reşit Paşa, bu operacıdan Fransızca derslerinin yanı sıra sanat, edebiyat, Fransa'daki sosyal hayat konusunda önemli bilgiler edinmiştir. Reşit Paşa Fransızcasını geliştirmesi sayesinde, o dönemin önemli devlet adamlarından ve tarihçilerinden François Guizot ve Adolphe Thiers ile tanışmış ve dost olmuştur. Ayrıca Paris'te çok sayıda sanatçı, gazeteci ve edebiyatçıyla tanışma ve dost olma şansına sahip olmuştur. Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nin mutlaka batı medeniyetini benimsemesi gerektiğine inanmış ve sürekli olarak kamuoyunun önemini vurgulamıştır. Avrupa'da Osmanlı Devleti hakkındaki olumsuz imajın yıkılması için yapılması gerekenleri şu şekilde anlatmıştır: İlk olarak, Batı kamuoyunu kontrol etmek için Bâbıâli'nin yalnızca Paris'te daimi elçi bulundurması yetmemektedir. Bâbıâli'nin St. Petersburg, Viyana ve Berlin gibi büyük başkentlere de elçilik açması gerekmektedir. İkinci olarak, İstanbul'da Takvim-i Vekayi gazetesinin Fransızca baskısı yapılmalı ve Avrupa'daki belirli noktalara gönderilmelidir. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti elçilerinin bulunduğu ülkelerde kamuoyunu yanına çekebilmek için basından yararlanmasını bilmek zorundadır (Karal, 1964: 591-592-593).

Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Fermanının ilan edilmesinde ve Tanzimat döneminde pek çok alanda reform yapılmasında önemli rol oynamıştır. Karal, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat sürecinde etkili olmasında Paris ve Londra'da elçilik yapması,

buradaki önemli devlet adamlarıyla tanışması, Fransa ve İngiltere'nin hükümet şekillerini incelemesinin etkili olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Karal, Mustafa Reşit Paşa'nın elçilik yaptığı dönemde, Fransa'da 1830 İhtilali'nin yaşanması ve bu ihtilal neticesinde Fransa'nın meşrutiyet rejimine geçmesinin de Tanzimat Fermanı ve beraberindeki reformlar üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (Karal, 1999: 6). Ancak Karal'ın aksine, Mustafa Reşit Paşa'nın gerek Tanzimat Fermanı gerekse onu takip eden reformlarında Fransa'nın etkisinden ziyade Prens Metternich ve Lord Canning'in etkisi olduğunu iddia eden yazarlar da bulunmaktadır (Ortaylı, 2018: 32-33; Ekinci, 2004: 60).

Osmanlı Devleti, Avrupa ülkelerinin çeşitli başkentlerinde özellikle de Paris'e elçilik açmasıyla birlikte hem Avrupa'da yaşanan gelişmelerden haberdar olduğu hem de bilimsel, teknik, askeri, kültürel vb gibi çok sayıda alanı yakından inceleme ve bunlardan bazılarını hayata geçirme olanağına sahip olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin hayata geçirme olanağına sahip olduğu ve Fransız etkisinin Osmanlı'da yayılmasını sağlayan kanallardan bir diğeri matbaa olmuştur.

2.2. Fransa'nın İlk Türk Matbaasının Kurulmasındaki Etkisi

Osmanlı Devleti'nin matbaa ile çok uzun zaman önce tanıştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Batı 1450'den itibaren matbaa konusunda ilk deneyimini yaşarken, Osmanlı Devleti Museviler aracılığıyla 1493 yılında matbaa ile tanışmıştır. Musevilerin ardından Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yaşayan diğer azınlıklar da matbaa kurmaya başlamıştır. Örneğin; Ermeniler 1567 yılında, Rumlar 1627 yılında, 1703 yılında da Cizvitler İstanbul'da ilk matbaalarını kurmuştur (Gerçek, 1939: 27-28-29-39).

İlk Türk matbaası kurulana kadar, Osmanlı Devletinde Türkçe kitap basılmamıştır. Pasarofça Anlaşması'nın ardından, adeta Osmanlı Rönesansı olarak

adlandırabileceğimiz yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti batı karşısında gerilediğinin farkına varmış ve batıyı her açıdan incelemek gerektiğini düşünmüştür. Bu kapsamda ilk olarak, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’yi elçi olarak Paris’e göndermiştir. Mehmet Efendi Paris’e gönderilirken ondan, siyasi görevinin dışında Fransa’nın bilim ve uygarlığı konusunda da bilgi sahibi olması ve uygulanmaya uygun olanları rapor etmesi talimatı verilmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ile birlikte oğlu Said Efendi de Paris’e gitmiştir. Said Efendi, matbaa vasıtasıyla kitapların kolay şekilde çoğaltılmasına hayran kalmış ve İstanbul’da mutlaka matbaanın kurulması gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncesini İbrahim Müteferrika’ya anlatmış ve böyle bir girişimde karşılarına çıkacak zorlukları aşmak için birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. İbrahim Müteferrika, Said Efendi’nin teklifinden önce de matbaa kurma yönünde bir fikre sahip olmuştur⁷ (Topdemir, 2002: 22-23). Bu yüzden Said Efendi’nin birlikte hareket etme teklifini kabul etmiş ve matbaanın yararlarını anlatan bir kitapçık hazırlamıştır⁸. Müteferrika hazırlamış olduğu kitapçığı önce Sadrazam İbrahim Paşa’ya

⁷ İbrahim Müteferrika’nın matbaa ile ilgili düşünceleri 1600’lerin sonunda Kolozsvár’da gelişmeye başlamıştır. Çünkü Kolozsvár’da Miklós Tótfalusi Kis bir matbaa açmıştır. İbrahim Müteferrika’da basım ve baskı teknikleri ile ilgili bilgileri burada öğrenme olanağına sahip olmuştur (Maden, 1980: 88). İbrahim Müteferrika, İstanbul’da ilk Türk matbaası kurulmadan, yaklaşık sekiz yıl önce matbaa kurmak için hazırlıklar yapmıştır. Hazırlık aşamasında bazı haritalar basmıştır. Baskılarını şimşir üzerine oyularak kurulan kalıp aracılığıyla meydana getirmiştir (Kabacalı, 1989: 39). İbrahim Müteferrika genel anlamda, Osmanlı Devletinde matbaanın kurulmasıyla ilişkilendirilmektedir. Ancak Müteferrika’nın “*Usûl al-Hikem fî Nizâm al- Ümem*” isimli eseri onun önemli bir fikir adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserinde Müteferrika; Batılı milletlerin askeri teşkilatlarını, devlet şekillerini, tarihlerini incelemekte ve Osmanlı Devleti’nin yapısında meydana gelen sakatlıkların ve çarpıklıkların nedenlerini ve yapılması gerekenleri ele almaktadır (Berkes, 1962: 717).

⁸ İbrahim Müteferrika, matbaanın yararlarını on madde halinde anlatmıştır: Bunlardan ilki; sözlük, tarih, coğrafya, astronomi ve devlet işleriyle ilgili önemli eserlerin matbaa aracılığıyla çoğaltılması her sınıftan insanın öğrenim durumunun yükselmesi için yararlıdır. İkincisi, matbaa aracılığıyla çoğaltılacak eserlerin yazıları güzel, açık ve hatasız olacağı için öğrenciler ve öğretmenler okudukları eserlerin doğruluğundan emin olurlar. Üçüncüsü, matbaa kârlı bir iştir. Normalde bir cildi yazmak zahmetli ve masraflı bir iştir. Matbaa sayesinde, kitapların fiyatları ucuzlayabilir ve her sınıftan insan kolaylıkla kitap satın alabilir. Dördüncüsü, her sınıftan insanın kitapları ucuz alması ile cahilliğin ortadan kalkması mümkün olur. Beşincisi, matbaa sayesinde İstanbul’da ve imparatorluğun diğer kısımlarında kütüphaneler kurulur. Altıncısı, basılan eserlerin başlarına kısa, sonlarına ise uzun içindekiler eklenmesiyle istenilen konuya eserde kolayca ulaşılabilir. Yedincisi, İslam devletlerinin kuruluşlarından itibaren yazılan değerli eserlerin basılması, Müslümanlar arasında bu kitapların yayılmasını sağlar. Sekizincisi, Osmanlı Sultanları yapmış oldukları savaşlarla İslam dininin şanını yükselmiştir. Osmanlı Sultanlarının yapmış oldukları savaşları anlatan eserler matbaa aracılığıyla çoğaltılırsa, Müslümanlara büyük hizmet edilmiş olur. Dokuzuncusu, Avrupa devletleri Türkçe, Farsça ve Arapça yazılmış eserlerin değerini bilmekte ve onları çoğaltmaktadır. Fakat bastıkları eserler yanlışları düzelterek kimse olmadığından hatayla doludur. Eserler batı yazıları ile basıldığı için çirkindir. Gelecekte doğu dillerinden anlayan bilgili insanların yardımlarıyla bastıkları eserleri, İslamiyeti kabul etmiş yerlere göndererek para kazanabilirler. Müslümanlar, Hristiyanlardan ileri

sunmuştur. Sadrazam İbrahim Paşa kitapçığı okuduktan sonra, matbaanın kuruluşunu onaylamış ve kitapçığı Sultan Ahmed Han'a sunmuştur. Sultan Ahmed Han da kitapçığı okuduktan sonra Şeyhülislam Abdullah Efendi'ye göndermiştir (Babinger, 2004: 71). Şeyhülislam Abdullah Efendi de tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh kitapları basılmamak şartıyla, İstanbul'da bir Türk matbaasının kurulmasının devlet için yararlı olacağını düşünmüştür ve bu doğrultuda bir fetva vermiştir. Bu arada bütün önemli konularda olduğu gibi bu konu hakkında da danışma kurulunu danışılmıştır. Onların da uygun görmelerinin ardından, Sultan Ahmed Han, İstanbul'da bir matbaa kurulması için ferman çıkartmıştır. Fermandan kısa süre sonra da İbrahim Müteferrika, İstanbul'da matbaayı kurmuştur (Sabev, 2006: 137).

İbrahim Müteferrika'nın basım faaliyetleri belirli dönemlerde aksamasına rağmen, matbaanın kuruluşundan 1745 yılına kadar⁹ on yedi kitap ve çok sayıda harita basılmıştır. İlk Türk matbaasında basılan kitaplar bir bütün halinde incelendiğinde, kitapların çoğunlukla ya tarih alanında ya da sözlük tarzında eserler olduğu görülmektedir. 1747 yılında Ahmed ve İbrahim Efendilere matbaayı açmaları için ferman verilmiştir fakat matbaa işletilememiştir. Bu kişilere yedi yıl sonra Sultan III. Osman matbaayı açmalarına yönelik yeni bir ferman daha vermiştir. Ahmed ve İbrahim Efendiler, 1754 ve 1756 yılları arasında matbaayı çalıştırmışlardır. Bu dönemde Vankulu Lûgati'nin ikinci baskısını yapmışlardır. 1756 yılından sonra yaklaşık yirmi yedi yıl matbaa çalıştırılmamıştır. Geçen süre içerisinde matbaadaki araç gereçler kullanılamaz hale gelmiştir. Ancak Fransız Elçiliği yine de ilk Türk matbaasını satın almak istemiştir. Fakat Fransız Elçiliğine matbaa satılmamıştır. Çünkü Fransızların dizgide hata yapacakları ve Türkçe kitapları yüksek bedellerle satacağı düşünülmüştür.

I. Abdülhamit, Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere matbaanın yeniden çalıştırılması için

olduklarını göstermek için matbaacılıkta onları geçmelidir. Onuncusu ise, Müslüman olmuş bütün milletlerin kitaba ihtiyaçları vardır. Matbaanın kabul edilmesi ve eserlerin basılması ile birlikte Osmanlı Devlet'inin şan ve şerefi artacaktır (Ersoy, 1959: 32-33).

⁹ 1745 tarihinde İbrahim Müteferrika ölmüştür.

ferman vermiştir¹⁰. Bunun üzerine Fransa Elçiliği, kendi matbaasını kurmak için hazırlıklara başlamıştır. 1785 yılında da kendi matbaasını açmıştır. Fransız Elçilik Matbaası kurulduğu dönemde Türkçe kitaplar basmıştır. Ayrıca İstanbul'a gelen Fransız uzmanların kitaplarını da basmıştır. Böylece Türk öğrencilerin dersleri kolay öğrenmesi ve takip etmesi amaçlanmıştır. Örneğin; Türk öğrenciler için 1787 yılında, Lafitte Clavé'nin "*Éléments de Castramétation et de Fortification Passagère*" isimli kitabı Joseph Fonton ve Bartolomea de Testa tarafından "*Usul-ü Maarif fi Tertib-il Ordu*" başlığı ile Türkçeye çevrilmiş ve Fransız elçilik matbaasında basılmıştır. Mühendishanede ders veren, Laurent Jean François Truguet'in "*Usulü'l-Maarif fi Vechi Tasfif-i Sefayin-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekatiha*" biçiminde Türkçeye çevrilen kitabı, 1787 yılında Fransız Elçilik Matbaasında basılmıştır. Yine Laurent Jean François Truguet'in "*Traité de Manoeuvre Pratique*" başlığını taşıyan kitabı da Fransız Elçilik Matbaasında basılmıştır (Kabacalı, 2000: 20-31; Hitzel, 2015: 38).

1794 yılında ilk Türk matbaası işlevini kaybettiği için yeni bir matbaaya gereksinim duyulmuştur. 1795 yılında Mühendishane-i Berri Hümâyûn açılmıştır. Mühendishane öğrencilerinin ders kitaplarını basmak üzere, "*Mühendishane Matbaası*" kurulmuştur. Bu matbaa, çağın bilginlerinden Abdurrahman Efendi'nin yönetimine verilmiştir. Mühendishane Matbaası, yedi yıl boyunca mühendislik okulunun alt katında hizmet vermiştir. Fakat 1802 yılında, yeterli alana sahip olmadığı gerekçesiyle Üsküdar'a taşınmıştır. Mühendishane Matbaası, Üsküdar'da hizmet verdiği süre içerisinde yetmiş üç eser basmıştır. Basılan eserler çoğunlukla; geometri, sözlük, gramer, tarih, coğrafya ve savaş sanatı ile ilgilidir. 1824 yılında da matbaa Beyazıt'a taşınmıştır (Beydilli, 1995: 95-100-136-261).

¹⁰ Osmanlı Devleti, ilk Türk matbaasını işletmeye 1794 yılında son vermiştir. Yani Osmanlı'nın ilk matbaa tecrübesi altmışaltı yıl sürmüştür. Ancak bu altmışaltı yıllık süre içerisinde matbaa sadece on sekiz yıl çalışabilmiştir.

Osmanlı Devleti ilk kez Gayrimüslim tebaa vasıtasıyla matbaa ile tanışmasına rağmen, Osmanlı Devletinde matbaanın kurulmasında elçilik kanalı aracılığıyla Fransa'nın etkili olduğu söylenebilir. Osmanlı toplumunun matbaa sayesinde iki önemli kazanım elde ettiğini söylemek mümkündür. Bu kazanımlardan ilki, çeviri kitapların çoğalması ve daha ucuz olarak topluma ulaşmasıdır. İkincisi de özellikle Fransa'dan gelen uzmanların kitaplarının basılması sayesinde, Türk öğrencilerin dersleri daha kolay öğrenmesi ve takip edebilmesidir.

2.3. Askeri Uzman İstihdamı

Osmanlı Devleti başlangıçta yalnızca Müslüman ya da sonradan Müslümanlığı benimsemiş olan, çeşitli nedenlerle Osmanlı topraklarına sığınan Avrupalıları, yeteneklerine göre çeşitli alanlarda uzman olarak istihdam etmiştir. Örneğin, Sultan III. Ahmed döneminde, 1715 yılında aslen Fransız olan David isimli bir kişi Osmanlı Devletine iltica etmiştir. Fransız David iltica ettikten sonra, Müslüman olmuştur ve Gerçek Davud ismini almıştır. Gerçek Davud, 1720 yılında İstanbul'da yangın ekibi oluşturmuştur (Lewis, 2014: 65). Osmanlı Devleti, 18.YY'den itibaren artık eski güçlü konumda olmadığını ve coğrafi sınırlarını korumak için batının askeri ve teknik bilgisinden yararlanmasının gerekli olduğunu anlamıştır. Bu doğrultuda Avrupa'dan özellikle de Fransa'dan çeşitli meslek gruplarından çok sayıda uzman istihdam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan dört alanda uzman istihdam ettiğini söylemek mümkündür. Bu alanlar; topçuluk, askeri mühendislik ya da istihkâm, donanma ve haritacılıktır.

2.3.1. Topçu Fransız Uzmanlar

Osmanlı Devleti, Fransa'dan çok sayıda uzman istihdam etmiştir. Top dökümü ve humbara alanında üç uzmanın ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, Comte Alexandre de Bonneval'dır.

Comte Alexandre de Bonneval, 14 Temmuz 1675 tarihinde Fransa'nın Limousin bölgesinde Coussac-Bonneval malikanesinde doğmuştur. Comte de Bonneval'ın soyu Bourbon Hanedanlığından gelmektedir. 13 yaşındayken deniz muhafızlarına katılmıştır. Burada on yıl eğitim gördükten sonra Fransız Kara Kuvvetlerine geçiş yapmıştır. 26 yaşındayken İspanya Veraset Savaşı'na katılmıştır. Bu savaşta önemli başarılar göstererek, orduda hızla yükselmiş ve itibarı artmıştır. Fakat 1704 yılında; kılıç ustaları ve yüksek rütbelilerle tartışmaya girmesi, XIV. Louis'nin orduların yönetimi için getirdiği kuralları dikkate almaması, kralın parasını adeta kendi parasıymış gibi harcaması ve son olarak, savaş bakanı Chamillart'la girdiği tartışma neticesinde ordudan uzaklaştırılmıştır. Comte de Bonneval bu olayın ardından Venedik'e gitmiştir. Fakat Fransa ordusu kendisini uzun süre çağırılmayınca, Prens Eugene'in hizmetine girmiştir. Kısa sürede Prens Eugene'nin en yararlı yardımcılarından biri olmuştur. Ardından general rütbesiyle birkaç yıl boyunca Avusturya'nın Fransa'ya karşı tüm seferlerinde yer almıştır. 1713 yılında Prens Eugene ile birlikte Fransa ile Avusturya arasında barışın tesis edilmesi için Rastadt Konferasına katılmıştır. Konferans neticesinde iki ülke arasında anlaşma imzalanmıştır (Vandal, 1885: 1-25).

Rastadt Konferansından bir müddet sonra Avusturya, Osmanlı Devleti ile savaşa girmiştir. Bu savaş (Peterwaradin Savaşı) vasıtasıyla Comte de Bonneval, Osmanlı orduları ile ilk kez karşılaşmıştır ve bu savaş sayesinde Osmanlı ordusunun yapısını ve niteliklerini görme şansına sahip olmuştur. Ayrıca Peterwaradin Savaşı sonunda Mareşallik rütbesi almıştır. Ancak sonraları Prens Eugene ile fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar yaşamaları neticesinde, Bonneval'ın prestijli günleri sona ermiştir ve tüm rütbeleri elinden alınarak, Anvers kalesine hapsedilmiştir. Bonneval, hapisten çıktıktan sonra Venedik'e gitmiştir. 1729 yılında Venedik'ten yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin Bosna vilayetinin başkenti Saraybosna'ya ulaşmıştır. Osmanlı Padişahı, kesin karar verene kadar kendisinin Saraybosna'dan çıkmasına izin verilmemiştir.

Bonneval, Saraybosna'dan İstanbul'a iki mektup göndermiştir. Bu mektuplardan birini, Sadrazama diğerini ise, Fransa elçisine göndermiştir. Mektuplarda niyetinin Osmanlı ordusunda görev alarak, Türklere hizmet etmek olduğunu bildirmiştir. Fakat 1730 yılına kadar İstanbul'a çağrılmamıştır. 1730 yılında İstanbul'a varmak üzereyken Patrona Halil İsyanı çıkmış bundan dolayı Bonneval, Gümülcine'ye gönderilmiştir. Bonneval, Gümülcine'ye gönderildikten sonra, yeni Osmanlı Sultanı I. Mahmut'a Osmanlı ordusunda görev almak istediğine ilişkin bir dilekçe göndermiştir (Vandal, 1885: 26-38). 1731 yılında Osmanlı ordusunu modernleştirmek ve yeni savaş stratejilerini uygulamak üzere Comte de Bonneval, Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Bonneval, 1732 yılının Şubat ayında İstanbul'a varmıştır. Sadrazamla yapılan görüşmenin ardından humbaracı başı olarak atanmıştır (Gorceix, 1953: 160).

Bonneval göreve başladıktan sonra, matematik bilgisine sahip mühendislerin istihdam edilmesinin önemini vurgulamıştır. Fransız askeri okullarında verilen eğitimi anlatmıştır. İki yıl sonra Fransız Marquis de Mornai, İrlandalı l'Abbé Macarthy ve İskoç Comte Ramsay adlı üç uzman¹¹ Fransa'dan çağrılarak, Bonneval'in komutası altında hizmete başlamıştır. Dördü de Türk meslektaşlarıyla birlikte İstanbul Üsküdar'da yeni inşa edilen kışlada üç yüz gencin eğitimini üstlenmişlerdir (Vlahakis vd, 2006: 91).

Bonneval ve yanındaki uzmanlar; gençlere teorik ve pratik eğitim vererek, Avrupai yöntemlere özellikle Fransa modeline uygun olarak savaşa hazırlamaya çalışmıştır. Böylelikle asker olma vasfına sahip gençlerin buldukları yerlerden ayrılarak, mühendis asker olarak eğitilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Osmanlı ordu ve askeri sisteminin düzenlenmesi için çalışmalara başlamıştır. İlk kez Osmanlı ordusunda,

¹¹ İstanbul'a geldiğinde Marquis de Mornai 24, Maccarthy 33 ve Ramsay ise 26 yaşındadır. Üçü de Fransız muhafız alayında teğmendir. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmak için Müslüman olmuşlardır (Hammer, 1839: 321).

Müslümanlığı kabul etmiş Avrupalı bir uzmanın yönetimi altında kurulmuş askeri güç, Avrupa savaş strateji ve tekniklerinin eğitimini görmeye başlamıştır (Kaçar, 1995: 213).

Bonneval döneminde 1734 yılında Üsküdar'da Humbaracı Ocağı'nda "*Hendeshane*" kurulmuştur. Adnan Adıvar, bu müesseseyi Fransızların "*Corps de Mathématiciens*" olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Ayrıca humbaracıların yeni eğitim yöntemlerinden yakınmaları ve isyan çıkarmalarından korkulmasından dolayı bu geometri ve matematik okulunun çok kısa süre içerisinde dağıldığını söylemektedir (Adıvar, 1982: 183).

Bonneval, oldukça kısa ömürlü olan Hendeshane'yi kurmak dışında, Osmanlı Devlet'ine önemli fikirler de vermiştir. Bu fikirlerden ilki, Osmanlı ordusunun çağın gereklerine uygun şekilde modernize edilmesidir. Bonneval'a göre, artık cesaret, kahramanlık gibi nitelikler tek başına yeterli değildir. Yapılması gereken orduda disiplinin sağlanması ve ordunun eğitilmesidir. Ancak bunun için de Fransa ve Avusturya sistemine uygun olarak; sıhhiye bölükleri kurulmalı, askere toplama ve askeri eğitim yöntemleri belirlenmelidir. Bonneval, Osmanlı Devleti'nin mutlaka çağdaş silah teknolojisini alması gerektiğini, aksi takdirde askeri olarak sürekli kendini yenileyen Rusya ile çatışmasının kaçınılmaz olacağını vurgulamaktadır. Bonneval'e göre, askeri alanda yenilik yapmak tek başına yeterli değildir. Çünkü ekonomik olarak ileri gidilmedikçe askeri alanda tam olarak yenilikler gerçekleştirilememektedir. Bu yüzden yapılması gereken üç iş vardır. Bunlardan ilki, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir kanal açılmasıdır. İkincisi, Bosna ve Anadolu'daki madenler işletilmelidir. Üçüncüsü ise, Sakarya ve Marmara arasında bir kanalın açılmasıdır. Berkes, Bonneval'ın; Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan siyasal çekişmeler, Avrupa'da geçimsiz ve maceraperest olarak tanınması gibi kendisinden kaynaklanan kusurlar nedeniyle, Osmanlı Devleti içerisinde çok fazla etkili olamadığını ve kendisinden de yeterince yararlanılmadığını iddia etmektedir (Berkes, 2012: 65).

Topçuluk alanında istihdam edilen ikinci uzman François Baron de Tott'tur. Osmanlı Devletinde askeri ıslahatlarda ön plana çıkan uzmanlardan biri olan, François Baron de Tott, 17 Ağustos 1733 tarihinde Chamigny'de doğmuştur. Tott aslen Macar kökenlidir. Babası André Baron de Tott, Macar isyancılarının lideri II. Ferenc Rákóczi'nin ordusunda subay olarak görev almıştır. 1720 yılında Fransa'ya iltica etmiştir. André Baron de Tott, Fransa'ya iltica ettikten sonra Macar mültecilerin eğitimi için görevlendirilmiştir. Bir müddet sonra da tuğgeneral rütbesine yükselmiştir. 1733 yılından itibaren André Baron de Tott, iyi düzeyde Türkçe ve Tatarca konuşabildiği için Fransa'nın İstanbul elçisi Marquis de Villeneuve'ün yanında görevlendirilmiştir. Özellikle 1737-1739 tarihleri arasındaki Osmanlı Devleti ve Avusturya Savaşı'nı sona erdirmek üzere Fransa'nın arabuluculuğunda gerçekleşen barış görüşmelerinde önemli rol oynamıştır. André Baron de Tott, 1755 yılında Osmanlı Devletinde Fransa'nın hizmetinde yer alan Macar ajanlarının devamlılığını sağlamak için İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a gelirken yanında oğlu François Baron de Tott' u da getirmiştir. François Baron de Tott, İstanbul'a dil oğlanı olarak gönderilmiştir. François Baron de Tott için Türkçe öğrenimi o zaman başlamıştır. André Baron de Tott, 1757 yılında ölmüştür. Ancak Baron de Tott, 1763 yılına kadar Fransa elçisi Vergennes'in yanında İstanbul'da kalmıştır. Baron de Tott, İstanbul'da dil öğrenimini tamamladıktan sonra Fransa'ya dönmüştür. Baron de Tott'un Doğu'da çalışması için ilk fırsat 1767 yılında çıkmıştır. Çünkü bu tarihte Fransa Konsolosu olarak Kırım'a gönderilmiştir. Ancak 1769 yılında Kırım Giray'ın ölümünden sonra İstanbul'a gelmiştir (Tóth, 1997: 54-55-56-57).

Baron de Tott, 1769 yılında herhangi bir görevlendirme olmaksızın İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldikten sonra Baron de Tott ve Osmanlı Padişahı İtalyan hekim aracılığıyla gizli şekilde mektuplaşmıştır. 1770 yılında Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşta Rusya, Çeşme açıklarında Osmanlı donanmasının tamamını

yakmıştır. Osmanlı donanmasının tamamen yanmasının ardından, Rusya'nın boğazları geçerek başkente ulaşmasından korkulmasından dolayı, Osmanlı Sultanı Çanakkale istihkâmlarını savunma görevini Baron de Tott'a vermiştir. Bâbîâli, Fransa elçiliğinden gerekli izinleri aldıktan sonra Baron de Tott'u Çanakkale'ye göndermiştir. Baron de Tott bir planlama yaparak, her bataryaya değişik çaplarda toplar yerleştirtmiştir. Bataryalara sistematik şekilde yerleştirilen toplar sayesinde, Rusya'nın çabaları boşa gitmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Baron de Tott, Çanakkale'den döner dönmez topçu sınıfını örgütlemek ve eğitmek üzere orduda görevlendirilmiştir. Ayrıca kendisinden topçu okulunun kurulması için yardım etmesi talep edilmiştir. Fakat Baron de Tott bu görevleri yerine getirmek için herhangi bir girişimde bulunmadan evvel, Osmanlı ordusunda kullanılan topları incelemiştir. Ayrıca her tür top için uygun olacak, bir top kundağı yapmak için çalışmıştır. Nitekim uğraşları sonucunda istediği top kundağını yapmış ve denemesini de Padişahın ve Osmanlı'nın ileri gelen devlet adamlarının önünde sergilemiştir. Bu durum top imalatı konusuna ilginin artmasını sağlamıştır (Tott, 1978: 178-209).

Baron de Tott, Osmanlı Devletinde tek başına askeri reform gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu düşündüğü için Fransız Hükümetinden İstanbul'a uzman göndermesini talep etmiştir. Fransa, Rusya'yı uyandırmamak ve herhangi bir problem çıkmasını önlemek için İstanbul'daki Fransız elçiliğini yeniden inşa etmek üzere, Fransa'dan İstanbul'a usta ve zanaatkâr gönderdiği imajı yaratmıştır. Ancak kısa süre sonra Bâbîâli inisiyatif alarak, Fransa'dan askeri alanda görevlendirilmek üzere İstanbul'a topçu, demirci, barutçu gönderilmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine Fransa, İstanbul'a topçu çavuşu Aubert (Obert) komutasında dört marangoz, üç demirci, bir barut ustası ve bir rafineri ustasından oluşan ekibi göndermiştir. 1774 yılında çavuş Aubert komutasında süratçi ve topçu ekip Tuna ordusuna katılmak için İstanbul'dan yola çıkmıştır. Ancak bu kolordu savaş alanına geldiğinde, Tuna Ordusu savaşta

neredeysse tüm silahlarını kaybettiği için hiçbir şey yapamamıştır. Bunun üzerine, birkaç ay içerisinde çavuş Aubert¹² İstanbul'a geri dönmüştür ve burada 1777 yılına kadar çalışmıştır. 1775 yılında Baron de Tott'un gözetimi altında, Fransızların "*école de mathématique*" ya da "*école de théorie*" olarak adlandırdıkları, "*Riyaziye Mektebi*" kurulmuştur. Baron de Tott, okulun yönetimine Gilles Jean Marie Barazer de Kermorvan¹³ ve İngiliz asıllı sonradan İslamiyet'i kabul etmiş olan Campbell Mustafa Ağa'yı getirmiştir (Berengér, 2003: 320-323).

Baron de Tott'un Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalıştığı dönemde, Tophane dökümhanesi büyütülmüştür. Hasköy'deki dökümhane yeniden canlandırılmıştır. İngiltere ve Fransa'dan askeri amaçlar için çeşitli makinalar ithal edilmiştir. Ayrıca Baron de Tott, Riyaziye Mektebinde matematik ve geometri dersleri vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir (Aksan, 2013: 195).

Osmanlı Devleti'nin topçuluk alanında, Fransa'dan istihdam ettiği üçüncü uzman Charles Alexandre Louis Roussel de Saint Rémy'dir. Saint Rémy, 1746 yılında Chandernagor'da doğmuştur. 1762 yılında La Fère Topçuluk Okulu'na girmiştir. 1764'te Villepatour tugayında ikinci teğmen olmuştur. 1779 yılından 1781 yılına kadar Normandiya ve Brittany Ordularının topçu mürettebatında çalışmıştır. Eylül 1784'te Sadrazam Halil Hamid Paşa, Rusya ve Avusturya ile etkili şekilde mücadele edebilmek için Fransız Harbiye Bakanlığı'ndan Bâbîâli'nin hizmetinde çalışmak üzere uzman talep etmiştir. Bu talep doğrultusunda, Topçu Yüzbaşı Saint Rémy ve beraberinde on kişilik

¹² Antoine Charles Aubert (Obert), 1745 yılında doğmuştur. 1758'de topçu, 1766'da çavuş, 1777'de başçavuş, 1779'da teğmen, ertesi yıl binbaşı oldu ve kısa bir süre sonra emekli oldu (Berengér, 2003: 326).

¹³ 23 Aralık 1740 tarihinde Chatelaudren da doğmuştur. Kermorvan, mühendislik eğitimi görmüştür. 26 Haziran 1758'de Brie Piyade alayında teğmen olmuştur. 1763 yılında terhis edilmiştir. 1772 yılından 1775 yılına kadar Osmanlı ordusuna uzman olarak hizmet etmiştir. 1776 yılında Amerika'ya gönderilmiştir Kermorvan, Amerika'ya gelen ilk Fransızlardan biridir. Burada yarbay rütbesinde mühendis olarak çalışmıştır. 1778 yılında Fransa'ya dönmüştür. Fransa'ya döndükten sonra öncelikle, piyadeye bağlı olarak kaptanlık yapmıştır. Sonra Moselle ordusunda genel emir subaylarının yardımcılığını yapmıştır. 15 Kasım 1792'de Belçika askeri komitesi tarafından Belçika Cumhuriyeti ordularının mareşali olarak atanmıştır. 8 Mart 1793 tarihinde yeniden Fransa'nın hizmetine girmiştir ve Kuzey ordusuna Tuğgeneral olarak atanmıştır. 6 Haziran 1811'de emekli olmuştur. 18 Ocak 1817 yılında ölmüştür (Robinet, Robert ve Chaplain, 1899: 96; Six, 1934: 5).

ekip¹⁴1785 yılının Ocak ayında Marsilya'dan yola çıkmış ve 21 Şubat'ta İstanbul'a gelmiştir. Saint Rémy ve ekibinin İstanbul'a gelmesinden kısa süre sonra Halil Hamid Paşa'nın talebi üzerine, Saint Rémy ve ekibine yardım etmek, humbara kalıpları çıkarmak ve döküm işinde çalışmak üzere üç uzman daha İstanbul'a gönderilmiştir. Saint Rémy ve ekibi, yetenekli Osmanlı gençlerine hem teorik hem de sahada top dökümü konusunda uygulamalı dersler vermiştir (Six, 1934: 399; Roche, 1989: 18).

Saint Rémy, Osmanlı Devleti'nin top döküm teknikleri konusunda oldukça yetersiz olduğunu ve topçuların da bilgisiz olduğunu vurgulamaktadır. Tüfenk kurşunlarının ve top yuvarlağının geleneksel metotlarla küçük dökümhanelerde imal etmek yerine, onların Fransız usulüne göre ve büyük fırınlarda imal edilmesini önermektedir. Bâbüâli, Saint Rémy'nin bu önerisini kabul ederek, büyük masraflarla yeni bir fırın inşa etmiştir. Fakat fırından beklendiği ölçüde fayda sağlanamamıştır. Bunun üzerine Choiseul Gouffier, Osmanlı Devleti'nin gözünde Fransa'nın itibarını sarstığı gerekçesiyle Saint Rémy'yi görevinden almış ve onu Fransa'ya göndermiştir (Kaçar, 2003: 38-39).

2.3.2. Askeri Mühendislik ya da İstihkâm Alanında Fransız Subaylar

Osmanlı Devleti dört farklı alanda Fransa'dan uzman istihdam etmiştir. Bunlardan biri de askeri mühendislik ya da istihkâmdır. Bu alanda üç Fransız uzman ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Marc Antoine Chabaud de la Tour dur.

Marc Chabaud de la Tour, 27 Şubat 1727 tarihinde Nîmes'te doğmuştur. Nîmes'teki Cizvit Koleji, Cenevre Akademisi ve Mézières'teki Kraliyet Mühendislik okulunda eğitim görmüş ve askeri mühendis olarak mezun olmuştur. Okuldan mezun olduktan sonra, piyadede görev yapmıştır. Ardından istihkâm birliklerine geçmiştir. Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesinin ardından, Osmanlı Devleti Çanakkale Boğazı'nı

¹⁴ Saint Rémy ile birlikte gelen ekibin büyük kısmı ustabaşı ve işçilerden oluşmaktadır. Bu ekibin içerisinde, Saint Rémy dışında ön plana çıkan kimse bulunmamaktadır.

güçlendirmek ve modern savaş tekniklerini öğrenmek için Fransa'dan uzman talep etmiştir. Bu talep, Osmanlı Devleti üzerinde Fransız etkisini artırmak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Bu nedenle Fransa, 1783 yılında Yarbay Chabaud de la Tour'u İstanbul'a göndermiştir. Sadrazam Halil Hamid Paşa, Ekim 1783 tarihinde Chabaud de la Tour'dan Karadeniz'deki kaleleri incelemesini ve Karadeniz'deki kalelerin daha iyi korunması için yeni projeler geliştirmesini talep etmiştir. Chabaud de la Tour, mühendis ve aynı zamanda coğrafyacı da olan Eynard'ın yardımlarıyla, Hotin ve Özi Kaleleri ile ilgili çeşitli raporlar yazmıştır. İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı'nın savunması için projeler hazırlamıştır. 11 Kasım 1783 tarihinde Halil Hamid Paşa, Fransız hükümetinden, askeri mühendislik konusunda uzman iki kişinin daha İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine, Chabaud de la Tour'a yardım etmek için Lafitte Clavé gönderilmiştir. Ancak Fransa elçisi Saint Priest, Chabaud de la Tour'un Osmanlı Devleti için hazırlamış olduğu projeleri hayata geçirmesine engel olmuştur. Bu durum ikili arasında büyük anlaşmazlıklar yaşanmasına neden olmuş ve Chabaud de la Tour'un oldukça hızlı bir şekilde Fransa'ya dönmesine ve yerini Lafitte Clavé'nin almasına yol açmıştır (Feller, 1848: 494; Blanchard, 1973: 33; Berengér, 2003: 323).

Lafitte Clavé olarak bilinen André Joseph de Lafitte, 23 Şubat 1740 yılında Clavé Şatosunda doğmuştur. Kökeni asker bir aileden gelmektedir. 1 Ocak 1760 yılında Mezieres'in mühendislik birliklerine kabul edilmiştir. Flanders komutasındaki Cambrai tugayında yüzbaşı iken, dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Vergennes tarafından 1783 yılında Chabaud de la Tour'a yardım etmesi için İstanbul'a gönderilmiştir. Ancak Lafitte Clavé, İstanbul'a gider gitmez kendisinden öncelikle, Boğaz yolculuğuna çıkması ve Boğaz'ın Karadeniz girişinin istihkâmı konusunda inceleme yapması ve gözlemlerini sunması talep edilmiştir. Lafitte Clavé, 1784 yılının Nisan ayında hem Boğaz'ın Karadeniz girişinin istihkâmıyla ilgili hazırlamış olduğu raporu hem de İstanbul Boğazı'nın haritasını Sadrazam'a sunmuştur. Sadrazam ardından Lafitte

Clavé'ye Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki topraklarını savunma görevi vermiştir. Bu görevin verilmesinde, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz topraklarının Rus tehdidi altında olması etkili olmuştur. Lafitte Clavé, İstanbul'a geldikten kısa süre sonra yanına teğmen Du Vernes de Presles, teknik ressam coğrafyacı Poirot, tercüman ve üç uşağını alarak yola çıkmıştır. Lafitte Clavé, bu yolculuk sırasında hem Karadeniz'in batı kıyılarını hem de Kırım kıyılarını incelemiştir ve gözlemlerini rapor haline getirmiştir (Hitzel, 1990: 641-642).

Lafitte Clavé, Osmanlı topraklarında üç konu üzerinde çalışmıştır. Bunlardan ilki, Karadeniz'deki kalelerin denetimidir. İkincisi, Özi surlarının rehabilite edilmesidir. Üçüncüsü ise, Osmanlı subaylarının yetiştirilmesi için istihkâm okulunun açılmasıdır. Lafitte Clavé'nin Karadeniz kıyılarında ve Özi'de yaptığı incelemeler neticesinde tespit ettiği hususlar şunlardır: Kaleler zayıf yapıya sahiptir ve büyük kısmı çok kötü durumdadır. Karadeniz'deki kalelerde ve Özi surlarında çok az yeniçeri askeri bulunmaktadır ancak bu askerlere gereğinden fazla yiyecek verilmektedir. Gündüzleri surlarda nöbetçi görülmemektedir. Bu yüzden de isteyen herkes bu surlarda serbestçe yürüyebilmektedir. Kapılarda yalnızca bir yeniçeri askeri bulunmaktadır. Bu yeniçeri askerleri de çoğu zaman bir halının ya da samanların üzerinde rahat şekilde uyumaktadır. Yeniçeri askerleri ve diğer askerler bel silahı dışında silahsızdır ancak bu silahlarını da gelişigüzel taşımaktadır (Revue de Génie Militaire, 1925: 393-400; Hitzel, 1990: 642).

Lafitte Clavé İstanbul'a döndükten sonra, Sadrazam kendisine istihkâm, kadastro, siperler vb gibi konularda ders verip veremeyeceğini sormuştur. Fransa elçisinin de talepleri üzerine Lafitte Clavé donanmanın cephaneliğinde her hafta Pazartesi ve Perşembe günleri ders vermeyi kabul etmiştir. 28 Ekim 1784 tarihinde istihkâm konusunda ders vermeye başlamıştır. Derslere her hafta düzenli olarak on ile on iki arasında öğrenci katılmıştır. Öğrenciler, dersleri tercüman Gregoire Miran

aracılığıyla takip etmiştir. Ancak Lafitte Clavé bazı zamanlarda dil engellerini aşmak ve öğrencilerin zihinlerindeki belirsizlikleri ortadan kaldırmak için ağaç ve toprak kullanarak minyatür istihkâm modeli kurmuş ve bir de onun kabartma planını hazırlamıştır. Okulda ağırlıklı olarak matematik ve haritacılık dersleri verilmiştir. Lafitte Clavé, öğrencilerinin çoğunun yaşlı, birkaçının da iş sahibi kişiler olduğundan ve elinden geldiğince onların heveslerini kırmamaya çalıştığından bahsetmektedir. Ancak yine de bir müddet sonra derslere devam eden öğrenci sayısının azaldığından ve bunun için de yeni önlemler almanın gündeme geldiğinden söz etmektedir. Bu yüzden önlem amacıyla, yedi öğrenci seçilmiş ve onlara derslere devam etmelerinin karşılığı olarak maaş bağlanmıştır. Bununla birlikte Lafitte Clavé'nin önerileri doğrultusunda gerekli olan ders kitapları tercüme edilerek, Fransız elçiliğinin matbaasında basılmıştır. Lafitte Clavé döneminde Monnier'in de yardımlarıyla on civarında mühendis yetiştirilmiştir. Ancak Lafitte Clavé, modern askeri ve teknik bilgiye sahip mühendis ve personel yetiştirme konusunda sürekliliği sağlayamamıştır (Revue de Génie Militaire, 1925: 401-409). 1788 yılında Lafitte Clavé ülkesine geri dönmüştür.

Askeri mühendislik ya da istihkâm alanında istihdam edilen üçüncü uzman olan Joseph Gabriel Monnier de Courtois, 29 Mart 1745'te Bourg'da, Üçüncü Bresse Bölgesi meclis üyelerinin en yaşlısı Jean-Joseph Monnier ve Marie-Jeanne Perrier de la Balme'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Askeri kariyerine, Metz'deki Mühendislik Okulu'nda başlamıştır. 1770 yılında üsteğmen ve kraliyet mühendisi olmuştur. 1777 yılında müfreze birliğinde yüzbaşı olmuştur. 2 Mayıs 1784 tarihinde Fransız savunma bakanı tarafından, André Joseph Lafitte Clavé'ye yardım etmek üzere, İstanbul'a gönderilmiştir. Monnier, İstanbul'a geldikten sonra, çeşitli keşif gezileri yapmıştır. Bu geziler sonucunda, Türk askerlerinin çok cesur olduklarını fakat savaş sanatlarında ilerleme kaydedemedikleri ve bu yüzden de yeniliklerin gerisinde kaldıklarından söz etmektedir (Arcelin, 1872: 8-12).

Monnier, Lafitte Clavé ile birlikte istihkâm işlerinde görev almıştır. Ayrıca istihkâm okulunda ders vererek, Türk mühendislerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Gerek Lafitte Clavé gerekse Monnier, daha önceki yıllarda Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmış olan Comte de Bonneval ve Baron de Tott'tan farklı olarak, öğrencilere çok kapsamlı teknik ve bilimsel eğitim vermiştir. Yani aritmetik, geometri, trigonometri, mekanik ve hidrolik konularında, bunların yanı sıra haritaların nasıl çizileceği, planların nasıl hazırlanacağı ve uygulanacağı ile ilgili dersler vermiştir (Hitzel, 2015: 32-33).

Kaçar, Lafitte Clavé ve Monnier'in Osmanlı Devletinde mühendislik eğitimi hususunda kapsamlı reform yapmaktan ziyade, yalnızca öğrencilere ders verme yolunu tercih etmelerinin düşündürücü olduğunu söylemektedir. Lafitte Clavé ve Monnier birkaç yetenekli öğrenci yetiştirmiş olmalarına rağmen, Avrupa'da olduğu gibi her sene yüzlerce kabiliyetli asker ve mühendis yetiştiren okulların Osmanlı Devleti topraklarında kurulmasını sağlayamamıştır. Kaçar'a göre bu durumun sebeplerinden ilki, Osmanlı Devletinde Avrupa'dakine benzer okullar kurmak için yeterli imkânın olmamasıdır. İkincisi, temel amaç, mevcut durumun iyileştirilmesidir. Üçüncüsü ise, Avrupa devletlerinin uzmanlar vasıtasıyla, Osmanlı Devleti üzerinde ülkelerinin iktisadi ve siyasi olarak etkisini artırmaktır (Kaçar, 1994: 81).

Osmanlı Devleti dönem içerisinde yalnızca topçuluk, askeri mühendislik gibi alanlara önem vermemiştir. Aynı zamanda donanmasını geliştirmek ve bu alandaki teknik gelişmeleri takip etme amacı içerisinde olmuştur. Bu yüzden donanma konusunda da Fransa'dan uzman istihdam etmiştir.

2.3.3. Donanmada İstihdam Edilen Uzmanlar

Osmanlı Devleti donanma konusundaki zayıflığını gidermek ve alandaki gelişmeleri öğrenmek için Fransa'dan donanma alanında uzman kimselerin İstanbul'a

gönderilmesini talep etmiştir. Talep doğrultusunda Fransa, farklı zamanlarda bu alanda uzman kimseleri İstanbul'a göndermiştir. Bu uzmanlardan ilki, Jean Jacques Sebastien Le Roy'dur.

Jean Jacques Sebastien Le Roy, 15 Eylül 1747 tarihinde Paris'te doğmuştur, aslen İsviçre kökenli olan, Fransız gemi inşa mühendisidir, 1765 yılında gemi direklerinin yapımı ve montesi için Pirene'de tesis kurmakla görevlendirilmiştir. Pirene'deki görevini tamamladıktan sonra, önce Korsika'ya ardından da gemi inşasında görev almak üzere Loirent'e gönderilmiştir. Loirent'te çok sayıda gemi inşasını yönetmiştir. 1784 yılında Halil Hamid Paşa'nın isteği üzerine Fransız hükümeti Le Roy ve yardımcılarını İstanbul'a göndermiştir (Didot Frères, 1862: 894-895).

Le Roy, Osmanlı Devleti'nin gemi inşası hususundaki zayıflığını gidermek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Fakat Fransız Hükümetinin Le Roy'u İstanbul'a göndermesinde bir amaç daha bulunmaktadır. Bu amaç da Karadeniz'de yasadışı gemi direği ticaretini teşvik etme ve bu ticareti garanti altına almayı sağlamaktır (Bamford, 1956: 204).

Le Roy, İstanbul'da sekiz kişilik birliği yönetmiştir. Yönettiği birliğin üyeleri; mühendis yardımcısı Du Rest; Brest limanından gelen üyeleri; marangoz ustası Guillaume l'Abbé, marangoz ustabaşı Michel Henri, sondaj ustası René Seton'dur. Birliğin Toulon Limanından gelen üyeleri ise; kalafat ustası Joseph Marie Gassin, marangoz ustası Antoine Olivier, marangoz ustabaşı Hyacinthe Gasquet ve kalafat ustabaşı Antoine Rouveau dur. Le Roy, çalışmalarına başlamadan önce cephaneliği incelemiş, ihtiyaçların neler olduğunu tespit etmiştir. Öncelikle çizim yapmak için elverişli bir yer bulunmadığını saptamıştır. Bu doğrultuda iyi aydınlatılmış bir yer ayarlamaya çalışmıştır. Le Roy ve ekibi İstanbul'da yetmiş dört kişilik bir gemi, iki firkateyn, dört korvet, bir kadirga, çok sayıda topçu ve topçu bombardmanı, birkaç

kalıp, ticari gemiler için de yükseklik planları yapmıştır. Le Roy, İstanbul'daki tüm atölyelerde gemi inşa ve teknikleri konusunda Fransız yöntemlerini mümkün olduğu ölçüde tanıtmıştır. Tersanenin düzenlenmesini sağlamıştır. Ayrıca Le Roy, İstanbul'da birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Bu öğrencilere; gemi maketlerinin nasıl yapılacağı, planların nasıl hazırlanacağı ve gemi inşası için gerekli olan hesaplamaların nasıl yapılacağı konusunda dersler vermiştir (Roche, 1989: 17-18; Duparc, 1969: 477-494).

Le Roy, Osmanlı Devleti ve Fransa arasında yükselen gerilim nedeniyle, 1790 yılında Fransa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. 1792 yılında Fransa'da gemi inşaatlarını yönetmek üzere, baş yönetici olarak atanmıştır (Didot Frères, 1862: 895). Le Roy'un ardından donanma alanında hizmet etmek üzere İstanbul'a Jacques Balthazard Le Brun Sainte Catherine ve ekibi gönderilmiştir.

Jacques Balthazard Le Brun Sainte Catherine, 3 Temmuz 1759 tarihinde Antibes'te doğmuştur. Le Brun, Provence'in en tanınmış ailelerinden birine mensuptur. Ailesinde çok sayıda deniz subayı yetişmiştir. Bu sayede 1200'lerden itibaren Fransa'nın deniz subayı ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynamıştır. Le Brun'un babası, hem bilim insanı hem de Fransız donanmasında yüksek rütbeli subaydır. Le Brun, Paris'te Deniz Mühendisleri Okulu'nda eğitim görmüştür. 1781 yılından itibaren gemi inşa mühendisi olarak çalışmaya başlamıştır. İlk gemisini 1786 yılında inşa etmiştir. 1792 yılında da çok yüksek kalitede on savaş gemisi inşa etmiştir (Zorlu ve Özbay, 2012: 473).

Le Brun, Osmanlı Devleti ve Fransa işbirliği çerçevesinde, başmühendis Le Roy'un yerine İstanbul'a gönderilmiştir. Ona, inşaat ustası Jean Baptiste Benoit, kardeşi ve aynı zamanda gemi mimarı olan Saint-Hyppolite, kalafat ustası Alexis Guez, delgi ustası Louis Desulier ve oğlu Honoré Benoit eşlik etmiştir. Daha sonra bu ekibe o dönemde İstanbul'da bulunan Touissant Petit katılmıştır (Shaw, 1969: 222).

Le Brun, III. Selim döneminde Osmanlı Devletine hizmet eden en etkili mühendis olmuştur. İtibarını diplomatik ilişkilerin bozulduğu bir dönemde kazanmıştır ve Fransız-Osmanlı Savaşı (1798-1802) sırasında bile korumayı başarmıştır. Haziran 1793'te Osmanlı padişahı tarafından kurulan Deniz Cephaneliği'ne veya Tersana-i Amire'ye gemi yapımcısı olarak atanmıştır. Ayvansaray ve Hasköy'de ikişer açık kızak inşa ettirmiştir. Onun döneminde tersanedeki kızak sayısı dokuz olmuştur. Le Brun, gemileri denize indirmek için yeni bir yöntem geliştirmiştir. Önceden gemiler inşaatlarının tamamlanmasının ardından denize indirilirdi. Ancak bu durum gemileri kazaya açık hale getirirdi. Le Brun'un geliştirdiği yeni yöntemle birlikte, gemiler yüzebilecek en asgari düzeye geldiklerinde suya indirilmeye başlamıştır. Ardından geminin kalan kısımları bitirilerek, gemi inşaatı hızlı şekilde tamamlanmıştır. Onun yönetimi altında sadece donanma gemilerinin sayısı artmamıştır, aynı zamanda diğer rıhtımlarda veya tersanelerde çalışan Osmanlı ve yabancı gemi yapımcılarına yeni ölçü ve teknikler öğretilmiştir. Bunlara ek olarak, donanmanın nispeten daha küçük birimleri için Haliç'in yukarı ucunda küçük hangarlar inşa edilmiştir (Atanasova, 2019: 83; Palzac, 2018: 226).

Le Brun, Osmanlı donanmasının durumunu ve denizcilik eğitimini iyileştirmek için Babıali'ye bazı önerilerde bulunmuştur. Bu önerilerden ön plana çıkanlar şunlardır: Eğitim tesisi olarak hizmet verecek, talimhaneye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyacı karşılamak için uygun bir mekân bulunmalı ya da yeni bir yer inşa edilmelidir. Talimhanede dersler Cuma ve Pazar günleri hariç her gün yapılmalıdır. Eğitimlerin; matematik ve geometri, resim ve gemi tasvirleri, teorik derslerin gemi inşasında uygulanması olmak üzere üç alanı kapsayacak şekilde yapılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca öğrencilerin ders araç ve gereçlerinin devlet tarafından karşılanması, öğrencilerin yetenekleri ve kapasiteleri hakkında düzenli şekilde raporlar hazırlanması ve öğrencilerin başarı durumlarına göre maaş almaları yine öneriler arasındadır. Bâbîâli,

Le Brun'un önerilerini kabul etmiştir ve kendisine bunları uygulaması için tam yetki vermiştir (Zorlu, 2008: 84-85).

Le Brun, Napoléon'un Mısır'ı işgaline kadar Osmanlı Devleti'nin hizmetinde etkin bir şekilde çalışmıştır. Bonaparte'nin Mısır'ı işgalinin ardından, Bâbîâli'nin koruma altına aldığı Fransızlar haricinde, Osmanlı topraklarında bulunan tüm Fransızlar hapse atılmıştır. Bâbîâli, Le Brun ve ekibini korumuştur. Öyle ki bu ekip mühendislik okulunda eğitim vermeye devam etmiştir. Ancak o dönemde Osmanlı Devleti dışında donanmasını güçlendirme amacı içerisinde bulunan bir devlet daha bulunmaktadır: O da Rusya'dır. O dönemde Rusya'nın hizmetinde çalışabilecek yeteri kadar mühendis ve inşaatçı bulunmamaktadır. Rusya donanmasını hızlı ve kolay şekilde büyütmek istemektedir. Ayrıca Karadeniz'de kendini kabul ettirebilecek ve Bonaparte'nin Mısır ve "*Yedi Adalar*" fetihlerinde karşısına çıkabilecek bir filoya gereksinim duymaktadır. Bu yüzden II. Katerina elçisi Tamara aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan Le Brun ve kardeşi Saint-Hyppolite iş teklifinde bulunmaktadır. Le Brun ve kardeşi II. Katerina'nın iş teklifini kabul ederek, 1799 yılında İstanbul'dan ayrılmış ve Rusya'nın hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Ancak Le Brun, İstanbul'dan ayrılırken yerini oğlu Honoré Benoit'nın almasını tavsiye etmiştir. Bâbîâli, Le Brun'un tavsiyesine uymuş ve gemi inşa derslerini Honoré Benoit vermeye başlamıştır. Ayrıca Bâbîâli, Honoré Benoit'in da Rusya tarafından istihdam edilmesini önlemek için maaş artışı yapmış ve onun gitmemesi için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Ancak bu durum Rusya tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Le Brun, Rusya'ya gittiği dönemde birtakım diplomatik sorunlarla karşılaşmasına rağmen, Rusya için 19. YY'nin başlarındaki en büyük Rus askeri gemisi olan Khrabry adlı 120 topluk bir gemiyi inşa etmiştir (Boppe-Vigne, 2004: 425-427).

Donanma alanında istihdam edilen bir diğer uzman, Pierre Ferregeau dur. Pierre Ferregeau, 31 Ekim 1751 tarihinde Tours'da doğmuştur. 29 Mart 1772 yılında Points et

Chaussées okuluna girmiştir. 1777 yılında mühendis olmuştur. 1781'de Cessart'ın komutası altında, Cherbourg rıhtımında çalışmaya başlamıştır. Neredeyse tüm kariyeri denizcilik işleriyle uğraşmak ile geçmiştir. Ferregeau, 1795 yılında Hollanda'da çalışmak üzere görevlendirilmiştir. O dönemde Sultan III. Selim, Fransız mühendis Antoine Groignard tarafından Toulon'da inşa edilen kuru havuzu çok beğenmiştir ve tersanede kuru havuz inşa etmek üzere, Fransız hükümetinden Antoine Groignard ya da onun yerini alabilecek başka bir mühendisin İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine, Hollanda görevinden kısa bir süre sonra, Ferregeau ve beraberinde mühendis Charles Stanislas Léveillé, teknik ressamlar A.L. Barabé ve A.L.Castellan, doğa bilimci G.A.Olivier Bâbîâli'nin hizmetinde çalışmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Ancak Ferregeau ve ekibi; Fransa'da meydana gelen gecikmeler, ters rüzgârlar, uzun molalar ve gemi kazası nedeniyle İstanbul'a Mart 1797 tarihinde varmıştır. Ferregeau ve ekibinin İstanbul'a gelme süresi uzadığından Bâbîâli havuzu inşa görevini İsveçli mühendislere vermiştir (Hardouin, 1884: 59-60).

Ferregeau ve ekibi, İstanbul'a geldiklerinde çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunlardan en önemlisi, İstanbul'a gelen mühendislere ve diğer çalışanlara ödenecek tazminatla ilgilidir. Örneğin; 25 Mayıs 1797 tarihinde Aubert Dubayet sadece Ferregeau için Bâbîâli'den 41.700 kuruş talep etmiştir. Ancak Bâbîâli, istedikleri mühendisin aslında Antoine Groignard olduğunu ve Ferregeau'ya sadece 12.000 kuruş ödeyebileceklerini belirtmiştir. Ferregeau ve ekibi, ödenen tazminatların düşüklüğü sebebiyle İstanbul'da sıkıntı çekmiştir Ferregeau İstanbul'a geldikten sonra; öncelikle Fransa'dan gelirken yanında getirdiği maketleri Bâbîâli hükümetine sunmuştur. Ardından İstanbul'un Karadeniz kıyılarının güçlendirilmesi, Karadeniz ile Tuna arasında bir liman kurulması ile ilgili projeler hazırlamış ve çizimler yapmıştır. Ayrıca Karadeniz'de Rusya'nın üstünlüğünü kırmak için Ferregeau, Bâbîâli'ye bir savunma projesi iletmiştir. Ferregeau ve ekibi, İstanbul'da verimli şekilde çalışmamıştır. Bu

nedence önce Charles Stanislas Léveillé ve A.L.Castellan Fransa'ya dönmüştür. Onlardan kısa süre sonra da Ferregeau ve G.A.Olivier, İstanbul'dan ayrılmıştır (Pinon, 1990: 80-81-82).

Osmanlı Devleti'nin donanma konusunda istihdam ettiği uzmanlardan biri de Laurent Jean François Truguet'dir. Ancak Truguet, Osmanlı Devletine yalnızca donanma konusunda hizmet vermemiş aynı zamanda haritacılık konusunda da çalışmalar yapmıştır. Bu yüzden Truguet'e haritacılık başlığı altında yer verilecektir.

2.3.4. Harita Uzmanları

Haritacılık konusunda Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan iki uzman istihdam ettiği tespit edilmektedir. Bunlardan ilki, Laurent Jean François Truguet dir. Diğeri ise, François Kauffer dir.

Laurent Jean François Truguet 10 Ocak 1752 yılında Toulon'da doğmuştur. Kraliyet donanmasında amiral olarak görev yapan Jean François Truguet'nin oğludur. Laurent Jean François Truguet, deniz subaylığı eğitimi almıştır ve 1765 yılında donanma muhafızlarına katılmıştır. Denizde çok uzun süre zaman geçirmesi ve yoğun şekilde uygulamalı eğitimler alması, onun astronomi ve coğrafya üzerine çalışmalar yapmasını olanaklı hale getirmiştir. Ayrıca bu sayede gemi ve denizcilik üzerine eserler yazmıştır. 1784 yılında, Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın isteği üzerine, Osmanlı Devleti'nin donanmasını modernleştirmek ve askeri alandaki reformlara yardımcı olmak amacıyla İstanbul'a gönderilmiştir. Truguet, İstanbul'da dört buçuk yıl kalmış ve burada kaldığı dönemde çok önemli işler yapmıştır. Öncelikle; gemi yapımı, manevra uygulamaları, denizcilikte son gelişmeler, topçuluk, istihkâm, tabiye gibi konularda Mühendishane' de dersler vermiştir. Buradaki öğrencilere deniz saatinin nasıl kullanılacağını öğretmiştir. Bahriyelilerin yararlanması için pratik manevralar ve taktikler üzerine bir risale yazmıştır ve bu risaleyi Türkçeye tercüme ettirip bastırmıştır.

Ayrıca deniz harp taktiği ile ilgili el kitabı kaleme almıştır. Bu çalışmalarının yanı sıra Osmanlı Türkçesine “*Usulü'l-Maarif fi Vechi Tasfif-i Sefayin-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekatihâ*” biçiminde çevrilen eseri bulunmaktadır. Bu eserinde Truguet herhangi bir deniz harbinde görevlendirilen gemilerin; harp sırasında nasıl konumlanacağı, gemilerin hangi manevraları yapması gerektiği, donanma gemilerinin saf değiştirmesi durumunda donanmayı yöneten komutanın gemileri nasıl idare edeceği ile ilgili bilgilere yer vermektedir. Truguet’in diğer katkısı, haritacılık alanında görülmektedir. Özellikle Achille Tondu¹⁵ ile birlikte hem çok sayıda harita çizmiştir hem de birlikte Mühendishane’ de dersler vermiştir. Haritalar kapsamlı trigonometrik hesaplar ve astronomik gözlemler esas alınarak çıkarılmıştır. Bu haritalar; Marmara, Marmara’nın Batı Kıyıları, Adalar ve İstanbul limanı ve İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Bitişik Adalar, Kuzey Ege Adaları üzerinedir¹⁶(Mullié, 1851: 557-558; Lardier, 1829: 189-190; Truguet, 1788). Haritalar bir bütün halinde incelendiğinde; yükselti, derinlik, akıntı, demirleme noktaları, toprağın niteliği, deniz seyriyle ilgili gözlemler, sahile yakın olan yerleşim yerlerinin isimleri, ekili araziler, mezarlıklar, tatlı su kaynakları, askeri alanlar ve yerleşim alanlarını tespit etmek mümkündür. Ayrıca

¹⁵ Achille Tondu, 1760 yılında Noyon’da doğmuştur. Noyon’un soylu ailelerinden birine mensuptur. Siyasetçi, gazeteci ve dışişleri bakanı olarak görev yapmış olan Pierre Marie Tondu’nun kardeşidir. Achille Tondu astronomi eğitimi almıştır. 1784 yılında Choiseul-Gouffier, İstanbul’a elçi olarak atanmıştır. Achille Tondu de Gouffier ile birlikte İstanbul’a gelmiştir. Achille Tondu, İstanbul’da haritacılık üzerine dersler vermiştir. Askeri krokiler hazırlamıştır. Haritacılık üzerine çalışan teknik ressamı denetlemiştir. Astronomik gözlemler yapmıştır. Achille Tondu, İstanbul’da çalışmalarıyla Halil Paşa’nın takdirini kazanmıştır ve 1785 yılında imparatorluğun hidroloji profesörü olmuştur. 1787 yılında İstanbul’da ölmüştür (De La Lande, 1803: 737; Edney ve Pedley, 2019: 67; Chapin, 1990: 239).

¹⁶ Marmara’nın Batı Kıyıları haritası için bkz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53100974k.r=Laurent%20Jean%20Fran%C3%A7ois%20Truguet?k=85837;2> (e.t. 20.8.2023)

Adalar ve İstanbul limanı ve İstanbul Boğazı haritası için bkz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53100594w/f1.item.r=Laurent%20Jean%20Fran%C3%A7ois%20Truguet> (e.t.20.8.2023)

Ege Adaları haritası için bkz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494353z/f1.item.r=Laurent%20Jean%20Fran%C3%A7ois%20Truguet> (e.t.20.8.2023)

Çanakkale Boğazı ve Bitişik Adalar haritası için bkz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53100615d/f1.item.r=Laurent%20Jean%20Fran%C3%A7ois%20Truguet> (e.t. 20.8.2023)

haritaların özellikle Osmanlı Devleti'nin stratejik noktaları belirlenerek çizildiği ve buna uygun olarak analiz yapıldığı sonucuna ulaşılabilir.

Osmanlı Devletine haritacılık konusunda hizmet eden bir diğer uzman, François Kauffer dir. François Kauffer, 1751 yılında Fransa'nın Lorraine bölgesinde yer alan Metz'de doğmuştur. Piedmont kökenli bir aileden gelmektedir. Kauffer'in, ne üzerine öğrenim gördüğü konusu tartışmalıdır. Andréossy ve Bégin gibi yazarlar onun Metz Okulunda inşaat mühendisliği eğitimi aldığını iddia etmektedir (Andréossy, 1818: 318; Bégin, 1832: 545). Hitzel, bazı yazarların Kauffer'i haritacı ya da coğrafyacı olarak tanımladığını da belirtmektedir. Hitzel'e göre, Kauffer hakkında kesin olan şey şudur: Mükemmel bir eğitim almıştır. Çok iyi düzeyde matematik ve geometri bilmektedir. Ayrıca ileri düzeyde harita çizme becerisine sahiptir. Kauffer, Metz'in 35 km doğusunda bulunan Falkenberg kasabasında, kadastrocu olarak tanınan Choiseul ailesinin topraklarının yakınında yaşamıştır. Bu yakınlık onun, Choiseul-Gouffier'in Doğu seyahati sırasında yanında yer almasına ve ressam-topograf olarak yeteneklerini iyi bir şekilde kullanması için işe alınmasına vesile olmuştur. Kauffer, 1776 yılının bahar aylarında, köprü ve yol mimarı ve mühendisi Jacques Foucherot (1746-1813) ve ressam Jean Baptiste Hilair ile birlikte, Marquis de Chabert komutasındaki Atalante firkateyninde, Choiseul-Gouffier'e Yunanistan'a kadar eşlik etmiştir. Bu sayede Kauffer, Mora bölgesi ve Ege Denizi'ndeki birkaç adanın batı kıyılarını tanıma fırsatı yakalamıştır. Seyahat sırasında, bölgeye ilişkin haritalar çizmiş ve planlar hazırlamıştır. Ancak Kauffer, doğuya ilk seyahati sırasında Bergama yakınlarında hastalanmış ve istirahat için İstanbul'a götürülmüştür. İyileştikten sonra, iki ay boyunca Jacques Foucherot ile birlikte İstanbul'da kalmıştır. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde hem şehri tanıma hem de İstanbul'a yönelik harita hazırlama fırsatı elde etmiştir. Ancak Kasım 1776 tarihinde Fransa'ya geri dönmek zorunda kaldığı için İstanbul haritası taslak aşamasında kalmıştır. Kauffer, ilk seyahatinden sekiz yıl sonra, Choiseul-Gouffier'in

Osmanlı Devletine büyükelçi olarak atanmasıyla İstanbul'a gelmiştir. 1785 yılının sonlarından itibaren, taslak olarak kalan İstanbul haritasını bitirmek üzere çalışmalara başlamıştır. Fakat Kauffer, Fransa elçiliğinde çalışmasının yanı sıra teknik ressam olarak Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmak istemiştir. Bu doğrultuda 1788 yılında 590mm x 1260mm ölçülerindeki iki büyük kâğıda, üzerine Osmanlı hat sanatıyla kasaba ve mahalle adlarının özenle yazıldığı "*Osmanlı Topraklarının Orta Bölgelerinin Haritası*" adlı muhteşem bir haritayı elçiliğin tercümanının yardımlarıyla çoğaltmayı taahhüt etmektedir (Hitzel, 2015: 47-53).

1789 Fransız Devrimi, François Kauffer'nin yaşamında köklü değişikliklere yol açmıştır. Çünkü Kauffer hem eski rejimi savunmakta hem de kendisi gibi yeni rejime muhalif olan Choiseul-Gouffier'e sadakat duymaktadır. Kauffer'in muhalif duruşu, onun Fransa'da birkaç hafta hapiste yatmasına yol açmıştır. Kauffer ayrıca Choiseul-Gouffier'in St. Petersburg'a sürgüne gönderilmesine ve yeni Fransız büyükelçisinin İstanbul'a gönderilmesine tanık olmuştur. Tüm bu olaylar neticesinde, Kauffer tamamen Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmeye karar vermiştir (Frumin, 2011: 16).

Kauffer'in Osmanlı Devletinde kaldığı süre boyunca yerine getirdiği hizmetler şu şekilde açıklanabilir: Karadeniz'in kuzey ve batı kıyılarında, Akkerman, Kilia civarındaki Türk kalelerinin teftişinde ve güçlendirilmesinde görev almıştır. 14-17 Mayıs 1794 tarihleri arasında İngiliz mühendis John Spencer Smith ile birlikte İstanbul Boğazı'nda yapılacak savunma çalışmaları hakkında bir rapor hazırlamıştır. Mühendishane-i Berr-i Hüme Yun okulunda öğretmen olarak çalışan görevlilere yardımcı olmuştur. Öğrencilerin dersi daha iyi özümsemelerini sağlamak için, ünlü Mareşal Sébastien le Preste de Vauban'ın modellerinden esinlenerek bir dizi maket hazırlamıştır. Reisül Küttab Reşid Mehmet Efendi'nin talebi üzerine, Mühendishane-i Berr-i Hüme Yun öğrencilerinin yapmış olduğu tahkimat çizimlerini değerlendirmiştir. İstanbul'un son Rus-Türk ihtilafı sırasında yaşadığına benzer, yeni bir gıda kıtlığı

yaşamasını önlemek için Kauffer, Boğaz'ın Anadolu yakasında Üsküdar ve Kuzguncuk limanları arasında birkaç buğday ambarı inşa etmekle görevlendirilmiştir. Nitekim 1800 yılının Mayıs ve Ekim ayları arasında istenilen ambarlar inşa edilmiştir (Hitzel, 2000: 239-243; Boppe, 1912: 496).

Kauffer arkadaşı Antoine Ignace Melling ile birlikte Osmanlı Sultanı için Sarayburnu'nda Avrupa tarzında bir saray inşa etmek üzere hazırlandığı dönemde, Fransız birlikleri Mısır'a asker çıkarmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Ancak savaş sırasında Kauffer hiçbir yere ayrılmayarak, ressam ve haritacı olarak Osmanlı Sultanının hizmetinde kalmıştır. Sultan'ın isteği üzerine, Mısır'ın işgalinin farklı yönlerini temsil eden haritalar ve Akdeniz'in ayrıntılı bir haritasını hazırlamıştır (Hitzel, 2015: 58-60; Frumin, 2011: 100).

Fransa'dan istihdam edilen uzmanların topçuluk, donanma, askeri mühendislik ve haritacılık alanlarında önemli işler yaptığı söylenebilir. Bu uzmanların Fransız etkisini Osmanlı Devleti ve toplumuna yaymada etkili oldukları ancak bu etkinin özellikle yurtdışına eğitim amacıyla Fransa'ya gönderilen öğrenciler, Osmanlı topraklarında açılan modern okullar ve Tercüme Odası ile birlikte aşamalı olarak arttığını söylemek mümkündür.

2.4. Öğrenime Gönderilen Öğrenciler

Fransa, çeşitli kanallar vasıtasıyla Osmanlı Devleti üzerinde pek çok açıdan etkili olmayı başarmıştır. Bu kanallardan biri de Osmanlı Devleti'nin eğitim amacıyla Fransa'ya gönderdiği öğrencilerdir. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya öğrenci göndermesinde çok sayıda nedenin etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerin çok eski tarihlere dayanmasıdır. İkincisi, Fransa'nın eğitim sisteminin diğer devletler tarafından da dikkatle takip edilmesi ve hatta Rusya, İngiltere gibi ülkelerin de o dönemde Fransa'ya öğrenci

göndermesidir. Üçüncüsü, Osmanlı Devleti'nin batının bilgi ve becerisine sahip, donanımlı personele ihtiyaç duymasıdır. Osmanlı Devleti batının bilgi ve tekniğini öğrenmek için 1700'lerin başından itibaren, alanında uzman kişileri Avrupa'dan özellikle de Fransa'dan getirmiştir. Ancak Fransa'dan uzman istihdamı kısa dönemli bir çözüm olmuştur. Çünkü bu uzmanlar, Osmanlı hizmetinde yeterince personel yetiştirememiştir. Ayrıca siyasal konjonktüre bağlı olarak, İstanbul'u terk ettikleri zamanlar olmuştur. Yani Osmanlı Devleti, bilgi ve beceriye sahip donanımlı personel konusunda dışa bağımlıdır ve bu bağımlılığı yok etmek için de kendi personelini yetiştirmek zorundadır. Bunun için de yeni bir strateji olarak, yurtdışına öğrenci gönderme yolunu tercih etmektedir. Dördüncüsü, yurtdışına öğrenci göndererek, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmek istemesidir. Osmanlı Devleti yurtdışına ilk kez öğrenci göndermeye Sultan II. Mahmut zamanında başlamıştır. Lewis, II. Mahmut'un güçlü dini muhalefete rağmen yurtdışına öğrenci gönderdiğini, ayrıca bu öğrencilerin tamamını da Fransa'ya göndermediğini söylemektedir (Lewis, 1964: 39). Richard H. Peters, II. Mahmut döneminde öğrencilerin devlet bursuyla Paris ve Londra'ya gönderildiğini belirtmektedir (Peters, 1966: 93).

Osmanlı Devleti, 1830 yılının son aylarında ilk kez yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başlamıştır. Bu kapsamda askeri alanda eğitim alması için ilk öğrenciler Fransa'ya gönderilmiştir. Bu öğrenciler, dönemin Sadrazamı Hüsrev Paşa'nın himayesi altında Fransa'ya gönderilmiştir. Hüsrev Paşa, zeki bir saray mensubu olmasının yanı sıra Türk gençlerinin nitelikli eğitim alması gerektiğine de inanmaktadır. Bu nedenle yurtdışına gönderilen ilk öğrencilerin eğitim masraflarını da Hüsrev Paşa karşılamaktadır (Wanda, 1884: 9). Fransa'ya gönderilen ilk öğrenciler arasında; Edhem, Hüseyin, Abdüllatif ve Ahmed bulunmaktadır. Bu öğrenciler, 1831 yılında Paris'e varmıştır ve Institut Barbet 'de eğitim almaya başlamışlardır. Bu öğrencilerin içerisinde Edhem, Institut Barbet'ten başarıyla mezun olduktan sonra l'École des

Mines'a girmiş ve bu okuldan birincilikle mezun olmuştur. Edhem okuldan mezun olduktan sonra, diğer Avrupa ülkelerini seyahat etmiş ve buralarda bilimsel araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Ardından İstanbul'a dönmüştür. Edhem, eğitimlerini ve araştırmalarını tamandıktan sonra, önce miralay rütbesiyle Dar-ı Şûra-yı Askeriye de görevlendirilmiştir. 1842 yılında Gümüş Hacı Köyü Maden Müdürlüğü'nde görevlendirilmiştir. 1845 yılında da Ergani ve Keban madenleri başmühendisi olarak atanmıştır. Sultan II. Abdülhamit zamanında da sadrazam olmuştur. Yani Osmanlı Devleti'nin önemli devlet adamlarından Edhem Paşa, eğitim için yurtdışına gönderilen ilk öğrencilerden biridir. Bu öğrencilerden Hüseyin, Paris'te topçuluk eğitimi almıştır. 1838 yılında İstanbul'a dönmüştür. Hüseyin, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde topçu olarak çalışmıştır. Abdülatif, Paris'te eğitimini tamamladıktan sonra, Erkân-ı Harbiye'de Miralay olarak görev yapmıştır. Ahmet, Paris'te bahriye okulunda eğitim görürken, Fransızlarla savaşa katılmıştır. Savaş sırasında Amerika'da Fransız gemisinde ölmüştür (İnal, 1982: 601-602-603-604).

1830 yılında başlayan yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması ilk öğrencilerin gönderilmesinin ardından hız kesmeden devam etmiştir. Tanzimat'ın ilanına kadar, farklı zamanlarda on bir öğrenci Paris'e gönderilmiştir. Bu öğrencilerden ilki, Mehmed Reşit Bey'dir. Mehmed Reşit Bey, 1832 yılında eğitim için Paris'e gönderilmiştir. Altı yıl eğitim gördükten sonra İstanbul'a dönmüştür. Tophane-i Âmire Feriki olarak Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmıştır. 1832 ve 1833 yılları arasında Miralay Hafız Eyüb Paşa ve beraberinde yüzbaşı İbrahim Bey ve Ali Bey eğitim için Paris'e gönderilmiştir. Yüzbaşı Ali Bey ve İbrahim Bey 1837 yılında eğitimlerini tamamlayarak İstanbul'a dönmüştür. Miralay Hafız Eyüb Paşa'da 1839 yılında Paris'ten ayrılmıştır. Diğer bir öğrenci gelecekte Osmanlı Sadrazamlarından biri olacak olan Mehmet Emin Paşa'dır. 1833 yılında eğitim amacıyla Paris'e gönderilmiştir. Paris'te iki yıl dil eğitimi almıştır. Ancak Mehmet Emin Paşa belirli dönemlerde tahsilini tamamlamak üzere

Paris'e gelmiştir. Paris'e eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerden biri de Osmanlı Devleti'nin gelecekteki sadrazamlarından biri olan Ahmet Vefik Paşa'dır. Ahmet Vefik Paşa, 1834 yılında babası Ruhiddin Efendi'nin Paris'e Sefaret Kâtibi olarak atanması sebebiyle Paris'e gitmiştir. Paris'te Lycée de Saint Louis'e kaydedilmiştir. Orada üç yıl okumuştur. 1837 yılında İstanbul'a dönmüştür ve Tercüme Odası'nda çalışmaya başlamıştır. Bunların dışında; Mekteb-i Harbiye öğrencisi Teyfik Efendi (1835 yılında), Cezayirli Hamdan Efendinin akrabası Mustafa (1836 yılında), gazeteci Alexandre Blacque'nin oğlu Edouard Blacque (1837 yılında), Mekteb-i Harbiye'den Arif ve Şerif Efendiler (1838-1839 yılları arasında gönderilmiştir, Şerif Efendi eğitim sırasında ölmüştür) eğitim amacıyla Paris'e gönderilmiştir (Şişman, 2004: 5-6-7; Wanda, 1884: 33; Tansel, 1964: 118-119).

Tanzimat döneminde yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına devam edilmiştir. Öğrenciler Paris, Berlin, Viyana ve Londra'ya eğitim amacıyla gönderilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı arasındaki dönemde en çok öğrenci gönderdiği merkez Paris olmuştur. Osmanlı Devleti Islahat Fermanı'nın ilanından 1875 yılına kadar olan dönem içerisinde de en çok öğrenciyi Paris'e göndermiştir. Bu dönemde Paris'e yaklaşık 180 öğrenci gönderilmiştir. Dönem içerisinde gönderilenlerden biri de ünlü edebiyatçı Şinasi dir. Bâbîâlî 1875 yılında, yurtdışında eğitim gören öğrencilerin tamamının yurtlarına geri dönmelerini istemiştir ve yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına son vermiştir. Ancak öğrencilerin kendi imkânlarıyla yurtdışında eğitim almaları hususunda herhangi bir engel getirmemiştir. Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını kaldırmasında etkili olan unsurlar şu şekilde açıklanabilir: İlk olarak, yurtdışına öğrenci göndermek Osmanlı hazinesine büyük bir yük getirmektedir. İkinci olarak Osmanlı Devleti, küçük yaşta yurtdışına giden öğrencilerin kendi milli ve dini değerleriyle yetişemediği ve bunun sonucu olarak kendi kültürüne yabancılaştığını ve

anadillerinin iyi gelişemediğini, ayrıca Avrupa'ya giden yetişkinlerinde eğlenceye kapılıp eğitimlerini ihmal ettiklerini düşünmektedir. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti, askeri alanda eğitim veren kurumlarındaki eğitim programlarının Avrupa'da bulunan okullar düzeyine ulaştığını, bu nedenle de yurtdışına öğrenci göndermeye gerek olmadığına kanaat getirmektedir. Dördüncü olarak ise; idadiye, rüştiye ve meslek okulları düzeyinde Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde yaşanan gelişmeler sayesinde, öğrencilerin kendi ülkelerinde eğitim almaları hususunda önlerindeki tüm engellerin kalktığı düşünülmektedir (Erdoğan, 2016: 48-107-108).

Osmanlı Devleti yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına 1880 yılından itibaren yeniden başlamıştır. Sultan II. Abdülhamit, yurtdışına öğrenci gönderme yasağını lağvetmiştir. Onun döneminde 423 kişi devlet bursuyla yurtdışına eğitim için gönderilmiştir. Bu dönemde yine Osmanlı Devleti'nin eğitim için en çok tercih ettiği ülke Fransa olmuştur. Ancak diğer en fazla tercih edilen ülke ise, Almanya olmuştur¹⁷. Sultan II. Abdülhamit, yurtdışı eğitiminde önceliği; askeri eğitim, tıp, ziraat, mühendislik (telgraf, maden, inşaat, elektrik, haritacılık), matematik ve kimyaya vermiştir. Bu dönemde ziraata özel bir önem verilmiştir. Çünkü Sultan II. Abdülhamit, toprağın veriminin artırılması için modern tarım yöntemlerinin öğrenilmesine büyük önem vermiştir. Bu kapsamda modern çiftlikler kurmuştur. Tarımın gelişmesinde yeterli olan personeli yetiştirmek için öncelikle Ziraat Okulu'nu açmıştır. Bu kurumun eğitim ve öğretim kadrosunu geliştirmek için de personeli yurtdışına özellikle Fransa'ya eğitime göndermiştir. Ancak Fransa'ya ziraat eğitime giden öğrencilerin tamamı devlet bursuyla gitmemiştir¹⁸. II. Abdülhamit döneminde önem verilen bir diğer alanda

¹⁷ Osmanlı Devleti'nin Almanya'yı yurtdışı eğitim için tercih etmesinde, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki askeri, ticari ve siyasi yakınlaşmanın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu yakınlığın Osmanlı'daki demiryollarının yapımı, ordunun ve sivil yönetimin ıslahı için Almanya'dan uzmanların gelmesiyle birlikte büyük bir ivme kazandığı söylenebilir.

¹⁸ Örneğin; Ahmet Rıza Bey ziraat eğitimi alması için babası tarafından Paris'e gönderilmiştir. 1887 yılında tahsilini tamamlayıp dönmüştür. Önce Bursa Mülki İdadisine öğretmen olarak atanmıştır. Bir yıl sonra da Bursa Maarif Müdürü olmuştur. Ahmet Rıza Bey hem devletin siyasal olarak gidişatını hem de ülkedeki tarım sistemini kötü bulmuş ve bu alanlarda reform yapılması için çabalamıştır. Ancak çabaları

veterinerliktir. Çünkü veterinerlik askeri açıdan hayati bir konuma sahiptir. Bu kapsamda Mekteb-i Harbiye içerisinde ayrı bir veterinerlik sınıfı da açılmıştır. 1880'lerin sonundan itibaren on iki öğrenci École Nationale Vétérinaire d'Alfort'a gönderilmiştir (Gençoğlu, 2014: 36-49).

Fransa matematik, kimya alanında diğer Avrupa ülkelerinin ilerisine geçmiştir. Öyle ki yalnızca bilimsel çalışmalar yapmak üzere, Fransa'ya Osmanlı Devletinden öğrenciler gelmemiştir. Aynı zamanda Fransa'ya, Almanya'dan da ileri düzeyde bilimsel çalışma yapmak üzere öğrenciler ve çeşitli meslek grubundan kimseler gelmiştir. Örneğin, Peter Gustav Lejeune Dirichlet, Alman üniversitelerinin hiçbirinde modern matematik öğrenemediği için eğitim almak üzere, Paris'e Faculté des Science'a gelmiştir. Gerek Osmanlı Devletinden gerekse diğer Avrupa ülkelerinden Paris'e gelen öğrenciler, kendi ülkelerinde başta matematik, fizik ve kimya olmak üzere eğitimde reformların başlamasına yardımcı olmuşlardır (Bockstaele, 2004: 497-498). Ayrıca o dönemde Fransa cerrahide yeni teknikler geliştirmiş ve iç organların patolojisine dayanan cerrahi patolojinin gelişimine de katkı sağlamıştır. Avrupa ülkelerinin hiçbirinde cerrahi ve patolojideki gelişmeler Fransa'daki kadar çarpıcı olmamıştır. Bu nedenle Fransa'ya özellikle de Paris'teki Hotel-Dieu'ya tüm ülkelerden cerrahlar, doktorlar ve tıp öğrencileri akın etmiştir (Luyendijk-Elshout, 2004: 549).

Fransa, 19.YY'de teknik okullarda ve eğitimde de öncü konumda olmuştur. Guagnini, Avrupa ülkelerinin neredeyse hepsinde, teknik alanda personel yetiştirmek üzere teknik okullar açıldığını fakat hiçbirinin istenen düzeye ulaşamadığını belirtmektedir. Ona göre, Fransa'nın teknik alanda öncü konumda olmasında, Fransız bürokrasisinin kendine özgü yapısı ve zamanın en seçkin bilim camiasının Paris'te bulunması önemli rol oynamaktadır (Guagnini, 2004: 600-601).

boşa gitmiş ve 1889 yılında Paris'e geri dönmüştür. Paris'te II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalefete başlamıştır (Ahmet Rıza, 2001: 13-17).

Fransa, 20.YY'e kadar Osmanlı Devleti'nin en çok öğrenci gönderdiği ülke olmuştur. Ancak 20.YY'nin başından itibaren Osmanlı Devleti, Fransa'ya öğrenci göndermeyi azaltmaya ve Fransa'nın yerine Almanya'ya öğrenci göndermeyi tercih etmeye başlamıştır. Bu tercihinin arka planında, Fransa'nın öğrencileri siyaseten ve ahlaken ayarttığına inanılması ve Osmanlı Devleti'nin 1878 Berlin Anlaşmasının ardından Almanya'ya yaklaşması etkili olmuştur. Ayrıca İttihat Terakki Cemiyeti öncelikle Mekteb-i Tıbbiye'de örgütlenmiştir. Sultan II. Abdülhamit, İttihat Terakki Cemiyet'ini besleyen zararlı düşüncelerin Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerden kaynaklandığını düşünmektedir (Erdoğan, 2016: 194-195).

Fransa'ya özellikle de Paris'e eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin, burada yalnızca teknik bilgi ve bilimsel konuları öğrenmedikleri aynı zamanda düşünsel ve kültürel açılardan da derinleştikleri söylenebilir. Bu derinleşmede 19.YY'nin en önemli entelektüel merkezlerinden biri olan "*Quartier Latin*" in etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Quartier Latin, çok sayıda üniversite ve eğitim kurumunun bulunduğu Paris'in en eski mahallerinden biridir. O dönemde Quartier Latin; sanatçıların, öğrencilerin ve hukukçuların uğrak noktasıdır. Çok sayıda kafe, kitapçı, tiyatro ve eğlence mekânlarının bulunmasının yanı sıra dünyaca ünlü entelektüellerin de buluşma noktasıdır (Schaffer, 1921: 219-221).

Osmanlı Devleti'nin Paris'e eğitim amacıyla gönderdiği öğrenciler, çeşitli seviyelerde Quartier Latin'in bir parçası olmuştur. Quartier Latin bünyesinde barındırdığı mekânlarla adeta bir eğitim kurumu gibi Osmanlı öğrencilerini etkileyen bir kanal olmuştur. Burada öğrenciler, Fransız toplumunun fikri ve manevi değerlerini öğrenmiştir. Şehrin önde gelen sanatçıları, siyasetçileri ve entelektüelleri bir araya gelerek onlarla tanışma ve sohbet etme imkânlarına sahip olmuşlar, öğrenciler burada sosyal bir çevre oluşturmuştur. Quartier Latin'de öğrenciler, Osmanlı yönetimi ve toplumu nasıl düzelir? İmparatorluk dağılmaktan nasıl kurtulur? Bâbîâli hangi

reformları yapmalıdır? gibi tartışmalar yapmış adeta yeni bir Osmanlı idealize etmişlerdir. Ayrıca Quartier Latin, Osmanlı entelektüellerinin örgütlenmek ve II. Abdülhamit'e muhalefet yapmak için bir araya geldikleri mekân haline gelmiştir (Erdoğan, 2014: 63-64). Örneğin, Yahya Kemal Beyatlı anılarında, Jön Türk hareketiyle ve bu hareketin başında yer alan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları ile Quartier Latin'de tanıştılarından bahsetmektedir (Beyatlı, 2018: 181-182).

2.5. Modern Eğitim Kurumlarının Kurulmasında Fransa'nın Rolü

Fransa'da disiplinli ve düzenli ordu, Kral XIV. Louis döneminde kurulmuştur. XIV. Louis döneminde merkezi otorite güçlenmiş ve devlet hazinesinin gelirleri artmıştır. Ayrıca bu dönemde Fransa büyük zaferler elde etmiştir. 1715 yılında XIV. Louis ölmüştür. Onun ölümünün ardından, tahta çıkan krallar halkın beklentilerini karşılayamamıştır. 1786 yılında, Müfettiş Calonne, devletin mali çöküşün eşğine geldiği hususunda XVI. Louis'i uyarmıştır çünkü devletin borçları ve ödenmesi gereken faizler birikmiştir. Bu dönemde askeri harcamalardan tasarruf edilmesi gündeme gelmiştir. Fakat Fransa'nın uluslararası itibarı sarsılacağı düşünülerek, askeri harcamalarda tasarrufa gidilmemiş aksine, devlet vergi artırma yoluna gitmiştir. Ancak Fransa'da yaşanan kuraklık sebebiyle, hasattan istenen verim elde edilememiştir. Gıda fiyatları giderek artmaya başlamış ve aileler geçimlerini sağlayamaz hale gelmiştir. Gıda sorununa soğuk kış koşulları ve güvensizlik de eklenmiş ve isyanlar yaşanmaya başlamıştır. Fransız ordusu, isyanları engellemek üzere sürekli konuşlandırılmıştır. Fakat tüccarlar, fırıncılar, toprak sahipleri ve çiftçilerin tahıl depolayarak fiyatları artırması, genel sefaletin daha da artmasına yol açmıştır. Bu durum da halk arasında gerilimin tırmanmasına sebep olmuş ve Temmuz 1789'da devrim yaşanmıştır (Price, 2020: 113-116-127).

Devrimin ardından, Fransa'daki kulüplerin çoğu monarşinin ortadan kaldırılarak yerine cumhuriyetin kurulmasını istemiştir. Ancak Fransa'da cumhuriyet 1792 yılında ilan edilmiştir. 24 Haziran 1793 yılında yeni bir anayasa kabul edilmiştir. Yeni anayasa güçler birliği esasına dayanarak hazırlanmıştır. Yasama ve yürütme organları birleştirilmiştir. Yeni anayasada tek meclis sistemi, doğrudan demokrasi, genel ve eşit seçim hakkı benimsenmiştir. Fakat Konvansiyon, savaş sona erene kadar yeni anayasanın uygulanamayacağını kabul etmiştir. 1794 yılında Robespierre diktatörlüğünü kurmuştur. Ancak Robespierre'in diktatörlük dönemi oldukça kısa sürmüştür. Fransa'da 1802 yılına kadar tam olarak düzen sağlanamamıştır. Ağustos 1802 tarihinde Napoléon Bonaparte ölünceye kadar konsül seçilmiştir. Böylece Bonaparte büyük bir güç elde etmiş ve Fransa yeniden monarşi haline gelmiştir. Bonaparte ile birlikte; Fransa yirmi beş tümen bölgesine ayrılmıştır ve her bölgeye bir tümen ve tümen komutanı gönderilmiştir. Valilerin ve kaymakamların seçim usulü kaldırılmış yerine merkezden atama usulü getirilmiştir. Fransa'da merkezileşme önem kazanmıştır (Üçok, 1975: 13-34). Ayrıca Bonaparte fetih politikaları için askeri reformlara ağırlık vermiştir. Bu kapsamda da askeri eğitim alanını modernize etmeye başlamıştır. Bonaparte, 1803 yılında Fontainebleau'da "*l'École Spéciale Militaire*" isimli okulu açmıştır. Okulun amacı; piyade, süvari, denizci ve kurmay subay yetiştirmektir. Okul on yedi ve yirmi beş yaş arasındaki tüm adayları sınavla seçmektedir. Başlangıçta okulun öğrenim süresi dört yıldır. Fakat subay açığını gidermek için öğrenim süresi iki yıla indirilmiştir. Okul 1808 yılında Saint Cry'a taşınmıştır ve adı "*Saint Cry l'École Spéciale Militaire*" biçiminde değiştirilmiştir (Jazet, 1886: 28-17; Upton, 1878: 239-240).

Paris'te 1794 yılında "*École Centrale des Travaux Publics*" isminde genel mühendislik okulu açılmıştır. 1795 yılında genel mühendislik fikrinden vazgeçilerek, okulun ismi "*École Polytechnique*" biçiminde değiştirilmiştir. Okulun müfredatında

düzenleme yapılmış ve okul, öğrencileri hem sivil hem de askeri mühendislik alanında yetiştirmeye başlamıştır. 1804 tarihli Bonaparte Kararnamesiyle okul ücretsiz olmuştur. Ayrıca giriş sınavlarında adaylar matematik becerilerine göre okula kabul edilmiştir. “*École Polytechnique*’te” hem teorik hem de pratik eğitime önem verilmiştir. Bonaparte konsül olduktan sonra, École Polytechnique öğrencilerine orduda görev almaları için teklif götürmeye başlamıştır. Gerek Saint Cry l’École Spéciale Militaire gerekse École Polytechnique’in etkisi yalnızca Fransa’da hissedilmemiştir. Aynı zamanda bu okulların bilimsel ve teknik etkisi çok sayıda Avrupa ülkesinde de hissedilmiştir. Bu okullar o dönemin en popüler okulu olmuştur (Bradley, 1975: 415-424).

Gerek Bonaparte’nin güçlü ordusu gerekse bahse konu olan okullar, Osmanlı Devleti’nin de ilgisini çekmiştir. Bu nedenle, 18.YY’de kurulan diğer okullar gibi 19.YY’de kurulan okullarda da Fransız etkisi görülmüştür. Osmanlı Devletinde kurulan okulları üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlar; mühendislik, askeri ve sivil okullardır. Bu kapsamda öncelikle mühendislik alanında okullar incelenecektir

2.5.1. Mühendislik Okulları

Osmanlı Devleti, 18.YY’den itibaren yenileşme süreci içerisine girmiştir. Yenileşmeyi ordu ve askeri eğitim üzerinden başlatmıştır. Bu kapsamda öncelikle Avrupa’ya özellikle de Fransa’ya elçi göndermiştir. Ayrıca Fransa’dan uzman istihdam etmeye başlamıştır. Osmanlı Devletine Fransa’dan gelen ilk uzman Comte de Bonneval olmuştur. Bonneval, humbaracı ocağını düzenlemiştir. Gençlere teorik ve pratik eğitim vererek, onları Fransa modeline uygun olarak savaflara hazırlamaya çalışmıştır. 1734 yılında Bonneval’ın yardımlarıyla, Üsküdar’da “*Hendeshane*” isminde okul açılmıştır. Okulun Fransa’daki “*Corps des Mathématicien’in*” benzeri olduğu iddia edilmektedir.

Fakat okul eğitim ve öğretime uzun süre devam edememiştir. Yeniçerilerin baskıları neticesinde 1750 yılında kapatılmıştır (Lewis, 2014: 67-68).

Osmanlı Devletinde Fransız usulüyle eğitim yapmak üzere kurulan okullardan bir diğeri de Topçu Mektebi'dir. Topçu Mektebinin kurulmasında, Osmanlı Devleti'nin topçulukta Avrupa'nın gerisinde kaldığını fark etmesi ve bu nedenle devlet için gerekli olan topçuları yetiştirme gereksinimi etkili olmuştur. Topçu Mektebi, 1770 yılında Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmaya başlayan Baron de Tott'un yardımları ve çalışmaları neticesinde, 1772 yılında kurulmuştur. Ancak okul Baron de Tott'un ve öğrencilerin çabalarına rağmen, uzun ömürlü olmamıştır. Kaçar'a göre Topçu Mektebinin uzun ömürlü olmamasının nedeni, Baron de Tott'un okulu kendi başına idare etmesinden kaynaklanmıştır (Kaçar, 1998: 77-78).

1775 yılında Tersanenin cephaneliğinde, Fransızca kaynaklarda École de Mathématiques ya da École de Théorie olarak, Türkçe kaynaklarda ise, Hendeshane Odası ya da Riyaziye Mektebi olarak adlandırılan okul kurulmuştur. Bu okulun mühendislik okullarının ilk örneği olduğu belirtilmektedir. Okul, Baron de Tott'un gözetimi altında aralarında ileri yaşta kimselerin bulunduğu az sayıda öğrenciyle eğitime başlamıştır. Okul için gerekli olduğu düşünülen kitaplar ve matematik ile ilgili alet ve edevat Fransa'dan getirtilmiştir. Okulun eğitimini Baron de Tott, Gilles Jean-Marie Brazzer de Kermovan ve İngiliz asıllı sonradan İslamiyet'i kabul etmiş olan Mustafa Ağa üstlenmiştir. Öğrencilere ağırlıklı olarak matematik eğitimi verilmiştir. Ancak kısa süre sonra, Osmanlı Devleti'nin eğitimli denizcilere olan gereksiniminin artması ve Cezayirli Hasan Paşa'nın talepleri üzerine, okulun müfredatında değişime gidilmiştir. Müfredatta geometri, deniz mühendisliği, coğrafya ve matematik derslerine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Öğrencilerin işlerini bırakarak, herhangi bir ücret almadan okula devam etmesi hem sınıf mevcudunun artmamasına hem de öğrencilerin devamsızlık yapmasına sebep olmuştur. Bu sorunu ortadan kaldırmak için Baron de

Tott, okula devam eden öğrencilere maaş bağlanmasını ve bu öğrencilerin başka bir işte çalıştırılmamasını talep etmiştir. Fakat Baron de Tott'un öğrenciler için maaş talebi yerine getirilmemiştir. Bâbîâli, öğrenciler için yalnızca teşvik madalyası vermiştir. Riyaziye Mektebinde başlangıçta dersler; Baron de Tott, Gilles Jean-Marie Brazzer de Kermovan ve Mustafa Ağa tarafından verilmiştir. Fakat bahse konu olan kişiler denizci değildir. Okulda denizcilik konusunda eğitim 1776 yılında Cezayirli Seyyid Hasan Efendi'nin hoca olarak atanmasıyla başlamıştır. Cezayirli Seyyid Hasan Efendi 1781 yılına kadar görevini icra etmiştir. Ayrıca gemi inşası ile ilgili ilk Türkçe eseri de Cezayirli Seyyid Hasan Efendi kaleme almıştır. Cezayirli Seyyid Hasan Efendi'nin okuldaki hocalık görevi sona erdikten sonra yerine Seyyid Osman Efendi atanmıştır. 1781 yılından itibaren Riyaziye Mektebi ya da Hendeshane Odasının adı "*Mühendishâne-i Tersâne-i Âmire*" biçiminde anılmaya başlamıştır (Yerasimos, 1990: 48-49; Beydilli, 2020: 513; Kaçar, 2007-2008: 54-55).

Mühendishane-i Tersâne-i Amire ya da günümüzde bilinen ismiyle Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, 1784 yılında Halil Hamid Paşa'nın reformları çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir. Önce mekân sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Tersane Emiri Mehmet Atullah Efendi'nin inşa ettirdiği binaya hocalar ve öğrenciler nakledilmiştir. Okulun ders programı yeniden ele alınmış ve eğitim kadrosu da Fransa'dan getirilen uzmanlar aracılığıyla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Fransa'dan André Joseph Lafitte Clavé ve Gabriel Joseph Monnier de Courtois vb gibi kara mühendisleri getirtilmiştir. Bu mühendislerin geometri, matematik, istihkâm, coğrafya ve tabiye derslerini vermeye başlamasıyla birlikte, Osmanlı Devletinde kara mühendisliği yolunda ilk tohumlar atılmıştır. Lafitte Clavé ve Monnier de Courtois kendi branşları ile ilgili dersleri, teknik eğitim veren başka bir kurum olmadığı için Tersanede vermek zorunda kalmıştır. Lafitte Clavé bazı zamanlarda dil engellerini aşmak ve öğrencilerin zihinlerindeki belirsizlikleri ortadan kaldırmak için ağaç ve

toprak kullanarak minyatür istihkâm modeli kurmuş ve bir de onun kabartma planını hazırlamıştır. Lafitte Clavé ders kitaplarının tercüme edilerek basılması konusuna da önem vermiştir. Mühendishâne-i Tersâne-i Âmire öğrencileri için 1787 yılında, Lafitte Clavé'nin "*Éléments de Castramétation et de Fortification Passagère*" isimli kitabı Joseph Fonton ve Bartolomea de Testa tarafından "*Usul-ü Maarif fi Tertib-il Ordu*" başlığı ile Türkçeye çevrilmiş ve Fransız elçilik matbaasında basılmıştır. Ayrıca Lafitte Clavé ve Monnier de Courtois ders notları da hazırlamıştır. Bu notlar tercüman Grégoire Miran Efendi tarafından Türkçeye çevrilerek öğrencilere dağıtılmıştır. Bâbîâlî, Tersanedeki dersleri düzenli takip eden öğrencilerin gayretlerini ve heveslerini artırmak amacıyla onlara aylık belirli miktarda maaş bağlamıştır. Okula sürekli statü ile yedi öğrenci kaydedilmiştir. Bu öğrencilerden dersleri takip etmeleri ve edindikleri bilgileri bu alana ilgi duyan kişilere aktarmaları istenmiştir. Fransız mühendisler, öğrencilere öncelikle askeri ve teknik bilgiler vermiştir. Onlara müstâhkem mevkileri takviye, grafometre kullanmayı ve harita çizmeyi öğretmiştir. Okulda verilen dersler kadar, burada bulunan kitaplar da önem arz etmektedir. Okulda matematik ve astronomi alanında çok sayıda Fransız yazarın eseri bulunmaktadır. Örneğin; Charles Bossut'un "*Les Cours de Mathématiques à l'Usage des Écoles Militaires*" ve "*Les Traités Élémentaires d'Arithmétique et de Mécanique*;" Jean François Callet'in "*Les Tables de Logarithmes*" gibi yazarların matematik kitapları bulunmaktadır. Ayrıca Joseph Jérôme Le François de Lalande'nin "*Traité d'Astronomie*", Jacques Cassini'nin de "*Éléments D'Astronomie*" isimli kitapları bulunmaktadır (Beydilli, 1995: 25-33; Hitzel, 2015: 29-38). Tüm bu eserler okulda matematik ve astronomiye hayli önem verildiğinin göstergesi sayılabilir.

1787 ve 1788 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında çıkan savaş nedeniyle, Fransız mühendisler ülkelerine dönmek zorunda kalmıştır. Fransız mühendislerin gitmelerinin ardından, Tersanedeki dersler Seyyid Osman Efendi,

Gelenbevi, Mehmet Salih Efendi, Palabıyık Mehmet Efendi gibi hocalar tarafından yürütülmüştür. Fakat 1791 yılında Avusturya ile imzalanan Zıştovi Anlaşması ve 1792 yılında Rusya ile imzalanan Yaş Anlaşmasının ardından, Osmanlı Devleti iki alana ağırlık vermeye başlamıştır. Bunlardan ilki, donanmadır. Donanmanın ve istihkâmların Avrupa tarzında yeniden düzenlenmesine önem verilmiştir. Donanmasının durumunu ve denizcilik eğitimini iyileştirmek için Fransa'dan Jacques Balthasard Le Brun ve ekibi getirilmiştir. Mühendishane-i Tersâne-i Amire ya da günümüzde bilinen ismiyle Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da dersler iki şubeye ayrılmıştır. Bunlardan ilki, harita ve coğrafya şubesidir. İkincisi ise, gemi yapım mühendisliği şubesidir. Okulda harita ve coğrafya dersleri Seyyid Osman Efendi tarafından verilmiştir. Gemi yapım mühendisliği dersleri, Le Brun'un sorumluluğu altına verilmiştir. Fransız mühendis Parale denizcilikle ilgili uygulamalı dersleri vermiştir.¹⁹ Ancak 1798 yılında Fransa'nın Mısır'a saldırmasının ardından, Osmanlı Devleti ve Fransa arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Çok sayıda uzman ve mühendis ülkelerine dönmek zorunda kalmıştır. Bazıları ise, Osmanlı Devleti tarafından hapse atılmıştır. Osmanlı Devleti, Le Brun ve ekibini himayesi altına almıştır. Le Brun, 1799 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışmıştır. Ancak 1799 yılında II. Katerina'nın iş teklifini kabul ederek, Rusya'nın hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Jacques Balthasard Le Brun, Rusya'ya gittikten sonra gemi inşa derslerini oğlu Honoré Benoit vermeye başlamıştır (Boppe-Vigne, 2004: 425-427).

Rusya ve Avusturya ile imzalanan anlaşmaların ardından Osmanlı Devleti topçuluk, istihkâm ve kara subaylığı alanlarına önem vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda öncelikle askeri alanda yenileşme ve modernleşme adımları atılmıştır. Askeri alanda ilerlemeyi sağlamak için Fransa'dan çeşitli alanlarda uzmanlar

¹⁹ <https://istanbultarihi.ist/assets/uploads/pdf/istanbulda-deniz-ve-kara-muhendishanelerinin-kurulusu-ve-faaliyetleri-1775-1839-353.pdf> (e.t.9.9.2023)

getirtilmiştir. 1795 yılında da İstanbul'da topçu, kara ve istihkâm subayı yetiştirmek üzere Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır (Uyar ve Erickson, 2009: 123).

Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Osmanlı Devleti'nin ikinci mühendishanesidir. Mühendishane, Fransa ve Avusturya'daki mühendislik ve askeri akademiler örnek alınarak kurulmuştur. Hem okulun hem de okulun yakınındaki lağımçı ve humbaracı ocağına mensup kişilerin, yeniçeri ocağıyla iletişim kurmasının önüne geçmek için mühendishanenin yeri olarak, Hasköy tercih edilmiştir. Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile ilgili ilk başta bağımsız bir kanunname düzenlenmemiştir. Mühendishaneye, humbaracı ve lağımçı ocağı için hazırlanan kanunnameye yer verilmiştir. Bu kanunnameye göre; hocaların tabya inşa etmek, ordu mahallini tespit etmek, gülle, humbara ve top kundağı yapmak, lağımçılara geometri dersi vermek ve topçuluk, istihkâm ve humbara gibi konularla ilgili tercüme yapma görevleri bulunmaktadır (Beydilli, 1995: 39-50-59).

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da humbaracılar Nazırı Mustafa Efendi denetiminde, üç kişilik öğretmen kadrosuyla ve kırk öğrenciyle eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Öğrenci seçimi titiz şekilde gerçekleşmiştir. Öğrencilerin yirmi yaşından küçük olmaları, evli olmamaları, mesleki beceri ve yeterliliğe sahip olmaları ve mühendishanenin kurallarına harfiyen uyacaklarına dair teminat vermeleri istenmiştir (Kaçar, Zorlu, Barutçu vd, 2012: 114). Mühendishanede öğrenciler bir üst sınıfa geçmek için sınava tabi tutulmuştur. Öğrencilerin nitelikli bir şekilde yetişmesi ve kışlalarda görev alabilmeleri için haftada bir gün arazide uygulamalı dersler yapılmıştır. Mühendishanenin ders kitaplarının önemli bir kısmı Fransa'dan getirtilmiştir (Koçer, 1991: 28). Fakat varolan kitaplar yetersiz olduğu için okulda matbaa ve kütüphane kurulmuştur. Kütüphanedeki kitaplar çoğunlukla geometri, istihkâm, humbaracılık, astronomi, aritmetik vb gibi konularla ilgilidir. Ayrıca bu kitapların çok büyük kısmı Fransa'da askeri okullarda okutulmaktadır (Savaş, 2023: 113).

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da birinci sınıflara geometri, lağım, kozmografya, istihkâmcılık, resim, cebir ve askeri talim dersleri verilmektedir. İkinci sınıflara savaş tarihi, topografya, Kur'an dersi, cebir, trigonometri ve coğrafya dersleri verilmektedir. Üçüncü sınıfta öğrenciler Fransızca, geometri, coğrafya, hesap ve Arap ilmi derslerini almaktadır. Son sınıfta ise öğrencilere; Fransızca, hesap, geometri, Arap ilmi, hat dersleri verilmektedir. Mühendishane öğretim biçimi ve programı bakımından yüksekokul sayılmıştır ve bu okuldan mezun olan öğrenciler devlet hizmetinde önemli görevler almıştır (Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1978: 361-362).

Beydilli, Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'un aksine yabancı öğretmen ya da uzman istihdam edilmediğini ileri sürmektedir (Beydilli, 2020: 515). Ancak Fransız mühendis François Kauffer, mühendishanedeki öğretmenlere yardım etmiştir. Kauffer, mühendishane öğrencilerinin dersleri daha iyi anlamalarına yardımcı olmak için çok sayıda maket hazırlamıştır. Ayrıca öğrencilerin yapmış olduğu tahkimat çizimlerini değerlendirmiştir.

Gerek Mühendishane-i Bahri-i Hümayun gerekse de Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kurulması sırasında Osmanlı Devleti, Fransız sistemini örnek almıştır. Bu okullar aracılığıyla Osmanlı Devleti, ilk kez modern batı bilimiyle tanışmıştır. Burçak'a göre, mühendishaneler tamamen askeri nitelikte olmasına rağmen, yeni bir entelektüel tutumun şekillenmesinde etkili olmuştur (Burçak, 2008: 70). Moreau, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un kurulması ile birlikte ordu üzerinde Fransız etkisinin oluştuğunu ve bu okullar aracılığıyla Fransız askeri bilgilerinin Osmanlı Devletine aşılandığını iddia etmektedir. Sultan II. Mahmut döneminde Avrupa modeline uygun olarak, 1826 yılında Mekteb-i Tıbbiye ve 1834 yılında da Mekteb-i Harbiye'nin açıldığını belirtmektedir. Ayrıca Moreu, 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar gerek orduda gerekse Osmanlı Devletindeki okullarda Fransız etkisinin devam ettiğini ileri sürmektedir (Moreau, 2001: 320).

2.5.2. Askeri Okullar

Osmanlı Devleti'nin askeri alanda üç okul açtığını söylemek mümkündür. Bunlar; Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Erkan-ı Harbiye Mektebidir. 1826 yılında Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye isminde yeni bir ordu kurmuştur. Ancak yeni ordu için hekim ve cerrahlara gereksinim duyulmuştur. Bu yüzden Sultan II. Mahmut, hem ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak hem de orduyu Gayrimüslim hekimlerin elinden kurtararak²⁰, uzman Müslüman hekim yetiştirmek için 1827 yılında “*Tıbhane-i Âmire*” isimli tıp okulunu açmıştır (Altıntaş, 1995: 67).

Tıbhane-i Âmire'de öğretim yılı dört yıl olarak belirlenmiştir. Okul kırk öğrenci ile öğretime başlamıştır. Bu öğrenciler beceri ve yeteneklerine göre seçilmiştir. Tıbhane-i Âmire'de öğrenciler başarı durumlarına göre bir üst sınıfa geçmiştir. Öğrencilere birinci sınıftan itibaren maaş ve ödenek verilmiştir. Okulda Fransızca ders kitapları okutulmuştur. Bu nedenle Paris'ten ders kitapları getirilmiştir. Öğrenciler ilk yıl Fransızca, Arapça, kimya ve fizik derslerini takip etmiştir. İkinci yıl; Fransızca, İtalyanca, zooloji, botanik ve anatomi dersleri verilmiştir. Okulda üçüncü yıl askeri cerrahi ve genel sağlık dersleri verilirken, 1829 yılında ders programına farmakoloji ve fizyoloji dersleri de eklenmiştir. Son sene ise, uygulamalı tıbbi eğitime ve fen bilimine ağırlık verilmiştir. Son sınıfta öğrenciler sınava tabi tutulmuştur. Bu sınavda başarılı olan öğrenciler, hastanelere ya da orduya hekim olarak tayin edilmiştir. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin tüzüğünde her askeri bölüğe bir cerrah verilmesi planlanmıştır. Bu nedenle cerrah yetiştirmek için okulun kuruluş yıllarında müstakil bir cerrahi sınıfı açılmıştır. Tıbhane-i Âmire, 1836 yılında Otlukçu Kışlasına taşınmış ve

²⁰ Osmanlı Devleti'nin Müslüman hekim yetiştirmeyi istemesinde şu neden etkili olmuştur: O dönemde, bazı Avrupalı kişiler kendilerini hekim olarak tanıtmış ve modern tıbbi bildiklerini iddia etmişlerdir. Bu sahte hekimler, Osmanlı'daki Müslüman hekim azlığından faydalanarak çok sayıda hastaya zarar vermiş ve yine pek çoğunun da ölümüne sebep olmuştur. Sultan II. Mahmut, bu sorundan yeni Müslüman hekimler yetiştirerek devletin kurtulacağını düşünmüştür (Sarı, 2009: 7).

eğitim yatılı hale getirilmiştir. Fakat dđnemin hekimbaşısı binanın tıp eğitimi için yeterli olmadığını ve yeni bir bina inşa edilmesi gerektiğini padişaha bildirmiştir. Yapılan gđrüşmeler sonucunda, Galatasaray'daki boş binaların hekimbaşının istediği doğrultusunda dđzeltilmesine ve okulun buraya taşınmasına karar verilmiştir. 1838 yılında dđzenlemeler tamamlanmış ve okul yeni binasına taşınmıştır. Yeni binaya taşandıktan sonra okula Sultan II. Mahmut, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i şahane ismini vermiştir. Tanzimat ilan edildikten sonra, okulun eğitim programı revize edilerek, önemli değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle Fransızca eğitime geçilmiştir. Okulun öğretim süresi altı yıla çıkartılmıştır. Arapça derslerinin yerini klinik dersleri almıştır. Okulun ilk senesinde Fransızcaya ağırlık verilmiş ve Fransızcaları zayıf olan öğrencilere takviye dersler verilmiştir. Dersler için çok sayıda kitap Paris'ten getirtilmiştir. 1842 ve 1843 yılları arasında, Avusturyalı hekim C.A. Bernard'ın etkisiyle, okulun öğretim programı Viyana'daki askeri tıp akademisine benzer biçimde dđzenlenmiřtir. Fakat 1867 yılına kadar, Osmanlı Devleti tıp okulu için önemli ölçüde para harcamasına rağmen, mezun sayısı halen istenen düzeye ulaşamamıştır (Öztuna şirin, 1999: 12-13; Sarı, 2004: 2-5; Altıntaş, 1993: 174-183).

Bir grup tıbbiyeli genç, derslerin Türkçe işlenmesi durumunda tıp okulundan mezun olan öğrenci sayısının artacağına ve ordunun asker ihtiyacının daha rahat karşılanacağına inanmıştır. Ancak tıp okulunda birden bire Fransızca eğitimden Türkçe eğitime geçmek zor olduğu için sivil tıp eğitimi veren bir okulun kurulmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda, 1867 yılında hem halka hizmet edecek hekimlerin daha kolay yetişmesi hem de hekim sayısının artması için Türkçe eğitim veren, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Ancak sivil tıp eğitimi veren okulun dışında Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye adında bir dernek kurulmuştur. Dernek tercümeleler yoluyla, Türkçe eğitimi kolaylaştırmak için uğraşmıştır. Fakat derneğin kurulmasındaki en önemli amaç, askeri tıp okulunda Fransızcadan vazgeçilerek, eğitim dilinin Türkçeye evrilmesidir.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye Derneği kurulduktan sonra, çok sayıda Fransızca ders kitabını Türkçeye çevirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devletinde ilk kez tıp sözlüğü çıkartılmıştır. Yoğun mücadeleler sonucunda, 1870 yılından itibaren askeri tıp okulunda da eğitim dili Türkçeye çevrilmiştir (Altıntaş, 2006: 120-124).

Sultan II. Mahmut döneminde, Osmanlı Devleti matematik, doğa bilimleri gibi alanlarla tanışmıştır. Bilimsel terimler Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır (Ortaylı, 1987: 36). Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. Ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla da Osmanlı'da batılı tarzda tıp okulu açılmıştır. Fakat Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu, tam anlamıyla modern bir ordu olmamıştır. Ayrıca bu orduda gerek subay sayısı gerekse de subayların eğitimleri yeterli düzeyde olmadığı için nitelikli akademik ve mesleki eğitim veren bir kurumun açılmasına gereksinim duyulmuştur. Bu kapsamda 1834 yılında Mekteb-i Harbiye açılmıştır.

Mekteb-i Harbiye, askeri sistemdeki aksaklıkları gidermek ve Avrupalı tarzda askerler yetiştirmek amacıyla 1834 yılında Maçka'da açılmıştır. Okulun idaresi Namık Paşa'ya verilmiştir. Namık Paşa, teorik çalışmalara özel önem vererek tamamen askeri mesleki eğitim veren Fransız modelini savunmuştur. Namık Paşa, 1802 yılında kurulan Fransız askeri okulu "*L'École Spéciale Militaire de Saint-Cyr'in*" programına göre okulu düzenlemeye çalışmıştır. Yeni kurulan okulun kendi kendine yeterli olmasını istemiştir. Fakat o dönemde Osmanlı Devletinde ilk ve orta öğretim sistemi yeterli düzeyde olmadığı için ilk olarak öğrencilere okuma ve yazma öğretilerek derslere başlanmıştır. Osmanlı Devleti içerisindeki seçkin ve orta sınıf, Mekteb-i Harbiye'yi günahkâr bir kurum olarak gördükleri için çocuklarını bu okula göndermek istememiştir. Bu yüzden Osmanlı idaresi, yetim ve yoksul çocukları toplayarak eğitim almaları için Mekteb-i Harbiye'ye göndermiştir (Uyar ve Varoğlu, 2008: 183).

Maçka'da açılan Mekteb-i Harbiye başlangıçta tabur halindedir. Erler sekiz bölüme ayrılmıştır. Birinci sınıftaki erlere, rakam ve yazıları kum üzerine nasıl yazacakları öğretilmektedir. İkinci ve üçüncü sınıflara, üç harfli kelimeleri okuma eğitimi verilmektedir. Dördüncü ve beşinci sınıflara ilmihal ve taş tahtalara nasıl yazı yazılacağı öğretilmektedir. Altıncı sınıflara yazı yazma ve gramer dersleri verilmektedir. Yedinci ve sekizinci sınıflara nuhbe ve sarfi arabi ve rika yazısı öğretilmekte ve müsvedde yazdırılmaktadır. Sekizinci sınıfı başarıyla tamamlayan erler arasından, beceri ve yeteneği sahip olan yüz er seçilmektedir. Bu erler, ikinci okula gönderilmektedir. Ergin, ikinci okulu şimdiki dönemin ortaokulu olarak görmektedir. İkinci okulun öğretmenleri mühendishaneden gelmekte olup erlere; matematik, geometri, harita okuma, topografya, mühendislik dersleri öğretmektedir. Mekteb-i Harbiye'de erlere, askerlik ve askeri ilimler konusunda bilgi verilmemektedir. Ergin'e göre, Mekteb-i Harbiye'yi bugünkü anlamda bir okul saymak doğru değildir. Çünkü o zaman okul tabur halinde bulunuyordu. Burada erler; kendi yemeklerini kendileri pişiriyor, temizlikleri kendileri yapıyor, gece nöbet tutuyor ve çok sayıda işi kendileri yapıyordu. Mekteb-i Harbiye, 1837 yılında tabur halinden çıkmış ve bu okulda eğitim alan kişilere er yerine öğrenci denilmeye başlanmıştır (Ergin, 1977: 356; Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1978: 365).

1837 yılından sonra okulda genel olarak, istihkâm uygulamalarına ve askeri talimlere önem verilmiştir. Ancak süvari ve piyade eğitimleri yetersiz kalmıştır. 1840 yılında Mekteb-i Harbiye'deki Fransızca derslerini, Mekteb-i Tıbbiye'de öğretmenlik yapan Dr. Arkiros vermeye başlamıştır. 1842 yılında kılıç talimleri yapmak üzere Fransa'dan Monsieur Santandri getirtilmiştir²¹ (Ergün ve Duman, 1996: 501).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: https://docplayer.biz.tr/3625981-19-yuzyilda-osmanli-askeri-okullarinin-ders-programlari-ve-ders-kitaplari.html#google_vignette (e.t.15.9.2023)

1845 yılında Mekteb-i Harbiye, “*Mekteb-i Ulûm-u İdadiye*” ve “*Mekteb-i Ulûm-u Harbiye*” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Mekteb-i Ulûm-u İdadiye’nin öğrencileri ilk ve ortaokul düzeyinde eğitim almakta ve subay olamamaktadır. Mekteb-i Ulûm-u Harbiye’nin öğrencileri ise, başarı durumlarına göre subaylığa yükselmektedir (Ünal, 2001: 40).

1845 yılında alınan kararlar birlikte, Mekteb-i Harbiye’de birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan ilki; İstanbul, Edirne, Bursa ve Manastır’da harbiye mektebi açılacaktır. İkincisi, Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı Devletinde de kurmay yetiştirmek için iki yıllık harp akademisi kurulacaktır. Üçüncüsü, okulda öğretim hem askeri hem de mesleki dersler üzerinden yapılacaktır. Dördüncüsü, on yedi yaşın altındaki kişiler arasından yeterlilik sınavını verenler harp okuluna alınacaktır. Beşincisi, idadi öğrencileri arasından Arapça ve Farsçayı öğrenerek sınavı geçenler harp okuluna alınacaktır. Altıncısı, harp okuluna öğrenci hazırlamak için Rumeli ve Anadolu ordu merkezlerinde askeri idadiler açılacak ve bu idadilerin öğrenim süresi beş yıl olacaktır. Son olarak ise, harp okuluna alınacak öğrencilerin Farsça ve Arapça derslerini bilmelerini istenmektedir. Bu kararın ardından, Fransa’dan ve Prusya’dan uzmanlar ve öğretmenler davet edilmiştir. Daha önce yurtdışına eğitim için gönderilen Türk subaylarından dönenler ise ya okulun idari amiri olarak ya da öğretmen olarak görevlerine başlamıştır. 1846 yılında Mekteb-i Harbiye’nin nazırı Rıfat Paşa, yabancı ve Türk öğretmenlere yeni bir ders programı hazırlatmıştır. Hazırlanan ders programıyla birlikte, askeri dersler ile matematik ve fen dersleri dengelenmiştir. Süvari ve piyade, istihkâm, geometri, harita, resim, perspektif, Fransızca, yüzme, top ve tüfek talimleri, heyet ve mekanik dersleri programa konulmuştur. 1848 yılında Mekteb-i Harbiye ilk mezunlarını vermiştir. Ayrıca aynı yıl Harbiye Mektebi’nin içerisinde bir baytar sınıfı oluşturulmuştur. Baytar sınıfı, topçu ve süvari birliklerinin hastalanan atlarını tedavi etmek üzere kurulmuştur. Sınıfın başına da Fransız Monsieur Dubroka getirilmiştir.

1864 yılında Mekteb-i Harbiye'nin başına Galip Paşa atanmıştır. Galip Paşa, okulda Fransızcaya önem vermiştir. Ayrıca onun döneminde askeri rüştiyeler oluşturulmuştur. 1873 yılında Mekteb-i Harbiye'nin öğretim süresi üç yıla indirilmiştir. 1874 yılında idadilere öğrenci yetiştirmek için Anadolu, Rumeli ve İstanbul'daki ordu merkezlerine askeri rüştiyeler açılmıştır. Mekteb-i Harbiye'de en büyük değişim, 1877 yılındaki Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaştan sonra olmuştur. Çünkü bu savaşta Osmanlı Devleti, Rusya'ya yenilmiş ve önemli miktarda toprak kaybetmiştir. Osmanlı Devleti yenilginin ardından, askeri okullarda reform yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda Almanya'dan Golç Paşa getirtilmiştir. Golç Paşa'nın gelmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti kendisine model olarak aldığı Fransız askeri okullarında uygulanan programı terk ederek, yerine Berlin harp okulu programını kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Berlin harp okulu sistemini benimsemesiyle birlikte matematik ve resim derslerine daha çok yerilmeye başlanmıştır. Ayrıca Fransız kitaplarının okunmasına son vermek amacıyla çok sayıda ders kitabı Almandan tercüme edilmiştir. Bu kitaplarda Alman doktrini ve Clausewitz'in temel kuralları öğretilmiştir (Avcı, 1963: 29-32; Sakaoğlu, 2003: 58). Böylece Osmanlı ordu ve askeri sistemindeki Fransız etkisi ortadan kalkarak yerini Alman etkisine bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin askeri okullarda reform yapmak üzere Fransa yerine Almanya'dan uzman getirmesinde, 1870 yılında Fransa ve Prusya arasında yapılan savaşın sonucunun belirleyici olduğu söylenebilir. Çünkü 1870 yılında Fransa, Prusya'ya yenilmiştir. Bu yenilgi, Osmanlı Devleti'nin Fransa ile ilgili algılarının değişmesinde etkili olmuş olabilir. Ancak Almanya'nın yalnızca Mekteb-i Harbiye'nin eğitim sistemi üzerinde etkili olmadığı aynı zamanda temelleri 1845 tarihli komisyon

kararıyla²² Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin eğitim sistemi üzerinde de etkili olduğu söylenebilir.

Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin temelleri 1845 yılında atılmıştır. Okulun kuruluş sürecinde, Fransız kurmay okulu “*L'École D'Application D'État-Major*” örnek alınmıştır. Bu okul için Fransa'dan ve Prusya'dan çok sayıda uzman ve öğretmen getirilmiştir. Özellikle okul için ilk uzmanların Fransa'dan davet edilmesi ile okulun öğreniminde Fransız sistemi bir bütün halinde kabul edilir olmuştur. Okul hem idari bakımdan hem de dersler açısından, II. Meşrutiyet dönemine kadar Mekteb-i Harbiye'nin bir parçası olarak kabul edilmiştir. 1864 yılında Erkân-ı Harbiye Mektebi adını almıştır. Moreau, okulun adeta kurmay mühendisler okulu olduğunu söylemektedir. 1868 yılında okulun ders programı revize edilmiştir. Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne giriş sınavından başarıyla geçen öğrencilere; doğa bilimleri, genel coğrafya, logaritma, cebir, basit geometri, aritmetik, Osmanlı edebiyatı ve tarihi dersleri verilmiştir. Öğrenciler elde ettikleri başarıya göre derecelendirilmiştir. Okulun öğrenim süresi 1878 yılına kadar iki yıldır. 1878 yılından sonra okulun öğrenim süresi üç yıla çıkartılmıştır (Moreau, 2015: 17-41).

Avcı, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin asıl gelişiminin 1877 ve 1878 yılları arasında yaşanan Osmanlı Devleti ve Rusya Savaşı'ndan sonra olduğunu iddia etmektedir. Çünkü Fransız sistemine göre yetişen Osmanlı ordusunun, 1877-1878 yılları arasındaki savaşta yenilmesi orduya Alman tekniğinin ve sisteminin girmesini gerektirmiştir. Öyle ki dönem içerisinde Alman savaş tekniği ve sistemine Fransızlar da rağbet etmiştir. Fransızların, Alman savaş tekniğini benimsemelerinde 1870 Fransa-Prusya Savaşı'nda yenilmeleri etkili olmuştur. Fransızlar “*L'École Supérieur de Guerre*” isimindeki

²² Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devletinde de kurmay yetiştirmek için iki yıllık harp akademisi kurulacaktır.

okullarını Prusya'daki Erkân-ı Harbiye Mektebi sistemine uygun olarak kurmuştur (Avcı, 1963: 48).

1880'lerin başında Von der Goltz Paşa'nın gelmesiyle birlikte Berlin harp okulu sistemine uygun olarak askeri okullar yapılandırılmıştır. Erkân-ı Harbiye Mektebi, askeri ve fenni olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ağırlık doğrudan askeri eğitime verilmiştir. Fenni kısım ise, yalnızca mühendisler için gerekli görülmüştür. Daha önceki dönemde Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde işlenen mühendislik dersleri 1883 yılında Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne aktarılmıştır. Goltz Paşa, Osmanlı Devleti'nin en büyük eksiğinin uygulamalı eğitim olduğunu söylemiştir. Bu doğrultuda uygulamalı eğitim verilmesine yönelik adımlar atılmıştır. 1895 yılından itibaren Erkân-ı Harbiye Mektebi tamamen Alman askeri ve teknik sistemine göre uyarlanmıştır. Daha önceleri Osmanlı Devleti, askeri bilgilerini artırmaları ve gelişmeleri için askeri öğrencileri Fransa'ya gönderirken, 1882 yılından sonra, öğrenciler Alman ordusunda staj yapmak üzere Almanya'ya gönderilmeye başlamıştır (Moreau, 2010: 50-59). Osmanlı Devleti yalnızca mühendislik ve askeri alanda eğitim kurumları açmamıştır. Aynı zamanda sivil eğitim kurumları da açmıştır.

2.5.3. Sivil Okullar

Osmanlı Devleti, mühendislik ve askeri okullar haricinde sivil okullarda açmıştır. Bu okulları Fransız sistemine uygun olarak düzenlemiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti ilk olarak, 1857 yılında "*Mekteb-i Osmani'yi*" açmıştır.

Osmanlı Devleti, 1830 yılının son aylarında ilk kez yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başlamıştır. Bu kapsamda askeri alanda eğitim alması için ilk öğrenciler Paris'e gönderilmiştir. 1830 yılında başlayan yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması ilk öğrencilerin gönderilmesinin ardından hız kesmeden devam etmiştir. Fakat 1850'lere gelindiğinde, Bâbîâlî tarafından eğitim için Paris'e gönderilen öğrencilerin, hem

masrafları devasa boyutlara ulaşmıştır hem de denetim sorunları artmıştır. Bâbîâli, 1855 yılında Mehmet Cemil Bey aracılığıyla, Paris'te eğitim gören her öğrencinin eğitim seviyesini ölçmek ve öğrencilerin hem okulda hem de tatil günlerinde nasıl davrandıklarına özen göstermek amacıyla, öğrencilerin idarelerinden sorumlu olacak bir komisyon oluşturulması talebini Fransa Maarif Bakanlığına bildirmiştir. Bakanlık, Bâbîâli'nin talebini olumlu karşılamış ve 1857 yılında bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon, Mehmet Cemil Bey'in gözetimi altında tüm öğrencileri sınava tabi tutmuştur. Ancak sınav sonuçlarına göre, öğrencilerin oldukça başarısız oldukları tespit edilmiştir. Paris'te eğitim gören çok sayıda öğrenci burada kaldıkları süre içerisinde ne aritmetiğin temel işlemlerini ne de tarih ve coğrafyayı belirli kavramların ötesinde öğrenememiştir. Ayrıca sınav sonucunda öğrencilerin Fransızca dil bilgisi kurallarını gereği gibi öğrenemediği de açığa çıkmıştır. Bundan dolayı komisyon üyeleri, Osmanlı öğrencilerini yetiştirmek üzere Fransız sistemine uygun bir eğitim merkezinin oluşturulması kanaatine varmıştır. Ayrıca komisyon, Paris'teki eğitim merkezine gönderilecek öğrencilerin on yedi yaşın altında olması gerektiğini ve bu öğrencilerin mutlaka İstanbul'da sınava tabi tutularak yeteneklerine göre seçilmesinin şart olduğunu bildirmiştir. Bâbîâli, komisyonun talebini yerinde bulmuştur. Bâbîâli, Paris'te bir eğitim merkezi açarak hem öğrencileri bir araya toplayıp onları daha rahat kontrol edebileceğini hem de öğrencilere Türkçe ve din dersleri vererek onların dillerini, dinlerini ve kültürlerini koruyabileceklerini düşünmüştür. O dönemde Bâbîâli ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında rekabet bulunmaktadır. Kavalalı, Paris'te 1826 yılında "*l'École Egyptienne*" açmıştır. Okul 1835 yılına kadar faaliyet göstermiştir. 1844 yılında da "*l'École Militaire Egyptienne*" isimli okulu kurmuştur. Bu okulun kurulumunda "*l'École Polytechnique*" ve "*l'École Militaire de Saint Cry*" birebir örnek alınmıştır. Okulun öğretmenleri en yetenekli ve bilgili kişiler arasından seçilmiştir. Bâbîâli, Kavalalı'nın Paris'te açtığı okullara çok sayıda öğrenci

göndermiştir. Fakat l'École Militaire Egyptienne uzun ömürlü olmamıştır. Okul 1849 yılında Abbas Paşa'nın emriyle kapatılmıştır. Ancak Mısır yönetiminin Paris'te okul açması ve bu deneyimi yaşaması, Bâbîâli'de de okul açma isteğini yaratmıştır. Bu kapsamda, 1857 yılında Sultan Abdülmecid'in izni ve Fransa Maarif Bakanlığının himayesi altında, Paris'in Grenelle Mahallesi'nde "*Mekteb-i Osmani*" açılmıştır. Okulun amacı, hem askeri ve sivil görevler için öğrenci yetiştirmek hem de yönetici devlet adamlarına, harp subaylarına ve mühendislere sahip olmaktır (Şişman, 1986: 85-87; Şişman, 2003: 4-6).

Mekteb-i Osmani'nin ilk müdürü Albay Ali Nizâmi Bey dir. Yaklaşık altı yıl okulun müdürlüğünü yapmıştır. Ali Nizâmi Bey'in ardından okulun müdürlüğüne, Sultan Abdülaziz'in saltanatı döneminde iki devre sadrazamlık yapacak olan Münir Ahmed Esad Efendi atanmıştır. Mekteb-i Osmani'nin yönetmeliğinde; öğrencilerin yatış ve kalkış saatlerine, öğrencilerin kılık kıyafetlerine özen göstermesi gerektiğine, derslerde belirli kurallara uymalarına, teneffüs saatlerinde bir taraftan dinlenirken diğer taraftan da Fransızca pratik yaparak Fransızcalarını geliştirmeleri gerektiğine, nezaket ve görgü kurallarını öğrenmelerine, her Pazar günü iki öğrenciye tiyatroya gitmeleri için izin verilmesine, başarılı öğrencilerin yılın sonunda ödüllendirilmesine yer verilmektedir. Okulun eğitim süresi üç yıldır. İlk yıl öğrenciler için hazırlık niteliği taşımaktadır. İlk yılda öğrenciler yoğun olarak Fransızca dersler almaktadır. Tarih ve coğrafyanın temel kavramlarını ve teknik kelimeleri öğrenmektedir. Okulun ikinci yılında öğrenciler sivil ve askeri olmak üzere iki şubeye ayrılmaktadır. Fransızca, fizik, kimya, tarih ve coğrafya dersleri her iki şubenin de ortak dersleridir. Ancak askeri şubede matematik dersleri ağırlıklıyken, sivil şubede tarih ve coğrafya derslerine ağırlık verilmektedir. Okulun üçüncü yılında sivil ve askeri şubeler için ortak dersler; tarih, coğrafya, fizik, kimya ve resimdir. Fakat askeri şubede matematik derslerine ağırlık verilirken, sivil şubede edebiyat derslerine ağırlık verilmektedir. Okulda fizik, kimya ve

resim derslerinde l'École Militaire de Saint Cry'n eğitim programı takip edilmektedir. Matematik derslerinde ağırlıklı olarak cebir, aritmetik, geometri ve kozmografyaya yer verilmektedir. Coğrafya ve tarih derslerinin programı öğretmenlere ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. 1858 ve 1859 döneminde okulun tarih ve coğrafya öğretmenliğini yapan Edouard le Barbier'in ders programı daha yüzeyselken, 1862 ve 1863 yılları arasında okulun tarih ve coğrafya öğretmenliğini yapan Pavet de Courteille'nin ders programı daha kapsamlıdır. Mekteb-i Osmani'de Fransızca derslerine de hayli önem verilmektedir. İlk iki eğitim yılında, Fransızca derslerinde gramer, imla, prononciation, cümle analizleri ve yüksek sesle okumaya ağırlık verilmektedir. Okulun son yılında ise, Fransız yazarların eserleri incelenmekte ve stil alıştırmaları yapılmaktadır (Şişman, 2004: 32-44).

Osmanlı Devleti, Mekteb-i Osmani de eğitim alan öğrencilerin iyi derecede yetişerek ve kapsamlı eğitim alarak memlekete dönmelerini istemiştir, bu yüzden de ciddi şekilde harcama yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin amacı, her bilim dalında nitelikli ve kalifiye kişiler yetiştirerek, yabancı uzmanlara olan bağımlılığı tamamen ortadan kaldırmaktır. Fakat denetim komisyonu raporları, öğrencilerin beklentinin çok gerisinde kaldığını göstermiştir. Ayrıca Mekteb-i Osmani'de eğitim gören öğrencilerin bir yıllık masrafı, Fransız okullarında eğitim gören öğrencilerin masrafının yaklaşık iki katına ulaşmıştır. Mekteb-i Osmani'nin müdürü Münir Ahmed Esad Bey, kurumun kapatılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Buna ilave olarak, okulun niçin hedeflenen başarıya ulaşamadığını da anlatmıştır. Münir Ahmed Esad Bey'e göre okulun başarısız olma nedenlerinden ilki, Osmanlı Devleti'nin Paris'e eğitim için küçük öğrencileri göndermek yerine büyük öğrencileri göndermeyi tercih etmesidir. Osmanlı Devleti, küçük yaşta olan kişileri kendi dillerini, dinlerini ve ülkenin adetlerini tam olarak öğrenemeyecekleri ve memleketlerine yabancılaşacakları gerekçesiyle yurtdışına eğitim için göndermemiştir. Bunun yerine yirmi beş yaşından büyük kimseleri

göndermiştir. Bu kimseler de derslerden ziyade gezip görmeye önem vermiştir. Okulun başarısız olmasının ikinci sebebi, okula gereğinden fazla öğrenci gönderilmesi ve bu öğrenci seçiminin uygun şekilde yapılmamasıdır. Üçüncü sebep, daha fazla mali yük getirmesinden dolayı Mekteb-i Osmani için Fransa'nın alanlarında en iyi hocalarının istihdam edilememesidir. Sebeplerden sonuncusu ise, öğrencilerin sürekli bir arada buldukları için Fransızcadan ziyade anadillerinde konuşmasıdır. Bu yüzden öğrenciler, ileri düzeyde Fransızca öğrenememiştir. Münir Ahmed Esad Bey tüm bu sebeplerden dolayı okulun kapatılmasını savunmuştur. Şayet yurtdışına öğrenci gönderilecekse, Mekteb-i Harbiye'nin sınavlarını başarıyla tamamlayan, yüzbaşı rütbesiyle mezun olarak, Erkan-ı Harbiye için ayrılan subaylar arasından en başarılı altı kişi eğitim için gönderilmelidir. Çünkü Mekteb-i Harbiye'nin eğitim programı, Fransa'nın l'École Militaire de Saint Cry'nin müfredatıyla aynıdır. Erkan-ı Harbiye'nin müfredatı da l'École d'État Major'un müfredatının aynısıdır. Bu okullarda eğitim gören öğrenciler, Paris'e eğitim amacıyla gönderilirse, hem işlemiş oldukları dersleri yeniden görerek tekrar yapabilecekler hem de teorik olarak öğrendiklerini pratiğe dökebileceklerdir. Böylece Osmanlı Devleti'nin hedeflediği insan kaynağını ulaşacağını savunmaktadır. Sultan Abdülaziz, Münir Ahmed Esad Bey'in görüşlerini dikkate alarak, 1865 yılında Mekteb-i Osmani'yi kapatmıştır. Buradaki öğrenciler ise, Fransa'daki diğer okullara dağıtılmıştır (Ay, 2007: 80-87; Erdoğan, 2013: 30-35).

Osmanlı Devletinde açılan sivil eğitim kurumlarından ikincisi "*Mekteb-i Mülkiye*" dir. Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan önceki dönemde, devlet daireleri adeta bir okul görevi görmektedir. Başka bir deyişle devletin gereksinim duyduğu memurlar, kalem olarak adlandırılan devlet dairelerinde iş içerisinde eğitim yöntemiyle yetiştirilmektedir. Ancak devlet dairelerine çırak olarak genellikle, devlet ileri gelenlerinin ve memurların çocukları alınmaktadır. Bu çocuklar, genelde on iki yaşına geldiklerinde ve evde okuma ve yazma eğitimleri aldıktan sonra devlet dairesine

girmektedir. Çocuklar kaleme girdikten sonra, Türkçe kitabet ve yazı çeşitlerini öğrenmektedir. Kalem işleri ve yazışmaların inceliklerini hâceler öğretmektedir. Eğitimin yetersiz kaldığı durumlarda, memur adayları açıklarını kapatmak için ya Bâbîâli Defteri’de ya da Bâbîâli’de çeşitli hocalardan düzenli aralıklarla dersler almaktadır. Öğrenciler meşk yöntemiyle kalemdeki bilgileri öğrenmektedir. Öğrenci memurlar ilk memuriyete başladıklarında maaş alamamakta ancak aradan en az üç yıl geçtikten sonra düşük bir maaş almaktadır. Zaman içerisinde memur kıdem kazandıkça maaşında artış olmaktadır. Fakat memurların birtakım büyük kalemlerde görev alabilmesi ve yüksek maaş elde edebilmesi için kırk yıldan fazla tecrübeye sahip olması gerekmektedir. Sürecin uzunluğu, kaleme genç yaşta giren bazı çırakların, belirli bir süre sonra memuriyetten vazgeçerek ayrılmasıyla sonuçlanmaktadır (Akyıldız, 2012: 25-26).

İş içerisinde eğitim yöntemiyle yetiştirilen memurlarla ilgili bir başka sorun da bu memurların sadece kalemde yaptıkları rutin işlere alışkın olmaları ve yalnızca yazışma sistemini bilmeleridir. Yani bahse konu olan memurlar; yeni gelişmelerden haberdar olmayan, sınırlı ve belirli işler dışında kalifiye olmayan kimselerdir. Nitekim Ali Paşa’nın vasiyetnamesinde de benzer durum ele alınmaktadır. Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından biri olan Ali Paşa, memurların genellikle yeterli olmadığından, memurların sorumluluk almadıklarından, kendi başlarına bırakıldıklarından ve onların aylak biçimde yaşadığından bahsetmektedir (Meriç, 2011: 34-35).

Osmanlı Devletinde memurların yeterli düzeyde olmama nedenlerinden biri de memur istihdamında uygulanan ölçütlerden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devletinde, devlet ileri gelenlerinin desteği ve himayesi, memur adaylarının işe atanmasında önemli bir etken olmuştur. Memur adaylarının istihdamında belirli zamanlarda adam kayırma yolunun tercih edilmesi sebebiyle, liyakatsiz ve yeteneksiz kimseler göreve atanmıştır.

Ayrıca devlet ileri gelenleri arasındaki rekabet ve bunlar arasındaki çatışmalar, işe alınan memurun konumunda da değişim yaratmıştır. Yani devlet ileri gelenlerinden biri, daha yüksek bir mevkiye getirilirse, onun himayesi altındaki memurlarda yükselmektedir. Ancak ileri gelen kimse gözden düşer ve mevkisi de düşerse, himayesi altındaki memurlar da düşmektedir (Findley, 2019: 234).

Osmanlı Devletinde yeni gelişmelerden haberdar, yetenekli ve kalifiye memur sayısının yeterli düzeyde olmaması idari alanda reform yapılmasının gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak idari yapının dönüştürülebilmesi, merkeziyetçi devlet anlayışının güçlü bir biçimde yerleştirilmesi, kalifiye memurların ve sivil yöneticilerin yetiştirilmesi için modern eğitim sisteminin benimsenmesi ve bu doğrultuda eğitim kurumlarının açılması düşüncesi gündeme gelmiştir. Bu kapsamda başta Fransa olmak üzere, diğer Avrupa ülkelerindeki hem idari reformlar hem de eğitim kurumları incelenmiştir. 19.YY’de Osmanlı devlet adamları, bilgili ve iyi yetişmiş, devlet çıkarlarını önceleyen bürokrat ve memur yetiştirmek için Fransız modelini benimsemiştir (Mardin, 1990: 46).

Fransa’da yöneticilerin yetiştirilmesiyle ilgili konular ve sorunlar 19.YY’nin ilk yarısında gündeme gelmeye başlamıştır. Restorasyon döneminde bireylerin kamu hizmetine atanmasında, bakanların siyasal ve kişisel tercihleri belirleyici olmuştur. Devletin geleceği için sistemli ve sağlam temellere dayanan bir yönetim anlayışının benimsenmesi ve bireylerin kamu hizmetine atanmasında eğitimin öncelikli hale getirilmesi konusu tartışmaya açılmıştır. Tartışmalar neticesinde, 1848 yılında yani İkinci Cumhuriyet döneminde, bu alanda ilk adım atılmış ve “*École Nationale d’Administration (Ulusal Yönetim Okulu) (ENA)*” isimindeki okul kurulmuştur. Okul, elit yönetici zümre yaratmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, öğrencilerin okula kayıt yaptırabilmesi için giriş sınavında başarılı olmaları gerekmektedir. Öğrenciler okuldan mezun olmak için de iki yıllık uygulamanın (practica) ardından ikinci bir seçme

sınavına girmek zorundadır. Ancak okul yalnızca on sekiz ay ayakta kalmış, sağlam alt yapıya sahip olmadığı için kapatılmıştır. Stevens'a göre, ENA'nın kurulması önemlidir çünkü bu okulun kurulmasıyla birlikte hem tecrübe kazanılmıştır hem de sonraki dönemde açılacak okullar için alt yapı oluşturulmuştur. 1871 yılında, Fransa'nın gereksinim duyduğu yönetici ihtiyacını karşılamak amacıyla, "*École Libre des Sciences Politiques (Özgür Siyasal Bilgiler Okulu) (ELSP)*" isminde bir okul açılmıştır. Bu okulun açılmasında ENA isimli okulun başarısız olması etkili olmuştur. Stevens'ın deyimiyle okul, 1848 deneyinin başarısızlığına yanıt olarak kurulmuştur (Stevens, 1978: 283-284-285).

Zeldin, ELSP'nin kurulmasında Fransa'nın Almanya karşısındaki yenilgisinin de etkili olduğunu söylemektedir. Çünkü bu yenilginin ardından, Fransa eğitim alanında modernleşmeye ve liberal eğitim anlayışını benimsemeye başlamıştır. Okulun kurucuları, liberal eğitim anlayışının geleneksel eğitim anlayışından farklı olduğunu, bu eğitim anlayışının benimsenmesiyle; siyasi sorunlar üzerine sağlam tartışmalar yapabilen, topluma yön verebilen, yetkin bireylerin devlete kazandırılacağını düşünmüştür (Zeldin, 1967: 78).

Fransa'da kurulan ENA, ELSP gibi okulların, Osmanlı Devletindeki karşılığı "*Mekteb-i Mülkiye*" dir. Mekteb-i Mülkiye, devlete nitelikli yöneticiler yetiştirmek amacıyla 1859 yılında kurulmuştur (Çiner, 2021: 9). Mekteb-i Mülkiye'nin kurulma süreci 1858 yılında Meclis-i Vâlâ'nın, Sadaret'e verdiği bir teklifle başlamıştır. Mekteb-i Mülkiye'nin açılmasına yönelik gerekçe niteliğini taşıyan belge, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin dönem içerisindeki kamu yönetimi sistemini de tüm boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Bu belgede, o dönemdeki liva kaymakamlarının ve mal müdürlerinin yönetim işleri konusunda bilinmesi gereken şeyleri dahi bilmediği, küçük bir konsolosluk tercümanıya bile görüşmekten aciz olduğu, kendilerine gönderilen emirleri okuyup anlama yetisine dahi sahip olmadıkları belirtilmektedir. Ayrıca sanayi

ve ticaretin sürekli olarak gelişmesinden dolayı, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle olan ilişkilerinin arttığı ve bu ilişkilerin uygun biçimde yürütülmesi için memurların işlerine ve devlet düzeni ya da nizamı konusunda bütünüyle bilgi sahibi olmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Memurların gerekli bilgilere sahip olması için programa; tarih, coğrafya, devletler hukuku, ekonomi politik, hesap, Osmanlı Devleti'nin anlaşmaları gibi dersler konacaktır. Böylece bilgili ve donanımlı, taşra memuriyetine uygun adamlar yetiştirilecektir. Bunların istihdam edilmesiyle birlikte hem halk fayda görecekler hem de yabancıların müdahaleleri engellenecektir. Mekteb-i Mülkiye'nin kurulmasına ilişkin gerekçe Padişaha sunulmuştur. Padişah'ın olumlu görüşünün ardından Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Maarif Nezareti, Mülkiye'nin açılışını hızlandırmak, eksiklikleri ortadan kaldırmak ve tartışmalı bazı konuları açıklığa kavuşturmak için birtakım kararlar almıştır. Vesika'ya göre, Aklâm-ı Şahane'de bulunan kâtiplerin kabiliyetli ve nitelikli olanları seçilecek ve okula öğrenci olarak kabul edilecektir. Kabul edilen öğrencilere belirli ölçüde tarih, coğrafya, ekonomi politik, hesap, yeni kanunlar, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yapmış olduğu anlaşmalar konusunda dersler verilecektir. Taşra memuriyetlerine dışarıdan kimse atanmayacaktır. Mekteb-i Mülkiye'nin açılışı ile ilgili resmi bildirimde Takvim-i Vekayi'de yer verilmiştir. Meclis-i Tanzimat Matbaasında, on bir maddelik Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamname de okula yüz öğrenci alınacağı fakat bunların ellisinin ilk yıl, kalanının ise ertesi yıl alınacağı yazmaktadır. Öğrencilerin belirli düzeyde gramer ve mantık eğitimi almış medrese öğrencilerinden, devlet kalemlerinde çalışan kâtiplerden ve benzer sınıflar arasından seçileceği belirtilmektedir (Çankaya, 1954: 7-17).

Timur, Mekteb-i Mülkiye'nin açılmasını modern eğitim yönünde olumlu bir adım olarak değerlendirmektedir. Ancak okulun ilk açıldığı dönemde çeşitli engellerle karşılaştığı ve keyfi müdahalelerden dolayı kendisinden beklenen performansı tam

anlamıyla gösteremediğini belirtmektedir. Timur, Mekteb-i Mülkiye'deki asıl dönüşümün 1877 yılında gerçekleştiğini söylemektedir. 19.YY'nin üçüncü çeyreğinde gerçekleşen, Fransa ile Prusya Savaşı'nda Fransa yenilmiştir. Bu yenilginin ardından, Osmanlı Devleti'nin Fransa algısı değişmeye başlamıştır. Ayrıca o dönemde Osmanlı Devletinde Almanlara yönelik bir sempati başlamıştır. Bu durumun meydana gelmesinde, II. Abdülhamit'in Alman hayranı olması ve Bismark ile iyi ilişkiler kurması etkili olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti üzerindeki Fransız etkisi, diplomasi ile paralel olarak değişmemiştir. Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışında değişim yaşanmasına rağmen, Fransız etkisi Osmanlı Devletinde ve kurumları üzerinde devam etmiştir. Nitekim 1877 yılında gerçekleşen Mülkiye reformu, Fransa'nın en önemli yönetici yetiştirme okulu olan ELSP'den esinlenerek yapılmıştır (Timur, 2009: 194-195).

Mekteb-i Mülkiye'ye yönelik reform girişimi bizzat II. Abdülhamit tarafından başlatılmıştır. Tahta çıkmasından kısa süre sonra II. Abdülhamit bir irade yayımlamıştır. 2 Şubat 1877 tarihli bu irade de Mekteb-i Mülkiye'nin ders programının Mekteb-i Sultani'nin üzerinde konumlanacak şekilde yeniden düzenlenmesini, okulun personel, tamirat vb gibi çeşitli giderlerini kendisinin karşılayacağını Mithat Paşa'ya bildirmiştir. II. Abdülhamit'in irade beyanının ardından Şûra-yı Devlet çalışmalara başlamıştır. Çalışmaların ardından, bir nizamname hazırlanmış ve okula "*Mekteb-i Mülkiye-i Şahane*" adı verilmiştir (Akyıldız, 2019: 238).

Nizamnameye göre, Mekteb-i Mülkiye her sınıf mülkiye memurunu yetiştirecek bir yüksekokuldur, okulun eğitim süresi toplam beş yıldır. Okulun ilk üç senesi idadi, son iki senesi ise yüksekokul olarak düzenlenmiştir. Eğitim ve öğretimin ayrı ayrı iki esas dâhilinde başlamasına karar verilmiştir. Bu öğrencilerden bir kısmı birinci sınıftan başlayacak ve beşinci sınıfı tamamladıktan sonra diploma alacaktır. Diğer kısım ise Mekteb-i Sultani öğrencilerini ilgilendirmektedir. Mekteb-i Sultani'den diplomasını almış öğrenciler, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin doğrudan dördüncü sınıfından

başlayacak ve bu öğrenciler iki yıl eğitim aldıktan sonra mezun olacaktır. Okula on sekiz ve otuz beş yaş arasındaki kimseler arasından öğrenci alınacaktır. Okulun mezunları; kaza kaymakamlıklarına, Şûra-yı Devlet mülazımlıklarına, sefaret kâtipliğine, hükümet merkezindeki kalemlere, şebenderliklere tayin edilecektir. Nizamname ile okulun ders programı da düzenlenmiştir. Buna göre okulun ilk yılında yani idadi kısmının ilk sınıfında; Fransızca dil bilgisi, Türkçe usul-i inşa, hesap ilmi ve uygulama, ilkçağ tarihi, coğrafyaya giriş ve Avrupa kıtası, fizik biliminin ilkeleri ve kimya, zooloji (hayvan bilimi) ve onun çiftçiliğe uygulanması derslerine programda yer verilmiştir. Okulda ikinci yıl; Türkçe yazı yazma ilminin ilkeleri, Fransızca, modern muhasebe, cebir, ortaçağ tarihi, coğrafya, geometri, fizik bilimi ve organik kimya, botanik (bitki bilimi) ve onun ziraat ve koruma uygulamaları dersleri programa koyulmuştur. Üçüncü yıl programda; yazı yazma ilminin esasları, Fransızca, dünya tarihi, organik kimya ve sanayiye uygulanması, hendeshe-i sathiyeye ve cismiyyeye, yaradılış tarihinin cansız varlıklar kısmı ve uygulaması dersleri bulunmaktadır. Okulun dördüncü yılında; Fransızca düz yazı ve tercüme, Osmanlı Devleti'nin ayrıntılı coğrafyası, etnoğrafya, istatistik, ekonomi bilimi, ticaret hukuku ve ticari anlaşmalar, milletler hukuku ve Osmanlı Devleti'nin anlaşmaları, genel idare esasları ve idareye ilişkin maddeler (usul-i idare-i umumiye ve idareye müteallik mevad), daire-i maliyenin kuruluş esasları ve hesap işleri derslerine yer verilmektedir. Okulun son sınıfı olan beşinci sınıfta ise; Fransızca düz yazı ve tercüme, genel idare esasları ve idareye ilişkin maddeler (usul-i idare-i umumiye ve idareye müteallik mevad), milletler hukuku, medeni hukuk, Osmanlı Devleti'nin anayasası, maliyenin esasları ve gelirler ve vergiler, maliye dairesinin kuruluş esaslarıyla düzen ve ayrıcalıkları dersleri bulunmaktadır. Bu program, başlangıçta genel manada uygulanmakla birlikte, 1890'dan itibaren ders programında önemli ölçüde değişikliğe gidilmiştir. Programda modern bilimi esas alan derslerden ziyade; hadis, fıkıh, ahlak gibi dini derslere ağırlık verilmeye başlamıştır.

Örneğin programda; birinci, ikinci ve üçüncü yıl ilmi kelimeler ve tefsir ve hadis, ilmi fıkıh, ilmi ahlak gibi derslere yer verilmiştir (Çankaya, 1954: 35-38; Babaoğlu, 2017: 78-84).

1908 tarihinde meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte, hem anayasa tekrardan yürürlüğe girmiş hem de siyasal alanda özgür düşünce ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu durum eğitim kurumlarına da yansımış ve Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane’de de dönüşüm yaşanmıştır. İlk olarak, okulun isminden, istibdat rejimini hatırlattığı için “Şahane” kelimesi çıkarılmıştır. Okulun adı “Mekteb-i Mülkiye” biçiminde düzenlenmiştir. İkinci olarak, istibdatın ve sarayın sembolü haline gelmiş olan Mekteb-i Mülkiyeyi Şahane’nin müdürü Hacı Recai Efendi görevden alınmış yerine Mehmet Celal Bey müdür olarak tayin edilmiştir. Mehmet Celal Bey, müdür olur olmaz okula öğrenci alımı için uygulanan yarışma sınavını ortadan kaldırmıştır (Baskıcı, 2009: 258). Üçüncü olarak ise, okulun ders programında önemli ölçüde değişiklik yapılmıştır.

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte Mülkiye mezunları, Osmanlı Devletinde ilk öğrenci derneklerinden birini kurmuş ve “Mülkiye” adında düşünce dergisini çıkartmaya başlamıştır. Derginin yönetiminde Ali Reşad Bey, Hakkı Behiç Bey, Hasan Tahsin ve Ali Seydi Beyler yer almıştır. Bu dergi okulun müfredatıyla yakından ilgilenmiş ve müfredatta değişikliğe gidilmesinde etkili olmuştur. Çünkü Mülkiye dergisi, okulun müfredatını ciddi ölçüde eleştirmiştir. Mülkiye mezunlarının din görevlisi olmayacaklarını, bu yüzden onların son derece ağır biçimde din eğitimi görmelerinin gerekli olmadığını vurgulamıştır. Meşrutiyetin ilanının ardından, Mekteb-i Mülkiye’nin müfredatında köklü değişiklik yapılmıştır. Müfredatta ilk olarak, din ağırlıklı dersler azaltılmış, daha laik bir ders programı hazırlanmıştır. Yeni müfredat hazırlanırken ağırlıklı olarak ELSP örnek alınmıştır (Toprak, 2021: 17-19).

Yeni müfredat programında en dikkat çeken dersler; İngiltere, Fransa ve Amerikan anayasalarının tarihçesi, Fransız devrim tarihi, hukuk-ı esasiye ve umumiye, etnografya dersleri olmuştur. Ayrıca bu düzenlemeyle, öğrencilerin Rumca, Arapça, Ermenice ve Bulgarca öğrenme zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Toprak, bu durumun Osmanlı Devletindeki çok ulusçuluk anlayışından ayrılarak üniter devlet anlayışını benimseme yolunda bir başlangıç olduğunu belirtmektedir. Öğrenciler, üçüncü sınıfa kadar Fransız devrim tarihi dersi almaktadır. Birinci sınıfta, 1763 yılından 1789 yılına kadar olan dönemi öğrenmektedir. İkinci sınıfta, Fransız devrimi, Bonaparte savaşlarından Viyana Kongresi'ne kadar olan dönem ele alınmaktadır. Üçüncü sınıfta ise, 1814 yılından sonraki dönem detaylı biçimde işlenmektedir. Yeni müfredatta Fransız devrimine özel bir önem verilmektedir. Toprak, etnografya dersinin ilk kez müfredata konduğunu söylemektedir. Bu dersin Osmanlı Devletinde bilimsel devrime yol açacak bir içeriğe sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca müfredatta İngiltere, Fransa ve Amerika anayasaları ile hukuk-i esasiye ve umumiye derslerinin konulmasını da meşrutiyete bağlılık olarak değerlendirmektedir (Toprak, 2012: 24-26).

1911 yılının Şubat ayında Mekteb-i Mülkiye için yeni bir nizamname hazırlanmış ve Mekteb-i Mülkiye'nin dâhiliye nezaretine bağlı ve onun idaresi olduğu belirtilmiştir. Nizamnamenin beşinci bölümünde, okula kayıtların her yıl ağustos ayının başında olacağı ve on altı ile yirmi beş yaş arasındaki öğrencilerin okula kabul edileceği belirtilmektedir. Kayıt için başvuru yapan öğrencilerin sayısının kırk kişiyi geçmesi durumunda sınav yapılacağı bildirilmektedir (Babaoğlu, 2017: 160-161).

Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından, Mekteb-i Mülkiye'nin işlevi sorgulanmaya başlamıştır. Uzmanlaşmanın önemi vurgulanmıştır ve okulun şubelere ayrılmasına yönelik tartışmalar gündeme gelmiştir. Nitekim uzun süren tartışmalar neticesinde, 1913 yılında Fransa modeli örnek alınarak okul yeniden örgütlenmiştir. Ayrıca idari, siyasi ve mali olmak üzere üç şubeye ayrılmıştır (Serin, 1985: 9).

1915 yılında Mekteb-i Mülkiye kapatılmıştır. Çetinsaya, okulun kapatılmasının üç önemli nedeni olduğunu söylemektedir. Bunlardan ilki, genel bütçede tasarrufa gidilmek istenmesidir. İkincisi, mülkiye karşıtlığıdır. Üçüncüsü ise, Darülfünun Hukuk Mektebi'nin ders programının Mülkiye'nin ders programından daha kapsamlı ve kuvvetli olduğu, Darülfünun'dan mezun olanların hem hukuk hem de idare alanında yetişmiş olduğu ve bu yüzden de idari hizmetleri kolaylıkla yerine getirebilecekleri düşüncesidir. Mekteb-i Mülkiye için dönüm noktası 1917 yılında olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada, Rus tehdidi altında olan illeri sadrazam Talat Paşa ziyaret etmiştir. Talat Paşa, İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Mülkiye'nin devlet yönetimi konusunda çok önemli olduğunu, hükümetin okulu kapatmakla büyük yanlış yaptığını, okulun tekrardan açılması gerektiğini savunmuştur. Talat Paşa'nın çabaları neticesinde, 1 Nisan 1918 tarihli Mekteb-i Mülkiye'nin Tesisi Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Söz konusu kanuna göre; Mekteb-i Mülkiye dâhiliye nezaretine bağlı olarak, uzman memur yetiştirmek üzere kurulmuştur. Okulun öğretim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Okulun ücretli ve yatılı olarak öğrenci kabul etmesi kararlaştırılmıştır. Okul tekrar açıldığında 1913 yılındaki müfredat neredeyse aynen kabul edilmiştir. Fakat idari, siyasi ve mali şube ayrımı ortadan kaldırılmıştır. Mekteb-i Mülkiye 1918 yılında fiilen öğretime başlamıştır ancak yalnızca birinci sınıflar öğretime başlamıştır. Okul ilk mezunlarını 1921 yılında vermiştir (Çetinsaya, 2002: 225-231; Çankaya, 1954: 192-197).

Mekteb-i Mülkiye, devlete yönetici yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Ancak okulun kuruluşunda, ders programında Fransa'nın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca okulun yabancı dili Fransızcadır ve ders için kullanılan kitapların çoğunun da Fransızcadan tercüme edildiğini söylemek mümkündür. Mekteb-i Mülkiye'nin çoklu bir işleve sahip olduğu iddia edilebilir. Mekteb-i Mülkiye'nin hem

Fransız etkisini Osmanlı Devletine ve toplumuna yayılmasını sağlayan bir kanal hem de Osmanlı'da yönetim bilimlerinin tohumlarının atıldığı yer olduğu belirtilebilir.

Mekteb-i Mülkiye üzerinde Fransız etkisinin yayılmasında, Fransa'da eğitim almış olan Sakızlı Ohannes Paşa, Mikayel Portukalyan, Diran Kelenkyan gibi hocaların da etkili olduğunu söylenebilir. Örneğin, Sakızlı Ohannes Paşa, Paris'te ekonomi eğitimi almıştır. Kariyerine ilk olarak Bâbîâli Tercüme Odası'nda başlamıştır. Şûra-yı Devlet Azalığı, Altıncı Daire-i Belediye Reisliği vb gibi çok sayıda önemli görevde bulunmuştur. Aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye'de de hocalık yapmıştır. Sakızlı Ohannes Paşa'nın Mekteb-i Mülkiye'nin ilk yönetim bilimleri hocası olduğunu söylemek mümkündür.

Ertürk Keskin usul-i idare dersiyle ilgili erişilebilen ilk kaynağın, Ohannes Paşa tarafından Mekteb-i Mülkiye dördüncü sınıf öğrencileri için hazırlanan ders notları olduğunu söylemektedir. Ayrıca Ohannes Paşa'nın beşinci ve yedinci sınıflara da usul-i idare dersi verdiğini ve bu derslere ait ders notlarının bulunduğunu belirtmektedir (Ertürk Keskin, 2006: 5-6).

Ohannes Paşa'nın Mekteb-i Mülkiye beşinci sınıf öğrencileri için hazırlamış olduğu "*Usul-i İdare*" başlığını taşıyan ders notu dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm kitaba giriş mahiyetindedir ve "*İdarenin Kökeni ve Gereği*" başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin idari sistemi ele alınmaktadır. Ohannes Paşa ders notlarının üçüncü bölümünde şirketleri konu etmektedir. Son bölüm "*Kamu Gücünün Bölünüşü*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde öncelikle kamu gücü ve güçler ayrılığı kavramlarının ne olduğu anlatılmaktadır. Sonrasında ise, yürütmenin yargı ve yasama kuvvetleriyle ilişkisi açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde son olarak, adem-i merkezîyet, merkezîyet ve tevsî-i mezuniyet kavramlarına yer verilmektedir. Ohannes Paşa, beşinci sınıf öğrencileri için hazırlamış olduğu ders notunun hemen her

başlığında Fransa ve İngiltere'den örnekler vermektedir. Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye yedinci sınıflar için de “*Usul-i İdare*” başlığını taşıyan ders notu hazırlamıştır. Bu ders notu iki bölümden ve yetmiş sekiz sayfadan oluşmakta olup, Mekteb-i Mülkiye beşinci sınıflar için hazırlanan ders notlarının devamı mahiyetindedir. Ohannes Paşa, yedinci sınıflar için hazırlamış olduğu ders notunun ilk bölümünde, merkeziyet kavramını köken, içerik ve anlam bakımından ele almaktadır. Ardından farklı ülkelerde yaşanan adem-i merkeziyet ve merkeziyet tartışmalarından bahsetmektedir. İkinci bölümde devlet memurlarının; memurluğa alınması, memurluk koşulları, memurlar hukuku, memurlukta yükselme, memurların sorumlulukları ve hükümete karşı görevleri, memurların yargılanması, memurların emekli olması, vatandaşlık, liyakatın sağlanması ve istihdam koşulları konularına yer verilmektedir (Ertürk Keskin, 2008: 5-6-7).

Fransa'da 19.YY'den itibaren idare hukuku önemli ölçüde gelişmiş ve bağımsız bir disiplin haline gelmiştir. İdare hukukunun gelişmesiyle birlikte, devlet yönetimi üzerine çalışma yapanlar idare hukukuna yönelmiştir. Hukukun ağırlığının artmasıyla yönetim bilimleri geri planda kalmaya ve yok sayılmaya başlamıştır (Karasu, 2004: 235-236). Bu durumun Fransa'daki ders programlarına yansıdığını söylemek mümkündür çünkü Fransa'da yönetim bilimleri dersinin yerini idare hukuku almıştır. Osmanlı Devletinde meşrutiyetin ilanının ardından, Mekteb-i Mülkiye'nin müfredatında köklü değişiklik yapılmıştır. Yeni müfredat hazırlanırken ağırlıklı olarak ELSP örnek alınmıştır. Nitekim Mekteb-i Mülkiye'de de 1870'li yıllardan itibaren okutulmaya başlayan usul-i idare dersleri, 1911 yılında kaldırılmış yerine hukuk-u idare dersi konmuştur (Çiner, 2021: 345-346).

Osmanlı Devletinde, 19.yüzyılda yönetim bilimleri dersinin usul-i idare başlığı altında verildiği ve 19.yüzyılın son çeyreğinde ise yönetim bilimleri üzerine tercüme yapıldığı söylenebilir. Örneğin, 1883 yılında Ohannes Paşa'nın çağdaşı olan Fahri, bir Fransızca yönetim bilimi kitabını “*Fenni İdare-i Mülkiye*” başlığı ile Türkçeye tercüme

etmiştir. Tercümenin önsözünde Fahri, Avrupa'nın bilgi ve medeniyet bakımından ilerlediğini ve orada devlet idaresi işlerinin bilim haline geldiğini söylemektedir. Ayrıca devlet idaresi konusunda Avrupa'da çok sayıda kitap yayımlandığını ve bu kitapların da derslerde okutulduğunu belirtmektedir. Fahri, Osmanlı Devletinde yönetim biliminin gelişeceğini ve bu konuda hem uzmanlığın hem de yayımlanan kitapların artacağını söylemektedir. Fenni İdare-i Mülkiye isimli kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, "*Yönetim Bilimine Konu Olan Kanunlar Nelerdir?*" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda, kitabın yazarı devlet iktidarını üçe ayırmaktadır. Bunlar; kanunları yapma, kanunları inceleme ve kanunları uygulama iktidarlarıdır. Ancak yazar, yalnızca kanunları uygulama iktidarının yönetim bilgisine ait olduğunu vurgulamakta ve bu yüzden sadece ona ağırlık vermektedir. Kanunları uygulama iktidarını da merkezi yönetim, eyalet yönetimi ve eyalete bağlı birimlerin yönetimi olmak üzere üç kategoride incelemektedir. Kitabın ikinci kısmı, "*Devletin Kurumlarının Yalnızca Bir Merkeze Bağlı Olması*" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda Fransa'daki merkezileşme süreci ve bu süreçte benimsenen temel esaslar anlatılmaktadır (Ertürk Keskin, 2006: 7-8).

Mekteb-i Mülkiye üzerinde Fransız etkisinin yayılmasında, Fransa'da eğitim almış olan hocaların etkili olduğundan bahsetmiştik. Bu hocalardan birinin de Diran Kelenkyan olduğu söylenebilir. Kelenkyan, Mekteb-i Mülkiye'de siyasi tarih derslerini vermiştir. Ancak onun önemi sadece siyasi tarih derslerini vermesinden kaynaklanmamaktadır. Kelenkyan; Montesquieu, Rousseau, Diderot, Voltaire gibi Fransız devrimi için gerekli ortamı hazırlayan düşünürleri ve Avrupa'da dahi yeterince tanınmayan Alexis de Tocqueville'i hem Mülkiye öğrencilerine hem de eserleri vasıtasıyla Osmanlı toplumuna tanıtmıştır (Toprak, 1989: 39-41).

Osmanlı Devletinde açılan sivil eğitim kurumlarından üçüncüsü, "*Mekteb-i Sultani*" dir. Mekteb-i Sultani'nin açılmasında, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda taahhüt edilen reformların uygulanması için Fransa'nın Osmanlı Devletine verdiği notanın

önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Fransa, 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notada, Islahat Fermanı'nın yayımlanmasının ardından on bir yıl geçtiğini fakat Osmanlı Devleti'nin halâ önemli reformlar yapmadığını belirtmekte ve bu doğrultuda nota vermektedir. Notaya göre; cezaevi sistemi ve polis teşkilatı gözden geçirilmelidir, vergi ve vakıf sisteminde reform yapılmalıdır, bazı eyaletlerde hali hazırda uygulanmakta olan vilayet kanunu diğer vilayetlerde de uygulanmalıdır, yabancılar mülkiyet haklarını serbest biçimde kullanabilmelidir, ticaret mahkemeleri kurulmalıdır, ticaret kanunu hazırlanmalı ve bu kanunda Fransız Medeni Kanununun ticari konulara uygulanabilir tüm maddelerine yer verilmelidir. Ayrıca iç gümrükler kaldırılmalı, demiryolları, birinci sınıf yollar ve limanlar uygun koşullar altında yabancılara devredilmelidir, özel sanayinin yardımıyla madenlerin ve ormanların genel olarak işletilmesine yönelik bir sistem kurulmalı, genel bütçe oluşturulmalı, Hristiyanlar devlet hizmetlerine kabul edilmeli ve Hristiyan kimselerin şahitlikleri kabul edilmelidir. Bunların dışında notada eğitim konusuna da yer verilmekte ve eğitimle ilgili olarak şunlar tavsiye edilmektedir: Gayrimüslimlerin kurduğu eğitim kurumları teşvik edilmesi ve desteklenmelidir. Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlere orta dereceli okullar açılmalıdır ve bu okullara Hristiyan öğrenciler de kabul edilmelidir. Müslüman ilköğretiminin kademeli olarak geliştirilmesi için öğretmenler yetiştirilmelidir. Müslüman ve Hristiyanların birlikte eğitim görebileceği bir üniversite kurulmalıdır. Bu üniversitede tıp eğitimi dışında, başka hiçbir yerde öğretilmeyen diğer bilimler, tarih, idare ve hukuk vb gibi bilimler öğretilmelidir. Farklı kariyerlere yönelik özel hazırlık okulları oluşturulmalıdır. Halk kütüphanesi kurulmalıdır. Kadın eğitimine ve terbiyesine önem verilmelidir. Çünkü bir toplumun ilerlemesinin temel koşullarından biri de budur. 22 Şubat 1867 tarihli muhtıranın ardından, Sadrazam Ali Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Fransa Büyükelçisi Nicolas Prosper Bourée, Fransız eğitim sistemine göre hem

Hıristiyanlara hem de Müslümanlara eğitim verecek büyük bir lise kurma konusunda anlaşmıştır (Testa, 1892: 419-430).

Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Cemil Paşa, İstanbul'da kurulması planlanan lise için Fransa Milli Eğitim Bakanı Victor Duruy ile görüşmeler yapmıştır. Victor Duruy böyle bir okulun açılması konusunda Fransız Milli Eğitim Bakanlığı olarak ellerinden gelen her türlü desteği vereceklerini belirtmiştir. Duruy ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Fransa için büyük ticari, sınai ve siyasi öneme sahip olduğunu, bu nedenle Fransa'nın güçlü bir Osmanlı görmek istediğini ve bunun için de yardım etmeye istekli olduklarını vurgulamıştır (Şişman, 1992: 319).

Sultan Abdülaziz, 1867 yılında Avrupa seyahatine çıkmış ve bu seyahat sırasında gördüklerinden çok etkilenmiştir. İstanbul'a döndükten sonra devlet adamlarına yapmış olduğu konuşmada; ulaşım araçlarının yaygınlaşması, ekonominin geliştirilmesi, kara ve deniz askeri kuvvetlerinin iyi biçimde düzenlenmesi, devletin kalkınmasına önem verilmesi ve eğitimi geliştirmek için çalışılmasını belirterek, bu hususta herkesin sorumluluk almasını ve elinden geleni yapmasını istemiştir. Sultan Abdülaziz'in, Avrupa seyahatinin Mekteb-i Sultani'nin kuruluşunu hızlandırmış ve konu basına da yansımıştır (Engin, 2018: 100).

Ekim 1867 tarihinde "*La Presse*" isimli Fransız gazetesinde Osmanlı'da yeni bir okulun açılacağı konusunda haber yayımlanmıştır. Haberde okulun Galata semtinde bulunacağı, müfredatının Fransız eğitim sistemine uygun olacağı, okulun eğitim dilinin Fransızca olacağı, orada yetişen gençlerin devletin harici ve dâhili memuriyetlerinde görev alabileceği belirtilmektedir. Ayrıca öğrencilerden bir kısmının da kara ve deniz kuvvetlerinin hizmetinde istihdam edilmek üzere yetiştirileceği ve bu sayede Osmanlı'daki okulların birkaçının bir araya getirileceği ifade edilmektedir (Sungu, 1943: 319-320).

İstanbul'da yeni açılacak lise kamuoyunu duyurulduktan sonra resmi hazırlıklar ilerlemeye devam etmiştir. Aralık 1867 tarihinde sadarettten saraya gönderilen tezkirede konu şu şekilde ele alınmıştır: Bu zamana kadar bazı okullarda ayrı ayrı öğretilmekte olan ilim ve fennin, yapılan ıslahatların ve hedeflenen ilerlemenin gereği olarak bir yerde toplanması ve bunun için büyük bir okul açılarak gerekli ilimlerin orada öğretilmesi büyük yarar sağlayacaktır. Bu nedenle İstanbul'da muntazam bir lisenin kurulması uygun görülmüştür. Bu okul için öğretmenler Fransa'dan getirilecektir. Tüm bunların yanı sıra Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri olarak şu anda faaliyet göstermekte bulunan bina yeni açılacak okul için hayli müsaittir. Bu yüzden Galata Sarayı olarak adlandırılan bu bina yeni açılacak okula tahsis edilecektir (Engin, 2003: 26).

Mekteb-i Sultani'de fen bilimleri ağırlıklı dersler Fransızca, sosyal bilimler ağırlıklı dersler Türkçe işlenecektir. Okulun müdürü ve müdür yardımcısı Fransız olacaktır. Okulda Müslüman ve Gayrimüslim çocuklar bir arada eğitim görecektir. Mekteb-i Sultani bu ilkeler doğrultusunda Eylül 1868 tarihinde açılmıştır. Fransa, Mekteb-i Sultani'ye önemli ölçüde destek vermiştir. Fransa'nın bu desteğinde Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzunu artırma isteği etkili olmuştur (Engin, 2008: 24).

Rusya, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu artacağı ve Türklerin Fransızlaşacağı gerekçesiyle Mekteb-i Sultani'ye karşı çıkmıştır. Rusya tarafından ekonomik olarak desteklenen Levant Herald gazetesinde, sık sık okul hakkında olumsuz yazılar yayımlanmıştır. Rusya taraftarları Müslüman aileleri ziyaret ederek, okulun çocuklarını Katolikleştirme amacı taşıdığını, bu nedenle çocuklarını Mekteb-i Sultani'ye göndermemeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya taraftarları, Rum aileleri de ziyaret etmiştir fakat bazı Rum ailelerini çocuklarını Mekteb-i Sultani'ye göndermemeleri konusunda ikna etmeyi başarmıştır. Mekteb-i Sultani'ye bazı Osmanlı aydınları da karşı çıkmıştır. Bu aydınlar arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi de bulunmaktadır. Genel olarak Osmanlı'da eğitimin

modernleşmesini savunan bahse konu olan aydınlar, Mekteb-i Sultani'ye Fransız elçiliğinin zoruyla ve onun himayesi altında kurulduğu için karşı çıkmaktadır. Mekteb-i Sultani, Osmanlı Devletinde kurulan diğer okullardan farklıdır. Okul paralıdır ve ailelerden yüksek bir meblağ talep edilmektedir. Okulun eğitimi paralı olduğu ve yüksek meblağlar talep edildiği için yarısı Müslüman olmak kaydıyla yüz elli öğrencinin eğitiminin devlet tarafından karşılanacağı taahhüt edilmiştir. Ancak gerek Rusya'nın kışkırtmaları gerekse Fransızlar tarafından idare edilmesi öğrenci sayısında azalmaya yol açmamıştır aksine, başlangıçta üç yüz on dört kişi olan öğrenci sayısı bir yıl içerisinde altı yüz kişiye ulaşmıştır. Okuldaki öğrenci sayısının artmasında iki önemli unsur etkili olmuştur. Bu unsurlardan ilki, Osmanlı yetkililerinin Mekteb-i Sultani'den mezun olan her öğrenciye devlet memurluklarına ve yüksekokullara kabul edileceği sözünü vermesidir. İkinci unsur ise, Mekteb-i Sultani diploması, Gayrimüslim çocuklarının devlet kademelerinde görev almalarını ve yüksekokullara girebilmesini sağlayacaktır. Okulun başlangıçta öğrenim süresi beş yıl olarak belirlenmiştir fakat özellikle Müslüman öğrencilerin yeteri kadar ilkokul eğitimi almadığı düşünülerek, hazırlık dâhil öğrenim süresi sekiz yıla çıkartılmıştır. Okuldaki öğretmenlerin çoğunluğunu Fransızlar oluşturmaktadır. Türkçe okutulan dersleri de medrese kökenli hocalar vermektedir. Ders araçları Fransa'dan getirilmektedir. Zengin kütüphanesi, sağlığa ve temizliğe önem verilmesi ve laboratuvarlarıyla Mekteb-i Sultani, Osmanlı Devletinde örnek okul olmuştur (Düzenli, 1996: 22-23-24).

Fransız hükümeti Mekteb-i Sultani'nin ilk müdürü olarak, Ernest de Salve Villedieu atamış, müdür 1872 yılına kadar görevde kalmıştır fakat 1872 yılından sonra gelen müdürler uzun süre görevlerinde kalmamıştır. 1876 yılından itibaren okula Türk müdürler atanmaya başlamıştır. Okula atanan ilk Türk müdür Ali Suavi olmuştur. O, okula müdür olarak atandıktan sonra Gayrimüslim öğrencilerin sayısının Müslüman öğrencilerin sayısının yaklaşık iki katı olduğunu tespit etmiş ve devlet bursundan en

fazla Gayrimüslimlerin yararlandığını ve bu gayrimüslimlerin de okuldan çıktıktan sonra devletin yararı için çalışmadıklarını belirtmiştir. Ali Suavi öğrenci sayısını, öğretmen kadrosunu ve okulun kuruluş amacını incelediğinde Mekteb-i Sultani'nin Osmanlı Devleti'nin menfaati için çalışan bir kurum olmadığı kanaatine varmıştır. Ali Suavi ayrıca okulda iyi öğrenciler yetişmekle birlikte okuldaki öğretimin kötü olduğunu iddia etmiştir. Bu nedenle okulda birtakım ıslahatlar gerçekleştirmiştir. İlk olarak, okuldaki Müslüman öğrenci sayısı artırılmıştır. Okula altmış yeni öğrenci alınarak Müslüman öğrenci sayısı iki yüz yirmiye çıkartılmıştır. İkinci olarak, Gayrimüslim öğrencilerden ücret talep edilmeye başlanmıştır. Üçüncü olarak, isyan etmemiş bölgelerden ve çalışkan olan öğrenciler dışındaki Gayrimüslim öğrenciler okulu terke zorlanmıştır. Son olarak ise, öğretmenlerin diplomalı olması şartı getirilmiştir. Derslerde devletin aleyhinde propaganda yapan öğretmenler okuldan kovulmuştur (Kodaman, 1991: 136-137-138).

Ali Suavi'nin ıslahatlarıyla birlikte Mekteb-i Sultani'nin kozmopolit yapısı ve eğitimi bozulmaya başlamış, okul Türkleşmeye ve Müslümanlaşmaya, okulun niteliği de adeta modern medrese haline gelmeye başlamıştır. Ancak Ali Suavi'nin ıslahatlarına tepki gecikmemiştir. Özellikle Fransa Büyükelçiliği, Ali Suavi'nin görevden alınması için ciddi girişimlerde bulunmuştur. Ekim 1877 tarihinde Ali Suavi görevden alınmıştır (Çelik, 1992: 105-109).

Ali Suavi'nin ardından okulun müdürlüğüne Türk ve Müslüman kişiler atanmıştır. Mekteb-i Sultani özgür düşüncenin yayılabileceği bir ortam yaratmıştır. Burada eğitim alan öğrenciler; Fransız yazarları, yabancı gazeteleri ve Jön Türkler'in gazetelerini okuma olanağı bulmuştur. Okul, Fransız etkisinin yayılmasında öncü bir rol oynamıştır. Tiyatro, folklor, futbol vb gibi aktiviteler Mekteb-i Sultani kanalıyla Osmanlı Devletine girmiştir. Ayrıca okul modern Türkiye'nin oluşumunda da önemli rol oynamıştır (Şişman, 1996: 323-326).

Fransız etkisinin Osmanlı Devleti ve toplumu içerisinde yayılmasında okulların önemli rol oynadığı ancak bu okullar içerisinde Mekteb-i Sultani'nin öncü rol oynadığını söylemek mümkündür. Ancak Fransız etkisinin Osmanlı Devleti ve toplumu içerisinde yayılmasına yol açan bir kanal daha bulunmaktadır. O da Bâbîâli Tercüme Odasıdır.

2.6. Bâbîâli Tercüme Odası

Osmanlı Devleti kurulduğu dönemden itibaren çeşitli gerekçelerle Avrupalı ülkelerle ilişki kurmuştur. Osmanlı Devleti bu ülkelerle temaslarında dil bilen kimselerden ya da tercümanlardan faydalanmıştır. Fakat Fatih Sultan Mehmet döneminde tercümanlığa önem vermeye başlandığı ve bu kapsamda da Divan-ı Hümayun Tercümanlığının kurulduğu söylenmektedir (Orhonlu, 1979: 176). Osmanlı Devletinde 16.YY'ye kadar tercüme işleri Hristiyanlar tarafından yürütülmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti, Hristiyan devletler ile Müslüman devletleri eşit görmemiştir ve daima Müslümanların üstün olduğunu düşünmüştür. Ancak 16.YY'nin başından itibaren Divan-ı Hümayun Tercümanlığı, İslam inancını kabul eden Hristiyan kimselere verilmiştir (Bilim, 1990: 29-30). Osmanlı Devleti, 16. ve 17. YY arasında batı ile olan ilişkilerinde Divan-ı Hümayun Tercümanları dışında tercüman olarak Yahudi kimselerden de yararlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde yaşayan pek çoğu diplomasi, tıp, danışmanlık ve tercümanlık alanında bilgi sahibi olan Yahudiler bilgilerini devletin yararına kullanmıştır. Özellikle 16.YY'de çok sayıda Yahudi hekim, Osmanlı sarayında hizmet etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Yahudileri hizmetine almasında; Avrupa'yı çok iyi tanımaları, yabancı dillerinin ileri düzeyde olması ve Hristiyan Avrupa'da Yahudilerin sempatik görülmemesi etkili olmuştur. 17.YY'den itibaren Yahudilerin, Osmanlı Devleti içerisindeki ağırlıkları azalmaya başlamıştır. Bunun nedeni, Avrupa'da Yahudi karşıtlığının artması ve bu durumun Yahudilerin eğitim alma olanaklarını sınırlaması ve Avrupa üniversiteleriyle olan bağlarının kopma

noktasına gelmesidir. Ayrıca bu dönemde Yahudiler ekonomik güçlerini ve buna paralel olarak Avrupa ile olan bağlarını önemli ölçüde kaybetmiştir (Baer, 1999/2000: 203-207).

Yahudilerden doğan boşluğu Rum tercümanlar doldurmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti içerisinde Rum tercümanların ağırlık kazanmasında, Rumların bankerlik, gemi taşımacılığı ve ticaret gibi işlerle uğraşması etkili olmuştur. Bu sayede, Rumlar hem Batı ile ilişki kurmuştur hem de zenginleşerek aristokrat sınıf haline gelmiştir. Rum aristokrat sınıf, çoğunlukla İstanbul'da Patrikhanenin bulunduğu Fener semtinde yaşamıştır. Bu nedenle bu aristokrat sınıfa Fenerliler adı verilmiştir. Fenerlilerin, Osmanlı Devleti içerisinde mevki kazanmalarında dil bilme becerileri ve eğitimleri etkili olmuştur. Çünkü o dönemde Fenerlilerin sahip olduğu bilgi düzeyi çok az kişide bulunmuştur. Bu da Fenerlilerin, Osmanlı Devletinde önemli makamları ele geçirerek, stratejik konuma yerleşmelerinde etkili olmuştur. Örneğin Fenerlilerin çoğu, çocuklarını tıp eğitimi almak üzere İtalya'daki üniversitelere göndermiştir. Bu çocuklar hem tıp eğitimi hem de ileri düzeyde Batı eğitimi aldıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen devlet adamlarının yanında hekimlik yapmaya başlamıştır. Panayot Nikoussios ve Aleksander Mavrokordato, Sadrazam Köprülüzade Ahmed Paşa'nın hizmetinde hekim olarak çalışmıştır. Fakat Ahmed Paşa daha sonra bu kişileri tercüman olarak atamıştır. Panayot Nikoussios ve Aleksander Mavrokordato'nun tercüman olarak atanmasının ardından tercümanlık Fenerli Rumlara geçmiştir (Findley, 2019: 166-167). Örneğin Aleksander Mavrokordato, Karlofça Anlaşması sırasında Bâbîâli'nin tercümanlığını yapmıştır. Ayrıca Bâbîâli içerisinde de büyük bir nüfuz elde etmiştir. Bu nüfuz sayesinde, Kudüs'teki Mukaddes Doğu Kilisesi ve Mukaddes Mezar Kilisesi Katoliklerin baskısından kurtarılmıştır. Patrikhane Kilisesi'nin onarımı sağlanmıştır (Mansel, 2008: 202).

Panayot Nikoussios ve Aleksander Mavrokordato ile başlayan tercümanlık göreviyle Fenerliler, Osmanlı Devlet'i içerisinde büyük bir itibar kazanmıştır. Öyle ki 18.YY'den itibaren, Fenerliler voyvoda olarak atanmaya başlamıştır. Osmanlı Devletinde 18.YY'ye kadar, Eflak ve Boğdan voyvodalıkları yerel beyler tarafından yönetilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti ve Avusturya arasındaki savaşların uzun yıllar sürmesi neticesinde, bu voyvodalıkların denetimi zayıflamıştır. Ayrıca yerel beyler Rusya ve Avusturya ile gizlice haberleşerek ikiyüzlü bir siyaset takip etmiştir. Prut Savaşı sırasında Boğdan voyvodası Dimitri Kantemir'in Ruslarla birlikte hareket etmesi ve yine aynı savaş sırasında Eflak voyvodası Constantin Brancoveanu'nun da Ruslarla hareket ederek, Osmanlı ordularını tehlikeye atmaları sonucunda, Osmanlı Devleti yerel beylerin olası ihanetlerini önlemek için çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Bâbiâli, Aleksander Mavrokordato'nun oğlu Nikolaos Mavrokordato'yu Tuna'daki Moldovya ve Eflak'a voyvoda olarak atamıştır. Böylece Fenerlilerin voyvodalık dönemi başlamıştır (Uzunçarşılı, 1937: 34-38; Philliou, 2009: 156-160; Kitromilides, 2013: 31-32).

Boğdan ve Eflak'a voyvoda olarak atanan Fenerliler, burada genellikle üç yıl görev yapmıştır. Voyvodolar görevleri süresince, bölgedeki zengin toprak sahiplerini itaat altında tutmuştur. Üretimi takip etmiştir. Vergi alımlarını düzene koymuştur. Bâbiâli'nin adeta memuru gibi çalışmıştır. Ayrıca Avrupa'da meydana gelen olayları yakından izleyerek Bâbiâli'ye bilgi vermiştir. Fakat 1821 yılında yaşanan Yunan İsyanı ile birlikte Fenerlilerin hem Boğdan ve Eflak voyvodalıkları sona ermiştir. Hem de Divan-ı Hümayun Tercümanlığında önemli değişimler yaşanmıştır (Çiftçi, 2010: 36-37-38).

1821 Yunan İsyanı sırasında, onlarla işbirliği yaptığı tespit edilen Divan-ı Hümayun Tercümanı Constantine Mourouzi idam edilmiştir. Constantine Mourouzi'nin idamının ardından, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Rum tercümanlar işten

çıkartılmıştır. Rum tercümanlara güven kalmadığı için tercümanlık hizmetlerinde Rumlardan yararlanılmamasına karar verilmiştir. Mühendishane-i Hümayun hocası Yahya Naci Efendi, Fransızca ve Rumca kâğıtları tercüme etmek üzere görevlendirilmiştir. Yahya Naci Efendi iyi düzeyde yabancı dil bilmesine rağmen, diplomasi bilimine ve dış politika deneyimine sahip değildir. Bu yüzden Divan-ı Hümayun Tercümanlığına tarafsız Rumlardan birinin seçilmesi gündeme gelmiştir. Divan-ı Hümayun Tercümanlığına vekâleten Stavrakı Aristarchi atanmıştır. Stavrakı Aristarchi yaklaşık bir yıl görev yapmıştır. Ancak bu bir yıllık süre içerisinde onun ihanetine rastlanmamıştır. Stavrakı Aristarchi'nin görev süresi dolduktan sonra, Yahya Naci Efendi Divan-ı Hümayun Tercümanlığına atanmıştır. Yahya Naci Efendi, Osmanlı Devleti'nin tercüman gereksinimini karşılamak üzere ders vermeye başlamıştır. Böylece Nisan 1821 tarihinde "*Bâbîâli'de Tercüme Odası*" kurulmuştur. Bâbîâli Tercüme Odası, lisan odası ve tercüme odası olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. İlk kısımda memurlar dil öğrenmektedir. İkinci kısımda ise, tercüme işleri yapılmaktadır. Lisan odasında memurlar dil öğrendikten sonra, tercüme odasına geçmekte ve burada hem çeviri yapmakta hem de dil konusundaki eksiklerini tamamlamaktadır. Şayet tercüme odasının bir çalışanı farklı memuriyete atanırsa, lisan odasından biri hemen onun yerine atanmaktadır (Akyıldız, 2012: 22; Findley, 1972: 400-401-402).

Yahya Naci Efendi'nin vefat etmesi üzerine, Bâbîâli Tercüme Odası'nın başına İshak Efendi atanmıştır. Ancak Sultan II. Mahmut, İshak Efendi'den hem Mühendishanedeki derslerine aksatmadan devam etmesini hem de tercümanlık görevini yerine getirmesini istemiştir. Bunun üzerine İshak Efendi beş yıl boyunca iki görevini de sorunsuz yerine getirmiştir. Fakat 1829 yılında İshak Efendi hakkında bazı suçlamalar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Sultan II. Mahmut, İshak Efendi hakkında tereddüde düşmüştür. Onu Balkanlardaki istihkâmları kontrol ve tamir etmesi için görevlendirmiştir. İshak Efendi'nin ardından damadı Halil Esrar Efendi, Bâbîâli

Tercüme Odası'na atanmıştır. İshak Efendi ise, 1830 yılının sonunda Mühendishâne'ye baş hoca olarak tayin edilmiştir (İhsanoğlu, 1989: 17-18).

Halil Esrar Efendi ve sonraki dönemde de Mehmet Tecelli Efendi'nin Bâbîâli Tercüme Odası'nın başına atanmasıyla birlikte, Mühendishâne ile tercüme odası arasındaki ilişki sona ermiştir. Bâbîâli Tercüme Odası ile Bâbîâli'nin kariyer çizgileri birleşmeye başlamıştır. Halil Esrar Efendi ve sonraki dönemde Mehmet Tecelli Efendilerin uzmanlıkları sayesinde Bâbîâli Tercüme Odası'nda yetenekli çevirmenler yetişmiştir (Lalor, 1972: 90).

Bâbîâli Tercüme Odası'nın itibarının artması ve boyut olarak büyümesi 1830'lu yıllarda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Konya'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından yenilgiye uğraması ve Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Hünkâr iskelesi Anlaşması imzalanmasıyla birlikte, Bâbîâli Tercüme Odası ayrıntılı şekilde gözden geçirilmeye başlanmıştır. Çünkü diplomatik konular hayati önem kazanmıştır. Ayrıca yabancı dil bilen personele duyulan gereksinim Bâbîâli Tercüme Odası'nın prestijinin artmasını sağlamıştır. Gerek bilimsel gerekse diplomatik tercüme için gerekli olan iş gücünü yetiştirmek amacıyla çalışanların maaşları artırılmıştır. Divan-ı Hümayun Mühimme Odasında çalışan aralarında sonraki dönemde sadrazam olacak Safvet Efendi ve yine sonraki dönemde önce Hariciye Nazırı sonra sadrazam olacak Ali Efendi'nin de olduğu üç kişi Bâbîâli Tercüme Odası kadrosuna dâhil edilmiştir. Birkaç yıl içerisinde, gelecek dönemde sadrazamlık yapacak olan Keçecizade Fuad Efendi ve Ahmet Vefik Efendi de Bâbîâli Tercüme Odası kadrosuna katılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin geleceğine yön verecek bürokratlar, Bâbîâli Tercüme Odası'nda yetişen tercümanlar olmuştur. 1841 yılına kadar odanın personel sayısı kırk kişiyi bulmuştur. Fakat odanın personel sayısı her geçen gün daha da artmıştır (Findley, 2019: 231-232).

Bâbîâli Tercüme Odası'nın gerek gelişmesinde gerekse personel sayısının artmasında Osmanlı Devleti'nin son dönemdeki siyasi ve diplomatik ilişkilerinin önemli payı olmuştur. Çünkü dış ilişkilerin artmasıyla odanın işleri de artmıştır. Ayrıca odanın örgütlenmesi de gittikçe daha düzenli ve sistematik hale gelmiştir. Bâbîâli Tercüme Odası'nın özellikle Kırım Savaşı'yla birlikte dış yazışmaları daha da artmıştır. Fransa ve İngiltere gibi devletlerin elçileriyle yazışmaları yürütmek üzere bir mümeyyiz grubu Bâbîâli Tercüme Odası kadrosuna dâhil edilmiştir. 1856 yılında Bâbîâli Tercüme Odası'nda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden ilki, işlerin ve yazışmaların artmasından dolayı Bâbîâli Tercüme Odasına bağlı Tahrirat-ı Ecnebiye Odası açılmıştır. Düzenlemelerden ikincisi, oda personelinin eğitimleri ile ilgili olmuştur. 1821 yılındaki kuruluşundan itibaren, tercüme odasının yetenekli memurlarına yabancı dil eğitimi verilmiştir. Bu eğitim odanın ilk kuruluş döneminde Yahya Naci Efendi, Zenop Efendi, Abdurrahman Efendi ve Mühendishane hocalarından İshak Efendi tarafından verilmiştir. 1833 yılından itibaren odada Mehmet Tecelli Efendi ders vermeye başlamıştır. Ayrıca 1856 yılına kadar odada, Fransız George Sardou, Hoca Sarafin, Sir James William Redhouse öğretmenlik yapmıştır. 1856 yılında Bâbîâli Tercüme Odası personelinin daha nitelikli yetişmesi için dördü Fransızca biri İngilizce olmak üzere oda beş sınıfa ayrılmıştır. Buna uygun olarak sınıfların ders programları yapılmıştır. Ders programında İngilizce sınıf hariç olmak üzere, Fransızca çeviri ve konuşma, Fransız Hukuku, Fransızca Hüsn-i Hatt, tarih, coğrafya ve muhasebe derslerine ağırlık verilmiştir. Ayrıca Bâbîâli Tercüme Odası'nda felsefi ve edebi metinlerin okunmasına da son derece önem verilmiştir. Örneğin; Fransız edebiyatçı Jean Baptiste Racine'in eserleri, Fransız filozof ve yazar Voltaire'in eserleri, Vatel'in eserleri okunmuştur ve tercüme edilmesi istenmiştir (Balci, 2006: 100-104; Bilim, 1990: 39-40). Bâbîâli Tercüme Odası hiçbir zaman sadece diplomatik çeviriler yapan bir kurum olmamıştır. Personeline dil eğitimi veren ve onları çok sayıda alanda yetiştiren bir okul

ayrıca Osmanlı Devleti'nin bilim ve kültür hayatına önemli katkılar sağlayan merkez olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'nin Fransızca nüshası Alexandre Blacque'in ölümü üzerine Bâbîâli Tercüme Odası'nda hazırlanmıştır (Akyıldız, 2011: 506). Bâbîâli Tercüme Odası sayesinde, telgrafın Osmanlı topraklarına girişi sağlanmıştır. Türkçe ilk telgraf Mayıs 1856 tarihinde Edirne'den İstanbul'a gönderilmiştir. Bu telgraf, Fransız müfettiş Le Comte Enkles'in yanında eğitim alan Bâbîâli Tercüme Odası personeli Mustafa ve Vuliç Efendiler tarafından gönderilmiştir. Mustafa ve Vuliç Efendiler, Le Comte Enkles'in yanında telgraf dilini öğrenmiş ve telgraf işaretlerini Türk alfabesindeki harflere uyarlayarak, Türk Mors Alfabetini geliştirmiştir. Aynı yıl Mustafa ve Vuliç Efendiler, kendi geliştirdikleri telgraf alfabetini (Türk Mors Alfabetini) İstanbul'da diğer Türklere öğretmiştir. Mustafa Efendi kısa süre sonra Edirne telgrafhanesinin başına atanmıştır (Davison, 1990: 150-151).

Bâbîâli Tercüme Odası; dil eğitiminde, Türk aydınının yetişmesinde ve düşünce yapısının şekillenmesinde ayrıca Divan edebiyatından Tanzimat edebiyatına geçişte önemli rol oynamıştır (Berkes, 2003: 199-233). Yalçın Küçük'ün deyişiyle, "*Türk aydını tercüme odasında doğmuştur*" (Küçük, 1990: 429).

1860'lı yıllarda Türk hukuki, siyasal ve sosyal hayatında önemli yer edinen, meşrutiyet, yazı dilinin sadeleştirilmesi, sivil özgürlük ve halkın temsili vb gibi çok sayıda alanda yeni fikirler ortaya koyan Genç Osmanlılar hareketinin önde gelen üyeleri Bâbîâli Tercüme Odası kökenli kişilerdir. Yine Mirat gazetesini çıkaran Mustafa Refik Bey, Namık Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucularından Ahmet Rıza Bey Bâbîâli Tercüme Odası'nda bulunmuş ve bu sayede hem dışişlerinin yürütülme biçimini

öğrenmiş hem de Avrupa devlet sistemlerini yakından tanıma olanağına sahip olmuştur (Balci, 2019: 142).

Bâbîâli Tercüme Odası memurları, tercümanlık görevleri dışında Encümen-i Daniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi bilimsel kuruluşlarda da faaliyet göstermiştir. Encümen-i Daniş, Mustafa Reşit Paşa'nın Paris'te elçilik yaptığı dönemde Académie Française'den etkilenmesi neticesinde kurulan bir kurumdur. Bu kurumun dâhili azaları arasında Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Ahmet Vefik, Emin Muhlis ve Nurettin Efendiler bulunmaktadır. Harici üyeleri arasında ise, Sir James William Redhouse, Aleko, Sahak Abro, Enis Efendi ve Tiryaki Bogos bulunmaktadır (Uçman, 1995: 177-178).

1861 yılında Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Münif Mehmet Efendi'nin öncülüğünde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kurulmuştur. Cemiyet-i İlmiyeyi Osmaniye'nin otuz üç kişilik daimi üyesi bulunmaktadır. Bu üyelerin on altısı Bâbîâli Tercüme Odası'nda memur ya da tercümanlık yapan kişilerdir. Cemiyetin amacı, Osmanlı Devlet'inde ilim ve fennin yayılmasını sağlamak, kitap telif ve tercüme etmektir (İhsanoğlu, 1994: 2172- 2177).

Cemiyet yabancı dil eğitimi de vermiştir. Ayrıca cemiyet Montesquieu, Claude Adrien Helvétius, Alphonse Marie Louise Prat de Lamartine, Rousseau, Voltaire, Adam Smith, Francis Bacon, William Shakespeare ve birçok filozofun kitabının bulunduğu bir kütüphaneye sahiptir (Akgün, 1995: 53-54). Cemiyetin en önemli faaliyeti ise, her ay Mecmua-i Fünûn isimli dergiyi yayımlamak olmuştur. Bu dergide; tarih, edebiyat, coğrafya, iktisat, etnografya, fizik, jeoloji, pedagoji, kimya vb gibi çok sayıda alanda dikkat çekici yazılar yayımlanmıştır. Bu dergi sayesinde Osmanlı Devletinde ilk defa bilimsel kültürün yerleşmesi ve gelişmesi için çalışılmıştır. İsmail Eren'e göre,

18.YY'de Fransa'da Büyük Fransız Ansiklopedisi'nin işlevi neyse Osmanlı Devletinde de Mecmua-i Fünûn dergisinin işlevi o olmuştur (Eren, 1973: 689-690).

Bâbîâli Tercüme Odası, Osmanlı düşünce hayatına yeni fikirlerin girmesinde de önemli rol oynamıştır. Özellikle Fransız Devrimi ve beraberinde getirmiş olduğu fikirler genç kuşak tercüme odası memurlarını etkilemiştir. Bâbîâli Tercüme Odası'nda dil öğrenen genç bürokratlar, okuyup tercüme ettikleri Fransızca gazeteler ve diğer eserler aracılığıyla; bireylerin yasa önünde eşitliği, yurttaşlık, vatan, özgürlük gibi kavramlarla tanışmıştır (Somel, 2009: 93). Ayrıca Fransızcadan Osmanlı söz dağarcığına medeniyet ya da civilisation, millet, parlamento, feodalite, konvansiyon, droit de gens (insan hakları), official (resmi) gibi kavramlar girmiş ve bu kavramlara Osmanlı âlimleri eserlerinde kullanmıştır. Örneğin, Ahmet Cevdet Paşa, "*Tarih-i Cevdet*" isimli kitabında bahse konu olan kavramlara yer vermiştir (Koç, 2006: 356).

Bâbîâli Tercüme Odası personeli Türkçe gramerin yazılması, yazı dilinin sadeleştirilmesi için de önemli adımlar atmıştır. Bunun için Türkçenin sistematığını ortaya koymaya çalışan aynı zamanda Türk dil reformunun önemli dönüm noktası sayılan ilk modern gramer kitabı Kavaid-i Osmaniye basılmıştır. Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'nın birlikte kaleme aldığı Kavaid-i Osmaniye isimli gramer kitabını yine tercüme odası çalışanı Sahak Abro, Fransızcaya tercüme ederek bastırmıştır (Balcı, 2009: 109-110).

Tanzimat döneminde Türk roman, hikâye ve tiyatrosunun gelişiminde Fransa son derece etkili olmuştur. Fransızca edebi eserlerin çevirisinde Bâbîâli Tercüme Odası önemli rol oynamıştır. Bu dönemde çevrilen ilk roman, François Fénelon'un "*Les Aventures de Télémaque*" olmuştur. Tanzimat döneminde çevrilen ilk romanın Télémaque olmasında kitabın Avrupa'da son derece popüler olması ve pek çok milletin kitabı kendi diline çevirmesi etkili olmuş olabilir. Yazar kitapta, XIV. Louis'nin hem

kişiliği hem de politikalarını alaycı bir üslupla anlatmaktadır. XIV. Louis'den sonra gelecek olan Fransa Kralı'nı eğitime amacı taşımaktadır. Özgül göre, gerek Osmanlı aydını gerekse de kitabı Türkçeye çevirirken Yusuf Kâmil Paşa Les Aventures de Télémaque'ı roman olarak tanımlamamaktadır. Çünkü Télémaque'ın siyasi ve felsefi konuların edebi yollarla ele alındığı eleştiri, öğretim ve çözümleme kitabı olduğu düşünülmektedir. Özgül'e göre, Télémaque illa ki bir edebi tür kategorisine yerleştirilmek isteniyorsa, bu türün siyasetname olacağını iddia etmektedir. Eserin Türkçeye çevrilmesi ile birlikte, Osmanlı Devletinde; demokrasi, cumhuriyet, hükümdarın liyâkata sahip olması, devlet erkânının mutlaka beceri ve yeteneğe sahip olması, veliahtın değil bilgi ve beceri sahibi olanın görev alması, sultanlar ya da krallarda insandır ve hata yapabilir, servet dağılımı gibi konuşulması yasak olan konular konuşulmaya başlamıştır. Bu eser vasıtasıyla, Osmanlı aydını arasında Antik Yunan medeniyetine merak artmıştır. Matbaanın da desteğiyle, esnaf ve memur tabakası da bahse konu olan kitabı okuma olanağına sahip olmuştur. Batı ile ilgili kulaktan dolma fikirler yerine, okuduklarını kendi zihinlerinde tartarak yorumlamaya başlamıştır (Özgül, 2002: 195-213-216-220).

Mardin'e göre; Fénelon rüşvet, bozulma ve aydın despotizmi gibi, Tanzimat döneminde Osmanlı Devletindeki reformlara eşlik eden aynı tür fenalıkları da protesto etmektedir. Fénelon eserinde, Fransa Kralı'nın parlamento ile görüşmemesini feci bir hata olarak değerlendirmektedir. Fénelon'un bu değerlendirmesi, Yeni Osmanlıların düşüncelerini de beslemektedir. Yeni Osmanlılar, ilerleyen dönemde Osmanlı idari mekanizmalarının meşveret ya da danışma ile işlemlerini talep edecektir (Mardin, 1996: 273).

Télémaque'ın ardından Türkçeye çevrilen ikinci batılı roman Victor Hugo'nun "*Les Misérables (Sefiller)*" olmuştur. Sefiller, Türkçeye ilk kez "*Mağdûrin Hikâyesi*" biçiminde çevrilmiştir. Eseri Türkçeye, Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Münif Mehmed

Bey ya da bilinen adıyla Münif Mehmed Paşa tercüme etmiştir. Eser tüm ülkelerle eş zamanlı olarak, Osmanlı'daki okurlarıyla buluşmuştur. Ancak o dönemde Osmanlı Devletinde batılı uluslar gibi okuyucu kitlesi bulunmamaktadır. Dahası Osmanlı'da okuma yazma oranı batılı ulusların hayli gerisinde kalmaktadır. Buna rağmen, eserin dünya ülkeleriyle eş zamanlı çevrilmesi, Türk edebi ve kültür hayatı için son derece önemlidir (Budak, 2002: 351-353).

Bâbîâli Tercüme Odası mensupları çok sayıda edebi eseri, Türkçeye kazandırmıştır²³. Ancak onların tercümeleri yalnızca edebi alanla sınırlı değildir. Bâbîâli Tercüme Odası'nda iktisat, felsefe, siyaset alanlarında da tercüme yapılmıştır. Ayrıca oda da gazete ve dergicilik faaliyetlerinde de bulunulmuştur.

Osmanlı Devletinde tercüme edilen ilk iktisat kitabı, Jean Baptiste Say tarafından kaleme alınan, "*Catecheisme d'Economie Politique*" isimli eserdir. Eser Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Sahak Abro tarafından "*İlm-i Tedbir-i Menzil*" başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kitabın en önemli özelliği, Osmanlı Devlet'ine modern ekonomi teorilerini tanıtan ilk kitap olmasıdır (Balcı, 2009: 109-110).

Bâbîâli Tercüme Odası kökenli Münif Mehmed Paşa, Osmanlı Devletinde batılı anlamda ilk felsefi eseri, "*Muhaverat-ı Hikemiye'yi*" yayımlamıştır. Eser Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'in bazı diyaloglarından oluşmaktadır (Ülken, 2021: 77). Okuyucular ilk kez bu eser sayesinde, vatan sevgisi, kişisel ihtiras, insan varoluşu, toplumsal ahlak, kadın terbiyesi gibi konularla karşılaşmaktadır (Tanpınar, 1988: 190).

Bâbîâli Tercüme Odası'nda siyaset alanında eserde tercüme edilmiştir. Kitabın orijinal adı, "*Pensées Politiques*" tir. Kitap Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Sahak Abro tarafından "*Kişver-i Derûn*" biçiminde tercüme edilmiştir. Eserde yönetim, cumhuriyet,

²³ Örneğin, Direktuar Ali Bey, Fransız yazar Paul de Kock'un "*Un Homme à Marier*" isimli eserini Türkçeye çevirmiştir. Yine tercüme odasından Salih Münir Bey, Jules Verne'nin "*Le Tour du Monde en Quatre-Vingts Jours*" eserini tercüme etmiştir.

hükümet, iktidar kavramlarına önemli ölçüde yer verilmektedir(Ségur, 2018: 40-81-103).

Bâbîâli Tercüme Odası, Osmanlı Devletinde gazeteciliğin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Özellikle 19.YY'nin ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da gazetecilik faaliyetleri artmıştır. Gazetecilikle uğraşanların büyük bölümünü Bâbîâli Tercüme Odası mensubu kişiler oluşturmaktadır. Örneğin, Osmanlı Devletinde ilk özel gazete "*Tercüman-ı Ahvâl*" dir. Tercüman-ı Ahvâl'in sahibi Âgah Efendi, gazeteciliği başlamadan önce Paris elçiliğinde kâtip olarak çalışmıştır. Aynı zamanda da Bâbîâli Tercüme Odası kökenlidir. Âgah Efendi, ilk gazetecilik yıllarında tercüme odasından Şinasi ile birlikte çalışmıştır. 1862 yılında Şinasi Tasvir-i Efkâr gazetesini yayımlamaya başlamıştır. Tasvir-i Efkâr Osmanlı Devlet'inde çıkarılan dördüncü gazetedir. Osmanlı gazeteciliğinin önde gelen bir diğer ismi de yine Bâbîâli Tercüme Odası'ndan Namık Kemal'dir. Namık Kemal gazetecilik hayatına Tasvir-i Efkâr ile başlamıştır. Şinasi'nin 1865 yılında İstanbul'dan Paris'e kaçması üzerine, Namık Kemal gazeteyi tek başına yürütmeye başlamıştır. Namık Kemal önceleri gazetede resmi ilanlar ya da sadece haber yayımlarken, bir süre sonra gazetenin içeriğini zenginleştirmiştir. Örneğin; eğitim sisteminde ve maliyede reform yapılması, kadınların okutulması, imar meselesi, yangınların önlenmesi, dil vb gibi konulara gazetede yer vermiştir. Ayrıca Namık Kemal gazetede hürriyet, hükümet, idare tarzı, şark meselesi, dış siyasi gelişmeler gibi siyasi ve yönetsel konular üzerinde de yayınlar yapmıştır (Budak, 2011: 122; Yazıcı, 2011: 139).

Bölüm Değerlendirmesi

Askeri, bilimsel ve teknik aşama, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını yol açan altı kanalın oluşmasını sağlamıştır. Bu kanallardan ilki, Fransa'ya gönderilen büyükelçilerdir. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya büyükelçi göndermesinin asıl nedeni, Fransa'nın askeri teknolojisi, bilim ve uygarlığı konusunda bilgi sahibi olmaktır. Bu doğrultuda büyükelçiler, Fransa'yı kapsamlı şekilde gözlemlemiş ve gördükleri neredeyse her şeyi sefaretnamelerine kaydetmiştir. Osmanlı Devleti de yapacakları düzenlemelerde bu sefaretnamelerden önemli ölçüde yararlanmıştır. Elçiler içerisinde Mustafa Reşit Paşa, sefaretname kaleme almamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Paris'te dört kez büyükelçilik yapmıştır. Paris'te elçilik yaptığı dönemde çok sayıda devlet adamı, tarihçi, edebiyatçı, sanatçı ve gazeteci ile tanışmış ve dost olmuştur. Bu dostluklar sayesinde hem Fransız kültürünü ve tarihini öğrenmiş hem de hükümet sistemi konusunda bilgi edinmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından biri olduğu ve Tanzimat reformları üzerinde de onun Paris büyükelçiliğinin etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını yol açan ikinci kanal, matbaadır. Osmanlı Devletinde ilk Türk matbaasının kurulmasında, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris'e büyükelçi olarak gönderilmesi etkili olmuştur. Osmanlı toplumunun matbaa sayesinde iki önemli kazanım elde ettiğini söylemek mümkündür. Bu kazanımlardan ilki, çeviri kitapların çoğalması ve daha ucuz olarak topluma ulaşmasıdır. İkincisi de özellikle Fransa'dan gelen uzmanların kitaplarının basılması sayesinde, Türk öğrencilerin dersleri daha kolay öğrenmesi ve takip edebilmesidir.

Kanallardan üçüncüsü, Fransa'dan istihdam edilen uzmanlardır. Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan dört alanda uzman istihdam ettiğini söylemek mümkündür. Bu alanlar; topçuluk, askeri mühendislik ya da istihkâm, donanma ve haritacılıktır. Bu

alanlarda istihdam edilen uzmanların her biri kendi ekipleriyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Devleti topçuluk alanında; Comte de Bonneval, Baron de Tott ve Saint Rémy'i istihdam etmiştir. Bonneval, gençlere teorik ve pratik eğitim vererek, onları Fransa modeline uygun şekilde savaflara hazırlamaya çalışmıştır. 1734 yılında Bonneval'in yardımlarıyla, Fransa'daki "*Corps des Mathématicien*" örnek alınarak, Üsküdar'da "*Hendehane*" isimindeki okul açılmıştır. Baron de Tott, topçuluk alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Baron de Tott'un Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalıştığı dönemde, Tophane dökümhanesi büyütülmüş ve Hasköy'deki dökümhane yeniden canlandırılmıştır. Ayrıca onun gözetimi altında "*Riyaziye Mektebi*" kurulmuştur. Baron de Tott, bu mektepte matematik ve geometri dersleri vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Saint Rémy ise, on kişilik ekiple İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı gençlerine top dökümü konusunda hem teorik hem de uygulamalı dersler vermiştir. Osmanlı Devleti askeri mühendislik ya da istihkâm konusunda Fransa'dan üç uzman istihdam etmiştir. Bunlar; Marc Antoine Chabaud de la Tour, Lafitte Clavé ve Gabriel Monnier de Courtois dir. Chabaud de la Tour, Hotin ve Özi Kaleleri ile ilgili çeşitli raporlar yazmıştır. İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı'nın savunması için projeler hazırlamıştır. Lafitte Clavé ve Gabriel Monnier de Courtois, Mühendishane-i Bahri Hümayun'da geometri, matematik, istihkâm, tabiye gibi alanlarda çok kapsamlı teknik ve bilimsel eğitim vermiştir. Lafitte Clavé ve Gabriel Monnier de Courtois, yaklaşık on mühendis yetiştirmiştir, bu uzmanlar sayesinde, Osmanlı Devletinde kara mühendisliği alanında ilk tohumlar atılmıştır. Osmanlı Devleti donanma alanında da Fransa'dan üç uzman istihdam etmiştir. Bunlar; Jean Jacques Sebastien Le Roy, Jacques Balthazard Le Brun Sainte Catherine ve Pierre Ferregeau dur. Le Roy, İstanbul'daki tüm atölyelerde gemi inşa ve teknikleri konusunda Fransız yöntemlerini mümkün olduğu ölçüde tanıtmış ve tersanenin düzenlenmesini sağlamıştır. Ayrıca İstanbul'da birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Bu öğrencilere; gemi maketlerinin nasıl yapılacağı, planların nasıl

hazırlanacağı ve gemi inşası için gerekli olan hesaplamaların nasıl yapılacağı konusunda dersler vermiştir. Le Brun, gemi inşası konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'da, gemi yapım mühendisliği dersi vermiştir. Donanma alanında istihdam edilen üçüncü uzman, Pierre Ferregeau dur. Ferregeau yalnızca İstanbul'un Karadeniz kıyılarının güçlendirilmesi, Karadeniz ile Tuna arasında bir liman kurulması ile ilgili projeler hazırlamış ve çizimler yapmıştır. Ferregeau ve ekibinden istenilen düzeyde verim sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti'nin uzman istihdam ettiği alanlardan bir diğeri de haritacılıktır. Haritacılık alanında çalışmak üzere, Fransa'dan Laurent Jean François Truguet ve François Kauffer istihdam edilmiştir. Truguet, Osmanlı Devletinde hem haritacılık hem de donanma alanında çalışmalar yapmıştır. Truguet, mühendishanede gemi yapımı, manevra uygulamaları, denizcilikte son gelişmeler, topçuluk, istihkâm, tabiye gibi alanlarda ders vermiş, deniz harp taktiği ile ilgili el kitabı kaleme almıştır. Marmara, Marmara'nın Batı Kıyıları, Adalar ve İstanbul limanı ve İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Bitişik Adalar, Kuzey Ege Adaları üzerine haritalar çizmiştir. Kauffer, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde haritacı ve ressam olarak çalışmıştır. Mühendishane-i Berr-i Hümayun okulunda öğretmen olarak çalışan görevlilere yardımcı olmuş ve öğrencilerin yapmış olduğu tahkimat çizimlerini değerlendirmiştir.

Kanallardan dördüncüsü, Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerdir. Osmanlı Devleti, bilgi ve beceriye sahip donanımlı personel yetiştirmek amacıyla ilk kez 1830 yılının son aylarında yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başlamıştır. 1875 yılına kadar farklı alanlarda pek çok kimse Paris'e eğitim için gönderilmiştir. 1875 yılında yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması kaldırılmış ancak bu durum yalnızca beş yıl sürmüştür. 1880 yılından itibaren Sultan II. Abdülhamit, 423 kişiyi devlet bursuyla yurtdışına göndermiştir, bu dönemde eğitim için en fazla tercih edilen ülke Fransa olmuştur. Sultan II. Abdülhamit, yurtdışı eğitiminde önceliği; askeri eğitim, tıp,

ziraat, mühendislik (telgraf, maden, inşaat, elektrik, haritacılık), matematik ve kimyaya vermiştir. Fransa'ya eğitim için öğrenci gönderilmesi uygulamasıyla çok sayıda devlet adamı ve aydın yetişmiştir. Örneğin, Edhem Paşa, Mehmet Emin Paşa ve Ahmet Vefik Paşa hem Paris'e eğitim için gönderilen öğrenciler arasındadır hem de bunlar ileri ki dönemde sadrazamlık yapmış kişilerdir. Ünlü edebiyatçı Şinasi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza Bey eğitim için Paris'e gönderilen kişilere örnek gösterilebilir. Paris'e eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin, burada yalnızca teknik bilgi ve bilimsel konuları öğrenmedikleri aynı zamanda düşünsel ve kültürel açılardan da derinleştikleri söylenebilir. Bu derinleşmede 19.YY'nin en önemli entelektüel merkezlerinden biri olan "*Quartier Latin*" in etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Quartier Latin bünyesinde barındırdığı mekânlarla adeta bir eğitim kurumu gibi Osmanlı öğrencilerini etkileyen bir kanal olmuştur. Burada öğrenciler, Fransız toplumunun fikri ve manevi değerlerini öğrenmiştir.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını yol açan kanallardan beşincisi, Osmanlı Devletinde kurulan modern eğitim kurumlarıdır. Osmanlı Devletinde kurulan okulları üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlar; mühendislik okulları, askeri okullar ve sivil okullardır. Osmanlı Devletindeki mühendislik okullarından, Mühendishane-i Bahri Hümayun'da Fransız etkisinin hâkim olduğu söylenebilir. Çünkü çok sayıda Fransız uzman bu okulda ders vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin askeri alanda üç okul açtığını söylemek mümkündür. Bunlar; Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Erkan-ı Harbiye Mektebidir. Mekteb-i Tıbbiye, "*Tıbhane-i Âmire*" adıyla Osmanlı ordusunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla 1827 yılında kurulmuştur. Tanzimat ile birlikte okulun eğitim programı revize edilmiş, okulda Fransızca eğitime geçilmiş ve ders kitapları Fransa'dan getirilmiştir. Fransızca, 1870 yılına kadar okulun eğitim dili olmuştur. 1804 yılında

Avrupalı tarzda askerler yetiştirmek amacıyla, Mekteb-i Harbiye açılmıştır. Okulun programı 1802 yılında açılan, “*L'École Spéciale Militaire de Saint-Cyr'in*” programına benzer biçimde düzenlenmeye çalışılmıştır. Okulda 1870 yılına kadar Fransız askeri okullarında uygulanan program takip edilmiştir. Fakat 1870 yılında Fransa ve Prusya arasında yapılan savaşta Fransa'nın yenilmesi, keza 1877 yılında da Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşta Osmanlı Devleti'nin yenilmesi neticesinde, Osmanlı Devleti askeri okullarda yeniden reform yapmaya başlamış ve Almanya'dan Goltz Paşa'yı getirtmiştir. Goltz Paşa'nın gelmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti kendisine model olarak aldığı Fransız askeri okullarında uygulanan programı terk ederek, yerine Berlin harp okulu programını kabul etmiştir. Askeri okullardan bir diğeri de Erkan-ı Harbiye Mektebidir. Bu okul II. Meşrutiyet dönemine kadar Mekteb-i Harbiye'nin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Okulun kuruluş sürecinde, Fransız kurmay okulu “*L'École D'Application D'État-Major*” örnek alınmıştır. Osmanlı Devleti mühendislik ve askeri okullar dışında sivil okullarda açmıştır.

Osmanlı Devleti yalnızca mühendislik ve askeri alanlarda okul açmamıştır, sivil okullarda da açmıştır. Bu okullar; Mekteb-i Osmani, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultanidir. Osmanlı Devleti, Mekteb-i Osmani'yi hem sivil hem de askeri görevler için öğrenci yetiştirmek için açmıştır. Okulda Fransız sistemine uygun biçimde eğitim vermeye çalışılmıştır. Ancak okuldan beklenen verim alınamamış ve okul Osmanlı Devletine mali açıdan büyük yük getirmiştir, bu yüzden okul 1865 yılında kapatılmıştır.

Mekteb-i Mülkiye, devlete yönetici yetiştirmek amacıyla kurulmuş, okulun kuruluşunda Fransa'daki ENA, ELSP gibi okulların örnek alınmış, ders programı üzerinde Fransa etkili olmuştur. Ayrıca okulun yabancı dili Fransızcadır ve ders için kullanılan kitapların çoğu Fransızcadan tercüme edilmiştir. Mekteb-i Mülkiye'nin çoklu bir işleve sahip olduğu iddia edilebilir. Mekteb-i Mülkiye'nin hem Fransız etkisinin Osmanlı Devletine ve toplumuna yayılmasını sağlayan bir kanal hem de Osmanlı'da

yönetim bilimlerinin tohumlarının atıldığı yer olduğu belirtilebilir. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye üzerinde Fransız etkisinin yayılmasında, Fransa'da eğitim almış olan Sakızlı Ohannes Paşa, Mikayel Portukalyan, Diran Kelenkyan gibi hocaların da etkili olduğunu söylenebilir.

Mekteb-i Sultani, 1868 yılında kurulmuştur, okulun kurulmasında Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği nota ve Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve bu seyahat sırasında edindiği izlenimler etkili olmuştur. Mekteb-i Sultani'nin kuruluş sürecinde Fransa önemli ölçüde destek olmuş, okuldaki öğretmenlerin çoğu Fransa'dan gelmiş, ders için gerekli olan araç ve gereçler Fransa'dan getirilmiştir. Okulda Müslüman ve Gayrimüslim öğrenciler bir arada eğitim görmüştür. Mekteb-i Sultani özgür düşüncenin yayılabileceği bir ortam yaratmıştır, burada eğitim alan öğrenciler; Fransız yazarları, yabancı gazeteleri ve Jön Türkler'in gazetelerini okuma olanağı bulmuştur. Okul, Fransız etkisinin yayılmasında öncü bir rol oynamıştır.

Fransız etkisinin Osmanlı Devletine yayılmasına yol açan altıncı kanal ise, Bâbîâli Tercüme Odası dır. Tercüme odası, Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletlerarasındaki diplomatik ilişkilerin artması neticesinde kurulmuştur. Tercüme odasının işlevi yalnızca çeviri faaliyetleriyle sınırlı kalmamıştır, Osmanlı aydını ya da gelecekteki Osmanlı bürokratı, Fransızca'yı tercüme odasında öğrenmiştir. Edebi, felsefi, siyasi vb gibi çok farklı konuda Fransızca kitap ile burada tanışmıştır. Yine Fransız devrim fikirleriyle burada tanışmışlardır. Osmanlı aydınının ve bürokratının düşünsel yapısının oluşmasında, tercüme odası önemli rol oynamıştır.

3. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM AYDINLAR VE OSMANLI İLERİ GELENLERİ ÜZERİNDE FRANSA ETKİSİ

Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde Fransız etkisi üç aşamada gerçekleşmiştir. Bu aşamalardan ilki ticarettir. Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki ticaretini artırmak ve ticaretini kolaylaştırma yönündeki gereksinimi iki etki kanalının oluşmasına yol açmıştır. Bunlar; dil oğlanları ve misyonerler ya da misyonerlik faaliyetleridir.

İkinci aşama, askeri ve teknik aşamadır. Bu aşama, Osmanlı Devleti'nin coğrafi sınırlarını koruma, Avrupa'nın askeri ve teknik gelişmelerinden haberdar olma gereksinimi duymasından meydana gelmiştir. Askeri ve teknik aşama, Fransa'nın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde etkili olmasını sağlayan altı etki kanalının oluşmasına yol açmıştır. Bunlar; Fransa'ya gönderilen büyükelçiler, matbaa, Fransa'dan istihdam edilen uzmanlar, Fransa'ya öğrenim için gönderilen öğrenciler, Osmanlı Devleti'nin açtığı modern eğitim kurumları ve Bâbîâlî Tercüme Odasıdır.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan üçüncü aşamayı ise, elit sınıf olarak adlandırabiliriz. Elit sınıfın belirli bir ihtiyaç neticesinde oluşmadığı aksine, askeri ve teknik aşamanın yaratmış olduğu etki kanalları vasıtasıyla oluştuğunu söylemek mümkündür. Elit sınıf, özellikle askeri ve teknik aşamanın yaratmış olduğu birikimlerin iki farklı etki kanalı yoluyla, Osmanlı toplumuna yayılmasını sağlayan aşamadır. Bu kanallardan ilki, Gayrimüslim aydınlardır. İkincisi ise, Osmanlı ileri gelenleridir. Gerek Gayrimüslim aydınlar gerekse Osmanlı ileri gelenleri, özellikle ikinci aşamada yer alan kanalların etkileriyle, Fransa'daki bilimsel ve teknik gelişmelerden haberdar olmuştur. Ayrıca Fransız kültürünü tanıma olanağına sahip olmuştur. Sahip oldukları bilgi ve düşünceler sayesinde, Gayrimüslim aydınlar bir

yandan kendi milletleri üzerinde önemli dönüşümlere yol açarken diğer taraftan da Osmanlı toplumunu etkilemiştir.

3.1. Gayrimüslim Aydınlar Üzerinde Fransa Etkisi

1453 İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devletindeki gayrimüslim nüfusun oranı bir gecede yüzde altmışa ulaşmıştır Bu kadar farklı halkı şeriata dayalı hukuk sistemiyle yönetmek imkânsız hale gelmiştir, bu yüzden millet sistemi olarak adlandırılan bir sistem geliştirilmiştir. Bu sistem, hâkim millet (millet-i hakimiye) ve mahkum millet kavramları üzerinden kurulmuştur. Hâkim millet, Müslümanlardan oluşmaktadır. Türkler bu grupta eşitler arasında birincidir. Mahkum millet ise, Osmanlı topraklarında yaşayan güvenlikleri karşılığında devlete cizye ödeyen Gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır. Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan halklar; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler dir (Oran, 2021: 12-13).

Tanzimat'ın ilanına kadar, Osmanlı'daki Gayrimüslim gruplar belirli istisnalar dışında devlet hizmetlerinde görev alamamıştır, bu yüzden Gayrimüslim gruplar kendilerini eğitim, ticaret, bankacılık gibi alanlarda geliştirmişlerdir. Osmanlı Devleti özellikle 17.YY'nin sonundan itibaren, gücünü kaybetmeye başlamış ve savaşlarda yemediği batılı güçlerle anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak anlaşmalar sırasında sıkı pazarlık yapacak ve ileri düzeyde dil bilen diplomatlara gereksinim duymuştur çünkü Müslümanlar arasında bu niteliklere sahip yeterli kimse bulunamamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, batı ile sürekli temas içerisinde olan Fenerli Rumlara tercümanlık ve diplomasi alanında görev vermiştir. Fenerli Rumlar, 18.YY ve 19.YY'nin başlarında devlette kilit mevkiler elde etmiş ve devlet içerisindeki güçleri artmıştır. Ancak 1821 Yunan İsyanının ardından Fenerli Rumlar, Osmanlı Devleti içerisindeki ayrıcalıklı konumlarını kaybetmiştir. Fenerli Rumların oluşturduğu boşluğu Tanzimat'ın ilanı ile birlikte diğer Gayrimüslim gruplar doldurmaya

başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Gayrimüslim tebaa çok sayıda hak elde etmiştir. Bu haklardan en önemlileri şunlardır: Din ve mezhep ayrımının ortadan kaldırılarak, Müslüman ve Gayrimüslimlerin eşit hale getirilmesi, Gayrimüslimlerin Osmanlı ordusunda askerlik yapabilmesi ve Gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde görev alabilmesidir (Eryılmaz, 1990: 95-102).

Gayrimüslim öğrenciler önceleri kendi imkânlarıyla yurtdışında eğitim alırken, Tanzimat'ın ilanından sonra devlet desteğiyle Avrupa'ya özellikle de Fransa'ya gönderilmiştir. Öğrenciler burada hem Fransız kültür ve uygarlığını öğrenme şansına sahip olmuş hem de Avrupa'da yaşanan diğer gelişmelerden haberdar olmuştur.

Gayrimüslim aydınlar, Fransa'daki değişme ve gelişmeleri kendi halklarına ve Osmanlı toplumuna aktarmada önemli rol oynamıştır ancak Fransız etkisini yayma düzeyi aynı olmamıştır. Örneğin, Rumlar, Fransız etkisini Osmanlı toplumuna yaymada doğrudan etkili olmamıştır. Rumlar özellikle Fransız Devriminden etkilenmiş ve bu etkiyi kendi halklarına yaymıştır. Başka bir deyişle, Fransız Devriminin temel doktrinlerini benimseyerek kendi halklarına kabul ettirmiştir. Rumlar arasında sosyal ve siyasal yeni öğeler doğmuştur. 1821 tarihli isyanının patlak vermesinde, Fransız Devriminin önemli bir etkisi olmuştur (Loules, 1991: 292-296).

Fransız etkisini hem kendi gruplarına hem de Osmanlı toplumuna yaymada Ermeni ve Yahudi aydınların önemli rol oynadığı söylenebilir. Ancak özellikle Osmanlı toplumuna Fransız etkisini yaymada Ermeni aydınların daha baskın olduğunu söylemek mümkündür.

3.1.1. Etkinin Ermeni Aydınlar Aracılığıyla Yayılımı

Osmanlı modernleşmesi açısından en önemli dönemin 19 yüzyıl olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu dönemde Avrupa'daki özellikle de Fransa'daki birçok

gelişme hem Osmanlı ileri gelenleri hem de toplumdaki farklı etnik ve dini gruplara mensup olan aydın kişiler aracılığıyla topluma yayılmıştır. Fransa'daki düşüncelerin ve gelişmelerin topluma aktarılmasında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni aydınlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ermenilerin, Osmanlı Devleti içerisinde ön plana çıkmaya başlamasında iki faktörün rol oynadığı söylenebilir. Bunlardan ilki, Ermenilerin batı medeniyeti konusunda fikir ve bilgi sahibi olmaları, Osmanlı Devletindeki diğer Hristiyan topluluklar gibi bağımsızlık fikrinin peşinden gitmemeleri ve Türk kültürünü benimsemiş olmalarıdır (Ökte, 1989: XV). İkincisi ise, 1821 Yunan isyanına kadar, Osmanlı Devleti tercümanlık işleri için ağırlıklı olarak Fenerli Rum tercümanlardan yararlanmıştır fakat isyanın ardından Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Rumlara güven kalmamıştır ve onlar birer birer tasfiye edilmeye başlamıştır. Sultan II. Mahmut döneminde tercüme odası açılmış ve burada Türk tercümanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır, bu sayede Rumların boşluğunu Türklerin doldurması planlanmış ve Mustafa Reşit Paşa döneminde de bu amaç doğrultusunda mücadele edilmiştir. Fakat bu uygulama Ali Paşa döneminde sona ermiştir çünkü Ali Paşa, tercüme işlerinde Türkleri tasfiye ederek, onların yerine Ermenileri görevlendirmiştir. Böylece Osmanlı Devletinde Ermenilerin etkinlik alanları genişlemeye başlamıştır (Eryılmaz, 2010: 62-63-64).

Tanzimat devriyle birlikte Ermeni tebaa içerisinde çok sayıda öğrenci Fransa ve İtalya'ya eğitim için gönderilirken, bir grup Ermeni de çeşitli görevleri yerine getirmek üzere Fransa'ya gönderilmiştir, bu durum Ermenilerin batılı ülkelerin yaşamları ve düşünceleriyle yakın temasa geçmesinde rol oynamıştır. 19.YY'nin ilk çeyreğinde, Ermeniler çocuklarını batı tarzında eğitim almaları için İtalya'ya göndermiştir, böylece çok sayıda Ermeni genç Pisa, Roma ve Padua üniversitelerinden mezun olmuştur. 1834 yılında Ermeniler, Padua'da Muradyan Kolejinin kurmuştur fakat Sultan II. Mahmut'un Osmanlı Devletinde askeri alanda reformlar yapmaya başlaması,

eğitim amacıyla Fransa'dan çok sayıda uzman getirilmesi, Osmanlı okullarında Fransızcanın resmi olarak benimsenen ilk yabancı dil olmasıyla birlikte, Ermeniler de Bâbîâli'nin adımlarına benzer adımlar atmaya başlamıştır. İstanbul'daki Ermeni okullarında, Fransızca eğitim dili olarak kabul edilmiş, 19.YY'nin ikinci çeyreğinden itibaren Ermeni öğrenciler, eğitim için Paris'e gitmeye başlamıştır. Ermenilerin eğitim almak için Paris'i tercih etmeleriyle birlikte, 1846 yılında Muradyan Koleji Padua'dan Paris'e taşınmıştır. Ermenilerin eğitim amacıyla Paris'e gönderdikleri ilk öğrenciler Gaspar Sinanean ve Serovbe Vicencandır, bu ilk öğrenciler varlıklı ailelerin çocukları olup, Paris'te tıp eğitimi almıştır. Vicencan sonraki yıllarda Ermeni Anayasasının mimarlarından biri olacaktır. Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra elçilikleri döneminde ona tercüman olarak Ermeni Yakop Krcikean eşlik etmiştir. Krcikean tercümanlık görevi sayesinde, Avrupa'nın önde gelen devlet adamlarıyla yakın temas kurmuştur ve Fransız fikirlerinden etkilenmiştir. Paris'e eğitim amacıyla giden ilk gençler genellikle sosyal köken itibariyle varlıklı ailelerden gelmektedir ancak sonraları varlıklı olmayan Ermeni gençler de özellikle Osmanlı Devleti'nin yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması ile birlikte Paris'te eğitim alma şansına sahip olmuştur. Paris'e giden Ermeni gençler, Avrupa siyasi sistemleri ve ilerici fikirler hakkında bilgi edinmiştir. Orada Fransız Devrimi'nin anılarıyla, August Comte'nin pozitivizmiyle ve Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Musset, Michelet ve Guizot'un fikirleriyle dolu bir atmosferde yaşamış ve çalışmışlardır. Ayrıca Paris'in entelektüel ve sosyal atmosferi; muhafazakar Ermenilerin çocuklarını, tüccar Ermenilerin çocuklarını, zanaatkar Ermenilerin çocukları gibi zengin fakir ayrımı olmaksızın tüm Ermeni çocuklarının bir araya gelmesini sağlamış adeta Genç Ermeniler arasındaki sınıfsal farkın ortadan kalkmasına yol açmıştır. 1848 Devrimi, Paris'teki Ermeni öğrencileri ciddi ölçüde etkilemiştir. Nahabed Rusinian'da Ermeni öğrencilerin fikirlerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Rusinian, Anayasacılık ve halkın temsili ilkelerini savunmuş,

Montesquieu ve Rousseau'nun fikirlerini benimsemiştir. Rusinian ve Ermeni öğrenciler, devrimci gruplara katılmak ya da Genç Osmanlılar ile aynı safta yer almak istememiştir. Faaliyetlerini yalnızca kendi milletleriyle sınırlandırmayı ve Ermeni milleti içerisinde okullaşmayı artırmayı ve Ermenilerin eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda 27 Nisan 1849'da Genç Ermeniler, Paris'te Ararat Cemiyetini kurmuştur. Ararat Cemiyeti hem dinsel ve mezhepsel hem de siyasal ve ideolojik ayırım yapmamıştır. Ararat Cemiyeti, bir milletin mutluluğunun çocuklarının eğitimine bağlı olduğunu iddia etmiştir. Onlara göre, eğitim ve öğretimi sağlamak için dört duvar yetmemektedir. Onlar için önemli olan nitelikli ve kaliteli öğretmen yetiştirmek, sürekli olarak okumayı teşvik etmek ve kitap ve süreli yayınlar yayımlamaktır (Artinian, 1988: 59-68).

Ararat Cemiyeti'nin amacı kısa süre içerisinde İstanbul'da yaşayan Ermeniler arasında duyulmuştur. İstanbul'da Ermeniler tarafından okullaşmayı sağlamak için çok sayıda kültür cemiyeti kurulmuş ve çok sayıda okul açılmıştır. Ayrıca kızların okula gitmeleri ve eğitim düzeylerini yükseltmeleri hususunda da büyük çaba harcanmıştır. Ermeni toplumu içerisindeki geleneksel tutuma rağmen, Ermeni kız okulları Osmanlı toplumunda kadınların konumlarının güçlenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. 1863 yılında Yenikapı'da kızlar için Nazarian Okulu açılmıştır. Okulun kurucusu olan Toros Nazarian, okulun temel amacının, kızların el becerileri ve entelektüel vasıflarını iyileştirmek olduğunu belirtmiştir. Nitekim Ermeni günlük gazetesi Jamanak'ta Ermeni aileleri kız çocuklarını bu okula göndermeleri konusunda teşvik etmiştir. Jamanak ailelere, kız çocuklarınıza şık ve lüks elbiseler almayı bırakın, kızları okula göndererek onların zihinlerini ve kalplerini geliştirin tavsiyesinde bulunmuştur. Ermeni aydınlar, eğitim konusunda kız ve erkek çocuklar arasında kesinlikle ayırım yapılmaması gerektiğini savunmuştur. Nitekim 1863 Ermeni Anayasasında da Ermeni tebaanın, kız

ve erkek çocuklar arasındaki eşitliği sağlamak için gerekli eğitimi sağlamakla sorumlu olduğu açık bir biçimde ilan edilmiştir (Kılıçdağ, 2010: 237).

Ermenilerin eğitim amacıyla Avrupa ülkelerine, özellikle Fransa'ya gönderilmeleri ve onların orada özgürlük, eşitlik, milliyetçilik, demokrasi gibi düşüncelerle tanışmaları Ermenilerin düşünce yapılarında değişime yol açmıştır. Kendi kurumlarını, din adamlarını ve genel dini yapıları da sorgulamalarına sebep olmuştur. Nitekim bu sorgulama kendini 1863 tarihli Ermeni Anayasasında da göstermiştir. Önceleri Ermeni ruhban sınıfı eğitim, kültür, eğitim kurumları vb hakkında son sözü söylerken, bu durum 1863 Anayasası ile birlikte değişmiştir. Anayasayla birlikte Ermeni ruhban sınıfının yerini laik kesim almaya başlamıştır (Somel, 2011: 94-95).

Deveci Bozkuş'a göre, Osmanlı Devleti döneminde Ermeni aydın sınıfının oluşmasında Fransız entelektüel dünyası önemli ölçüde rol oynamıştır çünkü Ermeni öğrencilerin büyük bir kısmı ya devlet desteğiyle ya da bireysel varlıkları sayesinde eğitim için Fransa'ya gitmiştir. Ermenilerin, Fransa'ya gitmeleri Fransız düşüncesinin ve kültürünün toplum içerisinde yayılmasının önünü açmış ve Ermeni öğrenciler, geri döndükleri zaman çok sayıda kurumda görev almış ve bu kurumların modernleştirilmesinde lokomotif rolü üstlenmiştir. Ermeni aydınlar, Osmanlı Devletine sadece sosyal bilimler alanında değil tıp, muhasebe, ziraat vb gibi çok sayıda alanda katkı sağlamıştır. Ermeni aydınlar, kaleme aldıkları eserler vasıtasıyla Ermeni toplumu içerisindeki dengeleri değiştirmiştir. Ermeni amira sınıfının ve din adamlarının egemenliğine son vermiştir. Ayrıca batıdaki yasal, kurumsal, düşünsel, sanatsal, edebi ve kültürel çok sayıda gelişmenin Osmanlı Devletine aktarılmasında önemli rol oynamıştır (Deveci Bozkuş, 2022: 6-9). Ermeni milleti arasında, milli bilincin ve milliyetçi düşüncelerin yükselmesinde aydınlar önemli rol oynamış, aydınlar eserleri aracılığıyla Ermeni kültürünün ve milliyetçiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur (Panossian, 2006: 180).

Çok sayıda Ermeni aydın, eserleriyle Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde önemli rol oynamıştır ancak bu aydınlar arasından birkaçının, Fransız etkisini doğrudan Osmanlı Devletine aktarmada öncü olduğu söylenebilir. Bu Ermeni aydınlardan ilki, Diran Kelenkyan'dır.

Diran Kelenkyan; gazeteci, tercüman ve siyasi tarihçidir, ilkokul eğitimini Nersesyan okulunda, ortaokul eğitimini Kumkapı'daki Mezburyan okulunda, lise eğitimini ise, Gedikpaşa'daki Surenyan okulunda almıştır. Bu okullarda Kelenkyan; felsefe, tarih, coğrafya, iktisat, toplum bilimleri, Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir. Ardından eğitimini tamamlamak üzere, Marsilya'ya gönderilmiştir. Kelenkyan, Marsilya'da hem hukuk fakültesinde eğitim görmüş hem de Ticaret okulunda eğitim almıştır. Marsilya'da olduğu dönemde Manzume-i Efkâr gazetesine yazılar göndermiştir, 1881 yılında Manzume-i Efkâr gazetesinin yazı işleri müdürü olmuştur. 1894 yılında Yunanistan'a gitmiş ve üç yıl boyunca Spectateur d'Orient gazetesinde çalışmıştır. 1897 yılında İstanbul'a dönmüş Surhatang ve Ceride-i Şarkiye gazetelerinde görev yapmıştır ayrıca bir müddet Hazine-i Hassa Sekreterliği yapmış ve Patrikhane'de tercümanlık görevlerini yürütmüştür. II. Abdülhamit yönetimine muhalif bir aydın olan Kelenkyan, 1904 yılında İstanbul'un artık güvenli olmadığını düşünerek, Mısır'a gitmiş ve Journal de Caire gazetesinin editörlüğünü yürütmüştür. Alpkaya, Diran Kelenkyan'ın Mısır'da kaldığı süre boyunca II. Abdülhamit'e muhalif olan kimselerle iletişimini koparmadığını ve onlarla sürekli temasta kaldığını belirtmektedir. Ayrıca Kelenkyan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri olan Bahattin Şakir'e vilayetlerin kısıtlı bir özerkliğe sahip olması gerektiği, Osmanlı topraklarında adem-i merkezîyetçiliğe gerek olduğu ve yerel idarelerin yerel hususlarda kendi dillerini kullanması gerektiğine yönelik bir mektup göndermiştir. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra da İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a dönmüş ve Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i

Mülkiye’de siyasi tarih dersleri vermeye başlamıştır (Birinci, 2010: 649-653; Alpkaya, 2015: 272).

Toprak, Mekteb-i Sultani’de eğitim gören öğrencilerin Fransız devrimini Ali Reşad’dan, Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinin ise Diran Kelenkian’dan öğrendiğini, Kelenkian sayesinde gelecekte Osmanlı diplomasisinde görev alacak olan çok sayıda memurun yetiştiğini belirtmektedir (Toprak, 1989: 39-41).

Kelenkian, siyasetle de yakından ilgilenmiştir. 1909 yılında Ermeni Meşrutiyet Halkçı Parti’nin kurulmasında önemli rol oynamıştır (Pamukciyan, 2003: 269). 1912 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası listelerinden seçimlere girmiş fakat kazanamamıştır (Alpkaya, 2015: 273).

Kelenkian’ın çok yönlü bir aydın olduğunu söylemek mümkündür çünkü Kelenkian edebiyat, dilbilim, tarih alanlarında da eserler vermiştir. Eserleri arasında sözlükler önemli bir yere sahiptir. Birinci, Kelenkian’ın “*Kâmus-ı Fransevî*” isimli sözlüğünün, sözlükler arasında en değerli olduğunu ve bu sözlükte resmi kurumlardaki memuriyet unvanlarının Fransızca karşılıklarının bulunduğunu, bu yüzden çok yararlı bir kaynak olduğunu iddia etmektedir (Birinci, 2010: 654). Erciyas, bu sözlükte Türkçe kökenli kelimelerin yanı sıra bilim, fen, edebiyat ve sanayi alanında Farsça ve Arapçadan alınmış kelimelere de yer verildiğini belirtmektedir (Erciyas, 2011: 72). Toprak, bu sözlüğün Şemsettin Sami’nin Fransızca-Türkçe sözlüğünün genişletilmiş ve çok daha kapsamlı hali olduğunu Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ve Latin harflerine geçilmeye başladığı dönemde de Kâmus-ı Fransevî’nin tekrardan yayımlandığını belirtmektedir (Toprak, 1989: 39-41)²⁴.

Kelenkian, “*Tarih-i Siyasi-i Umumi*” isminde bir kitap yazmıştır, bu kitabın ilk kısmında, 18.YY Avrupası hakkında bilgilere yer verilirken, ikinci kısmında

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: https://www.academia.edu/12459302/Diran_Kelekyan_M%C3%BClkiye_Mektebi_ve_Frans%C4%B1z_Devrimi (e.t. 9.10.2023).

19.yüzyılda yaşanan olaylar ele alınmaktadır. Kelenkyan daha sonra “19.Yüzyılda İçtimai ve Siyasi Avrupa” isminde yeni bir kitap yazmıştır. Toprak bu kitabın, Fransız devrimi konusunda o güne kadar yazılmış en ayrıntılı kitap olduğunu iddia etmektedir. Kitap altı yüz elli altı sayfa olup, on bir bölümden oluşmaktadır. Ancak kitabı içerik olarak üç bölümde incelemek mümkündür çünkü yedinci bölüme kadar Fransız devrimi ve onu hazırlayan koşullar, états généraux ve konvansiyondan bahsedilmektedir. Yedinci bölümden onuncu bölüme kadar kapsamlı şekilde Napoléon Bonaparte dönemi ele alınmaktadır. On birinci bölümde ise, Viyana Kongresi’nden bahsedilmektedir. Ayrıca kitapta çok sayıda batılı düşünür ve fikir hareketlerine yer verilmektedir. İlk kez bu kitap sayesinde, Aydınlanma dönemi düşünürleri ve onların eserleri Osmanlı Devletine tanıtılmıştır. Örneğin; Montesquieu, Rousseau, Diderot, Voltaire ve bu düşünürlerin eserleri kitapta ele alınmış ve bu düşünürlerin, özellikle eserleriyle Fransız devrimi için gerekli ortamı hazırladığı anlatılmıştır. Kelenkyan bu kitabında, Batı’da dahi yeterince tanınmayan Alexis de Tocqueville’e de yer vermiştir. Öyle ki kitabına Alexis de Tocqueville’den bir alıntıyla başlamıştır. Kelenkyan kitabında, 1789 tarihli Fransız İnsan Hakları Beyannamesi’ne de yer vermiştir, metni Türkçeye tercüme ederek, Osmanlı toplumuna kazandırmıştır (Toprak, 1989: 39-41; Birinci, 2010: 654-657).

Fransız etkisini Osmanlı Devletine aktarmada rol oynayan Ermeni aydınlardan biri de Sakızlı Ohannes Paşa’dır. Ohannes Paşa, Osmanlı Devletinde çok önemli görevlerde bulunmuş önemli Ermeni aydınlardan biridir, Paris Mıhitaryan okulunda eğitim görmüş, uzun yıllar Paris’te ekonomi konusunda eğitim almıştır (Deveci Bozkuş, 2020: 314-317).

Dönemin çok sayıda Ermeni aydını gibi Ohannes Paşa da kariyerine Babıalı Tercüme Odası’nda başlamış, 1863 yılında matbuat müdürü olarak tayin edilmiştir. Ayrıca Maarif Nazırlığı’nın tercüme kalemini idare etmiştir. Encümen-i Daniş’te görev

almış, Şûra-yı Devlet Azalığı, Altıncı Daire-i Belediye Reisliği, Divan-ı Muhasebat Reisliği, Cebeli Lübnan Sancağı Mutasarraflığı vb gibi çok sayıda önemli görevde bulunmuştur (Ülken, 2021: 50; Kayaoğlu, 2013: 295)²⁵.

Ohannes Paşa, çeşitli devlet memuriyetlerinin yanı sıra ilmi hizmetlerde de bulunmuştur. Mekteb-i Fünun-ı Maliye’de iktisat, Mekteb-i Mülkiye’de Usûl-ü İdare-i Mülkiye ve İlm-i Servet-i Milel, Mekteb-i Fünun-ı Nefise-i Şahane’de estetik, Lisan mektebinde de tercüme methodları dersi vermiştir (Tozduman Terzi, 2001: 27).

Ohannes Paşa çok sayıda eser kaleme almış, estetik düşünce tarihi üzerine ilk eseri yazmıştır, modern iktisat düşüncesinin Osmanlı toplumuna yerleşmesinde etkili olmuştur. Journal des Economistes isimli Fransız dergisini düzenli olarak takip etmiş, Fransız klasik iktisatçılarından Jean Baptiste Say’ın düşüncelerinden etkilenmiştir. Çakmak, Ohannes Paşa’nın 1881 yılında yayımladığı “*Mebad-i İlm-i Servet-i Milel*” isimli kitabı üzerinde başta Jean Baptiste Say olmak üzere diğer Fransız klasik iktisatçıların etkisi olduğunu iddia etmektedir. Ohannes Paşa üretim faktörlerini toprak, emek ve sermaye olarak sıralamakta, Osmanlı’daki yed-i vahit usulünü eleştirmekte, devletin piyasada aktör olarak yer almasına karşı çıkmakta ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, devlet ekonomiye müdahale ederse, rekabet ortamı daralacaktır ve bu da toplumsal adaletin zayıflamasına yol açacaktır. Ohannes Paşa mülkiyet hakkının kutsal olduğunu ve mutlaka yasalarla güvence altına alınması gerektiğini savunmaktadır. Toprağın insanlar arasında eşit şekilde paylaşılmasına karşı çıkmaktadır. Çünkü toprağın eşit paylaşımı durumunda herkese küçük pay düşeceğini ve bunun da servet birikiminin sağlanamamasına ve devletin kalkınmamasına yol açacağını iddia etmektedir. Ohannes Paşa yurtiçi gümrükleri eleştirmekte, yurtiçi gümrüklerin serbest ticareti engellediğini, dış ticarete

²⁵ Ayrıca İlhami Soysal’ın “Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler” başlığını taşıyan çalışması incelenebilir (<https://core.ac.uk/download/pdf/38321292.pdf> e.t.13.10.2023)

serbestliği benimsemenin devletin menfaatleri için uygun olacağını savunmaktadır. Osmanlı sanayisinin gelişmesi için himayecilik usulünün terk edilerek yerine liberal usulün benimsenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ohannes Paşa, komünizm ve sosyalizmin imkânsız ve insan doğasına aykırı usuller olduğunu belirtmekte ve bireyin çıkarıyla toplumun genel çıkarları arasındaki uyumun tam rekabet ve serbest ticaret sayesinde kendiliğinden sağlanacağını savunmaktadır (Çakmak, 2011: 116-155).

Ertürk Keskin usul-i idare dersiyle ilgili erişilebilen ilk kaynağın, Ohannes Paşa tarafından Mekteb-i Mülkiye dördüncü, beşinci ve yedinci sınıf öğrencileri için hazırlanan ders notları olduğunu belirtmektedir. Bu ders notlarında Ohannes Paşa'nın liberal düşüncelerinin emarelerini görmenin mümkün olduğunu iddia etmektedir. Ohannes Paşa'nın Mekteb-i Mülkiye beşinci sınıf öğrencileri için hazırlamış olduğu “*Usul-i İdare*” başlığını taşıyan ders notu dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm kitaba giriş mahiyetindedir ve “*İdarenin Kökeni ve Gereği*” başlığını taşımaktadır, ikinci bölümde Osmanlı Devleti'nin idari sistemi ele alınmaktadır. Ohannes Paşa ders notlarının üçüncü bölümünde şirketleri konu etmekte, son bölümde ise, “*Kamu Gücünün Bölünüşü*” başlığına yer vermektedir. Bu bölümde öncelikle kamu gücü ve güçler ayrılığı kavramlarının ne olduğu anlatılmakta, sonrasında ise, yürütmenin yargı ve yasama erkleriyle ilişkisi açıklanmakta ve adem-i merkeziyet, merkeziyet ve tevsî-i mezuniyet kavramlarına yer verilmektedir. Ohannes Paşa, beşinci sınıf öğrencileri için hazırlamış olduğu ders notunun hemen her başlığında Fransa ve İngiltere'den örnekler vermektedir. Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye yedinci sınıflar için de “*Usul-i İdare*” başlığını taşıyan ders notu hazırlamıştır. Bu ders notu iki bölümden ve yetmiş sekiz sayfadan oluşmakta olup, Mekteb-i Mülkiye beşinci sınıflar için hazırlanan ders notlarının devamı mahiyetindedir. Ohannes Paşa, yedinci sınıflar için hazırlamış olduğu ders notunun ilk bölümünde, merkeziyet kavramını köken, içerik ve anlam bakımından ele almaktadır. Ardından farklı ülkelerde yaşanan adem-i merkeziyet ve merkeziyet

tartışmalarından bahsetmektedir. İkinci bölümde devlet memurlarının; memurluğa alınması, memurluk koşulları, memurlar hukuku, memurlukta yükselme, memurların sorumlulukları ve hükümete karşı görevleri, memurların yargılanması, memurların emekli olması, vatandaşlık, liyakatın sağlanması ve istihdam koşulları konularına yer verilmektedir (Ertürk Keskin, 2008: 5-6-7).

Ohannes Paşa, Osmanlı Devletinde estetik, yönetim ve iktisat üzerine eserler vermiş devlet adamı ve aydındır. Ohannes Paşa ile birlikte modern iktisat düşüncesinin Osmanlı toplumuna yerleşmesinde Mikayel Portukalyan Paşa etkili olmuştur. Portukal Paşa iktisatçı ve devlet adamı kimliğiyle tanınmakta olup, Paris'te Ermeni cemaatinin Murad-Rafaelyan Koleji'nden mezun olmuştur, eğitimi tamamlandıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Portukal Paşa; Tercüme Odası'nda tercümanlık, Galata Gümrük müdürlüğü, Meclis-i Rüşamat azalığı, Ziraat Bankası genel müdürlüğü, Hazine-i Hassa Nazırlığı gibi çok sayıda devlet hizmetini yerine getirmiştir (Ayverdi, 2007: 17; Tunç, 2017: 147). Ayrıca Mekteb-i Mülkiye'de maliye dersleri vermiş ve Maliye öğrencileri için teori ağırlıklı olan ve çeviri metinlerden oluşan "*İlm-i Usûl-i Mâliyye*" başlığında ders notları yayımlamıştır (Toprak, 2008: XIV- XVI)²⁶.

Fransız etkisini Osmanlı Devletine aktarmada rol oynayan Ermeni aydınlardan bir diğeri Sahak Abro dur. Abro, Fransız ve Ermeni okullarında eğitim almıştır. 1849 yılında Bâbîâli Tercüme Odası'nda işe başlamıştır. Abro Ermenice ve Türkçenin dışında Fransızca, İtalyanca, Rumca ve İngilizce bilmektedir. Onun yabancı dil bilgisinin kaynağı ailesinden gelmektedir. Çünkü ailesinden pek çok kişi Osmanlı'da tercümanlık yapmıştır. Abro, tercüme odasında çalıştığı dönemde Hariciye Nazırlığı'na gelen Fransızca ve İngilizce evrakları Türkçeye tercüme etmiştir. 1851 yılının Nisan ayından itibaren, Takvim-i Vekâyi'yi Fransızcaya tercüme etmeye başlamıştır. 1857 yılında

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz:

https://www.academia.edu/22788804/Bir_Finansal_Tarih_Klasi%C4%9Fi_Hasan_Ferid_ve_Nakid_ve_%C4%B0tib%C3%A2r_%C4%B1_Mal%C3%AE (e.t. 15.10.2023)

Abro, Hariciye Nazırlığı Tahrirat-ı Ecnebiye Odası Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1860 yılında Suriye ve Lübnan'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında çıkan olayları soruşturmak için bölgeye giden Fuat Paşa'nın yanında olanlardan biri de Abro dur. Abro, Avrupa Komisyonu'nda komisyon azası olarak Osmanlı Devletini temsil etmiştir (Balcı, 2009: 106-114; Küçükler, 2016: 147).

Abro, bürokratik kariyerinin ve diplomatik tercüme işlerinin dışında 1850'li yılların başından itibaren kitap çevirileri de yapmaya başlamıştır, bu çeviriler arasında "*Avrupa'da Meşhûr Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risâle*" isimli kitap ilk sırada gelmektedir. Kitap, 1854 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın isteği üzerine tercüme edilmiştir. Abro, kitabı dört cilt olacak biçimde planlamıştır. Fakat yalnızca tek cilt olarak yayımlamıştır. Bu kitapta dönemin önde gelen devlet adamları olan; Prens Metternich, Talleyrand, Lord Palmerstone, Robert Nesselrode ve Lord Wellington'un biyografilerine ve Avrupa'da yaşanan önemli olaylara yer verilmektedir. Meclis-i Maarif-i Umumiye, bu tercüme eserin Osmanlı devlet adamları ve bürokratları için oldukça yararlı olacağını düşünerek, Takvimhane-i Âmireye'de basılmasına karar vermiştir (Deveci Bozkuş, 2021: 18-19-20). Bu tercüme eserde ilk kez yabancı kökenli diplomatik ve siyasal içerikli çok sayıda kelime kullanılmıştır. Örneğin; federe, konfederasyon, parlamento, konstitüsyonel, kongre vb bunlar arasında sayılabilir (Arıkan, 1999: 1412-1413).

Osmanlı Devletinde ilk iktisat kitabını Sahak Abro tercüme etmiştir. Abro, Jean Baptiste Say tarafından kaleme alınan, "*Catecheisme d'Economie Politique*" isimli eseri "*İlm-i Tedbir-i Menzil*" başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kitabın en önemli özelliği, Osmanlı Devletine modern ekonomi teorilerini tanıtan ilk kitap olmasıdır (Balcı, 2009: 109-110).

Sahak Abro, tarihçi Monsieur Souvanie'nin Hz.Adem döneminden Roma Devlet'inin kuruluşuna kadar olan dönemde yaşanan toplumsal ve siyasal olayları anlattığı kitabını "*Tarih-i Umumi*" başlığıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Abro, kitabın giriş kısmında tarih biliminin niçin önemli olduğundan bahsetmiştir (Kayaoglu, 2019: 5)²⁷.

Sahak Abro, Ségur'un "*Pensées Politiques*" başlıklı kitabını "*Kişver-i Derûn*" başlığı altında Türkçeye tercüme etmiştir, eserin siyasetname mahiyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Kişver, memleket ya da ülke manasına, derûn ise, kalp ve iç anlamına gelmektedir. Kişver-i Derûnu içimizdeki ya da kalbimizdeki ülke biçiminde Türkçeleştirmek mümkündür.

Ségur eserinde, insan bedeni ile devletin işleyiş şeklini birbirine benzetmektedir. İnsan bedeni bir ülke olarak ele alınmakta, o ülkede hükümet yetkisine sahip aklın özellikleri, yöneticilerin vasıfları, aklın yani hükümetin hangi kişilere danışarak karar verdiği, denetimi ve asayişini sağlayan kişiler ve bunların her biri ahlaki bir kavramı temsil etmektedir. Bu ahlaki kavramlar eserde kişileştirilerek konuşutulmaktadır. Eserde yönetim, cumhuriyet, hükümet, iktidar kavramlarına önemli ölçüde yer verilmektedir. Ayrıca meclisin ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır. Ségur, meclisin hükümdarı dengelediğinden ve denetlediğinden ayrıca hükümdarı nefsanî isteklerden alıkoyduğundan söz etmektedir. Ségur, şayet hükümdarı dengeleyen ve denetleyen bir unsur olmazsa, hükümdarın nefsanî arzularına uyacağına ve bu durumda devlette düzensizlik ve karmaşaya yol açacağından bahsetmektedir. Kitap II. Abdülhamit döneminde sakıncalı görülmüştür çünkü o dönem meşrutiyetin ayak seslerinin duyulmaya başladığı ve özellikle aydınların meşrutî fikirleri daha fazla dile getirdiği dönemdir. II. Abdülhamit döneminde *Kişver-i Derûn* imha edilmiştir çünkü kitabın

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.altayli.net/wp-content/uploads/2019/12/OSMANLI-VE-CUMHUR%20BOYET-D%20NEM%20B0-TERC%20CME-M%20CESESELER%20B0.pdf> (e.t. 15.10.2023)

meşrutî yönetimi isteyenlere fikrî bir dayanak olmasından ve Osmanlı toplumuna yeni siyasî fikirler aşılmasından korkulmuştur (Ségur, 2018: 28-103).

Fransız etkisini Osmanlı Devletine aktarmada rol oynayan Ermeni aydınlardan bir diğeri Krikor Ağaton Efendi'dir. Pamukciyan'a göre Krikor Ağaton Efendi, Osmanlı Devleti'nin en seçkin bilim ve kültür adamlarından biridir, ilk eğitimini Hasköy'de bulunan Nersesyan Okulu'nda aldıktan sonra, 1840 yılında Mıgırdiç Amira Cezarlıyan tarafından ziraat eğitimi almak üzere Paris'e gönderilmiştir. 1843 yılında Grignon Yüksek Ziraat Okulu'na girmiştir ve bu okuldan çok başarılı bir dereceyle mezun olmuştur. Bu başarısı sebebiyle, Osmanlı elçisi onu Fransız Kralı Louis Philippe ile tanıştırmıştır. Krikor Ağaton Efendi, eğitimini tamamladıktan sonra başta Fransa'daki çiftlikler olmak üzere çok sayıda Avrupa ülkesinin çiftliklerini ziyaret etmiş ve ziraat alanında pratik bilgisini artırmıştır. Krikor Ağaton Efendi, 1847 yılında İstanbul'a dönmüştür, aynı yıl Halkalı'da bulunan Ziraat Okulu'nun kurulma sürecinde önemli rol oynamış ve bu okulda başöğretmen olarak çalışmıştır. Halkalı'daki Ziraat Okulu, bir süre Ticaret Nazırlığı'na bağlı olarak faaliyette bulunmuştur. Krikor Ağaton Efendi, Ziraat Okulu'na ve Osmanlı Devletindeki ziraat çalışmalarına katkı sağlamak için öncelikle Kevork İstimaracıyan ile beraber ipekböcekçiliği konusunda bir kitap yayımlamıştır. Sonrasında ise Krikor Ağaton Efendi ziraat konusunda Fransızca ders kitabı hazırlayarak, bu ders kitabı ile alandaki boşluğu kapatmaya çalışmış, halkın ekonomik düzeyini yükseltmek, Ermeni ve Türk öğrencilerin tarım eğitimlerini teşvik etmek için Ziraat Derneği'ni kurmuştur. 1849 yılında Ziraat Okulu'ndan istifa ederek, Mıgırdiç Amira Cezarlıyan'ın hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Krikor Ağaton Efendi, 1852 yılından itibaren de yayıncılık faaliyetleriyle uğraşmaya başlamıştır. İstanbul'da "*Journal de Constantinople*" isimli gazetede ziraat konularında makaleler yayımlamıştır (Pamukciyan, 2003: 8-9; Akpınar, 2013: 335).

Krikor Ağaton Efendi, Fransa'da almış olduğu ziraat eğitimi ve diğer Avrupa lkelerinde yapmış olduğu incelemeler sayesinde, ziraat ve toprak işleme konusunda yeni tekniklerin Osmanlı Devletine yayılmasında etkili olmuştur (Astoyan, 2012)²⁸.

Krikor Ağaton Efendi, Bâbîâli yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuş ve bu ilişkiler sayesinde bürokraside çalışmaya başlamıştır. Bürokrasi alanında ilk resmi görevi, Ticaret Meclisi azalığı olmuştur, bu görevine ilave olarak bir yıl sonra Meclis-i Maâbir'e ye olarak seçilmiştir, meclis yeliği sürerken de başka komisyonlarda geçici görevlerde bulunmuştur. 1862 yılının Temmuz ayında Tediye-i Kavaim İdaresi Komisyonu'nun yeliğine atanmıştır. Krikor Ağaton Efendi başlangıçta bürokraside maliye alanında görevlendirilmiştir. 1864 yılında Posta ve Telgraf müdürü olarak atanmıştır. Bu göreve atanmasında onun ileri düzeyde Fransızca bilmesi etkili olmuştur. 1865 yılının Nisan ayında Fransa'nın düzenlediği telgraf kongresine katılmış, kongredeki özenli çalışmaları ve gayretleri sayesinde, Osmanlı Devleti'nin "*Uluslararası Telgraf Birliği'ne*" ye olması sağlamıştır. Onun bu alışmaları, Babîâli yönetimi tarafından takdir edilmiş ve Krikor Ağaton Efendi vekâleten Posta Nazırlığı'na atanmıştır. 1867 yılında Paris'te Uluslararası Telgraf Kongresi düzenlenmiştir. Bu kongreye yine Osmanlı Devleti adına Krikor Ağaton Efendi gönderilmiştir. Paris'te Krikor Ağaton Efendi telgraf hizmetleriyle ilgili görüşmeler yapmış ve Osmanlı Devletinde posta ve telgraf hizmetlerinin iyileşmesi için önemli çalışmalar yapmıştır. Buradaki alışmaları sayesinde, Fransa Kralı III. Napoleon ona "*Legion d'Honneur Nişanı*" verirken, Osmanlı Devleti de kendisini "*Bayındırlık Nazırı*" olarak atamıştır. Bu atama gayrimüslim tebaa açısından çok önemlidir çünkü Krikor Ağaton Efendi, gayrimüslimler arasında nazır olarak tayin edilen ilk brokrattır (Akpınar, 2019: 295-296-297).

²⁸ Ayrıntılı bilgi bkz: <https://akunq.net/tr/?p=15297> (e.t. 17.10.2023).

Fransa'nın etkisinde kalan ve bu etkiyi Osmanlı Devletine ve toplumuna yansıtan Ermeni aydınlarından bir diğeri de Krikor Zohrab dır. Zohrab ilk ve orta eğitimini İstanbul'da Katolik-Ermeni Okulu'nda almış, 1876 yılında Mekteb-i Sultani bünyesindeki inşaat mühendisliği enstitüsüne kaydolmuş ve bu bölümü birincilikle bitirerek, mühendis diploması almıştır. Bir müddet Bayındırlık Nazırlığında çalışmıştır, 1881 yılında Mekteb-i Hukuk'a girmiş ve burada üç yıl eğitim almıştır ancak diplomasını almadan Mekteb-i Hukuk'u terk etmiştir. Zohrab; yazar, gazeteci ve politikacıdır, Fransız kültürü, dili ve edebiyatından etkilenen bir Ermeni aydınıdır (Zohrab, 2017: 7-15).

Zohrab'ın eserlerinde Alphonse Daudet, Guy de Maupassant ve Émile Zola'nın etkisi bulunmaktadır (İzrail, 2013: 28). Zohrab, Fransız Devriminden etkilenmiştir. Osmanlı Devletinde liberal kurumların kurulması ve liberal yasaların çıkarılması için çalışmıştır. Aldığı eğitimler ve ileri düzeyde Fransızca bilmesi sayesinde, Fransa'daki ve diğer Avrupa ülkelerindeki gelişmeleri kolay şekilde takip etmiştir. Siyasal katılım, düşünce özgürlüğü, kadın hakları ve basın özgürlüğü konularına son derece önem vermiştir. Zohrab, Jön Türk Devrimini sonuna kadar desteklemiştir. Zohrab kendisini Ermeniler için barış ve huzur getirmeye adanmıştır. Ayrıca Osmanlı toplumuna daha fazla özgürlük, refah ve ilerleme getirmek için mücadele etmiştir (Koptaş, 2005: 140).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine ve Ermeni toplumunun aydınlanmasına katkı sağlayan çok sayıda Ermeni aydın vardır. Bu Ermeni aydınların neredeyse tamamı ileri düzeyde Fransızca bilmektedir. Onların ileri düzeyde Fransızca bilmesinde ailelerinin ve eğitim için Fransa'ya gönderilmesinin etkili olduğunu söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yurtdışına eğitim amacıyla öğrenci gönderme uygulamasından gayrimüslim tebaa arasından en fazla Ermenilerin yararlandığını söylemek mümkündür. Bu Ermeni öğrenciler başta Paris olmak üzere çeşitli Avrupa başkentlerinde çeşitli alanlarda eğitim almıştır, bu öğrenciler yurda döndükten sonra,

batıdaki özellikle de Fransa'daki kültürel ve siyasi gelişmeleri bir bütün halinde topluma aktarmada rol oynamıştır. Ayrıca hukuk, tıp, ziraat, iktisat, eğitim, edebiyat vb gibi çeşitli alanlardaki son gelişmeleri ve yenilikleri Osmanlı Devletine tanıtmışlardır. Ancak yalnızca yurtdışına gönderilen öğrenciler, Fransız etkisinin Osmanlı Devleti ve toplumuna aktarılmasında rol oynamamıştır, bu süreçte Bâbîâli Tercüme Odası'nda çalışan Ermeni tercümanlar da önemli rol oynamıştır. Ermeni tercümanlar, diplomatik çevirinin yanı sıra çok sayıda Fransız düşünür ve bilim insanının eserinin Türkçeye kazandırılmasını sağlamıştır. Ayrıca gerek yurtdışında eğitim gören çok sayıda Ermeni genci gerekse tercüme odasında çalışan Ermeni gençlerin bir kısmı Osmanlı Devletindeki okullarda farklı alanlarda dersler vermiş ve Osmanlı aydınınının yetişmesine katkı sağlamıştır.

3.1.2. Etkinin Yahudi Aydınlar Aracılığıyla Yayılımı

Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Yahudiler, nüfusun yalnızca küçük bir kesimini oluşturmaktadır. Yahudilerin, Osmanlı Devleti toprakları içerisindeki diğer Gayrimüslim gruplarından farklı olarak, 19.YY'nin ikinci yarısına kadar Fransa'nın etkisinde kalmadığını söylemek mümkündür.

Yahudiler özellikle 17.YY'nin ilk çeyreğine kadar, Osmanlı topraklarında siyasi, sosyal ve ekonomik hayatta etkinlik göstermiştir. 16.YY'de çok sayıda Yahudi hekim, Osmanlı sarayında hizmet etmiştir, bu dönemde Bâbîâli, tercüman olarak Yahudilerden yararlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Yahudilerden faydalanmasında; onların Avrupa'yı çok iyi tanımaları, yabancı dillerinin ileri düzeyde olması ve Hristiyan Avrupa'da Yahudilerin sempatik görülmemesi etkili olmuştur. Ayrıca Yahudilerin, çocuklarını eğitim almaları için yurtdışına göndermeleri ve bu toplumun ticaretle uğraşmaları onların Avrupa ile sürekli temas kurmasına ve Avrupa'daki bilimsel ve teknik gelişmeleri öğrenmelerine, yeni fikirler elde etmelerine sebep olmuştur. Ancak

17.YY'nin ilk çeyreğinden itibaren Yahudiler, Osmanlı Devleti içerisindeki ağırlıklarını kaybetmeye başlamıştır çünkü o dönemde Avrupa'da Yahudi karşıtlığı artmaya başlamıştır. Avrupa'da Yahudi karşıtlığının artmaya başlamasıyla birlikte ilk olarak, Yahudilerin Avrupa'da eğitim alma olanakları sınırlanmış ve Yahudilerin Avrupa üniversiteleriyle olan bağlarının kopma noktasına gelmiştir. İkinci olarak ise, Yahudilerin Avrupa ile ticari bağları kopmaya başlamıştır. Tüm bu sebepler, Yahudilerin gerek bilimsel ve kültürel gerekse de ticari olarak gerilmesine yol açmış ve Osmanlı Devleti içerisindeki ağırlıklarını kaybetmelerine sebep olmuştur, onlardan kalan boşluğu önce Rumlar ardından ise, Ermeniler doldurmaya başlamıştır (Baer, 1999/2000: 203-207; Lewis, 1984: 143-144).

Yahudiler arasında ekonomik, siyasi, kültürel gerileme o kadar yoğun olmuştur ki Fransız devriminin ortaya koyduğu fikirler 19.YY'nin başlarında Yahudiler arasında neredeyse hiçbir etki yaratmamıştır. Ancak 19.YY'nin özellikle ikinci yarısından itibaren, Yahudiler ekonomik açıdan ilerlemeye ve Osmanlı Devleti içerisindeki konumlarını yükseltmeye başlamıştır. Fakat Yahudiler, 15. YY'de olduğu gibi gerek ekonomik gerekse toplumsal olarak diğer azınlık gruplardan daha üstün bir konuma sahip olamamıştır (Avcı, 2000: 131).

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler, 1860'lı yıllardan itibaren, Fransa'nın etkisi altına girmeye ve düşünsel olarak yenileşmeye başlamıştır, bu düşünsel dönüşümde "*Alliance Israélite Universelle*" in etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Alliance Israélite Universelle'in kurulmasında iki olayın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu olaylardan ilki Şam olayı ve Rodos olayıdır. İkincisi ise, Mortara olayıdır. 1840 tarihli Şam olayları, Şam'da Père Thomas isimindeki Kapuçin rahibin ölmesiyle başlamıştır. Şam'da yaşayan Hristiyan Araplar, Yahudileri rahibi öldürmekle suçlamıştır, bu yüzden Şam valisi, Père Thomas'ı öldürmekle suçlanan

Yahudileri zaman kaybetmeden hapse attırıştır. Ayrıca bu Yahudileri suçlu kabul etmeleri için işkenceden geçirmiştir. Bunun üzerine Şam'da yaşayan Yahudiler öncelikle İstanbul Yahudi Cemaatinden yardım istemiştir. İstanbul Yahudi Cemaati de vakit kaybetmeksizin, Avrupa'da yaşayan Yahudilerden yardım istemiş ve olaya müdahale etmeleri için talepte bulunmuştur. Avrupa'daki Yahudi Cemaatleri, olayla ilgilenmiştir. Fakat Fransa'daki "*L'Univers Religieux*", "*La Quotidienne*" ve "*La France*" gibi aşırı dindar gazeteler, Şam'da yaşanan olaylarda Yahudileri suçlu göstererek, onlar aleyhine propaganda yapmaya başlamıştır. Ardından Şam'dakine benzer bir iftara olayı, Rodos Adası'nda meydana gelmiştir. Rodos olayında Yahudiler, vaftiz sırasında Hristiyan bir erkek çocuğunu öldürmekle suçlanmıştır. Gerek Şam gerekse Rodos'taki iftara olayları Avrupa'da yaşayan Yahudiler için de tehlike oluşturmaya başlamıştır. Fransa Yahudileri Merkez İdare Meclisi ve İngiliz Yahudileri Temsil Heyeti, Hristiyan toplumuna suçlamaların asılsız olduğunu göstermek ve Şam'daki Yahudileri kurtarmak amacıyla işbirliği yapmıştır. İngiliz Yahudileri Temsil Heyeti adına Dr.Loewe, Fransa Yahudileri Merkez İdare Meclisi adına da Adolphe Crémieux ve ünlü oryantalist Saloman Munk'tan oluşan heyet Şam'a girmiş ve mahkumların serbest bırakılmasını sağlamıştır. Bu heyet Şam'daki görevlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Şam'daki kan iftirasının asılsız olduğuna yönelik Osmanlı Sultan'ından ferman almıştır. Alliance Israélite Universelle'in kurulmasında Mortara olayı da etkili olmuştur. Olay 1858 yılında, Bologna'da Yahudi Edgar Mortara adındaki çocuğun ailesinin haberi olmadan, ailenin hizmetinde çalışan Hristiyan uşağın bebeği gizli şekilde vaftiz ettirmesiyle başlamıştır. Ailenin hizmetinde çalışan uşak, çocuk yedi yaşına geldiğinde, çocuğu vaftiz ettirdiğini kilise yetkililerine anlatmıştır. Bunun üzerine Edgar, Hristiyan olarak yetiştirilmek üzere, kilise yetkilileri tarafından alınıp götürülmüştür. Bu olay üzerine Avrupa'da yaşayan Yahudiler harekete

geçmiştir ancak herhangi bir sonuç elde edememiştir. Edgar Mortara kilisede kalmak zorunda kalmış ve orada rahip olarak yetişmiştir (Rodrigue, 1997: 1-3-34).

Edgar Mortara olayı, Avrupa'daki Yahudi Cemaatlerine geleneksel yöntemin hiçbir işe yaramadığını, tüm dünyadaki Yahudileri korumak amacıyla bir örgütün kurulması düşüncesini beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine 1860 yılında Isidore Cahan, Narcisse Leven, Charles Netter ve Eugene Manuel gibi varlıklı Yahudi işadamları ve yazar Simon Bloch liderliğinde Fransa'da "*Alliance Israélite Universelle*" kurulmuştur (Shaw, 1991: 163).

Alliance Israélite Universelle'in kurucu üyeleri, Yahudi camiası için çeşitli dillerde manifesto yayımlamıştır, bu manifestoda üç kavram üzerinde durulmuştur. Bu kavramlardan ilki, dayanışmadır. Manifesto, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Yahudilere dayanışma çağrısında bulunmuştur. İkinci kavram özgürleşmedir. Manifestoda özgürleşme, 1789 Fransız devriminin ortaya çıkarmış olduğu fikirler temel alınarak, savunulmaktadır. Üçüncü kavram yenileşmedir. Öncelikle, Yahudilerin yıllarca baskıya uğradığı ve acı çektiği vurgulanmakta, ardından Yahudilerin haysiyetlerini yeniden kazanmaları için ıslah etmek, birbirlerini ayağa kaldırmak ve aydınlatmak zorunda olduklarına yer verilmektedir. Tüm Yahudilerin bu çağrıya kulak vermesi ve Alliance Israélite Universelle'e üye olması istenmektedir (Rodrigue, 1991: 37).

Alliance Israélite Universelle'in kurucuları, Yahudilerin yenilenmesinin ve özgürleşmesinin en iyi şekilde eğitim yoluyla başarılacağını düşünmüştür. Bunun için Yahudilerin yaşadığı topraklarda okullar açarak, Yahudilerin eğitim almasını teşvik etmiştir. Örneğin bu doğrultuda Osmanlı Devleti topraklarında ve Mağrip'te yüz seksen üç okul açılmış ve tüm öğretim, Fransızca olarak yürütülmüştür (Stein, 2000: 12).

Alliance Israélite Universelle kuruluşundan kısa süre sonra, neredeyse bütün Akdeniz havzasını kapsayan okul ağı kurmuş ve bu okullar Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin batılılaşmasında en güçlü rolü oynamıştır. Osmanlı Devletinde ilk Alliance Okulu Edirne’de 1867 yılında kurulmuştur. Onu 1870’li yıllarda İzmir ve İstanbul’da kurulan erkek ve kız okulları takip etmiştir (Rodrigue, 1986: 19).

Alliance Israélite Universelle okullaşmaya ve yenileşmeye hayli önem vermiştir. Bu kapsamda öğretmenlere ve onların eğitimlerine de özen göstermiş, 1867 yılında öğretmen yetiştirmek için Paris’te “*L’École Normale Israélite Orientale*” adında bir okul açmıştır (Görmüş, 2020: 259).

Alliance Israélite Universelle’in ana karar alma organı, Paris’te bulunan ve Fransız Yahudilerinin hâkim olduğu Merkez Komitesi dir. Bu komite okulların açılıp açılmayacağına, okullara hangi öğretmenlerin gönderileceğine, okulların müfredat programında nelere yer verileceğine karar vermekte ve düzenli aralıklarla öğretmenleri denetlemektedir (Sciarcon, 2017: XVIII).

Alliance Okullarının öğretim dili Fransızcadır. Okullarda tarih, coğrafya, aritmetik, fen bilimleri, İbranice, din bilgisi ve yabancı dil dersleri öğretilmekte ve özellikle kız öğrenciler için eliş dersleri bulunmaktadır (Rodrigue, 1993: 26).

Alliance Okullarının, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler üzerinde Fransız etkisinin yayılmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Osmanlı toprakları içerisindeki Alliance Okullarından başarıyla mezun olan kız öğrenciler Paris’e gönderilmekte ve bu öğrenciler dört yıl boyunca Paris’te eğitim almaktadır. Bu eğitim sırasında öğrenciler hem Alliance Israélite Universelle’in benimsediği ilkeler doğrultusunda yetiştirilmekte hem de öğrencilere Fransız dili ve kültürü benimsetilmektedir. Paris’te eğitimini tamamlayan kız öğrenciler, Osmanlı toprakları içerisindeki Alliance Okullarından birine öğretmen olarak atanmakta ve diğer Yahudi

öğrencileri yetiştirmeye başlamaktadır. Ayrıca okulun eğitim dilinin Fransızca olması, Osmanlı topraklarında Yahudi seçkin bir zümrenin oluşmasına yol açmaktadır, üst sınıfa mensup bazı Yahudi aileler evlerinde anadillerini konuşmayı bırakarak, Fransızca konuşmaya başlamaktadır (Görmüş, 2020: 260).

Yahudiler üzerinde Fransız etkisinin oluşmasında, dergi ve gazeteler de rol oynamıştır çünkü Gazete ve dergiler Yahudilerin siyasi kültürünün şekillenmesinde etkili olmuş ve gazeteler sayesinde batılı fikirler, Yahudi toplumu arasında yayılmaya başlamıştır. Ancak Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Yahudiler, Fransızca bilmemekte ve günlük yaşamlarında kendi yerel dillerini kullanmaktadır. İstanbul, Selanik ve İzmir’de kurulan basın evleri sayesinde, Fransız klasiklerinin pek çoğu Yahudi diline çevrilerek çoğaltılmıştır. Bu dönemde hem Fransızca gazeteler basılmıştır²⁹ hem de Yahudilerin gerek Avrupa’daki gerekse Osmanlı topraklarında yaşanan tüm gelişmelerden haberdar olmalarını sağlamak için Yahudilerin kendi dillerinde gazeteler çıkarılmıştır (Rodrigue, 1986: 19-20).

Yahudi aydın sınıfın, Fransız etkisinin Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi tebaa üzerinde yayılmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Onların ayrıca Osmanlı Devleti ve toplumu içerisinde de Fransız etkisinin yayılmasında kısmen etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile birlikte eşitlik ilkesine ilişkin olarak bazı uygulamaları hayata geçirmiştir. Örneğin, mahkemelerde Gayrimüslimlerin ve Müslümanların tanıklıkları eşit sayılmaya başlamıştır. Ancak eşitlik ilkesine rağmen, devlet hizmetleri için sınırlı sayıda Gayrimüslim istihdam edilmiştir. Islahat Fermanının ardından ise, devlet hizmetleri için Gayrimüslim kişilerin istihdamı artmıştır fakat Yahudiler bu istihdamdan yeteri kadar faydalanamamıştır. Osmanlı Devletinde Yahudi

²⁹ İstanbul’da 1908 yılında ilk Fransızca Yahudi gazetesi L’Aurore yayın hayatına başlamıştır. Bu gazetenin kurulmasından sonra Le Journal d’Orient isimli gazete yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazete 1960’lara kadar varlığını sürdürmüştür.

istihdamı, II. Abdülhamit dönemiyle birlikte artış göstermiştir, Yahudi istihdamının artmasında onların modern eğitim olanaklarına sahip olmaya başlaması etkili olmuştur. 19.YY'nin ikinci yarısına kadar, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin büyük çoğunluğu modern eğitim olanaklarına sahip olmamıştır. Yahudiler, Alliance Israélite Universelle ile birlikte batı tarzında modern eğitim alabilecekleri okullara sahip olmuştur. Yahudiler, eşitlik anlayışı temelinde kurulan karma okullarla birlikte de modern eğitim alma fırsatını elde etmiştir (Kılıç, 2012: 130-140).

Babıâli'nin devlete hizmet etmek üzere istihdam ettiği Yahudilerin çoğu Alliance Israélite Universelle'in açmış olduğu okullardan mezun olan kimselerdir. Bunlar; sağlık, haberleşme, hukuk, emniyet, maliye, hariciye ve eğitim alanlarında görev almıştır (Özger, 2011: 386-396). Her birinin ortak özelliği iyi düzeyde Fransızca konuşabilmesidir.

Alliance Israélite Universelle ile birlikte Yahudilerin aydınlanması, Osmanlı Devletine de etki etmiştir. Bu aydınlanma ile birlikte Yahudi cemaati, İttihat ve Terakki hareketine destek vermiştir, bu süreçte Haham Haim Nahum önemli rol oynamıştır (Çoban, 2009: 106-110).

Haim Nahum, 1893 ve 1897 yılları arasında Paris'te haham okulunda okumuştur, bu okulu Batı Yahudileri kurmuştur ve okul Yahudi köktenciliğine karşı çıkmaktadır. Okulun amacı, ilerici ve yenilikçi hahamlar yetiştirmek için hem dini hem de dünyevi eğitim vermektir. Haim Nahum, geri döndüğünde doğduğu topraklarda hahamlık yapma şartıyla burslu olarak okumuştur. Haim Nahum, Paris'te eğitim aldığı zamanlarda Fransız Hahambaşı Zadok Kahn'a hayranlık duymuştur. Fransız usulüne uygun olarak, Yahudi halkının aydınlanması için çalışmış ayrıca Paris'teyken sürgündeki Jön Türklerle sürekli iletişim içerisinde olmuştur ve bu sayede çok sayıda dost kazanmıştır. İstanbul'a döndükten sonra da Jön Türkler ile temas içerisinde olmaya

devam etmiştir. Haim Nahum'un kurmuş olduğu dostluklar, onun 1909 yılında Yahudilerin hahambaşısı olarak atanmasında etkili olmuştur. Haim Nahum, 1908 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemiştir, onun destekleri sayesinde, Yahudi cemaatinin oyları İttihat ve Terakki'ye gitmiş ve bütün Yahudi mebuslar İttihat ve Terakki içerisinde çıkmıştır (Benbassa, 1998: 21-46).

Fransız etkisinin, bir bütün halinde Osmanlı Devleti ve toplumuna yayılmasını sağlayan etki kanallarından biri Gayrimüslim aydınlardır. Gayrimüslim aydınlar arasında Fransız etkisinin en yoğun görüldüğü grubun Ermeni aydınlar olduğu söylenebilir. Ermeni aydınlar, Fransız etkisini hem kendi toplumlarına hem de Osmanlı toplumuna yaymada önemli rol oynamıştır. Yahudi aydınlar ise, Fransız etkisinin çoğunlukla kendi toplumlarına yayılmasında etkili olmuştur. Gayrimüslim aydınlar dışında, Fransız etkisinin bir bütün halinde Osmanlı Devleti ve toplumuna yayılmasında rol oynayan etki kanalı, Osmanlı ileri gelenleridir.

3.2. Osmanlı İleri Gelenleri

Fransa'nın Osmanlı ileri gelenleri üzerinde düşünsel, felsefi ve kültürel açılarından önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Bu etkinin oluşmasında; elçilikler, Osmanlı ileri gelenlerinin yetişme dönemlerinde eğitim için Fransa'ya gönderilmeleri, Fransa'dan getirilen uzmanlardan eğitim almaları, Fransız müfredatına uygun şekilde düzenlenmiş Osmanlı okullarında eğitim görmeleri, Tercüme Odasında görev almaları gibi çok sayıda faktörün rol oynadığını söylemek mümkündür. Osmanlı ileri gelenlerinin de bu etkinin sonucu olarak, Osmanlı Devletinde neredeyse her alanda reform yapılmasına ve toplumsal dönüşüm sürecine zemin hazırladığı söylenebilir. Osmanlı ileri gelenleri de Osmanlı devlet adamları ve aydınları biçiminde kategorize edilebilir.

3.2.1. Osmanlı Devlet Adamları

Osmanlı devlet adamları içerisinde Fransa'nın etkisinin görülebileceği ilk grup Tanzimat dönemi devlet adamlarıdır. Tanzimat döneminin en önemli devlet adamları; Mustafa Reşit Paşa, Mehmet Emin Ali Paşa ve Keçecizade Fuad Paşa dır. Bu üç devlet adamının, Osmanlı Devletinde çeşitli reformların yapılmasında ve Fransız etkisinin yayılmasında etkili olduğu söylenebilir ancak Mustafa Reşit Paşa'nın daha çok İngiliz yanlısı politikaları benimserken, Ali ve Fuad Paşaların Fransız yanlısı politikaları benimsediğini söylemek mümkündür.

Mustafa Reşit Paşa üzerinde Fransız etkisinin oluşmasında Paris elçisi olarak atanmasının etkili olduğunu söylenebilir. Paris elçiliği döneminde Fransızca öğrendiği ve dönemin önemli devlet adamları, tarihçileri, sanatçıları ve edebiyatçılarıyla tanışma ve dost olma fırsatını elde ettiğini söylemek mümkündür. Siyavuşgil, Mustafa Reşit Paşa'nın sadarete geçtiği dönemde Fransa'da tanıştığı aydınların görüşlerinden yararlanmayı ihmal etmediğini belirtmektedir. Örneğin; Mustafa Reşit Paşa sadarete geldiğinde içerisinde Barachin isimli Fransız Devrim yanlısının başını çektiği çok sayıda Fransız avukat, doktor, edebiyat ve fen ile ilgisi bulunan kişileri İstanbul'a davet etmiş ve bu kişileri ıslahat yapmaları için dolgun maaşlarla istihdam etmiştir. Fransa'dan gelen bu aydınlar çeşitli nezaretler için layihalar hazırlamıştır (Siyavuşgil, 1940: 751).

Mustafa Reşit Paşa, Paris'te elçilik yaptığı dönemde Fransız eğitim sistemi ve Académie Française den çok etkilenmiştir. Osmanlı Devletinde “*Académie Française*” tarzında bir kurum kurulmasını önermiştir. Nitekim Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle; halkın cehaletini kırmak, başka dillerden tercüme yapmak, dilde sadeleşme yolunu tercih ederek makaleler ve kitaplar yazmak, Avrupa ülkelerindeki bilimsel kurumlarla fikir alış verişi sağlamak amacıyla “*Encümen-i Daniş*” kurulmuştur. Bilim'e göre Encümen-i Daniş ile Académie Française gerek örgütlenme bakımından gerekse her iki

kurumunda da dilde sadeleşmeyi benimsemesi, halkın cehaletini önlemek gibi amaçlara sahip olması bakımından benzer nitelikler taşımaktadır (Bilim, 1995: 85-89-90).

Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Fermanının ilan edilmesinde ve Tanzimat döneminde pek çok alanda reform yapılmasında önemli rol oynamıştır. Karal, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat sürecinde etkili olmasında Paris ve Londra'da elçilik yapması, buralardaki önemli devlet adamlarıyla tanışması, Fransa ve İngiltere'nin hükümet şekillerini incelemesinin etkili olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Karal, Mustafa Reşit Paşa'nın elçilik yaptığı dönemde, Fransa'da 1830 İhtilali'nin yaşanması ve bu ihtilal neticesinde Fransa'nın meşrutiyet rejimine geçmesinin de Tanzimat Fermanı ve beraberindeki reformlar üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (Karal, 1999: 6). Ancak Karal'ın aksine, Mustafa Reşit Paşa'nın gerek Tanzimat Fermanı gerekse onu takip eden reformlarında Fransa'nın etkisinden ziyade, Prens Metternich ve Lord Canning'in etkisi olduğunu iddia eden yazarlar da bulunmaktadır (Ortaylı, 2018: 32-33; Ekinci, 2004: 60).

Fransız etkisinin yayılmasında etkili olan ve Tanzimat dönemine yön veren devlet adamlarından bir diğeri de Mehmet Emin Ali Paşa dır. Ali Paşa, Osmanlı Devletinde beş kez Sadrazamlık, sekiz kez Hariciye Nazırlığı, Divan-ı Hümayun Tercümanlığı ve Londra Büyükelçiliği gibi çok sayıda diplomatik ve bürokratik görevde çalışmış devlet adamıdır. Fransızca'yı Bâbîâli Tercüme Odası'nda Fransız tiyatro yazarı Victorien Sardou'nun oğlu Georges Sardou'dan öğrenmiş, yedi yıl Bâbîâli Tercüme Odası'nda görev yapmıştır. 1835 yılında I.Ferdinand'ın tahta çıkmasını tebrik etmek üzere ikinci başkâtip olarak Viyana'ya gönderilmiştir, burada kaldığı dönemde Fransızcasını daha da ilerletmiş ve diplomasinin inceliklerini öğrenmiştir. Viyana'dan İstanbul'a dönmeden önce, Fethi Paşa ile birlikte Rus ordusunun askeri manevralarını görmek üzere St. Petersburg'a gönderilmiştir, İstanbul'a döndükten sonra, Divan-ı Hümayun Tercümanı olarak atanmıştır. Mustafa Reşit Paşa 1838 yılında Londra'ya elçi

olarak atanmasıyla birlikte o da elçilik müsteşarı unvanıyla Londra'ya gitmiştir ancak Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla birlikte İstanbul'a dönmüş ve Divan-ı Hümayun Tercümanlığı görevine atanmıştır. Mehmet Emin Ali azim ve çalışmalarıyla Mustafa Reşit Paşa'nın takdirini kazanmış ve onun himayesi altına girmiştir. Bu sayede genç yaşta kısa süre içerisinde önemli mevkilere getirilmiştir. Örneğin, Mehmet Emin Ali, 1841 yılında Londra'ya büyükelçi olarak tayin edilmiş ve burada üç yıl çalışmıştır, 1846 yılında Mustafa Reşit Paşa sadrazam olduktan kısa süre sonra vezirlik rütbesini alarak paşa olmuştur. Mustafa Reşit Paşa'nın kısa süre sonra sadrazamlıktan azledilmiştir, buna paralel olarak Ali Paşa'da görevinden alınmıştır. Ancak aynı yıl içerisinde Mustafa Reşit Paşa yeniden sadrazam olarak atanmıştır. Onun sadrazam olarak atanmasının ardından Ali Paşa'da hariciye nazırı olarak atanmıştır (Öztuna, 1988: 7-30).

1852 yılında Ali Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın yerine sadrazam olmuştur. Ali Paşa sadrazam olduktan sonra hariciye nazırlığına Keçecizade Fuad'ı tayin ettirmiştir. Ancak Ali Paşa'nın sadrazamlık görevi kısa sürmüş aynı yıl içerisinde görevinden azledilmiş ve Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkanlığına getirilmiştir. Ali Paşa, Kırım Savaşı döneminde diplomasi konusunda iyi olması nedeniyle üçüncü kez hariciye nazırı olarak atanmıştır. Ali Paşa, Viyana'da toplanan "*Büyük Devletler Hariciye Nazırları*" konferansına delege olarak gönderilmiştir. Bâbıâli, Mustafa Reşit Paşa'nın istifa etmesi üzerine, Ali Paşa'yı Viyana'dayken ikinci kez sadrazam olarak atamıştır. Şubat 1856 yılında Viyana'da imzalanan protokolle barışın ana hatları kabul edilmiştir, Mart 1856 yılında Paris Barış Anlaşması imzalanmıştır fakat bu arada Islahat Fermanı yayımlanmıştır. Öztuna, Tanzimat Fermanı'nın Mustafa Reşit Paşa'nın, Islahat Fermanı'nın ise, Ali Paşa'nın eseri olduğunu iddia etmektedir. Islahat Fermanı sayesinde Gayrimüslimler önemli haklar elde etmiştir. Örneğin, Gayrimüslimlere devlet memuru olma hakkı tanınmıştır. Gayrimüslimler zorunlu askerliğe tabi kılınmıştır. Gayrimüslimler, Müslümanlar ile hukuki anlamda eşitliğe sahip olmuştur. Ancak

Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa'yı gerek Islahat Fermanı gerekse de devletin çıkarlarını koruyamadığı konusunda ağır şekilde eleştirmiştir. Ayrıca Kırım Savaşı'nı sona erdiren, 1856 tarihli Paris Anlaşması'nın ardından Besarabya sınırının belirlenmesi sırasında Fransa ve İngiltere arasında ihtilaf çıkmıştır. Bu anlaşmazlık sırasında Ali Paşa ve Fuad Paşa, Fransa'nın tarafında yer almıştır. İngiltere'nin baskıları sonucunda Ali Paşa görevinden azledilmiş ve yerine Mustafa Reşit Paşa sadrazam olarak atanmıştır. Ali Paşa görevinden azledilmesinin hemen ardından, Meclis-i Âli-i Tanzimat başkanlığına getirilmiştir. Ancak Fuad Paşa'nın Şam olaylarını kontrol altına alması için Şam'a gönderilmesi üzerine, Ali Paşa altıncı kez hariye nazırlığı görevine tayin edilmiştir. 1861 yılında Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra Ali Paşa, iki kez daha sadrazamlık ve hariciye nazırlığı görevlerine atanmıştır (Öztuna, 1988: 30-68; Beydilli, 1989: 425-426).

Ali Paşa, geçici düzenlemelerin ya da tedbirlerin devletin sorunlarını çözmeye yetmediğini bu nedenle köklü reformlar yapılması gerektiğini düşünmüştür, bu kapsamda idari, hukuki, insan hakları ve eğitim alanında reformlar yapmaya çalışmıştır. Ali Paşa'nın idari alanda yaptığı düzenleme, 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesidir. Bu nizamnameyle hem Maruniler ve Dürziler arasındaki silahlı çatışmalara son vermiştir. Hem de Gayrimüslimlerin eyalet meclislerinde temsilleri artırmış ve Lübnan'a Bâbriâli'ye bağlı bir vali atamıştır. Ali Paşa insan hakları ve eğitim konusuna da hayli önem vermiştir. İster Müslüman isterse Gayrimüslim olsun tüm insanların kişilik haklarına saygı duymak gerektiğine inanmıştır. Ona göre, herkes aynı imkânlara sahip olmalı, yetenekleri ve liyakatı ölçüsünde toplumda ilerleyebilmelidir. Ayrıca Gayrimüslimler de Müslümanlar ile aynı muameleyi görmeli ve onların gençleri de devlet kademelerinde istihdam edilmelidir (Andıç ve Andıç, 2000: 47-49).

Ali Paşa'ya göre, eğitim çok önemlidir ve tüm toplumsal sınıflara süratle yayılmalıdır, bu kapsamda yeni okullar açılmalı, eğitimin kalitesi yükseltilmeli, devlet

ulemanın tesirinden kurtarılmalı ve okullara yüksek kalitede öğretmenler getirilmelidir. Ali Paşa, Osmanlı eğitim reformunda aktif rol oynamış, 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumi de görev yapmaya başlamıştır. Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkanı olduğu dönemde Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Ali Paşa'nın amacı, Mekteb-i Mülkiye mezunlarını merkezi ve mahalli idarelerde görevlendirmek ve vilayet memurlarını yeniden eğitmektir. Ali Paşa, Mekteb-i Sultani'nin kuruluş aşamasında da rol oynamıştır. Fransız hükümetinden destek alarak, Fuad Paşa ile birlikte okulun eğitim planlarını hazırlamıştır, okul ortak bir çalışma sonucunda Fransız sistemine uygun hale getirilmiştir. Ali Paşa hukuki konularda önemli reformlar yapmaya çalışmıştır. Ceza ve ticaret kanunları ile karma mahkeme kurallarını, Fransız hukuk sistemine uygun olarak değiştirmiştir. Adli eşitsizlik konusunda yabancı devletler sık sık şikâyette bulunmuştur. Ali Paşa da bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmüştür, bu değişimi gerçekleştirmek üzere Ali Paşa'ya Fransa elçisi ve Adliye Nazırı Kabuli Paşa yardımcı olmuştur. Fransa elçisi Ali Paşa'ya Fransız medeni kanunu ile ilgili gerekli bilgileri vermiş ve Fransa'dan hukuk kitapları getirtmiştir. Ancak Cevdet Paşa, Fransız medeni kanunun kendi kültürlerine uygun olmadığını ve medeni kanunun İslam inancına uygun olması gerektiğini belirtmiş ve 1870 ve 1876 yılları arasında Mecelle'yi hazırlamıştır (Andıç ve Andıç, 2000: 49-52).

Ali Paşa'nın yaptığı en önemli reformlardan bir diğeri de Şûra-yı Devlet dir. Karal, Şûra-yı Devlet'in kurulmasında üç faktörün etkili olduğunu iddia etmektedir. Bunlar; Fransız etkisi, Genç Osmanlıların faaliyetleri ve Ali Paşa'nın Girit memuriyeti sırasında edindiği izlenimlerdir. 1867 yılında Fransa, siyasi rejiminde önemli değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. III. Napoleon, Fransa'da kamuoyunun kendi aleyhine dönmesinden ve mecliste şiddetli muhalefetle karşılaşmasından dolayı, Fransa'da liberal bir düzen kurmaya çalışmıştır. Fransa'daki bu değişim, Bâbıâli özellikle de Ali Paşa üzerinde etki yapmıştır. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi monsieur

Bourée, Ali Paşa'nın yakın dostu olmuştur ve Ali Paşa'ya Osmanlı idaresini şekillendirmesi hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerden biri de Müslüman ve Gayrimüslim uyrukların birlikte temsil edilebileceği Fransa'nın "*Conseil D'État'sına*" benzer bir kurumun Osmanlı'da kurulmasıdır. Şûra-yı Devlet'in kurulmasında rol oynayan bir diğer faktör, o dönemde Bâbîâli'nin kontrolsüz ve ilgisiz yönetimine karşı Genç Osmanlıların başlatmış olduğu muhalefettir. Genç Osmanlılar, Bâbîâli'ye devlet şurası kurmayı tavsiye etmiştir. Karal, devlet şurası kurma fikrinin Ziya Paşa'ya ait olduğunu ileri sürmektedir (Karal, 1980: 145). Şûra-yı Devlet'in kurulmasında rol oynayan bir diğer faktör de Ali Paşa'nın Girit memuriyeti sırasında edindiği izlenimlerdir. Ali Paşa, Girit isyanını bastırmak için Girit'te olduğu sırada Osmanlı idaresinde reform yapılması gerektiğini düşünmüş ve bu düşüncelerini bir layiha yazarak İstanbul'a bildirmiştir. Girit'ten döndükten sonra da uygulama yönünde adımlar atmıştır (İnal, 1940: 318-319). Ancak Şûra-yı Devlet'in kurulmasında tüm bu nedenlerin dışında, Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihli notasının da etkili olabileceği yorumu yapılabilir.

Sultan II. Mahmut 1827 yılında Tıbhane-i Âmire isimindeki tıp okulunu açmıştır. Okulun açılma amacı, hem ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak hem de orduyu Gayrimüslim hekimlerin elinden kurtarmaktır. Ayrıca okul modern anlamda doktor, eczacı ve operatör yetiştirmeyi amaçlamaktadır ancak okul, Osmanlı açısından önemli bir özelliğe sahiptir, okulun öğretim dili Fransızcadır ve okul Fransız sistemine uygun şekilde yapılandırılmıştır. Tanzimat dönemine yön veren üçüncü devlet adamı Keçecizade Fuad Paşa bu okulda yetişmiş ve hekim yüzbaşı rütbesiyle okuldan mezun olmuştur. Keçecizade Fuad okuldan mezun olduktan sonra, Tahir Paşa'nın yanında Libya'ya gitmiş ve burada üç yıl kalmıştır, İstanbul'a döndükten sonra Mustafa Reşit Paşa ile tanışmıştır. Mustafa Reşit Paşa o dönemde, diplomasiye büyük bir önem atfetmiştir çünkü devletin çöküşten kurtulmasının en iyi yolunun iyi bir diplomasiden

geçtiğini düşünmüştür. Bu nedenle ileri düzeyde Fransızca bilen yetenekli gençlerin peşine düşmüştür. Mustafa Reşit Paşa, Keçecizade Fuad'ı hekimlik görevini bırakarak diplomasiye geçmesini önermiş ve bu doğrultuda teşvik etmiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın teşvikleri sonucu, Keçecizade Fuad hekimliği bırakarak, Bâbîâli Tercüme Odası'nda tercüman olarak göreve başlamıştır. Kısa süre içerisinde önce Nâfia Nezareti'nde ikinci katip olur ardından ise, Bâbîâli'nin birinci tercümanı olmuştur. 1840 yılında Keçecizade Fuad, Londra büyükelçisi başkâtibi olarak atanmıştır. Londra'da Şekip Paşa'nın ardından ise, Bâbîâli Tercüme Odası'nda birlikte çalıştığı Ali Paşa'nın başkâtipliğini yapmıştır (Öztuna, 1988: 1-5).

Keçecizade Fuad, Londra'daki görevi sona erip İstanbul'a döndükten sonra, İspanya Kraliçesi Elizabeth'in tahta çıkışını tebrik etmek üzere orta elçi olarak İspanya'ya gönderilmiştir. İspanya görevinin ardından, Portekiz'e geçici elçi olarak tayin edilmiştir. Keçecizade Fuad, İspanya ve Portekiz'de bulunduğu dönemde Osmanlı'nın bu ülkelerle olan ilişkilerini iyileştirmiş ve görevini başarılı şekilde yerine getirmiştir. İstanbul'a döndükten sonra Divan-ı Hümayun Tercümanı olarak atanmıştır. Bir yıl Divan-ı Hümayun Tercümanı olarak görev yaptıktan sonra, Divan-ı Hümayun âmedciliğine tayin edilmiştir. Bu sırada Fransa'da 1848 ihtilali patlak vermiş ve Macarlar, Avusturya'ya karşı bağımsızlık için isyan etmeye başlamıştır. Daha sonra olay Eflak'a sıçramıştır. Ruslar, Avusturya'ya yardım bahanesiyle Eflak'a girmiştir. Bunun üzerine Bâbîâli, asayişin sağlamak üzere Keçecizade Fuad'ı bölgeye göndermiştir. Keçecizade Fuad, bölgeye gittikten sonra asayişin tam olarak sağlamıştır ancak Rusya ve Avusturya askerlerinden kaçan Lehler ve Macarlar, Osmanlı Devletine sığınmıştır. Bâbîâli'nin sığınmacıları iade etmemesiyle birlikte Rusya ve Avusturya, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerini kesmiştir. Bu sorunu çözmek için Keçecizade Fuad, fevkalade büyükelçi olarak St. Petersburg'a gönderilmiştir. Keçecizade Fuad, bu zorlu

görevi de başarıyla yerine getirmiştir. Ardından İstanbul'a henüz dönmeden sadaret müsteşarlığı görevine atanmıştır (Gümüşsoy, 2006: 12-20).

Keçecizade Fuad, 1852 yılında Ali Paşa'nın da destekleriyle hariciye nazırı olmuştur. Fakat bu dönemde ortaya çıkan kutsal yerler sorununda Fuad Paşa, Fransa'nın yanında yer almıştır. Kutsal yerler ile ilgili olarak, Rusya'ya var olan durumun korunacağını bildirirken, Fransa'ya Beytülahm Kilisesi'nin kapısının anahtarının Latinlere verileceği bildirilmiştir. Buna ilave olarak, "*Kutsal Yerler Sorunu Üzerine Gerçeklik*" başlığını taşıyan layihasında Fuad Paşa, Rusya'da meydana gelen iç karışıklıklardan bahsetmiştir. Bu durum karşısında Rusya, Fuad Paşa'ya büyük tepki göstermiştir. Rusya kutsal yerler sorununu çözmek üzere³⁰ İstanbul'a fevkalade büyükelçi olarak Prens Mençikof'u göndermiştir. Prens Mençikof, usule uygun hareket etmemiş yani Fuad Paşa'yı ziyaret etmemiştir. Bunun üzerine, Fuad Paşa devleti Rusya karşısında zor durumda bırakmamak gerekçesiyle istifa etmiştir. Fuad Paşa, Kırım Savaşı sırasında Yunanlıların Yanya ve Tırhala'yı tehdit etmeleri üzerine sorunu çözmek üzere görevlendirilmiştir. Kısa süre içerisinde sorunu çözerek başarılı bir komutan olduğunu göstermiş ve bu başarısı neticesinde İstanbul'a döndükten sonra Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkanı olmuştur. Ancak dönemin Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın sadrazam olması üzerine, Fuad Paşa ikinci kez hariciye nazırı olarak atanmıştır. Fakat Kırım Savaşı'nı sona erdiren, 1856 tarihli Paris Anlaşması'nın ardından Besarabya sınırının belirlenmesi sırasında Fransa ve İngiltere arasında ihtilaf çıkmıştır. Fuad Paşa yine Fransız yanlısı bir politika izlemiştir. Ancak bu dönemde sadece Fuad Paşa değil, Ali Paşa'da Fransız yanlısı politika izlemiştir. Yalnızca Mustafa Reşit Paşa, İngiliz yanlısı politika takip etmiştir, bu yüzden İngiliz elçisi Stratford Canning, Mustafa Reşid Paşa'yı sadarete getirmek, Ali ve Fuad Paşaları ise, görevlerinden azlettirmek için çaba göstermiştir. Stratford Canning'in çabalarıyla Ali

³⁰ Kutsal yerler sorununu çözmek, Rusya'nın asıl gerçek amacı değildir. Asıl amaç, Ortodoks Osmanlı tebaasını koruma bahanesiyle, Osmanlı'dan çeşitli imtiyazlar almaktır.

Paşa görevinden azledilmiştir. Bunun üzerine, Fuad Paşa da ikinci kez hariciye nazırlığından istifa etmiştir. Fuad Paşa kısa süre sonra ikinci kez Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkanlığına atanmıştır yaklaşık altı ay başkanlık yapmıştır. Çünkü Ali Paşa'nın üçüncü kez sadarete atanması üzerine, Fuad Paşa'da tekrar hariciye nazırı olmuştur. Fuad Paşa, üçüncü hariciye nazırlığı döneminde en önemli sorunlardan biri Lübnan ve Şam olayları olmuştur. Fuad Paşa sorunu çözmek üzere bölgeye gitmiştir. Uzun süren çabalar sonucunda isyanların bastırılmasını ve bölgede mutasarrıflık düzeninin kurulmasını sağlamıştır. Fuad Paşa'nın bölgede olduğu dönemde Sultan Abdülmecid ölmüş ve Sultan Abdülaziz tahta çıkmıştır. Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra, Fuad Paşa iki kez Sadrazamlık ve iki kez daha yani toplamda beş kez Hariciye nazırlığı yapmıştır. Ayrıca Sultan Abdülaziz kendisine “*yâver-i ekrem*” unvanını vermiştir (Köprülü, 1996: 202-203; Gümüşsoy, 2008: 78-82).

Fuad Paşa, Osmanlı Devletinde idari, eğitim, basın vb gibi alanlardaki düzenlemelerde etkili olmuştur. Örneğin; Fuad Paşa, Midhat Paşa ile birlikte 1864 Vilayet Nizamnamesini hazırlamıştır. Bu nizamnamede Fransız il idare teşkilatı örnek alınmıştır. Fuad Paşa, Fransız Basın Kanunu örnek alarak, Matbuat Nizamnamesini hazırlattırıştır. Fuad Paşa'nın ayrıca Mekteb-i Sultani'nin açılmasında da önemli rol oynadığı iddia edilmektedir. Sultan Abdülaziz, 1867 yılında Fransa'ya sergi ziyaretine gitmiştir. Bu seyahati sırasında Sultan Abdülaziz'e Fuad Paşa eşlik etmiştir. Fransa'ya yapılan seyahat ile birlikte Sultan Abdülaziz özellikle kültür alanında Fransa'nın etkisinde kalmıştır. Fransa'dan döndükten sonra Fuad Paşa, İstanbul'da Fransız liseleri derecesinde bir lisenin açılmasını, okulun öğretmenlerinin ve müdürünün Fransız olmasını, o lisede Fransızca öğretim yapılmasını ve Fransız okullarının müfredatının takip edilmesini Sultan Abdülaziz'e önermiştir. Öneriyi Sultan Abdülaziz'in kabul etmesiyle birlikte Fransa Elçisi Bourée, Fuad Paşa ve Ali Paşa okulun kurulumu ve programı için çalışmaya başlamış ve okul 1868 yılında açılmıştır. Fuad Paşa'nın

Mekteb-i Sultani gibi bir okulun açılmasını teşvik etmesinde, kendisinin de Fransızca öğretim yapan bir okulda, Fransız sistemine uygun olarak eğitim alması etkili olmuştur. Fuad Paşa, Mekteb-i Sultani gibi okullar açarak, devletin gerilemeden kurtulacağını ve Fransız bilim ve kültürünün Osmanlı topraklarına yayılacağını düşünmüştür ³¹ (Ergin, 1977: 481-483; Gümüşsoy, 2006: 89-90-91-275).

Fuad Paşa kendi sadaretinde Fransız yanlısı bir politika takip etmiş ve Fransız örneğine uygun olarak reformlar yapmış, bu nedenle diğer Avrupa devletleri, Fuad Paşa'yı Fransız sempatzanı olmakla suçlamıştır (Ekinci, 2004: 35-37).

Fuad Paşa'yı özellikle bilim ve kültür konusunda Fransız hayranı olarak nitelemek mümkündür. Çünkü Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinde dahi Fransız aydınlanmasına hayran olduğu çıkarımı yapılabilir. Fuad Paşa, "*La Revue de Paris*"te yayımlanan vasiyetnamesinde, Osmanlı Devleti'nin İngiltere kadar paraya, Fransa kadar aydınlanmaya ve Rusya kadar da askere sahip olması gerektiğini yazmıştır (Fuad Paşa, 1896: 127). Ayrıca Fuad Paşa, Osmanlı Devleti'nin Fransa ile olan dostluğunu koruması ve onların fikirlerinden geri kalmayarak, Fransızlara hitap eden girişimlerde bulunmak gerektiğinden söz etmektedir (Akarlı, 1978: 3).

Osmanlı Devletinde Fransız etkisi altında olan devlet adamlarından bir diğeri de Mehmet Esad Safvet Paşadır. İlk tahsilini Sıbyan mektebinde yaptıktan sonra cami derslerine devam etmiştir, cami derslerine devam ettiği dönemde Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1831 yılında Serasker Halil Rıfat Paşa'nın hizmetinde bulunan ağabeyi Arif Efendi'nin aracılığıyla Divan-ı Hümayun kaleminde göreve başlamıştır. 1833 yılında Bâbîâli Tercüme Odası'na geçmiş ve burada Fransızca öğrenmiştir (Pakalın, 2018: 15-16). 1838 yılında divan tercümanlığı vekâletine tayin edilmiştir. 1839 yılında

³¹ Mekteb-i Sultani'nin açılmasında Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notanın da etkili olduğu söylenebilir. Rusya o dönemde Mekteb-i Sultani'nin açılmasına karşı çıkmasına ve okul aleyhine propagandalar yürütmesine rağmen, okulun açıldığı ve çok sayıda Osmanlı aydınını eğittiğini söylemek mümkündür.

Takvim-i Vekayi'nin Fransızca olarak yayımlanmasına karar verildikten sonra bu iş için bir nezaret oluşturulmuş ve başına Mehmet Esad Safvet getirilmiştir. Fransızca'ya vâkîf olması ve Divan-ı Hümayun Tercümanlığı yapması sayesinde, 1845 yılında hariciye kâtipliğine getirilmiştir (Özcan, 2008: 468).

Mehmet Esad Safvet, Fransızca'ya son derece ilgili ve meraklı olan Sultan Abdülmecid'e Fransızca gazeteler okumuş ve Şehzade Murat ile Fatma Sultan'a Fransızca dersleri vermiştir (İnal, 1982: 811). Bir süre sonra Fransızca derslerine Şehzade Abdülhamid de katılmaya başlamıştır. Mehmet Esad Safvet, uzun süre sarayda çalışmıştır. Tercüme odasında birlikte çalıştığı Ali ve Fuad Paşalar bürokraside önemli mevkilere gelip tecrübe kazanırken, o dış politikada tecrübe konusunda önemli kayıplar yaşamıştır (Çakmak, 2022: 25).

Mehmet Esad Safvet, 1857 yılında sadaret müsteşarlığına tayin edilmiştir. Ardından sırasıyla; Meclis-i Tanzimat azalığı, ticaret nazırlığı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye başkanlığı, ikinci kez ticaret nazırlığı, Paris elçiliği, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeliği, üçüncü kez ticaret nazırlığı, maarif nazırlığı, hariciye nazırlığı vekilliği, Şûray-ı Devlet üyeliği, hariciye nazırlığı, adliye nazırlığı vb gibi çok sayıda görevi yerine getirmiştir.

Safvet Paşa'nın Paris elçiliğinin önemli sonuçlar yarattığı söylenebilir. Çünkü Safvet Paşa, Paris'te eğitimciler, sanatçılar, gazeteciler, politikacılar, askerler, yazarlar, sanayiciler vb gibi çok sayıda meslek grubundan insanla tanışmış ve temas kurmuştur. Bu temaslar Safvet Paşa'nın hem kişisel birikiminin artmasına hem de Paris'teki kurumların benzerlerinin İstanbul'da kurulmasını önermesine sebep olmuştur. Ayrıca Paris'te kaldığı dönemde Fransız eğitim ve öğretim sistemini yakından tanıma fırsatına sahip olmuştur. Safvet Paşa, Maarif nazırı olduğunda genel eğitimin yaygınlaştırılması ve öğretim reformu konusunda öne çıkmıştır. 1869 yılında da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir, bu nizamnamenin hazırlanmasında iki faktörün etkili

olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Safvet Paşa'nın Paris elisiyken Victor Duruy ve Kemal Efendi ile yapmış olduğu konuşmalardır. İkincisi ise, Fransa'nın 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notadır (Kahraman, 1991: 85; akmak, 2022: 82-101).

Safvet Paşa döneminde hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle Osmanlı eğitim sisteminin bir bütün halinde düzenlenmesi amaçlanmıştır. Nizamname, 1789 Fransız Devriminden o zamana kadar Fransız eğitim sisteminin elde etmiş olduğu tecrübeler ve Fransa'da yapılan uygulamalar incelenerek hazırlanmıştır (İhsanoğlu, 1990: 714).

Nizamname yüz doksan sekiz maddeden oluşmuştur ve genel ğretim  kademeye ayrılmıştır. İlk kademe sekiz yıllık eğitimi kapsamakta, rüştiyeler ve sıbyan mekteplerinden oluşmaktadır. İkinci kademede sultaniler ve idadiler yer almaktadır. nc kademede ise, Mektib-i liye olarak adlandırılan yüksekokullar bulunmaktadır (Ortaylı, 2018: 193). Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle birlikte, kızların eğitim alacağı sıbyan ve rüştiye okullarına kadın ğretmen yetiştirmek amacıyla Darlmuallimt açılmıştır (ztrk, 1993: 549-550). Ayrıca bu nizamnameyle drlfnun ikinci kez kurulmuştur. Dârülfünun kütüphanesi için Paris'ten çok sayıda kitap getirtilmiştir. İhsanoğlu, Paris'ten getirtilen kitapların çoğunlukla pozitivist ve hümanist felsefeyle ilgili olduğunu iddia etmektedir (İhsanoğlu, 1993: 522).

Safvet Paşa, Osmanlı Devletinde çok sayıda önemli görevde bulunmuştur. Dış politika alanında kaydadeğer başarılar elde etmiştir ancak o en fazla eğitim alanında yaptıklarıyla ne çıkmıştır. Safvet Paşa, Fransa'nın ilerlemesinde bilimsel çalışmaların etkili olduğunu dşnmştir, Osmanlı Devletinde de bilimsel çalışmalara yeteri kadar önem verilirse, gerilemenin durdurulacağı kanaatine varmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin bilimsel açıdan ileri gitmesi için çabalamış, eski eserler konusunda

hassasiyet göstermiş ve kızların eğitimine büyük önem vermiştir (Akyurt, 2021: 356-360).

Osmanlı Devlet adamları içerisinde Fransız etkisinin görülebileceği bir diğer ismin Ahmet Vefik Paşa olduğu söylenebilir. Ancak Ahmet Vefik Paşa üzerindeki Fransa etkisinin daha çok edebi alana yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Ahmet Vefik Paşa, Divan-ı Hümayun tercümanı Yahya Efendi'nin torunu ve Paris elçiliği maslahatgüzarlığında bulunmuş olan Ruhiddin Efendi'nin oğludur. Ahmet Vefik, sibyan mektebinde okumuş ve 1831 yılında Mühendishane-i Berri Hümayun'a girmiştir, Mühendishane'nin ilk kısmında okuduktan sonra Paris elçiliğine atanan Mustafa Reşit Paşa'nın yanında babası ile Paris'e gitmiştir. Paris'te Saint Louis Lisesi'nde okumuştur, burada okurken Alexandre Dumas Fils ile arkadaş olmuş ve Fransızcasını geliştirmiştir, ayrıca Latince ve Grekçe öğrenmiştir. 1837 yılında İstanbul'a dönmüş ve bu tarihte Bâbîâli Tercüme Odası'nda çalışmaya başlamıştır. 1840 yılında elçi kâtibi olarak Londra'ya gönderilmiştir. 1847 yılında ilk Osmanlı salnamesini hazırlamış ve aynı yıl Eflak ve Boğdan komiseri olmuştur (Rado ve Es, 1961: 58; Akün, 1989: 144).

1851 yılında İstanbul'a döndükten sonra Encümen-i Daniş'e üye olarak atanmıştır. Ancak aynı dönemde Tahran büyükelçisi olarak atanmıştır. Tahran büyükelçiliği döneminde Osmanlı adına önemli diplomatik başarılar elde etmiştir. Başarılı Tahran görevinin ardından Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirilmiş ve 1855'de bâlâ rütbesine yükseltilmiştir. 1857 yılında adliye nazırlığı yapmıştır. 1859 yılının sonlarında da Paris büyükelçisi olarak atanmıştır (Sakaoğlu, 1993: 33).

Ahmet Vefik Paşa, Paris büyükelçiliği döneminde Alexandre Dumas Fils, Barbier de Meynard, Adolphe Tiers, Jule Favre gibi ünlü kişilerle haftada bir gün Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçiliği'nde toplanarak siyasi ve ilmi tartışmalarda

bulunmuştur. Ancak Suriye olayları esnasında Paris elçisi olarak takındığı tutum dolayısıyla Fransa, Osmanlı Devlet'inden Ahmet Vefik Paşa'yı İstanbul'a çağırmasını talep etmiştir (Tansel, 1965: 133; De Hénorés, 1885: 913-914).

Osmanlı Devleti, Fransa'nın talebi doğrultusunda Ahmet Vefik Paşa'yı İstanbul'a çağırmiş ve onu Meclis-i Vâlâ azalığına tayin etmiştir. Bâbüâlî kısa süre sonra onu evkâf nazırı olarak atamıştır. 1862 yılında Divan-ı Muhasebat Komisyonu başkanı seçilmiştir. 1863 yılında Anadolu sağ kol müfettişi olmuştur ancak 1864'te Bursa halkının şikâyetleri üzerine görevinden uzaklaştırılmıştır (Süreyya, 1996: 225).

Ahmet Vefik Paşa, Ali ve Fuad Paşaların sadarete etkili olduğu dönemde etkin olamamıştır, bu durum Ali Paşa'nın ölümüne kadar devam etmiştir. Ahmet Vefik Paşa'da bu süre içerisinde tüm gücünü fikri çalışmalara vermiştir. Molière'den çeviriler yapmış, Fezleke-i Tarih-i Osmani'yi bu dönemde yazmıştır. Voltaire'in 18.yüzyılda Fransa'da bilim ve felsefe arasındaki çatışmayı konu edinen "*Le Micromegas*" isimli kitabını tercüme etmiş ve yayımlamıştır. Ali Paşa öldükten sonra Mahmut Nedim Paşa sadrazam olarak atanmıştır. Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti döneminde Ahmet Vefik Paşa'ya da önemli görevler verilmeye başlamıştır. 1871 yılında Rüsûmat Emîni, 1872'de sadaret müsteşarı olmuştur. Yine aynı yıl Maarif nazırı olmuştur. Yedi ay sonra da Şûra-yı Devlet üyeliğine seçilmiştir. Bu görevine dokuz ay devam ettikten sonra azledilmiştir (Güray, 1991: 12-13).

Ahmet Vefik Paşa, 1877 yılında ikinci kez maarif nazırlığı görevine getirilmiş, 1878 yılında da dahiliye nezaretinin başına atanmıştır fakat kısa süre içerisinde bu görevlerinden uzaklaştırılmıştır. 1879 yılında Bursa valisi olarak atanmış ve Bursa valiliği boyunca özellikle bayındırlık alanında önemli çalışmalar yapmıştır. 1882 yılında da sadrazam olarak atanmıştır ancak sadrazamlık görevi çok kısa sürmüştür (İnal, 1982: 682-691).

Ahmet Vefik Paşa, Osmanlı Devletinde devlet memuriyetinin en yüksek rütbesine kadar yükselmiştir. Ancak her seferinde çeşitli gerekçelerle görevinden azledilmiştir, bu durum Ahmet Vefik Paşa'nın tercüme, edebiyat ve sanatsal aktivitelere yönelmesine yol açmış ve Fransız edebiyatını ve tiyatrosunu Osmanlı Devletinde tanıtarak, edebiyat ve tiyatro alanında Fransız etkisinin yayılmasında etkili olmuştur. Ahmet Vefik Paşa özellikle Molière'in eserlerini tercüme ve adapte etmiştir, onun Molière'e olan ilgisi Paris'te elçilik kâtibî olarak çalıştığı sıralarda başlamıştır. O dönemde Ahmet Vefik Paşa, sıklıkla Comédie Française'in piyeslerine gitmiş ve orada Molière'in eserlerini birçok kez izlemiştir tüm bunlar onun Molière'e olan hayranlığını artırmıştır (Perin, 1946: 82-86).

Ahmet Vefik Paşa yazmış olduğu eserlerle, Fransız etkisinin Osmanlı Devleti ve toplumuna yayılmasında etkili olmuştur. Özellikle "*Fezleke-i Tarih-i Osmani*" isimli kitabıyla Osmanlı eğitim sistemi ve düşüncesinde Fransız etkisinin başlamasına yol açmıştır (Oral, 2014: 230).

Osmanlı devlet adamları içerisinde Fransız etkisinin görülebileceği bir diğer ismin Mehmet Tahir Münif Paşa olduğu söylenebilir. Münif Paşa; edebiyat, felsefe, hukuk, iktisat, gazetecilik gibi çok sayıda alanla ilgilenmiş devlet adamı ve aydındır. Çocukluğu, Mısır'da geçmiştir, medeniyet ve ilerleme düşüncesi ona ilk kez burada nüfus etmiştir. 1852 yılında Arapça ve Farsça tercümanı olarak, Bâbîâli Tercüme Odası'nda çalışmaya başlamıştır. Orada yabancı diller öğretmeni Emin Efendi'den Fransızca öğrenmiştir. 1855 yılında ikinci kâtip olarak Berlin'e gitmiş ve Berlin'de felsefe, siyaset, hukuk dersleri almıştır, orada üç sene kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve tekrar tercüme odasında çalışmaya başlamıştır. 1861 yılında ticaret mahkemesi ikinci başkanlığına atanmıştır, bu sırada "*Ceride-i Havadis'te*" yazarlığa devam etmiştir. 1863 yılında mütercimi evvel olarak atanmış ve Ceride-i Havadis'teki yazarlığını bırakmıştır. Yalnızca ayda bir kere "*Mecmuai Fünun*" isimli bir dergi

yayımlamıştır. 1867 yılında zaptiye müsteşarlığına bir sene sonra ise, Divan-ı Temyiz Başkanlığına atanmıştır. 1869 yılında Divan-ı Temyiz Başkanlığından azledilerek, Meclis-i Maarif Başkanlığına getirilmiştir, 1877 ve 1884 yılları arasında üç kez maarif nazırlığı yapmıştır. 1884 yılında Meclis-i Fevkalâde-i Sıhhiye'ye başkan olarak atanmıştır. 1896 yılında İran Şahı Nasirüddin'in tahta çıkışının ellinci yılını tebrik etmek üzere Tahran'a gönderilen heyetin reisi olarak görevlendirilmiştir (İnal, 1969: 997-998-999).

Münif Paşa çok sayıda görevde bulunmuştur, topluma organik kişi olarak bakan ilk Osmanlı devlet adamı ve aydınıdır. Batıdaki özellikle de Fransa'daki siyasi düşünceden etkilenmiştir, bu kapsamda toplum kavramının karşılığı olarak "*heyet-i içtimaiyye*" kavramını kullanmıştır. Çünkü ona göre toplum, özerk bir varoluş olmakla beraber, ait olduğu çevreden etkilenen ve onu etkileyen canlı bir varlıktır. Işıқтаç, Münif Paşa'nın bu değerlendirmesinin, Fransız sosyoloji anlayışının yansıması olduğunu iddia etmektedir (Işıқтаç, 2012: 11).

Münif Paşa göreneklerin, Osmanlı toplumunun geride kalmasına yol açtığını ve toplumun yeniliklere adapte olmasını engellediğini, Avrupa'nın görenek pırangalarından kurtulduğu için ilerlediğini iddia etmektedir. Batının bilgi ve birikiminin Osmanlı Devletine aktarılması gerektiğini düşünmekte ve eğitime hayli önem vermektedir. Okul, kitap, dergi ve gazeteyi eğitimi yayma aracı olarak görmektedir. Mekteb-i Hukuk-u Şahane'de felsefe, hukuk ve mantık dersleri vermektedir. Münif Paşa ayrıca eserlerin tercüme edilmesini de önemsemekte, bu nedenle de "*Muhâverât-ı Hikemiyye*" adıyla tercümesini yayımlamaktadır. Bu eser batı dillerinden Türkçeye tercüme edilen ilk felsefi ve esebi eser özelliğini taşımaktadır. Eser yazarın, aydınlanma çağının önemli Fransız aydınlarından Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'den seçtiği bazı diyaloglardan oluşmaktadır. Bu eserle Osmanlı okuyucusu ilk kez vatan sevgisi, toplum ahlakı, insan yaratılışı, şöhret anlayışı, kişisel hırslar, kadın

ve genç kız terbiyesi gibi konularla tanışmaktadır. Münif Paşa, Osmanlı'daki ilk bilim dergisi olan “*Mecmua-i Fünun*” un editörlüğünü yapmıştır. Tanpınar'a göre, Mecmua-i Fünun, tam bir okuldur ve Büyük Fransız Ansiklopedisi'nin 18.YY'de oynadığı rolün aynısını Osmanlı'da oynamaktadır, tıpkı Büyük Fransız Ansiklopedi gibi Mecmua-i Fünun'da da tarih, iktisat, coğrafya, jeoloji, kozmografya gibi çeşitli konularda bilgilere yer verilmektedir (Tanpınar, 1988: 180-181-182; Doğan, 2006: 9-10-11).

Münif Paşa, çok sayıda Fransız aydının eserini Türkçeye kazandırmıştır. Osmanlı Devletinde Voltaire'den ilk çevirileri Münif Paşa yapmış ve onun sayesinde Osmanlı aydınları arasında Voltaire'e olan ilgi artmış ve Voltaire'in düşünceleri genel hatlarıyla topluma ulaşmaya başlamıştır (Meçin, 2021: 327).

Münif Paşa, Victor Hugo'nun “*Les Miserables (Sefiller)*” romanını “*Mağdûrin Hikayesi*” başlığıyla batılı ülkelerle eş zamanlı olarak Türkçeye tercüme etmiştir. Bu durum Osmanlı edebi ve kültürel yaşamı için son derece önemlidir çünkü bu kitap batılı ülkelerde tercüme edilirken, orada oluşmuş büyük bir okuyucu kitlesi bulunmaktadır ancak o zamanlar, Osmanlı'da ne okuma ve yazma istenilen düzeydedir ne de büyük bir okuyucu kitlesi bulunmaktadır. Münif Paşa sayesinde, Hugo'nun eseri ilk kez Türkçe olarak, Osmanlı okuyucusuyla buluşmuştur. Münif Paşa, Mecmua-i Fünun'da Fransız piskopos Jacques-Bénigne Bossuet'in denemesini tercüme ederek, onun Osmanlı Devlet'inde tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca Münif Paşa, Rousseau'nun “*Nouvelle Héloïse (Yeni Heloise)*” ve Volney'in de “*Les ruines de Palmyre (Tadmür Harabeleri)*” isimli kitaplarını Türkçeye tercüme etmiştir (Budak, 2002: 352-386).

Münif Paşa, Osmanlı Devletindeki ilk hukuk felsefesi kitabının da yazarıdır. Mekteb-i Hukuku Şahane'de hukuk felsefesi dersleri vermiştir, bu dersler sırasında Sabit Efendi düzenli not tutmuştur. Sabit Efendi tarafından tutulan notlar düzenlenerek, “*Hikmet-i Hukuk*” başlıklı yazma eser ortaya çıkmıştır. Işıktaç, Münif Paşa'nın eserde

kavramların tanımlanmasında ve isimlendirmede Fransızcaya ağırlık verdiğini ancak eserinde Alman felsefesinin de etkisinin görüldüğünü iddia etmektedir (Işıқтаç, 2012: 11).

Münif Paşa'nın çok yönlü devlet adamı ve aydın olduğunu söylemek mümkündür. Onun görüşlerinin özellikle tercüme odasında ve Berlin görevi sırasında şekillendiği söylenebilir. Ayrıca özellikle dergi ve tercüme faaliyetleriyle Osmanlı toplumunu, Fransız aydınları ve aydınlanma döneminde tartışılan kavramlar ile tanıştırdığı, Osmanlı aydınının düşünsel yapısının şekillenmesinde rol oynadığı iddia edilebilir.

Osmanlı Devletinde Fransa'nın etkisinde kalan ve bu etkinin yayılımına yardım eden devlet adamları olduğu kadar, Fransa'ya muhalefet eden devlet adamları da bulunmaktadır. Bu isimlerden en önemlisi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Tanpınar'a göre, Ahmet Cevdet Paşa eski ile yeni arasında kalmış, ne tam olarak eskiden kopabilen ne de tam olarak yeniliklere açık biridir çünkü Ahmet Cevdet Paşa hem Osmanlı modernleşmesinde örtülü de olsa rol oynamış hem de Meşrutiyet'in ilanına karşı çıkmış bir devlet adamıdır (Tanpınar, 1977: 203).

Ahmet Cevdet Paşa, "*Tarih-i Cevdet*" başlığını taşıyan kitabının ilk cildinde Avrupa tarihine de yer vermektedir. Bu ciltte genel Fransa tarihinden ve Fransız Devriminden bahsetmektedir. Ancak Fransa'dan bahsetmeden önce uygarlığın kaynağının Asya olduğunu, özgürlük düşüncesini Avrupalıların, Müslümanlardan öğrendiğini iddia etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Avrupa toplumları birbirlerine benzememekte ve Avrupa'da özgürlük düşüncesi eş zamanlı gelişmemektedir. Bu kapsamda İngiltere, Almanya ve Fransa'yı karşılaştırmaktadır. Ona göre, İngilizler tedbirli ve ağırbaşlı bir toplumdur, orada meşruti bir rejim kurulmuş ve halk özgür bırakılmış ve bundan dolayı Protestanlık mezhebi rahat bir şekilde yayılmıştır. Almanya, İngiltere kıyasla daha geridedir ancak Almanlar da zamanın

şartlarına uygun olarak, gerekli reformları yapmaktan çekinmemektedir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, en kötü durumda olan ülke Fransa'dır. Çünkü Fransa'da üçüncü sınıf devletin tüm vergi yükünü taşımasına rağmen, zulme uğramaya devam etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, devrim ile yıkımın eş anlamlı olduğunu belirtmektedir. Devlet gerekli olan zamanlarda gerekli olan reformları yapmazsa kötü sonuç yaşar, işte o sonuç devrimdir, der. Ahmet Cevdet Paşa, Fransa'da devrimin meydana gelmesinde dört faktörün etkili olduğunu söylemektedir. Bunlardan ilki, aydınlanma düşünürleridir. Bu kapsamda kitapta; Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'dan bahsetmektedir. Ona göre, Voltaire din ve devlete hicivle saldırmaktadır, dinin temel hükümlerini ve geleneksel düşünceleri itibardan düşürmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, şöhret sahibi bir yazar olarak Rousseau'nun kaleme almış olduğu kitaplarda din, mezhep ve devletin temel durumunu anlattığından bahsetmektedir. Montesquieu'yu ise, hukuk ve adalet fikirlerinin gelişimini inceleyen ünlü bir yazar olarak değerlendirmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın Rousseau ve Montesquieu'ya yönelik düşüncelerinin oldukça olumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Ahmet Cevdet Paşa, Fransız halkının uzun zamandan beri gerek siyasal düşünceler konusunda gerekse dini ve mezhepsel düşünceler konusunda serbest bırakılmadığı ve yasaklardan bunaldığı için derhal bu düşünürlerin peşine düştüğünü iddia etmektedir (Ahmet Cevdet Paşa, 2018: 177-246-247).

Fransa'da devrimin meydana gelmesinde etkili olan ikinci faktör, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'dır. Bu savaş hem Fransa'nın maliyesini önemli ölçüde zarara uğratmıştır hem de Fransa halkı bu savaş sırasında Amerika'daki sınırsız özgürlüklerden etkilenmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1309: 162).

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Fransa'da devrimin meydana gelmesinde üçüncü faktör, Jean Maurepas'nın etkisidir. XVI. Louis, Maurepas'ı devlet bakanı olarak atamıştır. Ancak Maurepas bu dönemde, Fransa'da yapılacak olan tüm reformlara karşı çıkmış, en küçük girişimleri dahi engellemiştir. Ahmet Cevdet Paşa, XVI. Louis'i

oldukça iyi niyetli ve merhamet sahibi bir kral olarak nitelendirmektedir. Fakat Maurepas gibi reform karşıtı birini yanında bulundurmasının Fransa için büyük bir şansızlık olduğunu vurgulamaktadır (Ahmet Cevdet Paşa, 2018: 255-256).

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, Fransa'da devrimin meydana gelmesinde dördüncü faktör, XVI. Louis'nin kötü yönetimidir. Turgot'un yetenekli bir maliye bakanı olduğu ve önemli mali tedbirler aldığını belirtmekte ancak XVI. Louis'nin son derece yetenekli olan bu bakanı görevinden azlettiğini söylemektedir. XVI. Louis'i devletin dümenini tutmayı başaramayan, yeteneksiz bir kaptan olarak değerlendirmektedir (Ahmet Cevdet Paşa, 2018: 257-258).

Ahmet Cevdet Paşa'nın Fransız Devrimi hakkındaki görüşleri oldukça olumsuzdur. Devrimi, Osmanlı Devleti açısından tehlikeli görmektedir. Devrimi, düzene karşı yapılan düzensizlik, haksız bir ayaklanma, vahşilik, rezillik ve ahlaksızlık olarak nitelemektedir. Ahmet Cevdet Paşa, Fransız Devrimi'nin tüm dünyayı etkileme olasılığının olduğunu iddia etmektedir. Devrimi sele benzetmektedir. Bir defa sel çıktığında suyun önünün alınmadığı gibi devrimin önünün alınamayacağını vurgulamaktadır (Neumann, 2000: 138-139; Gencer, 2006: 185).

Ahmet Cevdet Paşa, Napoléon Bonaparte ile ilgili de olumsuz eleştirilerde bulunmaktadır. Ona göre, Bonaparte vefasız, bozucu, milletlerarası hukuku ve devlet usulünü bilmeyen bir şekilde davranmaktadır (Ahmet Cevdet Paşa, 1309: 330-331). Ahmet Cevdet Paşa, Bonaparte'yi yalancı olarak addetmektedir. Osmanlı devlet adamlarının, Bonaparte'nin yalanlarına aldana aldana diplomasi oyunlarını ve aldatmayı öğrendiklerini iddia etmektedir (Arıkan, 1985: 196).

Islahat Fermanı'nın ardından çok sayıda batılı devlet, Osmanlı Devletinden hukuki düzenleme yapmasını talep etmiştir. Batılı devletlerin bu talepte bulunmasında, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde ayrı dinlere mensup çok sayıda insanın yaşaması

etkili olmuştur. Fransa, 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine nota vermiş ve Osmanlı Devletinden yeni kanunlar çıkarmasını istemiştir. Dönemin Sadrazamı Ali Paşa hem 1867 tarihli nota üzerine hem de Fransa elçisi Monsieur de Bourree'nin de etkisiyle Fransız medeni kanununun, Osmanlı Devletinde kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu kapsamda Ali Paşa, öncelikle Fransa medeni kanunu tercüme ettirmiştir ve bu kanuna uygun bir medeni kanun hazırlanmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ali Paşa'nın bu girişimine, başta Ahmet Cevdet Paşa olmak üzere medrese geleneğinde yetişmiş diğer hukukçular karşı çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa ve diğer muhaliflere göre, Fransa medeni kanunundan yararlanılabilir ancak bu kanunu aynen tercüme ederek kabul etmek o devleti mahvetmek demektir. Çünkü hukuk sistemi, her devletin kendi ihtiyaçları ve koşullarına göre şekillenmektedir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin milli değerlerine uygun, İslam inancı temel alınarak yeni bir medeni kanun hazırlaması gerektiğini savunmaktadır. Nitekim muhalif grup mücadeleye kazanmakta ve yaklaşık yedi yıllık bir çalışmanın ardından ilk Osmanlı medeni kanunu "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*" yürürlüğe girmektedir (Mardin, 1947: 931-932; Şimşirgil ve Ekinci, 2008: 50-51).

Osmanlı Devletinde Fransız Devrimine ve Fransa'ya karşı en belirgin muhalefetin Ahmet Cevdet Paşa tarafından yapıldığı söylenebilir. Özellikle 1878 Berlin Konferansının ardından, Sultan II. Abdülhamit'in ve bazı devlet adamlarının da Fransa'ya karşı muhalif bir tavır sergilediği ileri sürülebilir. Bunun nedeni, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin varlığını sona erdirme yönünde politika benimsemesi olmuştur. Sultan II. Abdülhamit kendi döneminde Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya özen göstermiş ve Türkler ile Almanlar arasında benzerlik olduğunu hatta Türklere, "*Doğunun Almanları*" dendiğini söylemiştir. II. Abdülhamit'in Fransa yerine Almanya'yı tercih etmesinde iki faktör etkili olmuştur. Bunlardan ilki, Fransa'nın cumhuriyetle yönetilmesidir, diğeri ise,

Fransızların Tunus'u işgal etmesidir. Fransa ve Almanya arasındaki savaştan Fransa'nın mağlup çıkmasının ardından, Almanya'ya duyulan sempati daha da artmıştır. 1898 yılının Ekim ayında Alman İmparatoru II. Wilhelm, ailesiyle birlikte, Osmanlı Sultanını ziyaret etmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Bu ziyarette başta II. Abdülhamit olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının Almanya'ya yönelik olumlu düşünceler geliştirmesine yol açmıştır (Ortaylı, 1981: 25-43-46).

20.yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan ziyade Almanya ile yakın ilişki içerisine girdiği ve Almanya'yı tercih ettiği söylenebilir. Bu hususta ön plana çıkan aktörün Enver Paşa olduğu ileri sürülebilir. Enver Paşa, Almanya'nın Türklerin en sadık, en güvenilir dostu olduğunu düşünmektedir. Ancak Enver Paşa'nın Almanya'yı desteklemesindeki tek neden onun en güvenilir dost olması değildir. Enver Paşa, Almanya'nın askeri ve stratejik açıdan da güçlü olduğunu düşünmektedir. Devletin ve milletin çıkarı için Almanya'nın tercih edilmesi gerektiğine inanmaktadır (Alkan, 2018: 171-172).

3.2.2. Osmanlı Aydınları

Osmanlı Devleti içerisinde Fransa etkisinde kalan ve bunu çeşitli şekillerde topluma yayan çok sayıda aydın bulunmaktadır ancak bu aydınlar arasından bazıları çok daha belirgin biçimde ön plana çıkmaktadır, bu aydınlardan ilki, İbrahim Şinasi'dir.

Şinasi, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi için yalnızca Avrupa'nın bilim ve tekniğinin alınmasını yeterli görmemektedir, tüm bunların yanında Osmanlı Devleti'nin düşünce yapısını ve bakış açısını da değiştirmesi gerektiğine inanmaktadır (Koloğlu, 1994: 180).

Şinasi ilk eğitimini sıbyan mektebinde ve Tophane'deki Fevziye mektebinde aldıktan sonra Tophane Müşirliği Kalemî'ne kâtip olarak başlamıştır. Burada Farsça, Arapça ve Osmanlıca'nın yazı kurallarını öğrenmiştir. Yine aynı kalemde görevli

Chateaufort isimli Fransız zabıtanın, Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Kalemdeki başarısı ve çalışkanlığı nedeniyle görevinde hızlı bir şekilde yükselmiştir. Şinasi yirmi beş yaşındayken, Fransızcasını ilerletmek ve okumak için Paris'e gönderilmesine yönelik dilekçe vermiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın aracılığıyla 1849 yılında maliye öğrenimi görmek üzere Paris'e gönderilmiştir. Bâbü'ali'den aldığı emir doğrultusunda önce maliye üzerine çalışmış ve Fransız Maliye Nazırlığı'nda staj yapmıştır. Ayrıca tarih, matematik, toplumbilim, edebiyat ve doğabilimleriyle ilgilenmiştir. Paris'te tarihçi Ernest Renan ve dilbilimci Émile Littré ile tanışmış, Doğubilimci De Sacy ailesiyle dostluk kurmuş, Abel Pavet de Courteille'e bilimsel çalışmaları sırasında yardım etmiş, Alphonse de Lamartine'in toplantılarına katılmıştır. 1851 yılında Société Asiatique'e üye olarak seçilmiştir. 1854 yılında İstanbul'a dönmüştür, döndükten sonra bir müddet tophane kaleminde çalışmış ve daha sonra Meclis-i Maarif azalığına atanmıştır ancak Mustafa Reşit Paşa'nın sadarettten uzaklaştırılması üzerine Şinasi de Meclis-i Maarif üyeliğinden azledilmiştir. Şinasi bu dönemde, batı tarzında eserler vermeye başlamış, 1860 yılında da Agah Efendi ile birlikte Tercüman-ı Ahval gazetesini çıkarmaya başlamıştır fakat altı ay sonra gazeteden ayrılmıştır. Birtakım teknik hazırlıklar yaptıktan sonra 1862 yılında kendi başına Tasvir-i Efkâr gazetesini çıkarmaya başlamıştır (Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, 1983: 5212).

Tasvir-i Efkâr, Osmanlı Devletinde önemli işlevler görmüştür. Çünkü gazetede yalnızca güncel haberlere yer verilmemiş aynı zamanda gazete de fikri ve edebi eserler yayımlamıştır. Tasvir-i Efkâr aydınların toplandığı ve yeni fikirlerin filizlendiği bir yer haline gelmiştir ve Şinasi gazetede yayımlamış olduğu yazılarda üstü kapalı biçimde parlamento ve meşrutiyeti savunmuştur. Özgürlük, millet, basın özgürlüğü, kamuoyu, yasal haklar vb gibi Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun yabancı olduğu kavramları gündeme getirmiş ve Sultan Abdülaziz'e karşı muhalif bir tutum izlemiştir. Bunun üzerine, Şinasi ikinci kez seçildiği Meclis-i Maarif azalığından azledilmiştir. Ayrıca

Şinasi'nin bazı gizli faaliyetlerde bulunduğu Bâbîâli tarafından tespit edilmiştir. Şinasi bu olayların ardından Tasvir-i Efkâr gazetesini Namık Kemal'e bırakarak Paris'e gitmiştir. Şinasi, Paris'te Türkçe sözlük hazırlamak üzere çalışmalarda bulunmuş ve Fransız milli kütüphanesinde araştırmalar yapmıştır. 1869 yılında İstanbul'a geri dönmüş ve matbaacılık faaliyetleriyle uğraşmış, bazı eserlerinin ise, ikinci basımlarını yapmıştır. 1871 yılında beyin tümöründen ölmüştür (Banarlı, 1983:860-861).

Ülken'e göre, Şinasi Osmanlı Devleti içerisinde aydınlanma görüşünü temsil etmektedir. Şinasi'ye göre yeni medeniyet, Avrupa'nın mucizesi kanun ve akıldır. Kanun bu yeni dinin getirdiği hükümlerin özüdür. Yeni değerler dünyasının temel kavramları bilgelik, halk ve adalettir. Şinasi'ye göre aydınlanma ile birlikte cehalet ve zulüm devri kapanmış yerine adalet ve akıl devri açılmıştır (Ülken, 2021: 73).

Aydın'a göre, Şinasi tek bir Fransız düşünürün etkisi altında kalmamıştır. Şinasi üzerinde Voltaire, Montesquieu, Lamartine, Émile Littré, Molière, Descartes'in etkisini görmek mümkündür. Voltaire yaşadığı dönemde belediyecilik, siyaset, şehir planlama, hukuk, ticaret, ekonomi vb gibi farklı konularda görüş bildirmiş, projeler üretmiş ve bu projelerinden bazılarını hayata geçirmiştir. Örneğin, Voltaire'in ikamet ettiği Ferney bölgesi onun görüşleri ve girişimleri sayesinde kalkınmış ve diğer yerlere örnek olacak bir merkez haline gelmiştir. Voltaire, Paris sokaklarının aydınlatılması, temizlenmesi, kanalizasyon altyapısının kurulması ve yeniden düzenlenmesi gibi konuları gündeme getirmiş ve bu yönde projeler üretmiştir. Voltaire'in Paris için gündeme getirdiği ve düşündüğü hususların benzerlerini Şinasi'nin "*İstanbul Sokaklarının Tenvir ve Tathiri*" başlıklı makalesinde görmek mümkündür. Tıpkı Voltaire gibi Şinasi de makalesinde İstanbul sokaklarının genişletilmesi, temizlenmesi ve aydınlatılması konularına yer vermektedir (Aydın, 2000: 115).

Şinasi eserlerinde yasa, adalet kavramlarına hayli önem vermektedir. Kaplan, Şinasi'den önceki şairlerin özellikle kasidelerinde sadrazam ya da padişahın söz ederken, adaletten bahsettiklerini ancak onların adalet anlayışları ile Şinasi'nin yasa anlayışı arasında önemli bir fark olduğunu, onların adalet anlayışlarının kökeninde din olmasına rağmen, Şinasi'nin yasa anlayışının kökeninde insan olduğunu iddia etmektedir (Kaplan, 1976: 234).

Işın, Şinasi'nin yasa kavramına bu kadar önem vermesinde ve yasayla ilgili düşüncelerinde Montesquieu'nun etkisi olduğunu iddia etmektedir. Şinasi tıpkı Montesquieu gibi yasaların toplumdaki çelişkileri ve eşitsizlikleri ortadan kaldırabilecek güce sahip olduğunu düşünmektedir ve yasaların akıldan çıktığını ve yasanın kaynağının insan olduğunu savunmaktadır (Işın, 1985: 355). Aydın, Şinasi'nin millet, özgürlük, hukuk, yurttaşlık gibi kavramlar konusunda da Montesquieu'dan büyük ölçüde etkilendiğini iddia etmektedir (Aydın, 2000: 117).

Şinasi, birey ve devlet arasındaki ilişkiye de hayli önem vermiş, bu hususta Renan'ın görüşlerini benimsemiştir. Renan, ulusların hayatta kalması için ulusu oluşturan bireylerin müşterek iradeye sahip olmaları gerektiğini düşünmüştür (Yılmaz, 2013: 183).

Şinasi, Fransız romantiklerinden Lamartine'in de etkisinde kalmıştır. Şinasi'nin Lamartine'in etkisinde kalmasında, öğrencilik yıllarında onun toplantılarına katılması ve onunla olan sohbetlerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Şinasi, Lamartine'in çeşitli şiirlerini Türkçeye tercüme etmesine rağmen, romantizmi benimsememiştir. Şinasi'nin Lamartine'in etkisinde kaldığı tek husus bulunmaktadır. O da eski şiir geleneğinden kopuştur. Şinasi eski şiir geleneğinden koptuğunu ifade etmek için şiir kitabına Lamartine'inkine benzer biçimde "*Seçilmiş Şiirlerim*" adını vermiştir (Duman, 2001: 51-52).

Şinasi üzerinde etkili olan başka bir Fransız aydın Émile Littré dir. Littré özellikle Şinasi'nin sözlük çalışmasında etkili olmuştur. Şinasi, ikinci kez Paris'e gittiğinde Türkçe sözlük hazırlama yönünde çalışmalara başlamıştır. Bu sözlükte yöntem olarak Littré'den yararlanmıştır fakat sözlüğü tamamlayamadan ölmüştür (Akyüz, 1979: 18-19).

Şinasi üzerinde Descartes'ın da etkisi bulunmaktadır. Descartes'ın etkisi özellikle onun inanç ile ilgili düşüncelerinde etkili olmuştur, onun etkisiyle, tanrının varlığına kendi varlığını tanık göstererek inanmıştır (Aydın, 2000: 121).

Aydın'a göre, Şinasi üzerinde çok sayıda Fransız aydınının etkisi olmuştur. O tek bir yazara ya da tek bir ekole bağlı kalmamıştır. Onun kanun ile ilgili görüşlerinin oluşumunda Montesquieu, kız çocuklarının eğitimi ve kadın hakları konusundaki görüşlerinin şekillenmesinde Rousseau, rasyonalist görüşü benimsemesinde Voltaire ve Descartes, tiyatro anlayışının biçimlenmesinde ise, Molière etkili olmuştur (Aydın, 2017: 24).

Şinasi'nin Fransız etkisini Osmanlı aydını arasında yaymada büyük rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu aydınlar arasından hem Şinasi'nin etkisinin doğrudan görülebileceği hem de Fransız aydınlarının etkisinin görülebileceği kişi "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" kurucuları arasında yer alan Namık Kemaldir.

Namık Kemal, 1840 yılında Tekirdağ'da doğmuştur, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını dedesi Abdülatif Paşa'nın yanında geçirmiştir. Babası müneccimbaşı Mustafa Asım Bey'den tarih dersleri almıştır. Namık Kemal, İstanbul'da bir müddet Beyazıt rüştiyesinde ve sekiz ay civarında da Valide rüştiyesinde eğitim almıştır ancak dedesi Abdülatif Paşa'nın Kars'a vali olarak atanmasıyla İstanbul'daki öğrenimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Abdülatif Paşa'nın Kars valiliği görevi kısa sürmüş ve 1855 yılında Sofya kaymakamlığına atanmıştır. Sofya, Namık Kemal'in düşünsel

gelişiminde önemli rol oynamıştır çünkü burada önemli şairlerle tanışmış ve onların aracılığıyla eski şairleri öğrenme ve okuma şansına sahip olmuştur. Namık Kemal, dedesinin Sofya görevi bittikten sonra İstanbul'a dönmüştür ve on yedi yaşındayken Bâbîâli Tercüme Odası'nda göreve başlamıştır. Burada; Sadullah Paşa, Recaizade Celal Bey, Ömerzâde Yusuf Halis Efendi, Kâni Paşazade Rıfat gibi ilerleme yanlısı ve Avrupa'yı özellikle de Fransa'yı iyi tanıyan kişilerle tanışmış ve Hersekli Ahmet Hikmet ve Lefkoççalı Galip gibi tanınmış kimselerle iyi ilişkiler kurmuştur (Bolayır, 1992: 14-30).

Tercüme odası, Namık Kemal'in fikri hayatı üzerinde önemli etkiler yapmış ve Osmanlı Devleti'nin bulunduğu durumu daha iyi anlamasını, insan hakları, devlet ve reform gibi konularda bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Namık Kemal, 1862 yılında Şinasi ile tanışmış ve yirmi iki yaşındayken, "*Tasvir-i Efkâr*" gazetesinde yazmaya başlamıştır. Burada Şinasi sayesinde yeni bakış açıları kazanmış ve eski şiir tarzını değiştirmiştir. Şinasi, Paris'te eğitim görmüş ve orada çok sayıda aydın, sanatçı ve devlet adamı ile tanışmıştır. Şinasi'nin bu insanlarla ilişki ve iletişim içerisinde olması onun dünya görüşünün değişmesine ve kültürünün artmasına yol açmıştır. Şinasi'nin fikri ve kültür düzeyinin yüksek olması, diğer fikirlere saygı göstermesi, eleştirilere açık yapıya sahip olması Tasvir-i Efkâr gazetesini sorunların tartışıldığı, fikir alışverişinin yapıldığı entelektüel merkez haline getirmiştir. Şinasi, Tasvir-i Efkâr ile halkı aydınlatmaya, onlara yeni fikirler aktarmaya ve siyasi bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Şinasi, 1865 yılında gazetenin idaresini Namık Kemal'e bırakarak, Paris'e kaçmıştır. Namık Kemal'in idaresi altında gazetede başlangıçta sağlık, şehircilik, eğitim, maliyenin düzenlenmesi gibi konulara yer verilmiştir ancak bir süre sonra Namık Kemal "*İttifâk-ı Hamiyyet*" isimli cemiyete katılmıştır. Bu cemiyete katıldıktan ve burada II. Abdülhamit ve Veliâht Murat Efendi ile tanışıp samimi olduktan sonra yazılarında yönetim tarzı, meclis, siyasi rejim gibi konulara yer vermeye başlamıştır. Namık

Kemal'in eleştirel tutumu, Bâbiâli'de rahatsızlık yaratmaya başlamış ve Namık Kemal, Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır. 1867 yılında Namık Kemal ve Ziya Paşa "Hürriyet" gazetesini çıkarmaya başlamış ve gazetenin altmış üçüncü sayısına kadar birlikte çalışmışlardır (Bolayır, 1992: 30-90; Yamaç, 2000: 41-63; Ülgen, 2021: 1-2).

Ziya Paşa'nın Hıdiv İsmail Paşa'nın taraftarlığını yapması ve onu destekleyen yazılar yazmaya başlaması üzerine Namık Kemal, Hürriyet gazetesinden ayrılmıştır. 1870 yılında Dahiliye Nazırı Hüsnü Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a dönmüştür. 1871 yılına kadar sadece, Diyojen'de imzasız yazılar yayımlamıştır, 1872 yılında İbret gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Namık Kemal, İbret gazetesinde ülke sorunları, iç ve dış politikayla ilgili yazılar yayımlamıştır. İbret gazetesi fikir gazetesi kimliğini kazanmıştır. Ancak yazmış olduğu yazıların ağır eleştiriler içermesi nedeniyle, İbret gazetesi belirli bir süreliğine kapatılmış ve Namık Kemal'de Gelibolu mutasarrıflığına atanarak, İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Gelibolu'da olduğu dönemde "Vatan Yahut Silistre" başlıklı piyesini yazmaya başlamıştır. 1873 yılında İstanbul'a dönmüş ve tekrardan İbret gazetesinin başına geçmiştir ancak Namık Kemal, İbret gazetesinde yazmış olduğu yazılarda eleştirinin dozunu daha da artırmış ve "Vatan Yahut Silistre" piyesini tamamlamıştır. İbret gazetesi, Namık Kemal'in yazıları nedeniyle bir ay süreyle kapatılmıştır, aynı dönemde Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda Vatan Yahut Silistre'nin prömiyeri yapılmış ve piyes seyirci arasında devasa bir heyecan yaratmıştır. Gerek İbret gazetesindeki yazıları gerekse piyesin yarattığı etki neticesinde, Namık Kemal Magosa'ya sürgüne gönderilmiş ve burada otuz sekiz ay kalmıştır ve bu süre içerisinde çok sayıda eser kaleme almıştır. Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında askeri darbe ile tahtan indirilmesi ve yerine V.Murat'ın geçmesinin ardından İstanbul'a dönmüştür. V.Murat sınırlı süreliğine tahtta kalmıştır, akıl sağlığındaki problemler sebebiyle tahta II. Abdülhamit çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde, Namık Kemal Şûra-yı Devlet üyeliğine atanmış ve Kanun-i Esasi Komisyonun'da görevlendirilmiştir.

1876 yılında Meşrutiyet ilan edilmiştir fakat II. Abdülhamit kısa süre sonra meşrutiyet yanlısı aydınları birer birer İstanbul'dan uzaklaştırmaya başlamıştır. Bu kapsamda Namık Kemal'de Midilli Adası'na sürgüne gönderilmiştir. 1879 yılında da Midilli Sancağı'nın Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. Namık Kemal, Midilli'deki görev süresi boyunca; "*Renan Müdâfaanâmesini*", "*Celaleddin Harzemşah Mukaddimesini*" yazmıştır. Ayrıca çok sayıda okul açmış ve adadaki Türk nüfusunu artırmaya çalışmıştır. Ancak bu durumdan Rumlar rahatsız olmuş ve Namık Kemal'i Bâbîâli'ye şikayet etmiştir, şikayetler üzerine Namık Kemal, Rodos Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. Namık Kemal, Rodos'ta "*Osmanlı Tarihi'ni*" yazmaya başlamış ve yapıtı bitirdikten sonra, II. Abdülhamit'e taktim etmiştir fakat gizli bir jurnal nedeniyle, Osmanlı Tarihi kitabının basımı durdurulmuş ve diğer tüm baskılar da toplatılmıştır. 1887 yılında Sakız Mutasarrıflığı'na atanmıştır. Burada zatüreye yakalanarak ölmüştür (Yalçın, 2001: 583-584; Banarlı, 1983: 887-890).

Namık Kemal üzerinde çok sayıda Fransız aydının etkisi bulunmaktadır. Kaplan, Namık Kemal'in fikirleri üzerinde Montesquieu'nun çok büyük etkisi olduğunu iddia etmektedir. Namık Kemal, Montesquieu'yu yayın hayatına başladığı dönemde tanımış ve onun kanun ve kuvvetler ayrılığı konusundaki fikirlerini benimsemiştir. Montesquieu'ya göre, kanunlar ne aklın ne de kanun koyucunun icat ettiği kurallardır. Kanunlar; fiziksel, meteorolojik, sosyal, tarihi vb gibi koşullar sonucunda meydana gelmiş zorunluluklardır. Kanunların zamana, mekâna ve milletlere göre farklı olması, koşulların ve etkenlerin çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. Namık Kemal, kanun fikrini Montesquieu ve tasavvuf düşüncesiyle sentezlemiş ve şu sonuca ulaşmıştır: Mademki bütün milletlerin kanunları kendi tarihlerine, coğrafyalarına, gelenek ve göreneklerine göre oluşmaktadır öyleyse her millet kendi kanunlarını kullanmalıdır ve başka milletlerin kanunlarından alıntı yapmamalıdır. Namık Kemal bu anlayış doğrultusunda

kanun yerine şeriat kavramını kullanmaktadır. Şeriatın iyiyi ve kötüyü tayin ettiğini ve insanlara yol gösteren bir rehber olduğunu belirtmektedir (Kaplan, 1948: 116).

Namık Kemal, Montesquieu'nun "*Kanunların Ruhunu*" isimli eserinde yer alan kuvvetler ayrılığı ilkesini ele almakta ve bu ilkenin Osmanlı Devletinde uygulanması için mücadele etmektedir. Namık Kemal'e göre, devlet manevi bir kişiliğe sahiptir, hem kanun yapma hem de onu icra etme yetkisi aynı elde toplanırsa, hükümet ihtiyarı mutlakten kurtulamaz. Bu nedenle Millet Şûrâsı'nın oluşturulması gerekir. Eğer kanun yapma ve uygulama konularının her ikisi de hükümet sahiplerine bırakılırsa, onlar kendi tercihleri ya da öncelikleri doğrultusunda zalimce kanun yapabilir ve bu kanunu istedikleri şekilde uygulayabilir. Bu nedenle Namık Kemal meşveret (danışma) usulünün benimsenmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun için de Osmanlı Devleti'nin İkinci Fransız İmparatorluğu örnek alınarak, yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak bu düzenlemelerin Osmanlı Devleti'nin yapısına ve şeriata uygun olacak biçimde yapılmasını önermektedir. Namık Kemal'in önerdiği temsili kurumlar üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, Meclis-i Şûra-yı Devlet'tir. İkincisi, Meclis-i Şûra-yı Ümmettir. Üçüncüsü ise, Meclisi Ayandır (Kemal, 2018: 145-173; Birand, 1955: 35-36).

Montesquieu'ya göre üç tür devlet biçimi vardır. Bunlar; cumhuriyet, monarşi ve despotizmdir. Cumhuriyetin temel ilkesi erdem, monarşinin onur, despotizmin korkudur. Namık Kemal, Montesquieu'nun bu sınıflandırmasını benimsemekte, tıpkı o da Montesquieu gibi despotizmden nefret etmekte, despotizm içerisinde yaşayan insanların insanlıklarını unuttuklarından söz etmektedir. Türk milletinin despotizmden kurtulmasını istemektedir (Birand, 1945: 122-123).

Namık Kemal üzerinde etkili olan Fransız düşünürlerden bir diğeri Rousseau'dur. Rousseau'nun hukuk ve siyaset felsefesindeki "*tabii*" ve "*tabiat*"

kavramları Namık Kemal üzerinde etkili olmuştur. Namık Kemal, şeriat düşüncesi altında bireyin, tabii kanundan kaynaklanan tabii haklarını savunmuştur. O, Rousseau'nun "*Toplum Sözleşmesi*" isimli eserini tercüme etmiştir. İnsanların hür doğduğunu, devletin halktan ayrı bedeni ve menfaati olmadığını, hükümetin kanuna uygun biçimde hareket etmesi gerektiğini, kanunların onu uygulayanlardan ziyade başka bir grup tarafından düzenlenmesi gerektiğini, hükümet yetkisini icra edenlerin otoritelerini halktan aldığı gibi çok sayıda fikri bu kitap sayesinde benimsemiştir. Namık Kemal Rousseau'da olduğu gibi halk egemenliğini akla uygun esaslara dayandırmaktadır. Ahlaki ve manevi özgürlüğün, sorgulayan ve düşünen aklın zaferi neticesinde elde edileceğini düşünmektedir. Namık Kemal'de Rousseau gibi bireylerin toplum içerisinde birtakım hakları olduğunu iddia etmekte, bu hakların korunması ve garanti altına alınması için devlette, yazılı temel şeriat ve heyeti müessesenin bulunması gerektiğini ileri sürmektedir (Birand, 1945: 113-120).

Namık Kemal üzerinde etkili olan Fransız aydınlardan biri tarihçi François Pierre Guillaume Guizot'tur. Namık Kemal, Guizot'un özellikle vatan sevgisinden etkilenmiştir. Guizot'a göre vatanını sevmek ile vatanın tarihini bilmek doğru orantılıdır. Bu bakış açısından yola çıkarak Namık Kemal, Osmanlı Tarihi isimli kitabını yazmaya başlamıştır (Ersanlı, 2003: 61-62).

Namık Kemal üzerinde etkili olmuş Fransız aydınlardan bir diğeri de Victor Hugo'dur. Hugo, Fransa'da romantizm akımının lideridir ve farklı bir sanat ve edebiyat anlayışı bulunmaktadır. Hugo romantizm akımıyla toplumsal duyarlılığı başlatmış ve toplumsal sorunlara yönelmiştir, edebiyat aracılığıyla toplumu dönüştürmek, sorunların çözümünü sağlamak istemiştir. Namık Kemal'de Hugo gibi edebiyatı sosyal bir araç olarak görmüş, Namık Kemal edebiyat aracılığıyla topluma rehberlik etmek, toplumu eğitmek ve toplumsal sorunlara çözüm bulmak istemiştir. Ayrıca edebiyat aracılığıyla adalet, eşitlik, vatan, hukuk, özgürlük gibi çok sayıda kavramı topluma tanıtmaya ve

yaymaya çalışmıştır. Namık Kemal’de Hugo gibi edebiyatta heyecanlı, coşkulu anlatım kullanmış ve Hugo’nun şiir anlayışını tamamıyla benimseyerek, kendi fikri ve edebi dünyasına taşımıştır. Namık Kemal’in tiyatro oyunlarında da Hugo’nun etkisi bulunmaktadır. Aydın, Namık Kemal’in bazı piyeslerinin doğrudan Hugo’nun piyeslerinin taklidi olduğunu iddia etmektedir (Aydın, 2011: 200-201).

Birand, Namık Kemal üzerinde Voltaire’in de etkili olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Voltaire ve Namık Kemal’in çalışmaları arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Her ikisi de eserlerinde dönemlerinin toplumsal sorunlarına öncelik vermektedir. Namık Kemal’de tıpkı Voltaire gibi bazı zamanlar nükteli ve alaycı, bazı zamanlar ise yıkıcı bir üslupla döneminin siyasi cehalatini, dikkatsizliğini ve haksızlıklarını işlemektedir. Her ikisi de devleti yöneten kişilerin aydın ve adalet sahibi kişiler olmasını istemektedir (Birand, 1945: 126-128).

Fransız etkisinin görülebileceği bir başka Osmanlı aydını Ziya Paşa’dır. Ziya Paşa’da tıpkı Namık Kemal gibi “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin*” kurucuları arasındadır. Ziya Paşa üzerinde Montesquieu ve Voltaire’in etkileri bulunmaktadır (Öztürk, 2019: 27). Ayrıca Ziya Paşa, Rousseau’nun pedagojik ve siyasi fikirlerinden de etkilenmiştir (Emil, 1980: 8).

Ülken’e göre, Ziya Paşa’nın şiir tarafı düşünsel tarafından daha kuvvetlidir ancak Osmanlı toplumunun düşünsel yapısını şekillendirmede yeterince başarılı olamamıştır. Namık Kemal ile birlikte Paris’te Hürriyet gazetesini çıkartmıştır. II. Abdülhamit döneminde Adana, Suriye ve Konya’da valilik yapmıştır. Ziya Paşa aralarında Louis Viardot, Pierre Adolphe Chéruef, Théophile Lavallée, Molière ve Rousseau’nun olduğu çok sayıda Fransız aydınının eserini tercüme etmiştir (Ülken, 2021: 142).

Ziya Paşa, akla ve eğitime son derece önem vermiştir, devletlerin devamlılığının bilim ve eğitime bağlı olduğunu, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin önüne geçmesini bilim ve eğitimle sağladığını savunmuştur (Ballı, 2014: 152-153). Ziya Paşa, Osmanlı Devletinde medrese zihniyetiyle mücadele etmiş, Rousseau'nun "*Émile*" isimli pedagojik eserini Türkçeye çevirmiştir. Bu eser Fransa başta olmak üzere, diğer Avrupa ülkelerinde eğitim alanında yeni bir felsefenin başlamasına yol açmıştır (Ergün, 1990: 451).

Ziya Paşa, Osmanlı Devletinde meşrutiyet için mücadele etmiştir. Ziya Paşa ve Namık Kemal, Kanun-i Esasi'yi hazırlama komisyonunda yer almış ve Ziya Paşa, Kanun-i Esasi'nin metninin modern hukukun gerekliliklerine uygun şekilde hazırlanması doğrultusunda önemli katkılarda bulunmuştur (Mardin, 1996: 85-87).

Fransız etkisinin görülebileceği diğer bir Osmanlı aydını Ali Suavi'dir. Ali Suavi'de "*Yeni Osmanlılar Cemiyet'inin*" kurucuları arasındadır. Ali Suavi, diğer Osmanlı yazarlarının aksine, soylu bir aileden gelmemektedir. Davudpaşa Rüştüyesi'nde okumuştur, İstanbul'daki camilerde vaizlik yapmış ve Şehzadebaşı camisinde dersler vermiştir. Dersleri ve vaazları sayesinde, devrinin önemli devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Ali Suavi, Sultan Abdülaziz döneminde yoklama kaleminde kâtiplik, daha sonra Bursa, Simav ve Filibe Rüştüyeleri'nde de öğretmenlik yapmıştır. 1866 yılında, Philippe Efendi'nin teklifi üzerine "*Muhbir*" gazetesinde siyasi ve ilmi yazılar yazmaya başlamıştır. Fakat kısa süre sonra, eleştirel siyasi yazılarından dolayı, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi o da sürgüne gönderilmiştir. Ancak Mustafa Fazıl Paşa'nın desteğiyle Avrupa'ya kaçmış ve Yeni Osmanlılar Cemiyet'ine katılmıştır. Cemiyetin ilk toplantısında Ali Suavi, Muhbir gazetesini çıkarmaya devam edeceğini söylemesine rağmen, Namık Kemal ve Ziya Paşa Hürriyet adında başka bir gazeteyi çıkarmak istemiştir. Bu sorun başlangıçta yalnızca Muhbir gazetesinin çıkarılmasıyla halledilmiştir. Fakat kısa süre sonra Hürriyet gazetesi de çıkarılmaya başlayınca Ali

Suavi'nin Namık Kemal ve Ziya Paşa ile arası açılmıştır. Ali Suavi, 1869 yılında Paris'te “*Ulum*” gazetesini çıkartmaya başlamış ve bu gazetede neredeyse her alanda yazılar yayımlamıştır. Ali Suavi, 1876 yılında İstanbul'a dönmüş, döndükten sonra önce Kütüphane-i Hümayun'a kütüphane memuru olarak, daha sonra ise, Mekteb-i Sultani'ye müdür olarak atanmıştır. Fakat Ali Suavi aşırı görüşleri, idari beceriksizliği, uygun olmayan giyim tarzı ve fevri hareketlerinden dolayı görevinden kısa süre içerisinde azledilmiştir. 1878 yılında da V.Murat'ı tahta çıkarmak için giriştiği mücadele sırasında öldürülmüştür (Banarlı, 1983: 1072-1073; Ülken, 2021: 94-98).

Çelik'e göre, Ali Suavi'nin düşünsel yapısının şekillenmesinde Pierre Guillaume Frédéric le Play etkili olmuştur. Le Play adı ilk kez Ali Suavi sayesinde Osmanlı Devletinde duyulmuştur. Ancak Osmanlı Devletinde Le Play'in görüşlerini tamamiyle benimseyen ve onun görüşlerini yayan kişi Prens Sabahattin olmuştur. Le Play kötülöklere ve düzensizliklere karşı durmuştur, ahlaki çöküntölere bilimsel çözümler getirmiş, Ali Suavi'nin aşırı ihtilalci görüşlerini tamamen ortadan kaldıramasa da önemli ölçüde azaltmıştır. Le Play'e göre, Fransa'da huzursuzlukların yaşanmasının en önemli nedeni ahlaki değerlerin zayıflamasıdır. Ona göre, dini inancını kaybetmiş olan toplumlar ortadan kalkmaya mahkûmdur. Nasıl ki aile yaşamında babanın otoritesine itaat edilmesi gerekiyorsa, manevi yaşamda da Tanrı'nın otoritesine itaat edilmesi gerekmektedir. Ali Suavi'de Le Play'in görüşlerine benzer şekilde, dini duyarlılığın kaybedilmemesi gerektiğini savunmakta ve Osmanlı Devleti'nin ahlaki ve dini duyarlılığını kaybetmesi nedeniyle çökmeye başladığını iddia etmektedir (Çelik, 1991: 209-210). Mardin'e göre, Ali Suavi'nin “*Sem'ü Tâ'at Cemiyet'inin*” temelinde Le Play'in fikirsel alt yapısı bulunmaktadır (Mardin, 1996: 424).

Fransa etkisinin görölebileceği bir diğler Osmanlı aydınının, üretken kişiliğinden dolayı yazı makinesi olarak anılan Ahmet Mithat Efendi olduğu söylenebilir. Ahmet Mithat Efendi çocukluğunu fakirlik içerisinde ve çalışarak geçirmiştir. 1857 yılında

Mısır Çarşısı'nda çırak olarak çalışmaya başlamıştır, burada çalıştığı dönemde mesai saatleri dışında, komşu dükkanın sahibinden Kur'anı Kerim, okuma ve yazma öğrenmiş, Galata'da ikamet eden bir Avrupalı'dan da Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Babasının ölümü üzerine, Mısır Çarşısı'ndaki işini bırakarak, abisinin yanına Vidin'e gitmiş ve mahalle mektebine başlamıştır. Burada bir süre eğitim aldıktan sonra, İstanbul dönmüş ve sibyan mektebine yazılmıştır. Sibyan mektebinden 1862 yılında mezun olmuştur. Abisinin tekrar Niş'e tayininin çıkması üzerine, Ahmet Mithat Efendi'de Niş'e gitmiştir. Burada rüştiyeye yazılmıştır. İlk kez bu rüştiyede pozitif bilimlerle tanışmıştır. Bu dönemde Ahmet Mithat Efendi zekâsıyla Mithat Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Mithat Paşa'nın Tuna'ya tayin edilmesiyle, Ahmet Mithat Efendi'ye vilayet kâtipliği göreviyle Rusçuk'ta göreve başlamıştır. Mithat Paşa, Ahmet Mithat Efendi'nin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Ahmet Mithat Efendi, matbuat kaleminde çalışan Dragan Efendi'den ve Tuna Vilayet'inde politika müdürlüğü yapan Odyan Efendi'den Fransızca dersleri almıştır. Dragan Efendi, onu yalnızca dil alanında eğitmemiş ayrıca fen bilimleri alanında da dersler vermiştir. Gerek Dragan Efendi ve Odyan Efendi'den aldığı dersler gerekse kendi gayretiyle kısa süre içerisinde Fransızcasını ilerletmiştir. Ahmet Mithat Efendi, 1867 yılında kâtiplik görevinden ayrılmış ve tapu defterlerini kopyalayarak yaşamını idame ettirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Muhacirin Komisyonu Reisi Şakir Bey ile tanışmış ve dost olmuştur. Şakir Bey, Ahmet Mithat Efendi'yi tercüme ve yazı işleriyle profesyonel olarak ilgilenmesi konusunda yönlendirmiş ve onun vasıtasıyla, Tuna Nehir İdaresi sandığı emini olmuş ve Tuna gazetesinde başyazar olarak çalışmaya başlamıştır. Ancak bir yıl sonra, hesap fazlası verdiğini bahane ederek istifa etmiştir (Tanpınar, 1988: 445-446; Okay, 1989: 101).

1869 yılında Mithat Paşa'nın Bağdat'a vali olmasıyla Ahmet Mithat Efendi'de Bağdat'a gitmiştir. Burada mektubi kalemi vekilliğine atanmış aynı zamanda da Zevra gazetesinin müdür ve yazar olarak çalışmıştır. Bağdat, Ahmet Mithat Efendi'nin

hayatında önemli bir yere sahiptir çünkü kişisel ve düşünsel gelişimini burada hayatına giren insanlar sayesinde tamamlamıştır. Bunlardan ilki, Paris'e giderek sanat alanında eğitim almış olan Osman Hamdi Bey'dir. Osman Hamdi Bey, Ahmet Mithat Efendi'yi batı kültür ve medeniyetiyle tanıştırmı, ona Paris'ten bilim, felsefe ve edebiyat alanlarında çeşitli kitaplar getirmiştir. Ahmet Mithat Efendi okuduğu kitaplar ve Osman Hamdi Bey ile yaptığı tartışmalar sayesinde, felsefe ve batı düşüncesi üzerinde giderek daha fazla bilgiye sahip olmuştur. Ayrıca Osman Hamdi Bey, onu kitap yazması için yönlendirmiştir. Ahmet Mithat Efendi üzerinde etkili olan diğer isim, İbrahim Can Muattar'dır, aslen Hindistanlı olan Muattar, ona din felsefesini ve dinlerin ilmi karşılaştırmasını öğretmiştir (Ahmet Mithat Efendi, 2013: 170-175; Banarlı, 1983: 964).

Ahmet Mithat Efendi, 1870 yılında İstanbul'a dönmüş ve kısa süre sonra da matbaacılık faaliyetlerine ve makaleler yazmaya başlamıştır. Ayrıca başta Namık Kemal olmak üzere, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyeleriyle de tanışma şansına sahip olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin düşüncelerinin oluşumunda "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" de etkili olmuştur ancak Ahmet Mithat Efendi'nin düşünceleri belirli ölçüde Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden farklılaşmaktadır. Çünkü ona göre, halkın eğitim düzeyi yeterli değildir, Yeni Osmanlılar kendi fikirlerini savunurken şeriata vurgu yapsalar dahi halk bu fikirlerin batıya ait olduğunu düşünmekte ve ne anlama geldiğini tam olarak anlayamamaktadır, bu yüzden öncelikle halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi gerekmektedir. Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal'e büyük saygı duymakta, onun düşüncelerinden etkilenmekte ve sözlerine itibar etmektedir. Fakat Namık Kemal'in düşüncelerini Osmanlı Devletinde hayata geçirmenin oldukça zor olduğunu düşünmektedir (Atakan, 2018: 62-64).

Ahmet Mithat Efendi eserlerinde genellikle doğu ve batı medeniyetlerini karşılaştırmış ve sentez oluşturmaya çalışmıştır ancak Perin'e göre, Ahmet Mithat Efendi üzerinde önemli ölçüde Fransız etkisi olmuştur. Perin, Ahmet Mithat Efendi

üzerinde Fransız etkisinin oluşma nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: İlk olarak, Ahmet Mithat Efendi'nin Fransızca'yı, Dragan ve Odyan Efendiler gibi kişilerden Fransızca'yı methodlu bir şekilde öğrenmesidir. İkincisi, o dönemde “*Magazines des Enfants*” adındaki Fransızca dergiye abone olması ve düzenli olarak bu dergiye takip etmesidir. Üçüncüsü, Osman Hamdi Bey'in ona sık sık Fransa'dan bahsetmesi ve onu Fransız edebiyatının klasikleriyle tanıştırmasıdır. Dördüncüsü, Ahmet Mithat Efendi Fransız yazarların eserlerini tercüme etmiştir, bu tercüme sayesinde hem dil ve anlatımında hem de düşüncelerinde önemli dönüşüm yaşanmıştır (Perin, 1943: 41-45).

Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde Voltaire, Alexandre Dumas ve Rousseau'nun etkilerini bulmak mümkündür. Örneğin; Ahmet Mithat Efendi, Voltaire'in halkı eğitmek için gösterdiği çabadan etkilenmiş ve bu çabanın örnek alınması gerektiğini vurgulamıştır (Meçin, 2021: 333). Ahmet Mithat Efendi'nin hikâyeciliği ile Dumas'ın hikâyeleri arasında olay örgüsü, lirizm ve güldürü öğeleri bakımından benzerlikler bulunmaktadır (Perin, 1946: 108).

Ahmet Mithat Efendi üzerinde Rousseau'nun etkisinin bulunduğunu da söylemek mümkündür. Çünkü edebi ve fikri eserlerinde, gazete yazılarında sık sık Rousseau'dan bahsetmektedir. Ayrıca Rousseau'nun “*Toplum Sözleşmesi*” isimli kitabını ilk kez Ahmet Mithat Efendi tercüme etmeye başlamıştır ancak tercüme yarım kalmıştır fakat Ahmet Mithat Efendi bu tercüme Kanun-i Esasi'nin hazırlandığı dönemde başlamıştır (Nemutlu, 2016: 99-116).

Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı toplumunun eğitimi ve modernleşmesi için çaba göstermiştir. Çalışmalarını bu amaç doğrultusunda yapmıştır. Ayrıca Yeni Osmanlılar Cemiyetine de sempati duymuştur ancak bu cemiyete üye olmamıştır.

Ebüzziya Teyfik'e göre Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin temelleri, 1865 yılında aralarında Namık Kemal'inde bulunduğu altı aydının Belgrad Ormanında piknik

yapmak üzere toplandıkları buluşma sırasında atılmıştır (Teyfik, 1973: 77). Çünkü o gün “İttifak-ı Hamiyyet” adında gizli bir cemiyetin kurulmasına karar verilmiştir. Belgrad Ormanındaki pikniğe katılanların neredeyse tamamı, belirli dönemlerde Bâbîâlî Tercüme Odası’nda çalışmış ve batı tarzında eğitim almış kimselerdir, bu nedenle hemen hepsi, devletin dış işlerinin nasıl yürüdüğünü ve Avrupa’daki siyasi sistemleri bilmektedir. Grubun lideri, Paris’teki Mekteb-i Osmani’de eğitim almış, Fransa’da halkın temsili ve meşrutiyet fikirlerinden etkilenmiş ve bu fikrî dönüşümle ülkesine dönmüş olan Mehmet Bey’dir. Mehmet Bey fikirleriyle kendisinden daha genç olan arkadaşları Reşad Bey ve Nûri Bey’i etkilemeyi başarmıştır. Grubun beşinci üyesi, Ayetullah Bey’dir. O da batı tarzında eğitim almıştır. Ayrıca Napoléon’a hayrandır. Altıncı üye ise, Mirat gazetesinin sahibi Refik Bey’dir. Bu grup, Avrupalı devletler karşısında Ali ve Fuat Paşaları fazla tavizci bulmuş, Osmanlı Devleti’nin egemenliğini ve bütünlüğünü gerektiği gibi koruyamadığını, bu durumda devleti dağılmaya süreklediğini savunmuştur. Ayrıca ağır istibdat idaresinden ve gazetecilik faaliyetleri önündeki engeller ve yaptırımlardan yakınmıştır. Meşrutiyetin kurulmasıyla hem devletin kurtulacağını hem de engelsiz demokratik düzenin kurulacağına inanmıştır. 1867 yılında, Fuat Paşa ile aralarındaki münakaşalar sebebiyle Paris’te sürgün hayatı yaşayan Mustafa Fazıl Paşa, meşruti harekete destek vermek ve akımın içerisinde yer aldığını göstermek amacıyla Fransızca birtakım mektuplar yayımlamıştır. Bu mektuplardan birinde kendisini Genç Türkiye Partisi’nin temsilcisi olarak sunmuştur. Ancak Namık Kemal, Gazette editörü De Launay ile yaptığı konuşmada, ne Fazıl Paşa’nın ne de başka bir kimsenin liderliğini kabul etmediğini, Genç Türkiye Partisi’nin de yeni bir oluşum olmadığını belirtmektedir. Aynı dönemde Girit adasında isyanlar başlamıştır. Bu isyanın İttifak-ı Hamiyyet örgütünün kaderini şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü Tasvir-i Efkâr’da ve Muhbir gazetesinde Bâbîâlî’yi eleştiren yazılar yayımlanmıştır. Bunun üzerine Namık Kemal Erzurum’a, Ziya Paşa

Kıbrıs'a, Ali Suavi'de Kastamonu'ya gönderilmiştir. Onların farklı yerlere gönderilmesi haberi Mustafa Fazıl Paşa'ya ulaşmıştır. Mustafa Fazıl Paşa, “*Courrier d'Orient*” gazetesinin sahibi Giampietry aracılığıyla, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'ye Paris'e gelip kendisiyle çalışırlarsa, Ali Paşa'ya karşı yürüttükleri mücadelede onlara destek olmayı teklif etmiştir. Bu teklifi üçü de kabul etmiş ve Fransız büyükelçisi Bourrée'nin yardımıyla Paris'e kaçmışlardır. Ağustos 1867'de Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Mehmet, Nûri Rıfat ve Reşad Beylerden oluşan grup Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında buluşmuştur. Orada, yeni bir cemiyetin kurulmasına karar verilmiştir. Cemiyete, “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*” adı verilmiş ve başına da Ziya Paşa getirilmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti, meclis-i meşvereti kurarak siyasal iktidarın paylaşılmasını amaç edinmiştir (Akşin, 1980: 14-15; Mardin, 1996: 17-55).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, kamuoyunu etkilemeyi başaran önemli bir muhalefet hareketidir. Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında ve I.Meşrutiyet'in ilan edilmesinde önemli iç dinamiklerden biri olmuştur. Fakat bu cemiyet uzun vadede kendini koruyamamıştır. 1877 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından tamamen dağıtılmıştır (Tanör, 2016: 123-127).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Avrupa'da Jön Türk Hareketi olarak adlandırılmaktadır. Ancak Tunaya'nın da belirttiği gibi Türkiye'de ya da Osmanlı Devleti'nin son döneminde Jön Türk Hareketi olarak adlandırılan, 1878 yılından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için II. Abdülhamit'e ve istibdat idaresine karşı mücadele eden aydınların hareketidir (Tunaya, 2001: 84-85).

II. Meşrutiyet döneminde de Fransa, Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Fransız etkisinin görüldüğü aydınlardan biri de Ziya Gökalp'tir. Ziya

Gökalp, 1876 yılında Diyarbakır’da doğmuştur, askeri rüşdi okulunun ardından 1890 yılında Diyarbakır İdadisine girmiştir. Bu sırada İstanbul’da yayımlanan tüm eserlere ulaşma imkânına sahip olmuştur özellikle Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi’nin yayınlarını düzenli bir şekilde takip etmiştir. Yaptığı okumalar sayesinde, Ziya Gökalp’in bakış açısı gelişmeye başlamıştır. İdadi hocalarından Yorgi Efendi ona Felsefe dersleri vermiş ve Fransızca öğrenmiştir. Babası öldükten sonra amcası Hacı Hassib Efendi onun eğitimini üstlenmiş, Ziya Gökalp’e Farsça ve Arapça öğretmiştir. Ayrıca okuması için ileri gelen İslam düşünürlerinin eserlerini temin etmiştir. Ziya Gökalp bir taraftan Yorgi Efendi’den felsefe dersleri alırken, diğer taraftan da ciddi ölçüde muhafazakar bir ortam içerisinde kalmıştır. Bu durum Ziya Gökalp’in inanç krizi geçirmesine ve intihar girişimine yol açmıştır (İnal, 1970: 2015; Ülken, 2021: 440-441). Ziya Gökalp, tedavi sırasında İshak Sükûti ve İbrahim Temo ile tanışmıştır. Bu sayede, İttihat ve Terakki ile ilk kez ilişki kurmuştur (Bolay, 2015: 376).

Ziya Gökalp’in İttihat ve Terakki ile ilişkisi esas olarak, Abdullah Cevdet’in Diyarbakır’a gelmesiyle birlikte başlamıştır. Bu dönemde Hacı Hassib Efendi, Ziya Gökalp’in Abdullah Cevdet Bey ile görüşmesini yasaklamasına rağmen, Gökalp hem gizlice İttihat ve Terakki’ye üye olmuş hem de Abdullah Cevdet Bey ile olan dostluğunu iletmiştir. Abdullah Cevdet Bey, Gökalp’e hem Gustave Le Bon, Bergson gibi düşünürleri tanıtmıştır hem de onun siyasal ve toplumsal sorunlarla ilgilenmesini sağlamıştır. 1896 yılında İstanbul’a gelmiş ve Mülkiye Baytar Mektebi’ne girmiştir, okula ilk başladığı dönemde Léon Cahun’un “*Asya Tarihine Giriş*” başlığını taşıyan kitabı eline geçmiştir. Gökalp bu kitabın, “*pan-türkizmi*” adeta teşvik etmek amacıyla yazıldığını düşünmektedir. Gökalp okulun ikinci yılında, siyasi faaliyetlerde bulunmak ve yasaklı kitap ve makaleleri bulundurmak sebebiyle okuldan atılmış, bir yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Hapis cezası sona erdikten sonra Diyarbakır’a sürgüne gönderilmiş ve orada yaklaşık dokuz yıl kapalı bir hayat yaşamıştır. Bu dönemde

Fransız sosyolojisini ve felsefesini derinlemesine inceleme olanağına sahip olmuştur. Ziya Gökalp gerçek anlamda özgürlüğüne ise, 1909 yılında kavuşmuştur (Heyd, 2002: 9-14-16-17).

1910 yılında Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Partisi Genel Merkezi üyesi sıfatıyla Selanik'e gönderilmiştir burada bulunduğu dönem Gökalp için adeta aydınlanma dönemi olmuştur. Çünkü bu dönemde Le Bon ve Tarde üzerine yoğunlaşmış, Fransız filozof Fouillée'nin eserlerini okumuş, onun fikirler ve kuvvetler kuramında etkilenmiştir. Fouillée bu kuramında fikirlerin, yalnızca pasif düşünceler olmadığını aynı zamanda yıkıcı aktif kuvvetler olduğunu vurgulamaktadır. Gökalp, Fouillée'nin fikirler ve kuvvetler kuramı ile Muhiddin-i Arabi'nin tasavvuf görüşünü bütünleştirme amacı içerisinde olmuştur çünkü Muhiddin-i Arabi'nin en büyük tasavvuf filozofu olduğunu ve Fouillée'den hayli uzun zaman önce, ideallerin gelişimde yaratıcı faktör olduğunu ispat ettiğini belirtmiştir. Ancak Gökalp'i en çok etkileyen kişi, eserleriyle ilk kez Selanik'te tanıştığı Durkheim olmuştur (Parla, 1993: 37; Erişirgil, 2007: 64).

Gökalp, Durkheim'ın eserleriyle tanıştıktan sonra onun kuramsal bakışını benimsemiş ve kavramsal araçlarını Osmanlı toplumunu analiz etmek ve toplumun sorunlarını çözmek için kullanmayı amaçlamıştır. Gökalp, düşüncesinin merkezine medeniyet, kültür, korporatizm, millet vb gibi kavramları yerleştirmiştir (Kabakçı, 2011: 209-210).

Gökalp'e göre kültür ve medeniyetin hem ortak noktası hem de farklılıkları bulunmaktadır. İkisinin ortak noktası, toplumsal yaşamı içermesidir. Toplumsal yaşamdan kastedilen; hukuki, dini, iktisadi, sanatsal, akla dayalı, fenni, dilsel ve ahlaki hayattır. Bu sekiz tür toplumsal yaşam bütününe, kültür adı verildiği gibi medeniyet adı da verilmektedir. İşte kültür ile medeniyet arasındaki ortak nokta budur. Ancak kültür

ve medeniyet arasında farklılıklar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kültür millidir, medeniyet uluslararasıdır. İkincisi, kültür sadece bir milletin; hukuki, iktisadi, fenni, sanatsal, dilsel, akla dayalı, dini ve ahlaki hayatlarının ahenkli bir bütünüdür. Medeniyet ise, aynı medeniyet dairesine mensup çok sayıda milletin toplumsal hayatlarının ortak bütünüdür. Örneğin, Amerika ve Avrupa medeniyet dairesinde tüm Avrupalı milletler arasında ortak bir batı medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içerisinde bağımsız ve ayrı bir Fransız kültürü, İngiliz kültürü, İtalyan kültürü vb bulunmaktadır. Gökalp'e göre, toplumlar kendi kültürlerini koruyarak farklı bir medeniyete dâhil olabilir (Gökalp, 2019: 26-27; Gökalp, 2010: 30-33).

Gökalp'in medeniyete ilişkin yorumlarıyla Émile Durkheim ve Marcel Mauss tarafından kaleme alınan "*Note sur la notion de Civilisation*" başlığını taşıyan makaledeki yorumların neredeyse benzer olduğu ileri sürülebilir. Makalede ortaya konulan düşünceler şunlardır: Basitçe izole edilmiş gerçekler yoktur, belirli bir siyasi organizmayla sınırlandırılmayan, zaman ve mekân içinde yerelleştirilebilen karmaşık sistemler ve birlikler mevcuttur. Kendi birliği ve kendi varoluş tarzı olan bu sistemlere özel bir isim vermek uygundur, bu isim medeniyettir. Bir medeniyet, belirli sayıda milletin içinde bulunduğu ve her milli kültürün yalnızca belirli bir biçimi olduğu bir tür ahlaki ortam oluşturur ancak gerçek şu ki, ulusal toplulukların ötesinde, daha büyük, daha belirsiz biçimde tanımlanmış, yine de bir kişiliğe sahip olan ve yeni türden toplumsal yaşamın merkezi olan başka topluluklarda vardır. Bir insan medeniyeti yoktur, her millete özgü kolektif yaşama hâkim olan ve onu kuşatan medeniyetler var olmuştur ve var olmaya da devam edecektir. Siyasi ve hukuki kurumlar ve sosyal morfolojik olgular, her halkın kendine özgü yapısının bir parçasıdır. Aksine mitler, güzel sanatlar, bilimsel bilgi, ticaret, kelimeler, para, edebi formlar, aletler vb seyahat etmekte ve ödünç alınmaktadır (Durkheim ve Mauss, 1909; 47-48-49).

Durkheim'a göre, toplumların ortak düşünceleri ve vicdanı vardır. Bu ortak düşünceler ve vicdan toplum içerisinde güven, dayanışma ve ortak değerler yaratmaktadır. Durkheim, toplumların psikolojik, kültürel ve dini yönlerinin bulunduğunu söylemekte ve maddiyatçılığa karşı çıkmaktadır. Ona göre, sınıf çatışmaları ve sanayileşme toplumların ortak değerleri ve vicdanını yok etmekte ve anomiye yol açmaktadır. Toplumların ortak düşüncelerini ve vicdanını anomi tehlikesine karşı korporasyonların koruyacağına inanmaktadır. Gökalp'te Osmanlı toplumunda anomi gibi bir durumun meydana gelmesinden korkmaktadır. O da Durkheim gibi korporatizmi savunmaktadır. Gökalp korporatizmi, devlet örgütlenmesi olarak görmemektedir. Toplumların değerlerini ve vicdanlarını koruyan bir savunma mekanizması olarak görmektedir. Ayrıca korporasyonu milli dayanışmanın bir aracı olarak düşünmektedir (Karpat, 2009: 328-329).

Gökalp'in düşüncelerinin merkezinde yer alan kavramlardan biri de "*millet*"tir. Gökalp'in millet kavramına bakış açısının Durkheim'dan ziyade, Ernest Renan'a yakın olduğu ileri sürülebilir. Ernest Renan 1882 yılında Sorbonne'da "*Qu'est-ce qu'une nation? (Millet nedir?)*" başlığı altında bir konferans vermiştir. Bu konferansta millet kavramını öncelikle, bir ruh, tinsel (spirituel) bir ilke olarak tanımlamaktadır, bu ruh ya da tinsel ilkeyi oluşturan iki şeyin bir olduğunu söylemektedir. Bunlardan biri geçmişte diğeri ise, bugündür. Milleti oluşturan iki unsur vardır. Bunlardan ilki, ortak tarihsel geçmişe ya da ortak anılara sahip olmaktır. Diğeri ise, birlikte yaşama arzusu içerisinde olmaktır. Renan, milletin uzun bir çaba, fedakarlık ve adanmışlık neticesinde oluştuğunu iddia etmektedir (Renan, 1882: 8).

Gökalp'e göre millet; ne coğrafi, ne ırksal, ne iradi, ne siyasi ne de kavmi bir topluluk değildir, millette soy aranmaz, millet aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan bir topluluktur. Bir birey ortak kana sahip olduğu insanlar yerine, ortak dili konuştuğu ve ortak dine inandığı insanlarla birlikte yaşamak istemektedir çünkü kişiliğimiz

bedenimizde değil, ruhumuzdadır, demektedir. Ona göre, bir birey hangi milletin terbiyesini almışsa, onun düşünce tarzını çalışabilir (Gökalp, 2019: 19).

Bölüm Değerlendirmesi

Fransa'nın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde etkili olmasını sağlayan üçüncü aşamanın elit sınıf olduğunu söylemek mümkündür. Elit sınıfın meydana geldiği zaman diliminin 19.YY'nin ikinci yarısı olduğu söylenebilir. Bu aşamanın belirli bir birikim sonucunda oluştuğu ve bu birikimlerin Gayrimüslim aydınlar ve Osmanlı ileri gelenleri kanalıyla, Osmanlı Devletine ve toplumuna yayıldığı söylenebilir. Ayrıca Türk yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde Fransa'nın etkili olmaya başlamasında elit sınıfın ve bu aşamanın yaratmış olduğu kanalların zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yaşayan üç Gayrimüslim grup vardır. Bunlar; Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir. Bu üç gayrimüslim grup üzerinde de Fransa'nın etkili olduğunu ancak bu etkinin boyutunun her birinde farklı olduğunu söylemek mümkündür. Gayrimüslimler arasında Fransız etkisinin en yoğun görüldüğü grubun Ermeni aydınlar olduğu, onlar üzerinde Fransız etkisinin oluşmasında, bireysel varlıkları ya da devlet desteğiyle eğitim için Fransa'ya gönderilmesi etkili olmuştur. Ermeni aydınların eğitim amacıyla Fransa'ya gönderilmeleri, onların orada hem Fransız kültürünün etkisinde kalmasına hem de özgürlük, eşitlik, milliyetçilik, demokrasi gibi kavramlarla tanışmalarına yol açmıştır. Fransa'da eğitim alan Ermeni aydınlar, hem Ermeni toplumunun hem de Osmanlı Devleti'nin kültür ve düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Fransız etkisinin yayılmasında etkili olan diğer Gayrimüslim grup, Yahudi aydınlardır. Yahudiler arasında Fransız etkisinin yayılmasında Alliance Okulları etkili olmuştur. Ancak Yahudiler, Fransız etkisinin Osmanlı Devletinden ziyade kendi toplumları arasında yayılmasında etkili olmuştur. Osmanlı Devleti ve toplumu üzerine Fransa'nın etkisini yaymada Rum aydınların doğrudan rol oynamadığını söylemek mümkündür.

Elit sınıf kategorisinde yer alan kanallardan ikincisi, Osmanlı ileri gelenleridir. Osmanlı ileri gelenleri Osmanlı devlet adamları ve Osmanlı aydınları biçiminde iki grupta değerlendirilebilir. Osmanlı devlet adamları, genellikle Paris büyükelçiliği, Bâbîâli Tercüme Odası, eğitim kurumları kanalıyla, Fransa'nın etkisinde kalmıştır. Devlet adamları sadarete geldikleri dönemlerde yapmış oldukları reformlarda çoğunlukla Fransa'yı örnek almıştır. Osmanlı aydınlarının üzerinde de çok sayıda Fransız düşünürün etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu etki aydınların çıkardıkları gazetelerde, yayımladıkları eserlerde de görülmektedir. Bu dönemde aydınlar gazeteler ve edebi eserler aracılığıyla; halkı aydınlatmak, yeni fikirler yaymak ve siyasi bilinç oluşturma amacı içerisinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yabancı olduğu çok sayıda kavramı gündeme getirmiştir. Osmanlı Devletinde ilk muhalif hareket, Fransız etkisinde kalan Osmanlı aydınları tarafından meydana gelmiştir. Muhalif Osmanlı aydınları, "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*" adında bir cemiyet kurmuştur. Bu cemiyetin yapmış olduğu muhalefetin, Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında ve meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti uzun vadede varlığını koruyamadığı ancak Jön Türk hareketinin tohumlarının, bu cemiyet vasıtasıyla atıldığı ileri sürülebilir.

4. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE YÖNETİM DÜŞÜNCESİ VE SİSTEMİNİN ŞEKİLLENMESİNDE FRANSA ETKİSİ

19.YY'nin ikinci yarısında doğup kısa süre içerisinde yaygınlaşan Yeni Osmanlılar hareketi, Osmanlı Devletinde düşünsel açıdan önemli etkiye sahip olmuş ve vatan, parlamento, siyasal özgürlük, millet, yönetimin halka karşı sorumluluğu gibi kavramların tartışılmasına ve bu kavramların toplum içerisinde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı toplumunun ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan ilerlemesini amaçlamıştır ve Osmanlı Devletinde anayasal hareketin düşünsel temellerini atmıştır (Çavdar, 1991: 15).

Kanun-i Esasi, Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından üç ay sonra ilan edilmiştir ancak II. Abdülhamit bir yandan kendisine sadık olan kişileri etrafında toplamak için uğraşırken, diğer yandan da ileride kendisine muhalefet yapabilecek kişileri etrafından uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda önce Mithat Paşa'yı sürgüne göndererek, Ethem Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır, Mart 1879'da Mebusan Meclisi'ni açarak şenlikler düzenlemiştir fakat Mebusan Meclisi'nin açılmasından kısa süre sonra meydana gelen tartışmalar üzerine, Ethem Paşa sadrazamlıktan azledilmiş yerine Hamdi Paşa getirilmiştir. Rus ordularının Ayastefonas'a kadar gelmeleri üzerine, II. Abdülhamit meclisi tatil ederek, devletin idaresini tamamen kendi kontrolüne almıştır (Kuran, 2000: 29-30).

Mebusan Meclisi'nin kapatılmasının ardından ilk on yıllık dönemde, II. Abdülhamit'in istibdat idaresine karşı iki önemli darbe girişimi olmuştur. Bunlardan ilki, Çırağan Vak'asıdır. Çırağan Vak'ası, Ali Suavi liderliğinde gerçekleşmiştir. Amaç, II. Abdülhamit'i tahtan indirerek, yerine V.Murat'ı getirmektir. İkinci darbe girişimi, Scalieri ve Aziz Bey komitesinin hazırlıklarıdır fakat bu hazırlıklar ortaya çıkmış ve

darbe girişimi başarısız olmuştur. Her iki teşebbüste İngiltere'nin desteğiyle mason locaları tarafından yapılmıştır. Ancak bu tür darbe girişimleri II. Abdülhamit'in devlet üzerindeki baskısını artırmış, basın geniş ölçüde kısıtlanmış, toplantı hakkı gibi özgürlükler kaldırılmıştır. II. Abdülhamit, kendisine bağlı hafiyeye sistemi kurmuş, özel mahkemeler, sürgünler ve keyfi tutuklamalarla Osmanlı toprakları üzerinde hapisane ortamı yaratmıştır. Tüm bu baskılar, devlet içerisinde Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başlatmış oldukları hürriyetçi mücadelelerin yeniden başlaması için zemin hazırlamıştır ancak bu kez muhalefet çoğunlukla daha genç ve farklı bir kadroya dayanmıştır. Bu yeni kadronun fikri yapısının şekillenmesinde Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi ve diğer Osmanlı aydınlarının yazmış oldukları eserler ve yapmış oldukları tercümeleler, yabancı posta kurumları aracılığıyla Avrupa'dan özellikle Paris'ten gelen gazeteler önemli rol oynamıştır (Akşin, 2009: 48).

Osmanlı Devletinde özellikle de Tıbbiye, Mülkiye gibi yüksekokullarda eğitim gören öğrenciler arasında önce fikri kıpırdanışlar görülmüştür, 1889 yılından sonra da öğrenciler eyleme geçmeye başlamıştır. Bu eylemlerin ilk aşaması, gizli örgütlerin kurulmasıdır. Gizli örgütlerden ilki, 1889 yılında "*İttihad-ı Osmani*" adıyla o zamanlar Sirkeci Garı ve Topkapı Sarayı'nın tam orta yerinde bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kurulmuştur.³² Bu gizli örgütün kurucuları; İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit, İshak Sükuti, Hüseyinzade Ali'dir. Örgütün lideri, İbrahim Temo'dur. Öğrencileri, İttihad-ı Osmani çevresinde birleştiren amaç, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine son vermek ve Osmanlı Devletini çöküşten kurtarmaktır (Tunaya, 1988: 19-20).

³² Ramsour, bu gizli örgütün Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kurulmasında, okulun konumunun da önemli rol oynadığını iddia etmektedir. Çünkü Paris'ten hareket eden trenler Sirkeci Garı'na girmektedir. Bu gar ve Paris-İstanbul seferleri sayesinde, Paris kanalıyla batılı düşünceler, Osmanlı topraklarına yayılmaktadır (Ramsour, 2001: 25).

İttihad-ı Osmani, hücreler halinde örgütlenmiştir, örgüt uzun süre eyleme geçmemiştir yalnızca toplantılar yapmak ve yeni üyeler kazanmak için uğraşmıştır. Ayrıca örgüt üyeleri 1895 yılına kadar, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin yazmış oldukları eserleri okuyarak ve bu eserleri tartışarak zaman geçirmiştir. Başlangıçta yalnızca öğrencilerin olduğu örgüte zamanla bürokrasiden de katılanlar olmuştur ancak 1892 yılında II. Abdülhamit İttihad-ı Osmani'nin varlığını öğrenmiş, bunun üzerine de örgütün ileri gelenlerini tutuklatmış, örgüte üye olduğu tespit edilen bürokratlar görevden alınmıştır. Birkaç ay sonra padişah, tutuklanan öğrencileri affetmiş ve okullarına geri dönmelerine izin vermiştir. Affin ardından, örgüt yine gizlice faaliyetlerine devam etmiştir, 1894 yılında Ermeni olaylarının başlaması ve Ermenilerin bağımsızlığa yönelik eylemlerinin artması, İttihad-ı Osmani'nin harekete geçmesini sağlamış ve örgüt bildiri yayımlamıştır. Bildiride, Ermenilerin devletin en yüksek noktası olan Bâbiâli'yi bastığı, bu hareketler karşısında yönetimin halka daha fazla baskı yaptığı ve tüm Osmanlıların bu despotik yönetimden kurtulmak istediği anlatılmış ve bildiri halk kitlelerince olumlu karşılanmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamit geniş kapsamlı tutuklama faaliyetlerini başlatmış, örgütün üyelerinin bir kısmı sürgüne gönderilmiştir, bir kısmı ise Paris'e kaçmayı başarmıştır. Aynı dönemde yalnızca İttihad-i Osmani üyeleri harekete geçmemiştir, Paris'te Ahmet Rıza Bey'de harekete geçmiş ve Halil Ganem ile birlikte "*Meşveret*" dergisini çıkarmaya başlamıştır. Ahmet Rıza Bey, Meşveret aracılığıyla II. Abdülhamit yönetimiyle mücadele etmiştir. Paris'e kaçmayı başaran İttihad-ı Osmani üyeleri, Ahmet Rıza Bey ile ilişki kurmuş, ona işbirliği ve Paris şubesinin başına geçme teklifinde bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda Ahmet Rıza Bey teklifi kabul etmiştir ve örgütün adı da "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olarak değiştirilmiştir. Örgütün isminin değişmesinde Ahmet Rıza Bey etkili olmuştur (Akşin, 1980: 18; Çavdar, 1991: 16).

Ahmet Rıza Bey, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı vesilesiyle açılan sergiyi görmek ve devrimin yüzüncü yılını kutlamak üzere görevli olarak gönderilmiştir ancak o, sergiden sonra İstanbul'a dönmemiştir. Paris'te kalarak, Collège de France'nin bilim tarihi hocalarından pozitivist Pierre Lafitte'den dersler almaya başlamış ve burada pozitivist düşünceyi benimsemiştir. Auguste Comte'nin pozitivizminin temel ilkesi düzen ve ilerlemedir. Ahmet Rıza, pozitivizmin temel ilkesi olan düzen ve ilerlemeyi, örgütün geri kalanına kısmen de olsa benimsetmeyi başarmıştır, bu sayede örgütün adınının değişmesini sağlamıştır. Terakki yani ilerleme kavramı pozitivistin temel ilkelerinden biridir, bu yüzden tercih edilmiştir. İttihat kavramının tercih edilme sebebi ise, örgütün Müslüman olmayan kişilere de çekici gelmesini sağlamak ve böylece din ayrımı olmaksızın benzer düşünceye sahip olan bireyleri bünyesine katmaktır (Akşin, 1980: 19; Çavdar, 1991: 17).

1895 yılının son aylarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem yurt içinde hem de yurtdışında eylemleri artmıştır, cemiyetin Mısır şubesinin başına İsmail İbrahim Bey, Paris şubesinin başına da Ahmet Rıza Bey geçmiştir (Hanioglu, 1985: 180-184). Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilgi artmıştır ancak II. Abdülhamit, bu ilgiyi azaltmak için baskıyı daha da artırmış, 1896-1897 yılları arasında Osmanlı sınırları içerisindeki cemiyet üyelerinin bir kısmını tutuklatmış bir kısmını ise, sürgüne göndermiş ve Osmanlı sınırları içerisinde cemiyetin direnişine son vermiştir. Cemiyet bu yüzden direnişini yurtdışından sürdürmek zorunda kalmıştır. Fakat cemiyet yurtdışında da mücadelesini etkili şekilde yürütememiştir çünkü Paris şubesinin lideri Ahmet Rıza'nın otoritesi, Mizancı Murat nedeniyle sarsılmıştır. Mizancı Murat, Mektebi Mülkiye'de tarih öğretmenliği yapmıştır, burada verdiği tarih dersleri sayesinde öğrenciler üzerinde etkili olmayı başarmış ve gazetecilik ve edebi çalışmalarıyla şöhret kazanmıştır. Mizancı Murat, sansür sorunuyla da sürekli mücadele etmiş ve kendisinin Mizan lakabını almasına yol açan Mizan gazetesini yayımlamıştır.

Mizancı Murat gazetesini ilk yayımlamaya başladığı dönemde padişaha övgüler yağdırmıştır, amacı önce göze girmek sonra Bâbîâli'yi eleştirmektir. Mizancı Murat, 1894 yılının Eylül ayında padişahın huzuruna çıkmış ve çeşitli tasarılar sunmuştur ancak önerileri dikkate alınmamıştır. Bu yüzden o da 1895 yılında Mısır'a kaçmış ve Mizan gazetesini orada yayımlamaya başlamıştır. 1896 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri tarafından Cenevre'ye davet edilmiştir. Mizancı Murat bu daveti kabul ederek, Cenevre'ye gitmiş ve Mizan gazetesini orada yayımlamaya başlamıştır. Cenevre'de gerek kişiliğiyle gerekse de Panislamist düşünceleriyle kendisine olan ilginin artmasını sağlamıştır ancak Ahmet Rıza'nın pozitivist görüşlerinden ziyade, Mizancı Murat'ın panislamist düşüncelerinin kabul görmesi, Ahmet Rıza ve Mizancı Murat arasında anlaşmazlıkların büyümesine ve Ahmet Rıza'nın cemiyetten istifasına yol açmıştır. Ahmet Rıza'nın istifasının ardından, üyeler lider olarak Mizancı Murat'ı seçmiştir. II. Abdülhamit, cemiyetin yurtdışındaki direnişini ortadan kaldırmak için yaveri Ahmet Celaleddin Paşa'yı Mizancı Murat'ı İstanbul'a dönmesi için ikna etmek üzere, Cenevre'ye göndermiştir. Ahmet Celaleddin Paşa, Mizancı Murat'a şayet padişahın teklifini kabul eder ve İstanbul'a dönerse, tutuklanmış cemiyet üyelerinin serbest bırakılacağını ve kendisine bir takım ıslahatları yapması için izin verileceğini bildirmiştir. Mizancı Murat, teklifi kabul etmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Mizancı Murat, İstanbul'a döndükten sonra Şûra-yı Devlet üyesi olarak atanmıştır. Ancak Ahmet Celaleddin Paşa, cemiyet ve ıslahat yapmaya izin konusunda verilen sözlerin hiçbirini tutmamıştır yalnızca idam cezasına mahkûm edilen birkaç kişinin cezasını hapis cezasına çevirmiştir. Mizancı Murat'ın İstanbul'a dönmesi İttihat ve Terakki Cemiyet'ine büyük darbe vurmuştur (Zürcher, 1987: 36-37; Erhat, 2023: 99-100).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1899 yılında yeniden canlanma sürecine girmiştir, bu süreçte, Bağdat demiryolları tasarısının somutlaşması etkili olmuştur. 1898 ve 1899 yıllarında Osmanlı Bayındırlık Nezareti'ne Bağdat'a demiryolu inşa etmek için çok

sayıda başvuru gelmiştir. 1898’de Avusturya ve Rusya, Trablus’tan Basra Körfezi’ndeki bir limana demiryolu inşa etmeyi önermiştir fakat Bâbîâli, Rusya’nın Osmanlı toprakları içerisindeki nüfuzunu artırmasını istemediği için onların projelerini kabul etmemiştir. Aynı dönemde Fransızlar, Akdeniz’den Basra Körfezi’ne bir demiryolu inşa etme projesiyle ilgilenmeye başlamıştır. Almanya’da aynı dönemde, Bağdat demiryolu projesinin çok büyük mali ve siyasi destek gerektirdiğinin ve büyük devletlerin bu imtiyazı kolay kolay kazandırmayacağına farkında olmuştur, bu nedenle Deutsche Bank³³ Fransızlarla pazarlık yapmanın en iyi yol olduğunu düşünmüştür. Bu doğrultuda, 1899 yılının başlarında Berlin’de bir yanda Deutsche Bank ile Anadolu Demiryolu Şirketi, diğer yanda Fransız çıkarlarını temsil eden Osmanlı Bankası ve İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi arasında görüşmeler yapılmıştır. 6 Mayıs 1899 tarihinde taraflar arasında anlaşma gerçekleşmiştir. Anlaşmanın temel hükümleri şunlardır: Alman ve Fransız şirketleri mülkiyet ve kontrolde eşit şekilde temsil edilecektir, her birine sermayenin %40’ı verilecek, kalan %20 ise Türk yatırımcılara sunulacaktır. Daha sonra İngiliz veya başka bir sermayenin şirketlerle ilgisi olması halinde, yeni katılımcıların payı Alman ve Fransız şirketlerinden eşit oranlarda alınacaktır. Şirketlerden her biri kendi yönetim kurulu üyelerinden ikisini diğerinin yönetim kurulunda görevlendirmek üzere atayacaktır. Fransa, Fırat vadisi üzerine demiryolu inşa etme teklifini geri çekecektir. Bu anlaşma, Fransa’nın Bağdat Demiryolu’na karşı tüm muhalefetini geçici olarak ortadan kaldırmıştır. Ancak Almanya’nın karşısına 1899 yılının yaz aylarında daha güçlü rakip olarak İngiltere çıkmıştır. İstanbul’da Mr. E. Rechnitzer tarafından temsil edilen İngiliz bankacılar, İskenderun’dan Bağdat’a ve Basra Körfezi’ne bir demiryolu inşa etme hakkı elde etmek için Bâbîâli’ye dilekçe vermiştir. Mr. E. Rechnitzer’in Bâbîâli’ye demiryolu projesi konusunda en iyi teklifi sunmuştur. Mr. E.

³³ Deutsche Bank, 1870 yılında yirmi bir Alman bankası ve ticari işletmesi tarafından kurulmuştur. Banka’nın misyonu; Alman dış ticaretini yaygınlaştırmak, Almanya’nın emperyal yayılımını sağlamak ve Alman dış ticaretini tamamen bağımsız hale getirmektir (Rathmann, 2001: 38).

Rechnitzer, Sultan'ın kayınbiraderi Mahmut Paşa'dan ve İngiliz büyükelçisi Sir Nicholas O'Connor'dan yardım istemiştir. Sultana ve yardımcılara pahalı hediyeler göndermiştir. Ayrıca Mr. E. Rechnitzer, projeye ilgi uyandırmak için İngiltere'de etkili basın kampanyaları düzenlemiştir. Ancak Boer Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, İngiltere tüm dikkatini Güney Afrika'ya vermeye başlamış ve demiryolu projesine gerekli ilgiyi göstermemiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Kasım 1899'da Konya'dan Bağdat'a ve Basra Körfezi'ne uzanan demiryolu imtiyazını Deutsche Bank'a vermiştir. II. Abdülhamit'in demiryolu imtiyazını Almanlara vermesinde yalnızca dış konjunktör etkili olmamıştır. O dönemde Osmanlı Devleti'nin Almanlarla iyi ilişkiler geliştirmesi, Almanya'dan askeri eğitim konusunda destek alması, Kayzer II. Wilhelm'in Sultan II. Abdülhamit'e yaptığı iltifat ve övgüler, Baron Marschall von Bieberstein'in Bâbüâli'yle kurmuş olduğu diplomatik ilişkiler önemli rol oynamıştır. Earle, tüm bu faktörlerin Almanya'nın başarısına katkı sunduğunu ancak bunların en belirleyici faktör olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verilmesinin nedenleri kısmen ekonomik, kısmen stratejik, kısmen de politiktir. Ayrıca Umumi Borçlar İdaresi ve Bâbüâli'nin taleplerini karşılayan teklifleri yalnızca Almanlar sunmuştur (Earle, 1924: 58-62).

Demiryolu projesini Almanların kazanmasıyla birlikte, Mr. E. Rechnitzer'in öncülüğünü yaptığı İngiliz bankacılar yenilmiştir. Bu durum İngilizlerin yanında yer alan Damat Mahmut Paşa'yı hem çok kızdırmış hem de çok üzmüştür (Petrosyan, 1974: 212-213).

Damat Mahmut Paşa, Halil Rifat Paşa'nın oğlu ve Sultan II. Mahmut'un damadıdır, özel hocalar tarafından eğitilmiştir, eğitimini tamamladıktan sonra önce Sadâret Mektubi Kalemî'nde sonra da Amedi Odası'nda çalışmıştır. Fransızcasını geliştirmesi için Paris elçiliğine memur olarak gönderilmiştir, orada iki yıl çalışıp, Fransızcasını geliştirdikten sonra İstanbul'a dönmüş, 1876 yılında Sultan II.

Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan ile evlenmiştir. 1878 yılında adliye nazırı olarak atanmıştır ancak sadrazam Safvet Mehmet Esad Paşa birkaç ay içerisinde yeterli tecrübeye sahip olmadığını bahane ederek, Damat Mahmut Paşa'yı adliye nazırlığından azletmiştir. Kısa süre sonra V.Murat'ı yeniden tahta çıkarma amacıyla olan Cleanthi Scalieri- Aziz Bey Komitesi ile Damat Mahmut Paşa'nın kâhyası Hacı Bekir Efendi'nin ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamit, Damat Mahmut Paşa'dan da şüphelenmiş ve onu saraydan uzaklaştırmıştır. Ancak bir müddet sonra onun, komiteyle hiçbir ilgisi olmadığı açığa çıkmıştır. II. Abdulhamit hatasını telafi etmek için Damat Mahmut Paşa'yı Şurây-ı Devlet maliye dairesi üyeliğine atamıştır. Fakat Damat Mahmut Paşa, hem adliye nazırlığından azledilmesi hem de komiteyle ilişkilendirilmesinin yol açtığı kırgınlık sebebiyle Şûra-yı Devlet maliye dairesi üyeliğini reddetmiş ve inzivaya çekilmiştir. Damat Mahmut Paşa inzivaya çekildiği günlerde, idari sistemi incelemiş ve düzenli olarak Avrupa gazetelerini takip etmiş, devletin kurtuluşu için Sultan II. Abdülhamit'e layihalar sunmuştur. Damat Mahmut Paşa idari sistemin çürümüşlüğünden, yöneticilerin liyakatsizliğinden ve beceriksizliğinden yakınmıştır. Ayrıca Bağdat demiryolları projesinin İngilizlere verilmesine yönelik bir layiha kaleme almıştır. Fakat hiçbir layihası dikkate alınmamıştır. Damat Mahmut Paşa, II. Abdülhamit'in baskıcı rejimi ve yaşanan olaylardan dolayı oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler'i yanına alarak, Avrupa'ya kaçmıştır. Firar olayı gerek dışarıda gerekse içeride derin etki yapmıştır. II. Abdülhamit, firarın ardından Avrupa'da Jön Türkler'in muhalefetinin güçleneceğinden korkarak, Paşa'nın ve oğullarının iadesi için diplomatik temasları başlatmıştır (Akyıldız, 2019: 175).

Damat Mahmut Paşa, oğulları ve beraberindekiler Paris'e gitmiştir. Damat Mahmut Paşa'nın Paris'e gelmesi Jön Türklerin umutlarını yeşertmiş ve sevinçle karşılanmıştır. Jön Türkler, II. Abdülhamit'e karşı Damat Mahmut Paşa'ya itaat etme

sözü vermiştir. Ahmet Rıza Bey bile danışman tavrı takınmaya başlamış ve Paşa ile ters düşmemek için çaba göstermiştir. Damat Mahmut Paşa'da Jön Türkler arasındaki ayrımı ortadan kaldırmak ve onların birliğini sağlamak için çabalamış ve gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat bu yeni durum bir müddet sonra Ahmet Rıza Bey'in hoşuna gitmemeye başlamış ve Damat Mahmut Paşa'ya İstanbul'a geri dönmesine yönelik tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyeler Damat Mahmut Paşa tarafından iyi niyetli bir şekilde karşılanmıştır. O dönemde Meşveret gazetesi Paris'te Fransızca, Brüksel'de ise Türkçe yayımlanmıştır. Cenevre'de de Osmanlı gazetesi³⁴ basılmıştır. Osmanlı gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak faaliyet göstermiştir. Ancak Osmanlı gazetesi, yeterince güce sahip olmadığı için maddi desteğe gereksinim duymuştur, bu yüzden Damat Mahmut Paşa ve oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, Osmanlı gazetesinin durumunu düzeltmek ve oradaki Jön Türkler ile tanışmak için Cenevre'ye gitmiştir. Damat Mahmut Paşa'nın Cenevre'yi gidişi, II. Abdülhamit'i endişelendirmiştir. Çünkü Mizancı Murat ile Ahmet Celaleddin Paşa arasında yapılan anlaşmadan sonra Jön Türk hareketi sönmüştür. Ancak Damat Mahmut Paşa'nın Cenevre'ye gitmesi ile Jön Türk hareketinin daha da güçlenmesi olasılığı, II. Abdülhamit'i endişelendirmiştir, bu yüzden İstanbul'a dönmesi için ona teklifler göndermiştir. Fakat Damat Mahmut Paşa teklifleri kabul etmemiştir. Bâbîâli, Damat Mahmut Paşa'yı sürekli gözetim altında tutmuş ve onun geri dönmesi için devreye yeni araçlar sokmuştur. Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'da bu araçlardan biridir. Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, Damat Mahmut Paşa'yı Mısır'a davet etmiştir. Bu davetin amacı, Damat Mahmut Paşa'yı İstanbul'a geri dönmesi için ikna etmektir. Hıdiv Abbas Hilmi

³⁴ Osmanlı gazetesi, 1 Aralık 1897 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Gazete on beş gün arayla yayımlanmıştır. Gazetede "*Jön Türklerin Organı*" ve "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" ibarelerine yer verilmektedir. Ayrıca gazetenin ortasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın aracı olduğu yazmaktadır. Gazeteyi çıkaranlar; İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Reşid Bey, Refik Bey, Nuri Ahmed ve Reşid Bey'dir. Fakat gazetede yayımlanan mektuplarda ve diğer yazılarda bu kişilerin imzasına nadiren rastlanmaktadır. Çünkü gazetede yayımlanan yazıların çok büyük bir kısmı imzasız yazılardır. Yayımlanan yazıların büyük çoğunluğunda Sultan II. Abdülhamit ve istibdat rejimi eleştirilmekte, Osmanlılık ve meşrutiyet vurgusu yapılmaktadır. Osmanlı gazetesinin temel amacı: Halkı aydınlatmak ve II. Abdülhamit'i tahtan indirerek Meşrutiyeti ilan etmek ve bu şekilde devletin kurtuluşunu sağlamaktır (Oğuz, 2006: 15-19).

Paşa'nın ısrarlı daveti üzerine, Damat Mahmut Paşa ve oğulları Mısır'a gitmiştir ancak Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, onlar Mısır'a varduktan sonra her konuda Yıldız Sarayı'na rapor vermiştir. Mısır'da oldukları dönemde Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" başlıklı bir bildiri yayımlamıştır. Beyannamenin dışında Prens Sabahattin, Osmanlı birliğini sağlamak, din ve ırk ayrımını ortadan kaldırmak, Osmanlı unsurları arasındaki uyumsuzlukları bertaraf etmek ve yumuşak bir hava yaratmak için çabalamıştır. Bu sırada Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, İstanbul'a geri dönmesi konusunda Damat Mahmut Paşa'yı ikna etmek için uğraşırken, Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler bir an önce Mısır'dan ayrılarak, Avrupa'ya dönme konusunda ısrar etmiştir. Damat Mahmut Paşa o dönemde hiç parası kalmadığı için büyük zorluk yaşamış ve İstanbul'a geri dönmeyi dahi düşünmeye başlamıştır. Fakat Osmanlı Bankası'ndan hesaplarında bin lira bulunduğu, isterlerse bu parayı derhal çekebileceklerine ilişkin bir mektup gelmiştir. Bu mektubun ardından, Damat Mahmut Paşa parayı çekmiş ve oğullarıyla birlikte Paris'e gitmiştir. Ancak Damat Mahmut Paşa, kısa süre sonra yaşam maliyetleri daha az olan Korfu'ya gitmiştir. Fakat II. Abdülhamit, Paşa'nın Korfu'dan çıkarılması için Yunan hükümetini sıkıştırmıştır. Bu nedenle Paşa, Korfu'dan ayrılmış ve Roma'ya gitmiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti, Damat Mahmut Paşa'nın iadesi için İtalya Dışişleri Bakanlığı'na başvuru yapmıştır. İtalya, Paşa'yı iade etmemiş ancak onu göz hapsinde tutacağına ve başka ülkelere gidişini engelleyeceğine dair Bâbîâli'ye söz vermiştir (Kuran, 2000: 117-188).

1899 yılında Osmanlı gazetesinin yazarlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden biri olan Tunalı Hilmi Bey, İtalya'nın Brindisi kentinde tüm Jön Türk gruplarının katılabileceği bir kongre yapma çağrısında bulunmuştur. Fakat bu teklife diğer gruplar sıcak bakmadığı için kongre yapılamamıştır. 1901 yılının sonlarında da Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, II. Abdülhamit rejimine karşı kongre çağrısında bulunmuştur. Kongre öncesinde Lütfullah Bey, İsmail

Kemal Bey ile görüşmek üzere Brüksel'e gitmiştir. İsmail Kemal Bey; kongrede Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan tüm etnik grupların temsil edilmesi, kongrede konuşulan konuların yalnızca sözde kalmayarak hayata geçirilmesi ve Avrupalı devletlerin yardımına başvurulması şartları kabul edilirse kongreye katılacağını bildirmiştir. Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, İsmail Kemal Bey'in şartlarını kabul etmiş, ardından da koordinasyon komitesi oluşturulmuştur. İsmail Kemal Bey, kişisel ilişki içerisinde olduğu Jön Türklere mektup göndermiştir. Komite Jön Türk hareketini yıllarca sözde veya fiili olarak yöneten Ahmet Rıza Bey ile görüşmesine rağmen, onu tüm toplantılarına davet etmemiştir. Ahmet Rıza Bey komiteye, hazırlıklar sonunda tek kişiden özel davetiye gönderilmemesini tavsiye etmiş ve katılmayanların, kongre tarafından alınan kararları görmezden gelme hakkına sahip olacağı konusunda komiteyi uyarmıştır. Katılımcıların Osmanlı vatandaşı olmasını, Türkçe bilmesini ve tartışmalarda 1876 tarihli Osmanlı Anayasası'nın esas alınmasını talep etmiştir (Hanioglu, 1995: 173-181).

Kongre'nin düzenlenmesi, ele alınacak konular, davetliler ve onların ikamet masrafları ile ilgili tartışmalar sürerken, kongrenin düzenleneceği haberi Bâbîâli'de büyük paniğe yol açmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamit kongreyi engellemek için harekete geçmiş, Avrupa hükümetlerine Jön Türk liderlerini sınır dışı etmeleri için baskı yapmış, Fransa ve İsviçre hükümetlerine Jön Türkler'in suikast hazırlığında olduğu ve hükümeti devirmeye yönelik çalışmalar yaptığı konusunda ihbarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi Salih Münir Bey kongreyi yasaklaması için Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé'a baskı yapmıştır. Bu dönemde Fransa ekonomik çıkarları sebebiyle Osmanlı Devletini gücendirmekten kaçınmış ve işbirliği içerisinde olmuştur (Georgeon, 2003: 437). Örneğin, Fransız polisi Osmanlı Devletinden aldığı talimat doğrultusunda, Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler'in evlerini izlemiş, eve kimlerin gelip gittiğini rapor etmiştir. Ayrıca Fransız hükümeti başlangıçta Jön Türk

Kongresi'nin yapılmasına izin vermemiştir. Bunun üzerine Prens Sabahattin, Fransa'yı Osmanlı padişahının arzularının esiri olmakla suçlamış ve kongreyi Londra'da yapmayı planlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle yaşadığı kriz, Fransız kamuoyunda II. Abdülhamit'e karşı protestoların artmasına yol açmıştır. Prens Sabahattin'de bu süreçten yararlanarak, özgürlük sorunu yaşadıklarını Fransız kamuoyuna bildirmiştir. Aynı dönemde Marcel Sembat'ta meclise, Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerine yönelik gensoru vermiştir. Sembat, Osmanlı Devleti'nin Jön Türklerin ve Ermenilerin izini sürmek için Fransa'da gizli bir polis teşkilatı kurduğundan ve yabancı polislerin Fransa'da casusluk yapmasının kabul edilemez olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Fransız parlamentosunda Ermeni davasının savunucusu olan Denys Cochin, Gustave Rounet ve diğer birkaç milletvekili, Ermenilere yapılan muamelelere karşı Osmanlı Devletini kınayan bir kararın çıkarılması için meclise önerge vermiştir. Osmanlı Devletine yönelik tartışmaların ardından önerge 280 oyla kabul edilmiştir. Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler Fransa'daki tartışmalı ortamdan yararlanarak, Paris'te niçin kongre yapmak istediklerini açıklayan bir mektup kaleme almış ve mektubu Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé'e göndermiştir. Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler mektupta ayrıca evlerinin polis tarafından izlendiği, kendilerinin yasa dışı bir şey yapmadıklarını anlatmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra çok sayıda Fransız milletvekili ve devlet adamı, Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler'e yardımcı olmuş ve Fransız hükümetinin kararından dönmesinde etkili olmuştur (Hanioglu, 1995: 177-179).

I.Jön Türk Kongresi, II. Abdülhamit'in kongreyi engelleme çabaları ve Jön Türkler arasındaki hizipleşmeye rağmen, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Monsieur Lefevre Pontalis'in malikhanesinde toplanmıştır (Ramsour, 2001: 86). Kongrede, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan neredeyse tüm milletler temsil edilmiştir. Kongreye çoğunlukla dönemin tanınmış simaları katılmıştır.

Kongre'nin açılışını Prens Sabahattin yapmıştır. Görüşmeler sırasında iki konu üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki, ihtilal yalnızca propaganda ve yayıncılık faaliyetleriyle yapılamaz, bu nedenle silahlı kuvvetlerin de ihtilal hareketine katılımı sağlanmalıdır. İkincisi ise, ıslahatları sağlamak için yabancı devletlerin müdahale etmesi gerektiğidir. Birinci konuyu ortaya atan kişi, kongreye askeri kuvveti temsil etmek üzere katıldığını açıklayan İsmail Kemal Bey'dir. İkinci konuyu gündeme getirenler, kongreye katılan Ermenilerdir çünkü onlar, II. Abdülhamit'in şimdiye kadar vadettiği ıslahatların hiçbirini yapmadığını, bundan sonra da yapmayacağını ifade etmiş, Osmanlı Devletinde ıslahatların ancak yabancı devletlerin müdahalesiyle gerçekleşebileceğini iddia etmiştir. Ancak Ermeni katılımcıların bu iddiasına karşı, Prens Sabahattin yabancı devletlerin müdahalesinin Osmanlı Devletine sürekli zarar verdiğini ve bundan sonra da zarar vereceğini düşündüğünü, bu talebin makul olmadığını belirtmektedir. Prens Sabahattin, Osmanlı Devletinde ihtilal yapmak istediklerinden fakat bir kargaşa ya da karışıklık anında herhangi bir yabancı devletin bu durumu kendi menfaatine çevirebileceğinden ve Jön Türkler'in işlerine müdahale edebileceğinden bahsetmektedir. İşte böyle bir durumda müdahaleyi önlemek için Jön Türkler'in çıkarına en uygun yabancı devletle önceden anlaşmak gerektiğini belirtmektedir (Kutay, 1964: 145-146).

Kongrede, II. Abdülhamit rejimi ile Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan halklar arasında herhangi bir bağ bulunmadığı ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölünmezliği ve bütünlüğü, devletin topraklarında barışın ve güvenliğin sağlanması, Kanun-i Esasi başta olmak üzere devletin temel kanunlarına saygının sağlanması ve uluslararası anlaşmalara özellikle de Berlin Anlaşması'na uyulması kararları alınmıştır. Kararların uygulamaya geçirilmesi için bir komite kurulmasına karar verilmiştir. Bu komitenin de Berlin ve Paris Anlaşmaları'nı imzalayan devletlerin desteğini ve iyi niyetli eylemlerini sağlamak için bunlar ile ilişki kurması kararlaştırılmıştır. Ancak özellikle son maddeyle, adem-i merkezîyet hatta özerkliğe doğru giden bu müdahalenin

bu kadar net biçimde onanması ve bunu yapmak için devletler huzurunda da girişimde bulunulmasının istenmesi Jön Türkler arasında kopuşa yol açmıştır. Ahmet Rıza Bey, Yusuf Akçura, Hoca Kadri, Doktor Nazım ve Ferit Tek bu kararı şiddetle reddetmiş, böyle birşeyin asla kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. I. Jön Türk Kongresi, birlik ve bütünlük sağlamaktan ziyade, bölünmeyle ve kutuplaşmayla sonuçlanmıştır. Kongre sona erip dağıldıktan sonra Ahmet Rıza Bey'in tarafını tutanlar, "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" adını değiştirerek, "*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*" adını benimsemiştir. Prens Sabahattin'in başında bulunduğu çoğunluk grubu ise, II. Abdülhamit'i tahtan indirmek ve meşrutiyeti ilan etmek için Arnavut Recep Paşa komutasında darbe girişiminde bulunmuştur. Fakat bu girişim başarısız olmuştur (Akşin, 2006: 81-84)

Darbe girişiminin başarısız olmasının ardından, Dr.Bahaettin Şakir, Diran Kelenkyan, Doktor Nihad Reşat Bey gibi Avrupa'ya yeni kaçan gençlerin girişimleriyle, 1905 yılının sonlarında Paris'te Jön Türkleri biraraya getirmek için çalışmalar yapılmış ve programı hazırlama görevi de Prens Sabahattin'e verilmiştir. Ancak Prens Sabahattin programa "*adem-i merkeziyet*" ilkesini koyunca siyasi cepheler daha da keskinleşmiştir. Çünkü Prens Sabahattin'e muhalif isimler, özerklik veya özerkliğe yaklaşan her çeşit yönetsel örgütlenmeye karşı çıkmıştır. Onlara göre, bir bölgeye özerklik verildiğinde, er geç o bölge devletten kopmakta ve bağımsız olmaktadır ayrıca onlar, adem-i merkeziyet ilkesinin bölgecilik ya da özerklik getirdiğine inanmaktadır (Akşin, 2006: 85-87).

I.Jön Türk Kongresi'nin bölünmeyle sonuçlanması, darbe teşebbüsünün başarısız olması ve son olarak da 1905 yılının sonunda Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet ilkesini giderek öne çıkarmasıyla, Prens Sabahattin'e yönelik eleştiriler artmıştır. Prens Sabahattin de yaşanan olayların ardından, örgütlü mücadeleye yönelmiştir. Aralarında İsmail Kemal, Doktor Sabri, Hüseyin Siret Bey, Fazlı Bey'inde

bulunduğu kişilerle birlikte 1906 yılında Paris'te “*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni*” kurmuştur. Cemiyetin yayın organı “*Terakki*” isimli aylık yayımlanan dergidir. Terakki yaklaşık iki yıl yayımlanmıştır ancak bu iki yıllık dönemde derginin üzerindeki dövizlerde de değişim yaşanmıştır. Derginin ilk yayımlandığı dönemde, derginin propagandası “*adem-i merkeziyet ve fenni içtima*”dır. Daha sonra derginin propagandası “*adem-i merkeziyet, teşebbüs-i şahsi ve Kanun-i Esasi*” biçiminde değiştirilmiştir. Derginin son yayın döneminde ise; “*adem-i merkeziyet, teşebbüs-i şahsi ve meşrutiyet*” biçiminde derginin propagandasında değişim olmuştur (Tütengil, 1954: 25-26).

Terakki dergisi topluma yalnızca çeşitli konularda haber vermemiştir, dergide aynı zamanda tercümelere ve düşünsel konulara yer verilmiştir. Terakki dergisinde, Fransız tarihçi ve sosyolog Edmond Demolins³⁵ 'in çeşitli eserleri tercüme edilerek yayımlanmıştır. Yine Prens Sabahattin, “*Bir Tavsiye*” başlığını taşıyan makalesinde merkeziyet üzerine bir eleştiri kaleme almıştır. Prens Sabahattin, bu makalesinde Fransa'nın gerilemesine merkeziyetçiliğin yol açtığını iddia etmektedir. Ona göre; merkeziyet ister meşruti yönetim, ister mutlak idare, isterse cumhuriyete dayansın sonuç daima yıkım olmaktadır. Prens Sabahattin, “*Vilâyetler Ahalisi'ne Bir Davet*” başlıklı makalesinde “*teşebbüs-i şahsi*” kavramını üzerinde durmaktadır. Bu makalede: “*Vilâyetler merkez için değildir, merkez vilâyet içindir*” ifadesine yer vermektedir (Tütengil, 1954: 27-29).

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti bir taraftan yayıncılık faaliyetlerini sürdürürken, diğer taraftan da cemiyetin varlığını duyurmak ve yeni üyeler kazanmak için Osmanlı topraklarındaki çeşitli yerlere şubeler açma arzusunda olmuştur. Ayrıca cemiyet, kendi programını destekleyen ve benzer düşünceleri savunan diğer

³⁵ Terakki dergisinde, Demolins'in Türkçeye “*Yol Toplumsal Tipi Nasıl Yaratur?*” biçiminde tercüme edebileceğimiz eserinden tercümelere yayımlanmıştır.

cemiyetlerle veya gruplarla da iletişime geçmek istemiştir. Cemiyetle benzer düşüncelere sahip olan gruplar arasından öne çıkanı, “*Cemiyet-i İnkılabiye*” dir. Bu cemiyet, 1904 yılında Satvet Lütfi Tozan’ın liderliğinde bir grup genç tarafından kurulmuştur. Cemiyetin amacı, Kanun-i Esasi’nin tekrardan yürürlüğe konmasını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda cemiyet; hukuk, tıbbiye ve harbiye öğrencileri ile ilişki içerisinde olmuştur. Cemiyet-i İnkılabiye, “*Mecmua-i İnkılabiye*” isimli dergiyi çıkarmıştır. Bu dergi aracılığıyla propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Fakat daha sonra cemiyet üyeleri tek başlarına çaba göstermenin fayda getirmeyeceğine inanmış ve Paris’teki Jön Türklerle temas kurmuştur. Kısa süre içerisinde de benzer düşüncelere sahip oldukları, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyet’inin bir kolu haline gelmiştir (Petrosyan, 1974: 225-226; Tansu, 2003: 502).

Dönem içerisinde Cemiyet-i İnkılabiye dışında çok sayıda küçük cemiyet ya da örgüt kurulmuştur. Örneğin, 1904 yılında Cenevre’de “*Osmanlı İttihad ve İnkılap Cemiyeti*”, 1906 yılında Şam’da “*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*”, 1907 yılında İstanbul’da “*Selâmeti Umumiye Kulübü*” gibi cemiyetler bunların başlıcalarıdır. Sayılan bu cemiyetlerin hiçbiri siyasi parti niteliğine kavuşmamıştır (Tunaya, 1966: 219).

Osmanlı Devleti içerisinde tutuklamalar, sürgün cezaları, basın üzerinde sansür ve toplum üzerinde baskılar devam ederken, Osmanlı toprakları içerisindeki küçük örgütler ya da cemiyetler gizlice propaganda faaliyetlerini yürütmüş, Avrupa’da Jön Türkler’de dergileri aracılığıyla II. Abdülhamit’e muhalefetlerini sürdürmüştür. Ancak 1907 yılında merkezi Cenevre’de bulunan Ermeni “*Taşnaksütyon Cemiyeti*”, Terakki ve İttifak Cemiyeti’ne hitaben Ahmet Rıza Bey’e ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ne hitaben de Prens Sabahattin’e mektup göndermiştir. Bu mektupta şayet kabul ederlerse, önemli birtakım konuların konuşulması önerisinde bulunmuştur. Öneriyi hem Terakki ve İttihat Cemiyeti hem de Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kabul etmiştir. Ermeni delegelerin çabasıyla, ilk toplantı

Prens Sabahattin'in ofisinde yapılmıştır. Bu toplantıya Terakki ve İttihat Cemiyet'inden Doktor Bahaeddin Şakir ve Hüsrev Sami Bey, Adem-i Merkez Cemiyet'inden ise, Fazlı Bey ve Doktor Nihad Reşat katılmıştır. Ermeni heyetinden ise, iki kişi toplantıya katılmıştır. Ermeni heyeti toplantının başında, Ermeni komitelerinin tek başına bağımsız biçimde hareket etmesinin kendileri için fayda sağlamadığını, onlara hem zaman hem de ciddi miktarda para kaybettirdiğini açıklamıştır. İstenilen amaca erişebilmek için müşterek bir program oluşturulmasını ve takip edilecek yolların acilen belirlenmesini önermiştir. Bu teklif toplantıya katılan heyetler tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak ortak programın hazırlanması sırasında uzlaşmazlıklar çıkmaya başlamış ve görüşmeler bir süre askıya alınmıştır. Fakat en sonunda belirli prensipler üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bu prensipler; cemiyetler birbirlerini eleştirmekle meşgul olmayacak, her heyet kendi kimliğini koruyacak ancak bir an için örgütün prensiplerini dikkate almayacak, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine son vermek için heyetler ortak bir program içerisinde çalışacaktır. Komite toplantıları sona erdikten sonra, genel kongreler başlamıştır (Kuran, 2000: 287-288).

27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında II. Jön Türk Kongresi yapılmıştır. Kongreye Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti³⁶ adına; Ahmet Rıza Bey, Bahattin Şakir,

³⁶ Cemiyetin adı 1907 yılının Eylül ayının sonlarında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. 1906 yılının Eylül ayında, çoğunluğunu 3.Ordunun oluşturduğu subaylar Selanik'te "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni*" kurmuştur. Bu cemiyet gerek askeri gerekse sivil çevrelerde üye sayısını hızla artırmıştır. Paris merkezli diğer cemiyetler, Osmanlı toprakları içerisinde örgütlenen bu cemiyeti izlemiş ve onunla ilgilenmiştir. Doktor Nazım Bey yalnızca yayıncılık faaliyetleriyle yol alınamayacağını, aktif olarak hareket etmek gerektiğini düşünmüştür. Bu yüzden Selanik'e gitmeye karar vermiştir. Dr.Nazım, Selanik'e gelmek istediğini Mithat Şükrü Bey'e bahsetmiş ve isteği olumlu karşılanmıştır. Dr. Nazım Bey'in Selanik'e gelmesine, Rum komiteciler yardım etmiştir. Dr.Nazım Bey, Selanik'e geldikten kısa süre sonra Osmanlı Terakki ve Islahat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleştirmek için çalışmıştır. Bu doğrultuda subayları etkisi altına almış, şubeler arasındaki irtibatı güçlendirmiştir. Ayrıca onun sayesinde iki cemiyetin birleşmesine karar verilmiştir. Ancak cemiyet isminin değişmesi konusunda birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kendi adını değiştirme konusunda başlangıçta isteksiz davranmıştır. Çünkü cemiyetin isminde bir değişiklik yapılırsa, üyelere ne tür tepki alacakları konusunda tedirgin olunmuştur. Ancak korkulanın aksine, üyeler isim değiştirme konusunda sorun çıkarmamıştır. Çoğunluğun oyuyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında birleşmiştir. Cemiyetlerin birleşmesine ilişkin bir de metin hazırlanmıştır. Bu metinde; cemiyetin biri içeride biri de dışarıda olmak üzere iki genel merkezi olacaktır. Cemiyetin içerideki merkezi Selanik'te dışarıda merkezi ise, Paris'te bulunacaktır. Ayrıca her iki merkezin de kendi amirleri olacaktır. Cemiyetin amacı, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesidir. Bu amaca ulaşmak için yerel gereksinimlerin dikkate alındığı, teşkilat ve bireysel görevleri

Muhammed Ali Halim Paşa, Sami Paşazade Sezai, cemiyetin Romanya şubesini temsilen Necati Bey ve Mechveret Supplément Français'in köşe yazarı Pierre Anméghian katılmıştır. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adına; Prens Sabahattin, Ahmed Fazlı Bey, Dr. Mekkeli Sabri ve Dr. Nihad Reşad katılmıştır. Ermeni heyetini temsilen ise; Harutyun Kalfaian, Khachatur Malumian, Sarkis Minasian ve Ruben Zartarian kongreye iştirak etmiştir. Kongrenin resmi açılışını Sami Paşazade Sezai yapmıştır. Kongrenin ilk oturumunda Ahmed Rıza Bey, Ermeni heyetine Osmanlı padişahının halifelik haklarını tanıma çağrısında bulunmuştur. Fakat Ermeni heyeti bu talebin kongre çalışmalarıyla herhangi bir ilgisi olmadığını söylemiş ve Ahmet Rıza Bey'in talebini reddetmiştir (Hanioglu, 2001: 203-204).

Tartışma üzerine kongre öngörülmez bir çıkmazın içine girmiştir. Sorunu çözmek için devreye Ahmed Fazlı Bey girmiştir. Ahmed Fazlı Bey, Ermeni heyetiyle uzlaşmayı sağlamış ve onlardan Türk soydaşlarının kutsal saydığı hilafet ve saltanat meselelerinin kendilerini ilgilendirmediği ve bu kurumlara karşı olmadıklarına ilişkin beyanat almayı başarmıştır. Bu beyanatın ardından, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni heyeti arasındaki anlaşmazlık kısa süre için ortadan kalkmıştır. Çünkü iki heyet arasındaki bir diğer tartışma, devrimci araçların kullanılması ve sosyalist düzenin kurulması ile ilgili çıkmıştır. Bu tartışmayı sona erdirmek için devreye Prens Sabahattin ve Mechveret Supplément Français'in köşe yazarı Pierre Anméghian girmiştir. Prens Sabahattin devrimci yöntem olarak, suikastlara odaklanmak yerine anlamlı, milli isyanlar yaratmayı önermiştir. Pierre Anméghian'da Osmanlı Devletinde sosyalist bir düzen kurma çabalarının gereksiz olduğunu, çünkü sosyalizmin Osmanlı Devletinde çok güçlü bir biçimde mevcut olduğunu savunmuştur. Ayrıca "*Molière yaşasaydı*

tayin eden hem içerisi hem de dışarı için ayrı ayrı nizamnameler bulunacaktır. Mali konularda merkezler her ne kadar bağımsız iseler de bir diğerine yardım etmeye mecburdur. Genel merkezler yalnızca iknaya bir diğerinin hareketini ya da davranışını düzeltme yetkisine sahiptir. Cemiyetin yayın aracı, Türkçe "*Şuray-ı Ümmet*", Fransızca "*Meşveret*" gazeteleridir (Tunaya, 1988: 21-50; Bleda, 1979: 20-31; Karabekir, 2009: 79-117).

Türk'ün kendine rağmen sosyalist olduğunu söylerdi” fikrini ileri sürmüştür. II. Jön Türk Kongresi tartışmalara rağmen, herhangi bir çıkmaza yol açmamıştır. Kongrede oybirliğiyle şu kararlar alınmıştır: II. Abdülhamit tahttan indirilecektir, mevcut yönetim kökten değiştirilecektir, meşveret ve anayasal rejim yeniden kurulacaktır. Ayrıca devrimci propagandayı yaymak için Türkçe, Arapça, Kürtçe, Arnavutça, Ermenice, Bulgarca ve Yunanca bildiri ve broşürler kaleme alınacak ve bu yayınlar özellikle köylülere, hükümet yetkililerine, kadınlara, askerlere ve ulemaya dağıtılacaktır. Kongrenin amaçlarına ulaşabilmesi hangi yöntemleri kullanacağı da belirlenmiştir. Bu kapsamda; hükümetin eylem ve operasyonlarına karşı silahlı olarak direniyecektir, mevcut yönetime vergi ödenmeyecektir, genel isyan çıkarılacaktır, ordu içerisinde propaganda yapılacaktır, grev ve işten ayrılma gibi silahsız direnişlerde bulunulacaktır ve olayların gidişatına göre başka tedbirler alınacaktır. Taraflar, kongrede alınan bazı kararların gizli kalması konusunda anlaşmıştır. Fakat Ermeni heyeti gizli kalması gereken kararları Pro-Armenia dergisinde yayımlamıştır. Ermeni heyetinin bu hareketi kongrenin istenilen sonucu elde edememesine yol açmıştır (Hanioglu, 2001: 205-206).

Paris'te gerçekleşen II. Jön Türk Kongresi'nin ardından, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Osmanlı toprakları içerisinde harekete geçmeye başlamıştır. İttihat ve Terakkicilerin içeride harekete geçmesini teşvik eden olaylardan ilki, Rusya'nın Japon karşısında mağlup olması ve bu olayın ardından, Rusya'da meşrutiyetin ilan edilmesidir. İkincisi ise, 1908 yılında Rusya ve İngiltere arası gerçekleşen Reval görüşmeleridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Reval'de İngiltere ve Rusya'nın Makedonya hakkında bir takım anlaşmalar yaptığını öğrenmiştir. Bu olaylar üzerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizli biçimde yürütmekten vazgeçmiş ve cemiyetin varlığını Avrupalı devletlere açıklamaya karar vermiştir. İttihat ve Terakki öncelikle bir manifesto hazırlayarak, Avrupalı devletlerin konsolosluklarına göndermiştir. Manastır ve Selanik'te afişler asmış ve halka bildiriler dağıtmıştır. Gerek

manifestoda gerekse afiş ve bildirimler de meşrutiyet ilan edilirse, tüm sorunların ortadan kalkacağı belirtilmiştir (Ahmad, 1999: 15-20).

Cemiyetin harekete geçmesiyle birlikte, II. Abdülhamit bölgedeki olayları yakından takip etmek için Rumeli'ye hafiyeler ve subaylar göndermiştir ancak istediği sonucu elde edememiştir. Cemiyet'te meşrutiyeti ilan ettirmek için daha sert adımlar atmaya başlamıştır. Binbaşı Enver Bey, padişahın yaveri Albay Nazım Bey'e suikast düzenlenmiştir. Cemiyet, Selanik Topçu Alayı İmamı Mustafa Efendi ile Manastır Polis Müfettişi'ni öldürmüştür. Bu olayların ardından Enver Bey dağa çıkmış ve Rumeli'de padişaha karşı ilk isyan bayrağını açmıştır. Kısa süre içerisinde Kolağası Niyazi Bey'de askerleriyle birlikte dağa çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamit dağa çıkma haberlerinin İstanbul'da yayılmasının ardından, dağa çıkanların cezalandırılması için Şemsi Paşa'yı bölgeye göndermiştir. Fakat Mülazım Atıf Efendi, Şemsi Paşa'yı öldürmüştür. Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden sonra II. Abdülhamit olayları bastırmak üzere bölgeye asker göndermeye devam etmiştir. Fakat bölgeye gelen askerler, olayları yatıştırmak yerine İttihat ve Terakki'ye destek vermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Temmuz 1908'de Manastır'da meşrutiyeti ilan etmiş ve durum telgrafla Yıldız Sarayı'na iletilmiştir. Cemiyet, II. Abdülhamit'e şayet 26 Temmuz'a kadar anayasayı yürürlüğe koymazsa, askerlerin ve bölge halkının V.Mehmed'in egemenliğini kabul edeceğini bildirmiştir. 24 Temmuz 1908'de İstanbul'daki gazetelerde meşrutiyetin yeniden ilan edildiği duyurulmuştur (Ahmad, 1999: 20-29).

Özellikle Rumeli'deki İttihat ve Terakki subaylarının yapmış oldukları eylemler sonucunda II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Paris'teki Jön Türkler, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesi için basın ve yayın faaliyetlerine ağırlık vermiş ve kongreler düzenlemiştir. Ancak Jön Türkler, yaptıkları çalışmaların düşünsel boyutu aşamaması ve fiili olarak eyleme geçememeleri nedeniyle, Rumeli'deki İttihat ve Terakki subayları kadar başarılı olamamıştır. Fakat Jön

Türkler'in Osmanlı topraklarında çeşitli Fransız düşünürlerin ya da aydınların tanıtılmasında, onların temsil ettikleri düşüncelerin yayılmasında ve tartışmaya açılmasında etkili oldukları söylenebilir.

4.1. Jön Türklerin Düşünsel Oluşumunda Fransız Etkisi

Jön Türk hareketi 19.YY'nin son çeyreğinde, II. Abdülhamit'in istibdat rejimini sona erdirmek, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamak ve devletin dağılmasını engellemek amacıyla ortaya çıkmıştır. Jön Türkler'in ağırlıklı olarak üzerinde durduğu: “*Devlet dağılmaktan nasıl kurtulur?*” sorusudur. Jön Türkler, devletin dağılmasını önlemek için özellikle Fransız sosyologların ve düşünürlerin eserlerini, modellerini ve kuramlarını incelemiş, devletin dağılması tehlikesine karşı onu koruyacak ve direncini artıracak bir reçete olarak da çeşitli ekolleri benimsemiştir. Bu ekollerden ilki, pozitivisttir.

4.1.1. Pozitivist Ekol ve Ahmet Rıza Bey

Auguste Comte ile Osmanlı aydınlarının ilk karşılaşmaları, Comte'nin “*İnsanlık Dini'ni*” Doğu'daki devletlere ve toplumlara tanıtmaya karar vermesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Comte, bilimsellikten bağımsız bir siyasetin olamayacağını, siyasetin bilimin yol göstericiliğine gereksinim duyduğuna inanmakta ve toplumların hiçbir zaman bilimden yoksun bırakılmaması gerektiğini savunmuştur. Bunun içinde “*İnsanlık Dini'ni*” yaymaya çalışmakta ve bu doğrultuda da ilk olarak, 1848 yılında topluluğa pozitif eğitim vermek, batılı ülkelere pozitivistliği tanıtmak ve siyaseti rasyonel bir zemine oturtmak için “*Société Positiviste'in*” temellerini atmaktadır. İkinci olarak, “*Discours sur l'ensemble du positivisme*” isimli eserini yayımlamaktadır. Comte bu eserinde, pozitivistliğin felsefi boyutu olduğu kadar siyasi boyutunun da olduğunu vurgulamakta ve bu eserinde İnsanlık Dini'nin temel çerçevesini çizmektedir. Üçüncü olarak, İnsanlık Dini'ni yaymak için Batı'daki neredeyse tüm devlet adamlarına

Doğu'da ise Osmanlı Devleti ve Rusya'ya tebliğ mektupları göndermektedir (Kabakçı, 2014: 28-32).

Comte, 4 Şubat 1853 tarihinde Mustafa Reşit Paşa'ya gönderdiği mektupta: Yüzyılımızda, Doğu siyaseti ve Batı siyaseti arasında ciddi ölçüde karşıtlık görülmektedir. Batılı otoriteler, toplumsal hareketleri yönetmekten aciz kalmakta, maddi düzenin sürdürülmesi için baskı ve şiddet uygulamaya devam etmektedir ancak devletlerinin başında olan Doğulu liderler, iyiliği teşvik etmek ve kötülüğe direnmek için onurlu biçimde çabalamaktır, yüzyılımızda Osmanlı Devleti ve Rusya bu asil tavrı sürdürmektedir, ifadesine yer vermektedir. Ayrıca Comte, Mustafa Reşit Paşa'yı mektubunda üç hususta övmektedir. Bunlardan ilki, Comte, Osmanlı Devleti'nin iyiliği teşvik etmesinde ve kötülüklere direnmesinde en önemli rolü Mustafa Reşit Paşa'nın oynadığını düşünmektedir. İkincisi, Mustafa Reşit Paşa tek eşlilik konusunda parlak bir örnektir. Üçüncüsü ise Comte, Mustafa Reşit Paşa'nın köle pazarını kaldırmasını isabetli bir tercih olarak değerlendirmekte, bu durumun İslam medeniyetinde çifte ilerlemeye yol açacağına inanmaktadır. Comte, Mustafa Reşit Paşa'dan, göndermiş olduğu "*Pozitivist İlmihali*" emeklilik döneminde okumasını ve üzerine düşünmesini istemektedir. Comte, mektubunda ayrıca, pozitivistizmin Doğu'da daha kolay yayılacağına inandığını çünkü Doğu'da Batı'da olduğu gibi anarşik çalkantılar olmadığını yazmaktadır. Comte'ye göre, İslam inancı gerçeklikten kopuk değildir, akla en uygun olan inançtır. İslamiyet ahlak ve akıllı bağdaştırabilme niteliğine sahiptir ve hiç bir metafizik geçiş olmaksızın İslamiyet'ten pozitivistizme geçmek mümkündür (Comte, 1853: XLVII-XLVIII- XLIX).

Comte'nin ölümünün ardından, pozitivistizmin Fransa'da etkinliği artmış ve dünya genelinde yayılımı hızlanmıştır, pozitivistizmin yaygınlaşmasında Pierre Lafitte önemli rol oynamıştır. Lafitte, hocası Comte gibi pozitivistizmin yayılması için propagandalar yapmış ve Doğu'yu ihmal etmemiştir, bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin eski

sadrızamlarından Mithat Paşa'yı Paris'te ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Lafitte: İnsanlara, insanlığa ve vatanlarının iyiliğine yaptıkları katkıya göre değer verdiklerini söylemiştir. Ayrıca pozitivistlerin din ve ırk ayrımı yapmadığını, pozitivistlerin Hristiyanlığın ve etnolojinin tüm ön yargılarından ve her türlü yozlaştırıcı etkiden ve her türlü kişisel veya parti menfaatinden arındığını, Doğu ve Batı'nın ortak avantajını sağlamaktan başka bir amaçlarının olmadığını belirtmiştir. Bunlara ilave olarak Lafitte görüşme sırasında, Osmanlı Devleti'nin, topraklarında yaşayan insanlara karşı daima hoşgörü gösterdiği, onların geleneklerine hiçbir zaman karışmadığını söylemiştir. Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden yana olduklarını ve Mithat Paşa'yı tekrardan yönetici olarak görmek istediklerini ifade etmiştir (Robinet, 1877: 1-13).

19.YY'nin sonuna kadar gerek Auguste Comte'nin gerekse Pierre Lafitte'nin Osmanlı Devletinde pozitivistliği yayma konusunda istedikleri ölçüde başarı sağlayamadıkları söylenebilir. Pozitivistliğin, Osmanlı topraklarında yayılmaya başlaması ve siyasi yaşamda kendini hissettirmesinin Ahmet Rıza Bey ile başladığını söylemek mümkündür.

Ahmet Rıza Bey, 15 Kasım 1899 tarihinde Meşveret'in seksen altıncı sayısında yayımladığı "*Le Docteur Robinet*" başlıklı yazısında, pozitivist düşünceyle ilk kez 1887 yılında karşılaştığını belirtmektedir. Bu karşılaşma, Dr.Robinet'in "*Pozitif Felsefe Auguste Comte ve Pierre Lafitte*" isimli kitabın İstanbul'da eline geçmesiyle gerçekleşmiştir. Ahmet Rıza Bey, Dr.Robinet'in onun hayatında adeta bir dönüm noktası yarattığını söylemektedir. Çünkü onun kitabında, gerek özel hayatında gerekse siyasal hayatında ona rehberlik eden aydınlatıcı fikirler bulunduğunu ifade etmektedir. Ahmet Rıza Bey'e göre Dr.Robinet'in kitabı, sürdürdüğü mücadelede ona entelektüel ve ahlaki anlamda destek olacak, düşünürlerle tanışmasında da önemli rol oynamaktadır. Ahmet Rıza Bey, Dr.Robinet'in Türk milletinin en cesur ve kıymetli dostlarından biri olduğunu ve onun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü savunduğunu belirtmektedir.

Dr.Robinet'in en yakın dostları Jules Ferry ve Gambetta'nın aksine, sömürgeciliğe karşı olduğunu ve Tunus'un işgalini protesto ettiğini söylemektedir. Ayrıca Ahmet Rıza Bey, Dr.Robinet'in Jön Türkler'in ve Meşveret'in işbirlikçisi olduğundan ve kendisine daima yardımcı olduğundan bahsetmektedir (Ahmet Rıza, 1899: 3).

Ahmet Rıza Bey'in pozitivismi benimsemesinde ve Pierre Lafitte ile tanışmasında ve ondan dersler almasında Dr.Robinet'in etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Ahmet Rıza Bey, Paris'e gider gitmez, pozitivism hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için Collège de France'ın en önemli hocalarından biri olan Pierre Lafitte'den dersler almaya başlamıştır. Zaman içerisinde Lafitte ve Ahmet Rıza Bey arasında baba oğul ilişkisi gelişmiştir (Mardin, 2019: 179).

Lafitte'in Ahmet Rıza Bey üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Lafitte'nin etkili olmasında onun İslam inancına yönelik görüşlerinin de etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Lafitte, gerek Müslümanlara gerekse de İslam dinine yönelik çok olumlu değerlendirmelerde bulunmuştur. İslam dini ile Hristiyanlık arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Lafitte, İslamiyet'in diğer dinlere hoşgörülü davrandığını ve ilerleme bakımından da Hristiyanlık'tan üstün olduğunu vurgulamıştır. Pierre Lafitte, İslam dinine yönelik görüşlerini eyleme de geçirmeye çalışmıştır. Lafitte öncülüğünde pozitivistler, Paris'te İslam dini onuruna cami inşa etmek için bağış toplamaya başlamıştır (Revue Occidental, 1895: 131; Ahmet Rıza, 1896: 311-312).

Ahmet Rıza Bey, Pozitivism Derneği'nin toplantısında Paris'i, "*Bati'nın modern Mekkesi*" olarak nitelendirmektedir. İnsanların Paris'e ışık aramak için geldiklerinden ancak çoğu zaman hayal kırıklığına uğradıklarından bahsetmektedir. Çünkü orada gerçek ilerlemeyi bulamadıklarını söylemektedir. Ülkesi, milleti ve dini ne olursa olsun diğer insanlara saygıyı ve dostluğu garanti eden tam bir medeniyet kavramının yalnızca pozitivismde bulunduğunu ifade etmektedir (Ahmet Rıza, 1891:

374-375). Kabakcı'ya göre, pozitivistin bir taraftan düzen ve ilerlemeye önem verirken, diğer taraftan da hiçbir dini düşünce ve inanca muhalif davranmaması, Ahmet Rıza Bey ve diğer Jön Türkler'in pozitivistliğe yönelmesinde önemli rol oynamıştır (Kabakcı, 2014: 44).

Jön Türkleri'nin pozitivistliğe yönelmelerinin bir diğer nedeni de Comte'nin düşünce yapısı içerisinde buldukları ve Jön Türkler'in kendilerini Batı'nın bir parçası olarak görmelerine olanak tanıyan kuramsal önermelerdir. Comte, Avrupa tarihinden başlayarak üç evre tespit etmiştir. Bu evreler; teolojik, metafizik ve pozitiftir. Comte'ye göre, tüm toplumların bu üç evreyi yaşaması evrensel bir zorunluluktur. Bu önermeye göre, Doğu toplumları da teolojik ve metafizik evreden geçerek, pozitif evreye varacaktır. Jön Türkler, Comte'nin bu kapsayıcı düşüncesini temel alarak, Doğu'nun ve Doğu toplumlarının da insanlığa dâhil olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda Ahmet Rıza Bey, Türk toplumunun barbar olmadığı ve İslamiyet'in ilerlemeye engellemediğine ilişkin yayınlar yaparak, Batı'nın gerek İslamiyet'e gerekse de Türk toplumuna yönelik olumsuz algılarını kırmaya çalışmıştır. Bunlara ilave olarak, pozitivistliğin temel ilkelerinden birinin, dini ve milleti ne olursa olsun her kesimi kucaklaması ve pozitivistliğin medeniyet ve kültürleri insanlığa yapmış oldukları katkılara göre kıymet vermesi, Batı'da İslam inancına yönelik yapılan saldırılara Ahmet Rıza Bey'in göğüs germesini sağlamıştır (Kabakcı ve Adadağ, 2009: 23-24).

Ahmet Rıza Bey, doğrudan pozitivistliğe bağlı kalmanın, İslam kültüründen gelen bir Osmanlı için ciddi sorunlara yol açacağı ve pozitivistliğin getirdiği referansların Osmanlı Devletinde etkili olamayacağı farkında olmuştur. Bu yüzden pozitivistliğin, İslamiyeti kabul etmiş kitlelere hitap etmesi için tercüme edilmesi gerektiğine ve bunun içinde öncelikle pozitivistliğin İslam ve Osmanlı kültürüne en uygun olan özelliklerin seçilmesi gerektiğine inanmıştır (Kabakcı, 2009: 85).

Nitekim Meşveret'in birinci sayısında yayımlanan, İttihat ve Terakki Cemiyeti Programında Ahmet Rıza Bey'in bu düşüncelerinin izlerini görmek mümkündür. Jön Türkler programda, ilerleme anlayışını yaymak için çalıştıklarından bahsetmektedir. Sloganlarının, "*Düzen ve İlerleme*" olduğundan ve şiddet yoluyla elde edilen tüm tavizlerden nefret ettiklerinden söz etmektedir. İster Müslüman ister Hristiyan ya da Yahudi olsun din ayrımı yapmaksızın devletin tamamı için reform istediklerini belirtmektedir. Medeniyet yolunda ilerlemek istediklerinden ancak bunu da Osmanlı unsurunu güçlendirerek ve ilerici varoluş koşullarına saygı duyarak yapmak istediklerinden söz etmektedir. Jön Türkler ayrıca, Osmanlı medeniyetinin özgünlüğünü korumak istediklerini ve bunu yapmak için de Batı'dan sadece bilimsel ilerlemeyle ilgili genel öğeleri almaya özen gösterdiklerini ifade etmektedir. Ancak bu öğelerin özümsenebileceğinden ve özgürlüğe doğru yürüyen bir halkı aydınlatmak için kullanılabileceğinden bahsetmektedir (Mechveret, 1895: 1).

Jön Türkler'in pozitivism ile olan ilişkilerini Meşveret'te yayımladıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programında belirtilen hususlara uygun olarak, Herskovits'in "*eski anlamların yeni unsurlara atfedildiği süreç*" olarak tanımladığı "*yeniden yorumlama*" süreciyle (Herskovits, 1952: 259) koçut olarak yürüttüğü söylenebilir. Bunun iki yönlü bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Yani bir yandan pozitivismin temel kavramları İslam ve Osmanlı kültürü çerçevesinde yeniden yorumlanmakta ve Osmanlı Devleti'nin değer yargılarına uygun hale getirilmektedir. Diğer yandan da İslam düşünce ve geleneği pozitivist bakış açısıyla yeniden okumaktadır (Kabakcı, 2008: 48).

Jön Türkler'in pozitivism, siyasal ve kültürel açıdan yaklaştığı ve asıl amaçlarının devleti dağılmaktan kurtarmak olduğu söylenebilir. Pozitivism, özellikle Ahmet Rıza Bey'in aracılığıyla, Jön Türkler'in siyasal faaliyetleri üzerinde etkili olmuştur. Örneğin, 1899 yılında kurulan "*İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin*" ismi, Ahmet

Rıza Bey'in talebi ve teklifi doğrultusunda "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" biçiminde değiştirilmiştir. Yine Jön Türkler'in yayın organı olan Meşveret'in Fransızca ekinde pozitivistin etkisini görmek mümkündür. "*Supplément Français (Fransızca Ek)*" başlığının altında "*Mechveret*" başlığına yer verilmekte onun altında ise, "*Organe de la Jeune Turquie (Genç Türkiye'nin Organı)*" ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca başlığın altında "*Ordre et Progrès (Düzen ve İlerleme)*" sloganına yer verilmektedir. Meşveret'te dikkat çeken durumlardan biri de Miladi takvimin yanında pozitivist takvimin kullanılmasıdır. Örneğin, Meşveret'te 1 Décembre 1895 (1 Aralık 1895) tarihinin yanına o tarihin pozitivist takvimdeki karşılığı olan "*Frédéric 107*" tarihine yer verilmektedir. Yine 1 Juillet 1896 (1 Temmuz 1896) tarihinin pozitivist takvimdeki karşılığı olan "*Charlemagne 108*" tarihi verilmektedir. Meşveret'te yayımlanan makalelerde Comte ve Lafitte'nin isimleri sıklıkla tekrarlanmaktadır. Pozitivistin etkisi, Meşveret'te özellikle siyasal mücadele yöntemi konusunda kendini göstermektedir. Yani pozitivism, şiddeti kesin biçimde reddetmekte ve şiddetten kaçınılması gerektiğini savunmaktadır. Aynı şekilde radikal değişimleri ve devrimci muhalefet anlayışını da kabul etmemektedir. Pozitivistin bu konudaki etkisini, Ahmet Rıza Bey'in yazılarında görmek mümkündür. Örneğin, Ahmet Rıza Bey, 1895 yılında Meşveret'te yayımladığı "*Confusion de Pouvoirs en Turquie (Türkiye'de Güçlerin Karmaşası)*" başlıklı makalesinde şu ifadelerle yer vermiştir (Ahmet Rıza, 1895):

*"Biz devrimci değiliz; hanedan değişikliği istemiyoruz; Mevcut yasaların doğrudan sorumlu kişiler tarafından net ve basit bir şekilde uygulanmasını istiyoruz"*³⁷.

Yine pozitivistin temel ilkesi olan düzen ve ilerlemeye Ahmet Rıza Bey çok önem vermektedir. Öyle ki Osmanlı yönetiminin düzen ve ilerleme ilkesini mutlaka benimsemesi gerektiğine inanmakta ve bu ilkenin benimsenmesiyle, Osmanlı

³⁷ Orijinal hali: " Nous ne sommes pas des révolutionnaire; nous ne voulons pas un changement de dynastie; nous désirons l'application pure et simple des lois existantes faites par des personnes directement responsables".

Devleti'nin dünyanın önde gelen devletlerinden biri olacağını iddia etmektedir (Ahmet Rıza, 1896).

Pozitivist ekolün, Ahmet Rıza Bey'in yönetim anlayışına da yansıdığı söylenebilir. Ahmet Rıza Bey'e göre, toplum ile doğa şayet objektif ve kesin kanunlara göre işliyor ve düzenlilik sunuyorsa, bu kanunları en iyi şekilde sadece uzmanlar inceleyebileceğine göre, siyaset işinin de uzmanlara bırakılması gerekir (Mardin, 2019: 185-186). Ahmet Rıza Bey, kitlelere güvenmemek gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre, kitleler duygusaldır ve harekete geçmeden önce herhangi bir girişimin uygun olup olmadığını düşünmemektedir. Ancak aydın yurttaşlar, herşeyi enine boyuna düşünmekte ve mantıklı kararlar almaktadır. Bu nedenle toplumda, asıl görev aydın yurttaşlara düşmektedir (Ahmet Rıza, 1903: 98).

Ahmet Rıza Bey, insan doğası konusunda kötümser bir bakış açısına sahiptir. Ahmet Rıza Bey'in bu bakış açısını Meşveret'te yayımlamış olduğu 15 Mayıs 1896 tarihli "*Chrétien, Musulman et Humanité (Hristiyan, Müslüman ve İnsanlık)*" ve 1 Kasım 1905 tarihli "*La Leçon d'une Guerre (Bir Savaşın Dersi)*" başlıklı makalelerinde görmek mümkündür. Ahmet Rıza Bey 1896 tarihli makalesinde: İnsanların her yerde aynı olduğunu, şayet üzerlerinde onları bastırabilecek veya engelleyecek bir hükümet bulunmazsa, anlaşmazlıkları çözmek için kaba kuvvete başvuracaklarını ileri sürmektedir (Ahmet Rıza, 1896: 3).

1905 tarihli makalesinde ise, şu ifadelerle yer vermektedir: İnsan doğasını inceleyen herkes, insanın bencil ve tembel bir hayvan olduğuna ve ihtiyaçlarını en uygun yollarla karşılamaya çalıştığına inanmaktadır. Eğer tanrıların ya da jandarmanın korkusu onları engellemeseydi, hırsızlık insanların eğilimlerine en uygunu olurdu (Ahmet Rıza, 1905). Ahmet Rıza Bey'in makalelerindeki görüşlerinden onun otoriter ve merkezi bir yönetim arzusunda olduğu yorumu da yapılabilir.

Nitekim Jön Türkler’de otoriter ve merkezi yönetim ile elitist toplum ve siyaset düşüncesini benimsemiştir. Bu düşünceler, Jön Türk Devrimi sürecinde de kendini belli etmiştir. Jön Türkler, Doğu’nun büyük devrimini gerçekleştirdiklerini ve bunu da kan dökmeden, barışçıl yollarla başardıklarını söylemiştir. Amaçlarının bir an evvel devrimi sonuçlandırmak olduğunu belirtmiştir (Kabakcı, 2014: 54). Jön Türkler’in bu düşüncelerinin benzerine Ahmet Rıza Bey, 1 Ağustos 1908 tarihli Meşveret’te yer vermiştir. “*Soyons Calmes et Prudent (Sakin ve Tedbirli Olalım)*” başlıklı makalesinde, devrimi barışçıl şekilde başarıyla gerçekleştirdiklerini, Osmanlı halkının anayasal haklarını yeniden kazandığını, Kanun-i Esasi’yi korumak için devrime ihtiyaçlarının olmadığını vurgulamaktadır (Ahmet Rıza, 1908).

Pozitivizmin, Osmanlı aydınını düşünsel ve yönetsel açıdan en çok etkileyen ekollerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Pozitivizmin Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmasında, onun İslam inancına olan saygısı, şiddete karşı olan tutumu, sömürgeciliğe ve Avrupa’nın yayılmacılığına karşı muhalif davranması gibi sebepler gösterilebilir. Ancak Osmanlı aydınları üzerinde başka ekollerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan biri de Abdullah Cevdet Bey’in faaliyetleri ve çalışmaları neticesinde Osmanlı düşünce dünyasında kendisine yer bulan “*Psiko-Sosyoloji Ekolü*” dür.

4.1.2. Psiko-Sosyoloji Ekol ve Abdullah Cevdet

Abdullah Cevdet Bey, Türk düşün ve siyasi hayatının en önemli isimlerinden biridir. 1869 yılında Arapgir’de doğmuştur, tabur kâtibi Hacı Ömer Efendi’nin oğludur. İlk eğitimini mahalle mektebinde almıştır. Ailesi, Elazığ’a taşındıktan sonra eğitimine Askeri Mektebi Rüştîyesi’nde devam etmiş ve bu okuldan mezun olmuştur. Abdullah Cevdet Bey, diplomasını aldıktan sonra, İstanbul’da Hendeshane-i Mülkiye’de eğitimine devam etmek istemiştir fakat öğrenci sayısı dolduğu için Hendeshane-i

Mülkiye’de eğitim alma olanağına sahip olamamıştır. Bu yüzden Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye kaydolmuştur. Ancak öğretmenlerin derslere devam etmemesinden dolayı kaydını sildirmiş ve Kuleli Askeri İdadisi’ne geçmiş ve bu okuldan mezun olmuştur. Ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’ye kaydolmuş ve okulu hekim yüzbaşı olarak bitirmiştir (İnal, 1969: 244).

Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’nin, Abdullah Cevdet’in düşünsel anlamda değişim ve dönüşüm yaşamasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Örneğin, Tıbbiye’de okuduğu dönemde yakın dostu, İbrahim Temo ona Fransız biyolog Dr.Félix Isnard’ın “*Spiritualisme et Matérialisme*” isimli kitabını önermiştir. Abdullah Cevdet, arkadaşının önerisi üzerine bu kitabı okumuştur. Kitap, o zamana kadar ciddi ölçüde dindar olan Abdullah Cevdet’in kendini sorgulamasına ve onda şüphecilik fikirlerinin uyanmasına yol açmıştır. Abdullah Cevdet Tıbbiye’nin son sınıfındayken, Alman düşünür Louis Büchner’in “*Matière et Force*” isimli kitabını okumuştur. Hanioglu, felsefenin teknik dilini reddettiği için bu kitabın Isnard’ın kitabından daha anlaşılır olduğunu ve bu nedenle Abdullah Cevdet üzerindeki etkisinin daha derin olduğunu iddia etmektedir (Hanioglu, 1981: 8-15).

Abdullah Cevdet’in Tıbbiye’de okuduğu dönemde Isnard ve Büchner dışında etkisinde kaldığı düşünürler; Carl Vogt, Dr.Ernst Haeckel ve Spencer’dir. Bu düşünürlerin etkisiyle, biyolojik materyalizm ve beynin fonksiyonu konularında kitaplar yayımlamıştır. Ayrıca aynı konular üzerine; Musavver Cihan, Maarif vb gibi dergilerde makaleler yazmıştır. Ancak Abdullah Cevdet, yalnızca biyolojik materyalizm ve beynin fonksiyonları üzerine çalışmalar yapmamıştır. O aynı zamanda siyasetle de uğraşmıştır. 1889 yılında Tıbbiye’den arkadaşları; İbrahim Temo, Hikmet Emin, İshak Süküti ve Mehmet Reşit ile birlikte, “*İttihad-i Osmani Cemiyeti’ni*” kurmuştur. Abdullah Cevdet siyasi faaliyetlerinden dolayı, okul idaresi tarafından tutuklanmış ve okulda hapis yatmıştır. Okuldan mezun olduktan sonra Haydarpaşa Hastanesi’ne göz doktoru olarak

tain edilmiştir. Fakat çok geçmeden kolera salgınıyla mücadele etmek üzere, Diyarbakır'a gönderilmiştir. Abdullah Cevdet, Diyarbakır'da olduğu süre boyunca hem İttihad-i Osmani'ye üye kazandırmak için çalışmıştır hem de salgınla mücadele etmiştir. İstanbul'a döndükten sonra Abdullah Cevdet, siyasi faaliyetlerine devam etmiştir. Bu yüzden Meclis-i Vükela, onu Trablusgarb'a sürmeye karar vermiştir. Ancak Abdullah Cevdet, Trablusgarb'da da siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu yüzden sürgün yerinin değiştirilmesine ve Fizan'a gönderilmesine karar verilmiştir. Fakat Abdullah Cevdet bu kararın çıkmasının hemen ardından Tunus üzerinden Paris'e kaçmış ve Jön Türkler'e katılmıştır. Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ahmet Rıza ve Mizancı Murat arasında iki gruba ayrıldığına tanık olmuştur ve Ahmet Rıza Bey'in grubuna katılmıştır (Hanioglu, 1988: 90-91).

Abdullah Cevdet, 1897 yılında Cenevre'ye gitmiştir. Cenevre'de Tunalı Hilmi, İshak Sükûti vd ile birlikte "*Osmanlı Mecmuası'nı*" çıkartmıştır. Fakat 1899 yılında derginin yazı kurulu ciddi ölçüde mali sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca bu dönemde Abdullah Cevdet'te Osmanlı Devleti'nin sorunlarını çözenin çokta kolay olmadığını anlamış ve kendisine teklif edilen Viyana Sefaret tabipliği görevini kabul etmiştir. Abdullah Cevdet, Viyana'da üç yıl çalışmıştır. Viyana'da kaldığı süre içerisinde hem Avrupa'nın pek çok yerini seyahat etme fırsatını elde etmiştir hem de Batı'daki fikirleri Türk okuyuculara tanıtmak için yeni bir dergi çıkarmanın hazırlığını yapmıştır (Mardin, 2019: 229-230).

Abdullah Cevdet, Viyana'da olduğu dönemde de padişaha muhalefet yapmaya ve siyasi faaliyetlerine devam etmiştir. 1903 yılında sefaret tabipliği görevini bırakarak, Cenevre'ye dönmüştür. 1904 yılında İttihad matbaasını kurmuş ve "*İttihad Dergisi'ni*" çıkarmaya başlamıştır. 1905 ve 1911 yılları arasında İttihad Dergisi'ni ve yayınlarını Kahire'ye taşımıştır. 1911 yılında İttihad Dergisi'ni İstanbul'a taşımış ve orada çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca Abdullah Cevdet, İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı

Demokrat Fırkası'na katılmıştır. Zaman içerisinde siyasi faaliyetleri ve görüşleri Kürtçülük ve Kürt milliyetçiliği yönünde kaymıştır (Ülken, 2021: 353-354-355).

Abdullah Cevdet, Fransız sosyologlar Gustave Le Bon³⁸ ve Gabriel Tarde³⁹ tarafından geliştirilen, bireyi toplum karşısında öne çıkaran psiko-sosyoloji ekolünün etkisinde kalmış ve bu ekolün Osmanlı Devletindeki temsilcisi olmuştur. Abdullah Cevdet, kendisi gibi tıp doktoru olan Le Bon'u ilk kez öğrencilik yıllarında, beyin büyüklüğü konusunda yapmış olduğu araştırma sayesinde tanımıştır. Le Bon'un İslam inancına yönelik yaklaşımı ve olumlu yorumları da Abdullah Cevdet'in ona sempati duymasına zemin hazırlamıştır. Abdullah Cevdet 1901 yılından itibaren, Le Bon'un kitaplarını ve makalelerini tercüme ederek, Türkçeye kazandırmaya başlamıştır (Hanioğlu, 1981: 165)⁴⁰. Özellikle Le Bon'un "*Kitleler Psikolojisi*" başlıklı kitabının Abdullah Cevdet'in düşünceleri üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Le Bon, "*Kitleler Psikolojisi*" başlıklı kitabında bireyi, kitlelerden üstün tutmaktadır çünkü kitlelerin herhangi bir bilince sahip olmadığını, entelektüel açıdan zayıf olduklarını ve duygusal olarak hareket ettiklerini vurgulamaktadır. Ona göre,

³⁸ Gustave Le Bon, 1841 yılında Nogent-le Rotrou'da doğmuştur. Le Bon tıp eğitimi almış ve ilk yayınlarını da tıp üzerine yapmıştır. Onun üzerinde fizyolog Claude Bernard'ın önemli etkisi olmuş, Bernard'ın etkisiyle fizyoloji alanında çok sayıda inceleme yapmıştır. Ancak Le Bon yalnızca tıp ve fizyoloji ile ilgilenmemiştir, o aynı zamanda sosyoloji, felsefe, antropoloji, etnoloji alanlarına da ilgi göstermiştir. Coğrafya Derneği ve Antropoloji Derneğine üye olmuştur, bu derneklerin desteğiyle Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerini gezmiş ve "*Arap Medeniyeti*", "*Hindistan Medeniyetleri*", "*İlk Medeniyetler*" başlıklı kitaplarını yazmıştır. Le Bon'un tanınmasında "*Kitlelerin Psikolojisi*" başlıklı kitabı önemli rol oynamıştır. Thiec, Le Bon'un elitist, demokratik ve Neo-Machiavellist bir düşünür olduğunu iddia etmektedir (Thiec, 1981: 409-422; Sanvoisin, 1931:5). Cemil Meriç, "Bu Ülke" başlıklı kitabında, Gustave Le Bon'un Fransa'da popüler olmadığını aksine kendisinin çok az tanındığını iddia etmektedir. Osmanlı Devletinde, Le Bon'un fikirlerini savunan aydınların bulunduğundan bahsetmektedir. Bunlar; Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Ahmet Şuayp, Giritli Ahmet Sakidir (Meriç, 2005: 162-164).

³⁹ Gabriel Tarde, 1843 yılında Sarlat'ta doğmuştur, Paris ve Toulouse'da hukuk eğitimi almış ve uzun süre yargıçlık yapmıştır. Yargıçlık yaptığı dönemde kriminolojiyle ilgilenmiş ve kriminoloji alanında en iyi uzmanlardan biri olmuştur. Toplumsal gerçeğin özgünlüğüne inanmış ve bunun incelenmesi gerektiğini düşünmüştür bu yüzden de sosyolojiye yönelmiştir. Tarde, toplumun bireyler üzerinden anlaşabileceğini, toplumsal gerçekleri doğuracak olanın bireysel bilinç olduğunu söylemektedir. Tarde, düşüncesinin merkezine "taklit" kavramını koymaktadır. Ona göre, hücreler nasıl birbirine bağlıysa insanlar da birbirine bağlıdır, taklit akımları toplumda manyetik kuvvetler gibi yayılmaktadır (Milet, 1972: 473-476).

⁴⁰ Abdullah Cevdet, yalnızca Gustave Le Bon'dan çeviriler yapmamıştır. O pek çok düşünür, şair ve yazarın eserini Türkçeye tercüme etmiştir. Örneğin Abdullah Cevdet, İngiliz oyun yazarı ve şair Shakespeare'in eserlerinden bazılarını tercüme ederek yayımlamıştır (Avaner, 2018: 348).

kitleyi oluşturan bireylerin yaşama biçimleri, zekâ düzeyleri, yaptıkları işler ister aynı isterse farklı olsun, onların kalabalık haline gelmesi onlara kollektif bir ruh aşılacaktır. Kollektif ruhun aşılmasıyla birlikte, bireyler tek başına oldukları zaman ki gibi hissetmemekte ve düşünmemektedir. Kollektif ruh, aynı zekâ düzeyine ya da entelektüel düzeye sahip olmayan insanların dahi aynı duyguları hissetmesine ya da aynı şeyleri istemesine yol açmaktadır. Örneğin, ünlü bir matematikçi ile herhangi bir ayakkabıcı arasında entelektüel açıdan uçurum bulunmaktadır ancak kollektif ruh onları aynı zeminde buluşturmaktadır. Çünkü kollektif bilinç, insanların bilinçli bir şekilde hareket etmesini engellemekte, kişilerin akli yeteneklerini ve kişiliklerini yok etmekte, kişisel özelliklerin ortak özellikler haline gelmesini sağlamaktadır. Ayrıca kollektif bilinç, kişilerin herşeyi adeta blok halinde görmesine ve ayrıntıları kavrayamamasına, kitlelerin yüksek düzeyde zekâ gerektiren işleri yapamamasına neden olmaktadır. Le Bon, kişilerin tek başınayken, düşünceli ve davranışlarının bilincinde olduğunu ve kendini frenleyebildiğini ancak kişilerin kitle içinde buldukları zaman kalabalığın vermiş olduğu duygulara dayanarak, sorumluluk duygusunu terk ettiğini ve kendisini frenlemediğini ileri sürmektedir (Le Bon, 1997: 20-29).

Le Bon kitleler halinde bulunan insanların dört temel özelliği olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan ilki, kitle halindeyken tek tek kişilerde bulunan bilinç hali ortadan kalkmaktadır. İkincisi, kitleler tamamen bilinçaltı ile yönetilmekte, olayları ya da durumları beyinleriyle muhakeme etmemektedir. Bu yüzden de kolayca kışkırtılmakta ve harekete geçebilmektedir. Üçüncüsü, kitleler duyguların ve düşüncelerin yayılması yoluyla aynı yöne doğru yönelmektedir. Dördüncüsü ise, kitleler kendilerine telkin edilen düşünceleri derhal uygulamaya geçirmeyi istemektedir. Le Bon, tek başınayken aydın, düşünceli ve nazik olan bireyleri, kitlelerin adeta vahşi bir yaratığa dönüştürdüğünü söylemektedir. Kitlesel ruhun; korkak insanı kahramana, inançsız inanca, namussuzu namuslu, cimriyi cömerte çevirdiğinden

bahsetmektedir. Le Bon, tek başına olan birinin bir sarayı ateşe veremeyeceğini ya da bir dükkânı yağmalamayacağını, cinayet işlemeyeceğini hatta böyle birşeyin aklına dahi gelmeyeceğini ileri sürmektedir. Le Bon, kitlelerin iyiliği zayıflığının bir göstergesi olarak algıladıklarını bu nedenle iyi hükümdarlara çok az ilgi gösterdiklerini, buna karşılık baskıcı hükümdarlara karşı büyük saygı beslediklerini yani kitlelerin genellikle kendilerini şiddetle baskı altına alan hükümdarları sevip onların heykelini diktiğini iddia etmektedir. Ayrıca kitlelerin daima zayıf hükümdar karşısında ayaklanmaya hazır olduğunu oysa güçlü hükümdarın karşısında da adeta esir olmayı göze aldıklarını belirtmektedir (Le Bon, 1997: 30-106).

Le Bon'a göre, kitleler lidere son derece önem vermektedir. Kitleler güçlü iradeye sahip olan liderleri sevmektedir. Bunun için Le Bon, kitleleri çobanından vazgeçemeyen sürü olarak görmektedir. Le Bon, liderleri yarı aydın olarak nitelermektedir. Onların düşünceden ziyade aksiyon adamı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, liderler genellikle doğası gereği heyecanlı, nevrozlu ya da yarı deliler arasından çıkmaktadır. Le Bon, liderlerin kitleleri inandırmak için üç method kullandıklarını söylemektedir. Bunlar; iddia, yayma, tekrardır. Le Bon, herhangi bir iddianın büyük ve gerçek etki yaratması isteniyorsa, onun mümkün olduğu kadar çok aynı kelimelerle tekrar edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Kitlelerin düşünceleri ve inançları neredeyse hiçbir zaman sorgulamadığını bu yüzden de bunların sirayet mekanizması yoluyla kolay şekilde benimsendiğini ileri sürmektedir. Le Bon, bir düşünce ne kadar mantıksız olursa olsun, şayet kitleler bu düşünceyi benimsemişse, toplumun yüksek tabakası tarafından da aynı düşüncenin benimseneceğini iddia etmektedir. Le Bon'a göre, dünyaya rehberlik eden zekâdır. Kitleler analitik düşünmedikleri için toplumla ilgili konularda neredeyse hiçbir zaman doğru karar alamamaktadır. Bu nedenle, karar alma görevinin seçkin bir grup tarafından yerine getirilmesinin daha isabetli olacağını düşünmektedir (Le Bon, 1997: 107-179).

Abdullah Cevdet tıpkı Le Bon gibi, kitlelerin kendilerine sürekli olarak tekrarlanan düşünce ve duyguları sorgulamadan ya da analiz etmeden kabul ettiğine inanmaktadır. Abdullah Cevdet, Le Bon'un etkisiyle kitlelere birşeyler öğretme sorumluluğunun elitlere ya da seçkinlere düştüğünü açıklamaktadır (Hanioğlu, 2005: 50).

Abdullah Cevdet, yaşamının son döneminde Fransız spiritüalist ve filozof Jean Marie Guyau'dan etkilenmiştir. Abdullah Cevdet, insanların artık Bergson, Comte veya Kant'a ihtiyaçlarının kalmadığını, Guyau'nun önerdiği görevsiz, yaptırımsız ve tanrısız dinin, geleceğin toplumunu ileri aşamaya taşıyacağına ve toplumların dinlerin yarattığı sorunlardan kurtulacağına inanmaktadır (Hanioğlu, 2015: 304).

Son dönem Osmanlı aydınları, devletin dağılma tehlikesine karşı onu koruyacak ve direncini artıracak reçete arayışında olmuştur. Bu doğrultuda çeşitli ekoller gündeme gelmiş ve bu ekoller aynı zamanda aydınların yönetim anlayışlarını da şekillendirmiştir. Bu ekollerden ilki, pozitivisttir ve bu ekolün Osmanlı Devletindeki öncüsü Ahmet Rıza Bey'dir. İkincisi, psiko-sosyoloji ekolüdür. Osmanlı Devletinde bu ekolün öncülüğünü Abdullah Cevdet yapmıştır. Üçüncüsü ise, Osmanlı Devletinde öncülüğünü Prens Sabahattin'in yaptığı "*Sosyal Bilimler Ekolü*"dür.

4.1.3. Sosyal Bilimler Ekolü ve Prens Sabahattin

Prens Sabahattin, 1878 yılında İstanbul'da doğmuştur, babası Damat Mahmut Celaleddin Paşa, annesi Sultan Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan'dır. Kendisine "*prens*" denilmesinin sebebi, Osmanlı hanedanından gelmesinden kaynaklanmaktadır. Prens Sabahattin, ilk ve orta öğrenimini babasının köşkünde, dönemin ünlü hocalarından dersler alarak tamamlamıştır, küçük yaşlardan itibaren kendisine; Fransızca, Farsça ve Arapça öğretilmiştir. Damat Mahmut Celaleddin Paşa, Sultan Abdülhamit'in yönetimini eleştirmiş ve ona çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat

tavsiyelerine rağmen, etkili olamayınca oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Bey'i yanına alarak 1899 yılında Fransa'ya kaçmış ve Jön Türkler'e katılmıştır. Damat Mahmut Celaleddin Paşa ölünceye kadar, bir yere tam olarak yerleşmemiştir. İstanbul'dan kaçtıktan sonra ailesiyle birlikte önce Paris'e, Paris'ten Cenevre'ye oradan da Kahire'ye gitmiştir. Kahire'deyken Prens Sabahattin, Lütfullah Bey ve Damat Mahmut Celaleddin Paşa birlikte bir beyanname yayımlamıştır. Beyannamede, Sultan Abdülhamit'in istibdat rejimi eleştirilmiştir (Tütengil, 1954: 17-18).

Prens Sabahattin, Jön Türkler arasındaki hizipleşmenin önüne geçmek ve azınlıkların farklı istek ve faaliyetleri doğrultusunda orta yol bulabilmek için 1902 yılının Şubat ayında I.Jön Türk Kongresi'nin toplanmasını sağlamıştır (Reyhan, 1992: 121). Fakat özellikle Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin arasındaki görüş ayrılıkları nedeniyle kongre amacına ulaşmadan dağılmak zorunda kalmıştır. 1907 yılının Aralık ayında Prens Sabahattin'in başkanlığında Paris'te II. Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Kongrede, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine son verilmesi, meşveret ve anayasal rejimin yeniden kurulmasına karar verilmiştir. 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet ilan edildikten sonra, Jön Türkler İstanbul'a dönmeye başlamıştır. Prens Sabahattin'de aynı sene İstanbul'a dönmüştür. Fakat İstanbul'a döndükten sonra kısa süre sonra 31 Mart olayları meydana gelmiş ve Prens Sabahattin tutuklanmış ancak delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır. Prens Sabahattin, bu olayın ardından Paris'e geri dönmüş ve 1919 yılına kadar da İstanbul'a gelmemiştir. 1924 yılında, Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılmasına ilişkin kanunun çıkarılmasıyla ülkeyi zorunlu olarak terk etmiş ve ölümüne kadar da İsviçre'de kalmıştır (Kutay, 1964: 156-157; Güngör Ergan, 2015: 510).

Prens Sabahattin, 20.YY'nin başında Frédéric Le Play'in kurucusu olduğu Sosyal Bilimler Ekolü'nün o dönemdeki temsilcileriyle tanışmış ve bu ekolden etkilenmiştir. Devletin dağılmaktan kurtulması için sosyal bilimler ekolünün öğretileri

doğrultusunda reçete hazırlamıştır, bu reçetede; bireyci toplum yapısını, özel girişimi, adem-i merkeziyeti ve toplumsal sorunların bilimsel tutumla değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Prens Sabahattin, Osmanlı Devletinde ilk kez sosyal ve siyasal aktör olarak, bireyi ön plana çıkartmıştır. Düşünce sistemine yeni bir boyut kazandırmıştır. Prens Sabahattin, Osmanlı Devletinde liberalizm ve sosyolojinin en önemli öncülerinden biri olmuştur (Özavcı, 2007: 232-233). Prens Sabahattin'in düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için sosyal bilimler ekolünün temel düşüncelerini ve temsilcilerini incelemek yerinde olacaktır.

Auguste Comte öncülüğünde pozitivist ekolün, Frédéric Le Play öncülüğünde de sosyal bilimler ekolünün aynı çağda, her ikisinin de Fransa'da ortaya çıkması şans eseri olmamıştır. Çünkü 19.yüzyıl Fransa'nın devrim çağıdır. O dönemde ülke çalkantılı ve belirsiz durum içerisinde bulunmaktadır. Aynı zamanda insanlar gelecek konusunda endişe duymakta, tıpkı insanlar hasta olduklarında iyileşmek için çare aradıkları gibi aydınlar da Fransa'da toplumu iyileştirmek için çözüm yolları aramaktadır. Bu kapsamda Le Play, sosyal bilimlerde deneysel yöntemin kullanılması gerektiğini düşünmekte, doğa bilimlerinde en küçük parçanın incelendiği gibi toplumunda en küçük parçasının incelenmesi gerektiğini ileri sürmekte ve çalışma konusu olarak aileyi seçmektedir. Fransız hükümeti 1830 ve 1848 yılları arasında, Le Play'ı Avrupa'daki madencilik faaliyetleri üzerine araştırma yapmak üzere görevlendirmiştir. Bu görevlendirme sayesinde, Le Play tüm Avrupa'yı seyahat etme ve çok sayıda işçi ve ailesini inceleme olanağına sahip olmuştur. 1855 yılında "*Les Ouvriers Européens (Avrupalı İşçiler)*" isimli ilk monografik çalışmasını yayınlamıştır. Le Play, çalışmasında veri olarak ailelerin bütçelerini, geçim kaynaklarını ve geçimlerini sürdürmek için ikamet ettikleri yeri ele almıştır, bu çalışmasında sistematik ve karşılaştırmalı analizler yapmıştır (Descamps, 1933: XV-XXV).

Le Play çalışmasının ardından, L'École de Mines'de metalürji profesörü olmuştur fakat Académie de Sciences, Le Play'a monografik çalışmalarını desteklemeyi teklif etmiştir. Bu teklif üzerine, Le Play okuldaki görevinden istifa etmiştir. 1856 yılında da dünya çapında aileler üzerine araştırmalar yürütmek amacıyla "*Société d'Economie Sociale'i (Sosyal Ekonomi Topluluğu)*" kurmuştur. Le Play'ın varsayımı, aile toplumun temel yapı taşıdır, şayet aile incelenirse, sosyal istikrar daha kolay anlaşılacaktır. Böylece dünya çapında iki yüzden fazla aile monografisini içeren "*Les Ouvriers des Deux Mondes (İki Dünya'nın İşçileri)*" serisine başlamıştır. Le Play'ın monografilerde; ataerkil otoriteyi ve muhafazakâr Katolikliği övmesi, modern bilimsel yöntemi kullanması, onun III. Napoleon başta olmak üzere çok sayıda devlet adamının ilgisini çekmesine yol açmıştır. III. Napoleon ve diğer devlet adamları monografisinin genişletilmiş versiyonunu yayımlamasını istemiştir (Clark, 1873: 105-106).

1864 yılında Le Play, daha önce yapmış olduğu monografik çalışmalarından da yararlanarak, genişletilmiş biçimde "*La Reforme Sociale en France Déduite de L'Observation Comparée des Peuples Européens (Avrupa Halklarının Karşılaştırmalı Gözlemlerinden Çıkarılan Fransa'daki Sosyal Reform)*" başlıklı kitabını yayımlamıştır. Kitapta; din, mülkiyet, aile, iş, dernek, özel raporlar, hükümet ve reformun koşulları başlıklarına yer verilmektedir. Le Play'a göre, aile esas itibariyle din ve mülkiyet gibi değişmez bir kurumdur; ama onlar gibi o da biçim bakımından önemli değişikliklere uğramaktadır. Le Play, aile yapısının ekonomik ve sosyal faktörlere göre değişiklik gösterdiğini ileri sürmekte ve aileyi kategorize etmektedir. Ona göre, üç tip aile vardır. Bu ailelerden ilki, ataerkil ailedir. Le Play, ataerkil aile yapısının Doğu'nun çoban toplumları, Orta Avrupa'nın Slavları ve Rus köylüleri arasında yaygın olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, ataerkil ailelerin ana geçim kaynakları çobanlıktır. Bu tip aile yapısında en önemli rol babaya düşmektedir çünkü baba, tüm çocukları üzerinde geniş ölçüde yetki sahibidir, tüm işleri yönetendir, işbölümü yapandır, zor zamanlarda

kullanmak üzere birikim yapan ve birikimleri saklayandır, ailenin günlük ihtiyaçlarını karşılayandır ve kendisinden sonra ailenin başına kimin geçeceğini beliryen kişidir. Bu tip aile yapısında, özel mülkiyet ya da bireysel zenginlik durumu söz konusu değildir. Ayrıca ataerkil ailelerde, katı dinsel inançlar görülmektedir (Le Play, 1864: 168-180).

Le Play'a göre ikinci tip aile, istikrarsız ailedir. İstikrarsız aile, Batı'da sanayinin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkmıştır. İstikrarsız aile, iki özgür bireyin evlenmesiyle oluşan aile modelidir. Aile çocukların doğumuyla birlikte genişlemektedir. Fakat ilerleyen süreçte, ebeveynler çocuklarına karşı, çocuklarda ebeveynlerine karşı sorumluluklarından kurtulmaktadır. Ne ebeveynler çocuklarından ne de çocuklar ebeveynlerinden yardım talebinde bulunabilmektedir. Le Play bu aile modelini ahlaki çürümeye ve yoksulluğa yol açtığı için eleştirmektedir. Le Play'a göre, üçüncü tip aile kök ailedir. Ona göre, bu aile modeli Fransa için en uygun olandır. Bu aile tipinde, babanın otoritesi ile çocuğun özgürlüğü, yeniliğe olan eğilim ve geleneğe olan saygı ortak bir zeminde buluşmaktadır. Kök aile tipinde, çocuklardan biri evlendikten sonra ailesiyle yaşamaya devam etmekte ve aile geleneğini sürdürmektedir. Diğer çocuklar istedikleri yere gitmekte ya da yerleşmekte ve atalarının geleneklerine bağlı kalıp kalmama konusunda özgür olmaktadır. Ailenin mirası, çocuklardan birine bütün halinde geçmektedir. Evden ayrılan çocuklara zor durumda kaldıkları zaman yardım yapılmaktadır. Böylece hem ailenin mülkiyeti korunmakta hem de gerek ebeveynler gerekse çocuklar maddi olarak zorlukla karşılaşmamaktadır. Le Play bu aile tipinin, dayanışmayı artırdığını ve bireylerin kendi kendilerine yeter hale geldiğini savunmaktadır. Le Play'a göre, toplumların refahı ile ailelerin ekonomik durumları arasında paralellik bulunmaktadır. Toplumların huzur ve mutluluğu için kök aile tipinin yaygınlaştırılması gerektiğini ileri sürmektedir (Le Play, 1864: 180-204).

Le Play, Fransa'da çalışmalarıyla ün kazanmış ve III. Napoleon ile de iyi ilişkiler kurmuştur, bu yüzden hem devlet kademesinde çeşitli görevlerde çalışma

olanağına hem de finansal destek alma imkânına sahip olmuştur. Le Play 1880 yılının başlarında, öğretilerini yaymak için “*École des Voyages’i*” kurmuş ve bu okulun kuruluş döneminde ona Abbe Henri Tourville yardımcı olmuştur. Tourville aslında Saint-Augustin cemaatinde papazdır ve 1873 yılında Le Play ile tanışmıştır. Le Play ile tanıştıktan sonra, onun öğretilerini benimsemiş ve yaymak için çabalamış ve halk arasında fazla tanınmasa da genç kuşak üzerinde etkili olmayı başarmıştır (Ozouf Marignier, 2003: 21; Savoye, 1992: 54).

Özellikle Tourville’nin etkisiyle Edmond Demolins, Le Play okuluna katılmıştır. Le Play ve öğrencileri 1881 yılında “*La Reforme Sociale*” isminde bilimsel ve toplumsal konuların tartışıldığı dergiyi çıkarmaya başlamıştır. 1882 yılında Le Play ölmüştür. Onun ölümünün ardından Le Play’ın öğretilerini yaymak için Tourville, *École des Voyages*’da ders vermeye başlamıştır. Edmond Demolins’te *La Reforme Sociale* dergisinin editörlük görevini üstlenmiştir. Ancak Le Play’ın ölümünden sonra finansal zorluklar yaşanmaya başlamıştır. 1885 yılında Demolins, derginin denetim kurulu tarafından görevden alınmıştır. Ayrıca Tourville “*Nomenclature des Faits Sociaux (Sosyal Gerçeklerin Sınıflandırılması)*” başlığı altında yeni bir sınıflandırma sistemi oluşturarak, Le Play’ın metodunu geliştirmiştir. Tourville bu sınıflandırmayla aile monografisinden toplum monografisine geçişi sağlamış ve Le Play’ın methodunu revize etmiştir ancak Tourville’in sınıflandırması, okul içerisinde bölünmeye yol açmıştır. Çünkü Tourville’e muhalif grup, Le Play’ın öğretilerinin ve metodunun mevcut halini korumasını ve bu doğrultuda yayılmasını istemiştir (Savoye, 1981: 319-321).

Tourville, sosyal bilimler ekolünün Le Play’dan sonraki temsilcisidir. Tourville çalışmasını Le Play’ın monografilerini temel alarak yapmıştır. 1886 yılında “*La Science Social*” dergisini kurmuştur, ölünceye kadar da dergiyi yönetmeye devam etmiştir. Tourville 1891 yılında kendi gözlemleri doğrultusunda, Le Play’ın aile türleri sınıflandırmasını değiştirmiştir. Çünkü farklı sosyal bilim araştırmaları, Kuzey

Amerikalıları ve Fransızları, İskandinavları ve Pireneleri aynı sınıfa yerleştirmenin zor olduğunu göstermiştir. Araştırmalar, Güney ve Orta Avrupa dağlarının kök ailelerinden gelen göçmenler ile Kuzey'in kök ailelerinden gelen göçmenlerin çok farklı şekilde davrandığı ortaya koymuştur. Güney ve Orta Avrupa dağlarının kök ailelerinden gelen göçmenler, baba evine ileride geri dönme düşüncesiyle, birikim yapmak üzere evden ayrılmıştır. Bu tür kök aileler, ailelerinden uzakta yaşasalar bile daima ailelerinin bir parçası olmaya devam etmektedir. Onların kök ailesi yalnızca küçültülmüş ya da geçici olarak yerinden terk edilmiş ataerkil ailedir. Fakat kuzeyin kök ailelerinden gelen göçmenler, ileri ki yıllarda tekrar baba evine dönme düşüncesi olmadan evden ayrılmıştır. Böylelikle kök aile ikiye bölünmüştür. Birinci tür kök aile, ataerkil topluluğun azaldığını belirtmek için yarı ataerkil aile olarak adlandırılmıştır. İkinci tür kök aile ise, Norveçli aileleri, Anglo-Saksonları ve Sakson ovası köylülerini kapsamakta ve bireyi grup üzerinde egemen kılma eğilimindedir. Bu yüzden bu tür kök aile, particularist aile olarak adlandırılmaktadır. Tourville, Le Play'in aile türleri sınıflandırmasını: Ataerkil aile, yarı ataerkil aile, partikularist aile ve istikrarsız aile biçiminde revize etmiştir. Demolins, Tourville'in aile sınıflandırmasını benimsemekle birlikte bu sınıflandırmayı daha da detaylı hale getirmiştir (Descamps, 1933: XXV-XXVII).

Demolins ataerkil aileyi; saf, bölünmüş, tazyik edilmiş, kümelenmiş, hafifletilmiş, ast, küçültülmüş, mutlakiyetçi, çözülmüş ve şehirleşmiş olmak üzere on altı başlık altında incelemektedir. Partikularist aileyi; kökten, sabit, gerileyen, birleşmiş ve himaye edilen, birleşmiş ve egemenlik kuran, ilerleyici ve belirmiş olmak üzere yedi altı başlık altında toplamıştır. İstikrarsız aileyi de yabani ve zayıflatılmış biçiminde ikiye ayırarak incelemiştir. Ayrıca Edmond Demolins, toplumları sınıflandırmaya yönelik bir girişimde bulunmuştur. Bu sınıflandırmasında toplumları; communautaire (cemaat) ve particulariste (partikularist) şeklinde iki kategoride incelemektedir. Cemaat toplumları

kendi içerisinde sabit/istikrarlı, istikrarsız ve sarsılmış biçiminde üç türe ayırmaktadır. Sabit/istikrarlı tür kategorisinde çobanlık ana geçim kaynağıdır. Bu tür; Asya steplerinde, vahalarda ve çöllerde bulunmaktadır. İstikrarsız türde ana geçim kaynağı; balıkçılık, avcılık ve toplayıcılıktır. Bu tür topluluklar; Tundra, Okyanusya, Afrika ormanları, Kuzey Amerika savanları, Güney Amerika ormanlarında yaşamaktadır. Cemaat toplumların sarsılmış türü de Doğu ve Güney Avrupa'da, Güney ve Doğu Asya'da, Güney ve Orta Amerika'da yaşamaktadır. Demolins, partikülarist toplumları da kendi içerisinde taslak, sarsılmış ve gelişmiş olmak üzere üç türe ayırmaktadır. Taslak tür kategorisinde yer alan İskandinavya fiyord, Saksonya ovası ve Flaman polderi bireysel girişimin merkezidir. Sarsılmış tür kategorisinde yer alan Orta ve Batı Avrupa'da kolonizasyon hakimdir. Gelişmiş tür kategorisinde yer alan Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya ise sahipsiz boş toprakları sömürmektedir⁴¹. Demolins, cemaatçi toplumların “*merkeziyetçi toplumlar*” olduğunu buna karşılık, partikülarist toplumların “*adem-i merkeziyetçi toplumlar*” olduğunu ileri sürmektedir (Descamps, 1933: 67-106).

Tourville ve Demolins 1885 yılından 1892 yılına kadar sosyal gerçekliklerin sınıflandırılması temelinde araştırmalar yürütmüştür. Araştırmalar sonucunda yeni bir doktrin olarak, partikülarizmi oluşturmuştur. Partikülarizm, özel ve bireysel girişimi teşvik eden, bireyi merkeze koyan ve devletin birey ve toplum karşısında güçlenmesine karşı çıkan bir doktrindir. Demolins, partikülarizm lehine propagandalar yapmıştır. Nisan 1892 tarihinde özel girişimi geliştirme derneğinin kurulması için çaba harcamıştır. Demolins'in Anglo Sakson toplumlara ve onların gerek bireyi merkeze alan düşüncelerine gerekse eğitim sistemine hayran olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu hayranlığın etkisiyle Demolins, oğlu Jules'ü 1896 yılında bir İngiliz okuluna kaydettirmiştir. 1897 yılında da “*À Quoi Tient la Supériorité des Anglo-*

⁴¹ Demolins'in sınıflandırmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiyi, Paul Descamp'ın “*La Sociologie Expérimentale*” isimli kitabının 237.sayfasındaki tabloda bulabilirsiniz.

Saxons? (Anglo Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?)” başlıklı kitabını yayımlamıştır (Duval, 2008: 181-185).

Demolins, kitabında karşılaştırmalı bir yöntem tercih etmiştir. Demolins’e göre, Anglo Saksonlar’ın üstün olmasının nedeni onların eğitim sisteminden kaynaklanmaktadır. Demolins, Anglo Sakson toplumların çocuklarına en başından itibaren yetişkin gibi davrandıklarından, onlara sorumluluk yüklediklerinden, çocukları üzerinde nadiren otorite uyguladıklarından, erkek evlatlarına nasıl davranıyorlarsa kız evlatlarına da aynı şekilde davrandıklarından, asil meslek asil olmayan meslek ayrımı yapmadıklarından ve çocuklarına el emeği gerektiren işleri öğrettiklerinden söz etmektedir. Demolins, ayrıca Anglo Sakson toplumların, gençlerin eğitimine son derece önem verdiğinden, onların kendilerine güvenen gençler yarattığından, gençlerini hayatın tüm zorluklarıyla başa çıkabilecek düzeyde yetiştirdiklerinden bahsetmektedir. Demolins kitabında girişimciliğin önemini vurgulamakta ve girişim duygusu ve zevkine sahip bireyler yetiştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, insan saf bir zekâ değildir, bedenle bütünleşmiş bir zekâdır bu yüzden enerjyi, iradeyi, fiziksel gücü, el becerisini ve çevikliği de geliştirmek gerekmektedir. Demolins, Fransız okullarının ve eğitim sisteminin yetersiz olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Fransız okulları insan yerine memur yetiştirmektedir. Fransa’da üniversiteden mezun olan neredeyse her genç devlet hizmetinde çalışmak istemektedir. Devlet, mezunların tamamını kabul edemeyeceği için tercih yapmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle çeşitli kariyerlere açılan ana kapı sınavdır. Sınavda başarılı olmak, genç Fransızlar’ın temel kaygısıdır çünkü tüm geleceği bu sınava bağlıdır. Ancak bu durum belli sorunlara yol açmaktadır. Okullar, devlete memur yetiştirmede başarılı olmaktadır fakat kendi başına sorunların üstesinden gelebilecek bireyler yetiştirme konusunda başarısızdır, okullar kendi kendine güvenen, girişimci, inisiyatif alabilen gençler yetiştirememektedir. Demolins’in üzerinde durduğu konulardan biri de ulusal temsildir. Demolins’e göre, toplumda refahı sağlayan

üç meslek grubu vardır. Bunlar; sanayiciler, çiftçiler ve tüccarlardır. Bu üç meslek grubu İngiliz parlamentosunda en çok sandalye sayısına sahipken, Fransız parlamentosunda sınırlı sandalyeye sahiptir. Fransız parlamentosunda en çok temsilciye sahip olan meslek grupları; devlet memurları ve serbest meslek erbaplarıdır. Demolins tarımın, sanayi ve ticaretten dahi önemli olduğunu söylemektedir. Çünkü tarım hem doğrudan yiyecek sağlamaktadır hem de tüm meslekler arasında en istikrarlı olandır. Sanayi ve ticaret ulusal refahın sağlanmasında tarımdan sonra gelmektedir. Sanayi ve ticaret önemlidir çünkü bu alanlardan uzaklaşırsa, Fransa rakiplerinin gerisinde kalıp kötü duruma düşeceğini iddia etmektedir. Ayrıca devlet memurlarının parlamentoda çoğunluğa sahip olmasının merkezîyetçiliği artıracığı görüşünü savunmaktadır (Demolins, 1897: 3-14; 52-59; 218-247).

Anglo Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir? başlıklı kitap Demolins'in yaşamında ve kariyerinde belirleyici olmuştur. Kitap kısa süre içerisinde büyük yankı uyandırmış ve iki konunun gündeme gelmesini sağlamıştır. Bu konulardan ilki toplum tipleridir. Demolins dünyayı *communautaire*(cemaat) toplum ve *particulariste* (partikülarist) toplum olmak üzere iki toplum tipine ayırmıştır. Cemaat tipi toplumlarda bireyler kendilerine değil bir aileye, klana ya da kabileye güvenmektedir. Bu toplum tipi Fransa'da görülmektedir. Cemaat tipi toplumlarda tüm güç tek bir merkezde toplanmaktadır. Gücün tek bir merkezde toplanması önemli başarılar sağlasa da bu başarılar uzun vadede yok olmakta ve devleti diktatörlüğe ya da telafisi mümkün olmayacak biçimde çöküşe sürüklemektedir. Partikülarist toplumlarda ise, topluluğa değil de kendine güvenme eğilimi gelişmiştir. Anglo-Saksonlar bu toplum tipine girmektedir. Bu kitabın yayınlanmasından sonra gündeme gelen ikinci konu ise, okul olmuştur. Bazı Fransızlar Demolins'e mektup yazarak, onun benimsediği ilkeleri uygulamaya koyacak bir okulu nerede bulabileceklerini sormuştur. Demolins, Fransa'da böyle bir okulun bulunmadığını söylemiş ve harekete geçmiştir. 1899 yılında İngiliz

okulları Bedales ve Abbotholm'u örnek olarak “*École des Roches (Roches Okulu)*” isimli okulu kurmuştur (Duval, 2009: 71-73; Raillon, 2000: 160).

Roches Okulu, kurulduğu günden itibaren, öğrencilerini sorumluluk almaya teşvik etmiştir. Öğrencilere sınıflarda, kütüphanede ve çalışmalarda özel görev ve sorumluluklar vermiştir. Roches Okulu yalnızca teorik eğitim verilmemiştir. Aynı zamanda öğrencilerin el becerilerini geliştirmeye yönelik eğitimler de verilmiştir. Okulda modern dillere özel bir önem verilmiştir. Latince'yi seçmeyen tüm öğrenciler ya İngilizce ve Almanca ya da İngilizce ve İspanyolca öğrenmek zorundadır (Meyer, 1933: 309-313).

Roches Okulu yatılı olarak öğrenci kabul etmektedir. Demolins'in okulu yatılı kurmasının sebebi, öğrencileri ailelerinin aşırı korumasından kurtarmak, onların kendilerine güvenmesini sağlamak ve zor durumda kaldıklarında nasıl başa çıkacaklarını öğretmektir. Demolins, okulda çocukların çok yönlü bir şekilde eğitilmesine önem vermiştir. Ayrıca çocuğu merkeze almış ve onu kendi eğitiminde bir aktör haline getirmeye çalışmıştır (Duval, 2014: 57-58).

Demolins'in İngiltere'deki Bedales ve Abbotholm'u örnek olarak kurduğu Roches Okulu'nu Prens Sabahattin'de ziyaret etmiştir. Prens Sabahattin 1911 yılında, Paris'te yazmış olduğu mektuplardan birinde bu okulu anlatmış ve hayranlığını dile getirmiştir. Prens Sabahattin, okulun kurucusunun Edmond Demolins olduğunu, okulun Paris'e iki saat uzaklıkta kırsalda yer aldığını, okulun her bir bölümünün bir hocanın idaresi altında olduğunu, okulun askeri kışlalardaki gibi soğuk ve aşırı disiplinli olmadığını bunun yerine öğrencilerin adeta aile ortamındaymış gibi yaşadığından söz etmektedir. Prens Sabahattin, çocukların kötü alışkanlık edinmemesi için okula on yaşından büyük öğrencinin alınmadığını, öğrencilere yaşlarına ve yeteneklerine uygun görev ve sorumluluk verildiğini belirtmektedir. Öğrencilerin, kaptan olarak adlandırılan,

yaşı görece diğerlerinden büyük, gerek hocaların gerekse arkadaşlarının güvenini kazanmış bir öğrencinin gözetimi altında tutulduğunu söylemektedir. Prens Sabahattin, okuldaki neredeyse tüm derslere girdiğini, bu derslerde hocaların, öğrencilerin zihnini yormak yerine onların akıl yürütme becerilerini geliştirmeye gayret gösterdiğini, derslerin neşeli bir ortamda yapıldığını belirtmektedir. Okulun hem yabancı dillere önem verdiğini hem de öğrencilere güzel sanatlar dışında zanaatkârlığı da öğrettiğini, öğrencileri meraklarına göre çeşitli gezilere gönderdiklerini söylemektedir. Prens Sabahattin, okulu görünüşü itibariyle bir karınca yuvasına benzetmektedir. Okulun her köşesinde, her kesin büyük çaba gösterdiğini, sorumlulukların devamlı arttığını, çocukların mükemmel düzeyde geleceğe hazırlandığını söylemektedir. Prens Sabahattin, özel girişim ve adem-i merkeziyetin okulu adeta bir cennete dönüştürdüğünü belirtmektedir. Zihinsel ve bedensel çalışmalar sayesinde öğrencilerin ahlaki olarak geliştiğini, okulun çocukların yardımlaşma duygularını da geliştirdiğini sadece okul içerisinde birbirlerine yardım etmekle kalmayıp civardaki insanlara da yardım ettiklerini söylemektedir. Ayrıca okulda din ayrımı yapılmadığını tüm dinlere büyük saygı duyulduğunu, bu okuldan mezun olan öğrencilerin hayatta büyük başarılar kazandığını belirtmektedir. Prens Sabahattin, Fransa'nın birkaç yerinde daha bu okula benzer okulların açılmaya başladığını Osmanlı'da da aynı tarz okulların kurulması gerektiğini, bu tarz bir okulda eğitim görece gençlerin ferdiyetçi ya da bireysel yapıyı meydana getiren eğitimi yakından görme ve bunu bizzat yaşama olanağına sahip olacağını vurgulamaktadır. Prens Sabahattin, devletin ferdiyetçi ya da bireysel yapıya geçmesi için kız çocuklarının eğitilmesi ve onların da çalışma hayatına katılması gerektiğini belirtmektedir (Prens Sabahattin, 2018: 153-168).

Prens Sabahattin, eğitimi toplumsal değişimi ve refahı sağlamada bir araç olarak görmektedir. Osmanlı Devleti'nin ferdiyetçi yapıya geçebilmesi için en başta reform yapılması gereken alanın eğitim olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Osmanlı

Devletinde problem, üretici ve girişimci bireyler yetiştirecek biçimde ayarlanmış eğitim sisteminin bulunmamasıdır. Prens Sabahattin, gerek şehirli gerekse de köylü ailelerin, çocuklarını bağımsız bir hayata hazırlamadığını, onlara kendi ayakları üzerinde durabilme ve yükselebileme gücünü vermediğini, bu nedenle çocukların girişimci olmadığını, inisiyatif almadığını ve herhangi bir zorlukla karşılaştığında daima bir dayanak arama eğiliminde olduğunu belirtmektedir (Güngör Ergen, 2015: 515).

Yılmaz, Prens Sabahattin'in okulların yalnızca belirli merkezlerde toplanmasını eleştirdiğini bu durumun da eğitimi kısır bir döngü içerisine soktuğunu belirtmektedir. Prens Sabahattin yönetimin, köylü ile iletişim içerisinde olup onların sorunlarını çözmesini, köylere okullar kurmasını, okullarda bilim ve fen eğitimlerinin yanı sıra tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için eğitim vermesini, okulların programlarının bireyci ve girişimci gençler yetiştirmeye yönelik olarak revize edilmesini savunmaktadır. Ayrıca yönetim ile halk arasındaki kopukluğun önüne geçmek ve ilişkileri düzeltmek için adem-i merkeziyet usulünün benimsenmesi gerektiğini düşünmektedir (Yılmaz, 2001: 39-41).

Demolins, Prens Sabahattin'in yalnızca eğitim ile ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olmamıştır. O, aynı zamanda gerek aile konusundaki düşünceleri gerekse cemaat toplum ve partikülarist biçiminde yapmış olduğu sınıflandırmayla Prens Sabahattin'i etkilemiştir. Prens Sabahattin, her sorunda belirleyici temel unsurun, toplumsal yapı olduğunu söylemektedir. Fakat ne psikolog, sosyolog, felsefecilerin ne de iktisatçı ve tarihçilerin toplumsal sorunları araştırırken, bu ana gerçeği görmediklerini ve bu yüzden de olayların temeline inemediklerini belirtmektedir. Ona göre, gerek devlet adamları gerekse de siyasi partiler programlarını olayların temel nedenlerine inen bilimsel analizlerle değil, tek taraflı tahminlere ve sıradan varsayımlara göre yapmaktadır. Ancak toplumsal sorunlar, Sosyal Bilimler Ekolü'ne göre çözümlenmek istendiğinde, basmakalıp düşüncelerin, sıradan varsayımların hiçbir işe

yaramadığı ortaya çıkmaktadır. Prens Sabahattin hangi ülkede ya da çevrede olursa olsun, ilerleme ve gelişmenin zamanın gerçek ve pratik gereksinimlerine uymakla, bunun da toplumsal gelişmenin ortaya çıkardığı partikularist yapı yönünde yürümekle mümkün olacağını iddia etmektedir. Prens Sabahattin'e göre cemaat tipi toplumlar, bireyleri üretimden ziyade tüketime sürüklemektedir. Bireylerin hem kişiliklerinin hem de yeteneklerinin gelişmesine engel olmaktadır. Çünkü bu toplum tipinde bireyler bir aileye, bir gruba ya da bir topluluğa bağlı olduğu için bağımsız biçimde düşünmemekte, sorunların tek başına üstesinden gelememektedir. Cemaat tipi toplum yapısı, tembel bir toplum ve gittikçe çürüten bir ahlak anlayışı yaratmaktadır. Prens Sabahattin, cemaat tipi toplum yapılarının baskıcı olduğunu, kişisel bağımsızlıklara saygı göstermediğini ve ilerlemeye engel olduğunu düşünmektedir (Prens Sabahattin, 2018: 218-219).

Prens Sabahattin partikularist toplum tipinde durumun tam tersi olduğunu söylemektedir. Ona göre, partikularist toplum tipinde herşeyin merkezinde olan bireydir. Bu toplum tipi bireyin yükselmesini ve bağımsızlığını kazanmasını sağlamaktadır. Prens Sabahattin'e göre, özel hayatı kamusal hayata üstün kılan ve kesin bir sosyal üstünlük yaratan, bireysel bağımsızlığı doğuran da bu sosyal yapıdır. Maddi çalışmanın yoğunluğundan dolayı ortaya çıkan partikularist yapı, bireysel girişimle birlikte aktif bir üretim ortaya koyacak toplumsal yeteneğin gelişmesini sağlayacaktır. Partikularist toplum yapısı; özel mülkiyeti ortaya çıkaran zor ve çok fazla çalışmayı gerektiren tarımla kişiyi önce toprağa, sonra ise, diğer üretim faaliyetlerine bağlayarak, yalnızca kendisine güvenen bağımsız ve üstün kişilerden oluşan aktif bir toplum yaratacaktır. Partikularist toplum yapısında, kişiler yaptıkları işin gerektirdiği bilgiyi, çalışma yaşamında deney ve gözlem yoluyla kazanmaktadır. Bu nedenle deney ve gözlemden çıkan ve evrenin meydana gelişindeki gerçekleri bulmaya yönelik günümüzdeki bilimler, partikularist toplumların düşünsel gelişmelerinin ürünüdür.

Prens Sabahattin partikularist toplumların pragmatik olduğundan herşeyin ihtiyaçlara uygun biçimde bireysel beceri ve faaliyetlerle hazırlandığından belirtmektedir. Partikularist toplum yapısında bireylerin tüm sorunlarını kendi düşünce ve girişimleriyle çözdüklerini, hiç kimseye bağlı olmadıklarını bu durumda ilerleme için zemin hazırladığından bahsetmektedir. Ayrıca bu toplum yapısının özgürlüklerden yana olduğunu ve kişisel bağımsızlığa saygı gösterdiğini belirtmektedir (Prens Sabahattin, 2018: 219-221).

Prens Sabahattin'in üzerinde durduğu konulardan biri de mülkiyettir. Ona göre, Osmanlı Devletinde mülkiyet güvenliği bulunmamaktadır. Oysaki mülkiyet güvenliği, bir toplumun sağlamlığını, çalışma gücünü ve düzenini göstermektedir. Osmanlı Devletinde köylüler halkın büyük bir bölümünü oluşturmakta olup toplu halde yaşamaktadır. Köylüler iki çeşit araziden yararlanarak geçimini sürdürmektedir. Bunlardan ilki, bataklıklar ve otlaklardır. Bu araziler, köylüler arasında bölüştürülmemiş olup herkese açık topraklardır. İkincisi, tarlalardır. Tarlalardan yararlanmak için sürekli olarak çalışmak ve onları işlemek gerekmektedir. Bunun için de bu işi yapacak ailelerden yararlanılmaktadır. Prens Sabahattin, Osmanlı Devletinde başlangıçta toprak dağıtım işlerinin sipahiler tarafından yapıldığını, sipahilerin aynı zamanda yerel konulara da vakıf olduğunu fakat sonraları arazi sahibi yerine geçen mültezim ve tapu idarelerinin sipahiler kadar yerel konulara hâkim olmamasının köylüleri güç duruma düşürdüğünü belirtmektedir. Prens Sabahattin, köylülerin ve tarımdaki sorunların ortadan kalkması için çözüm yolları önermektedir. Bunlardan ilki, tarımda ilkel yöntemlerden vazgeçilmeli yerine modern bilimsel tarım yöntemleri benimsenmelidir. İkincisi, aile ziraatından ticari ziraata geçilmelidir. Üçüncüsü, ortak mülkiyetten bireysel mülkiyete geçilmelidir. Dördüncüsü ise, gelecek nesiller girişim ve faaliyet kudreti ile bireyci bir eğitimle yetiştirilmelidir (Ege, 1977: 353-356).

Prens Sabahattin, özel girişime, özel mülkiyete, eğitime ve bireysel özgürlüklere hayli önem vermektedir. Siyasal iktidarın etkisi arttıkça bireysel girişimin ve özgürlüklerin kısıtlanacağını belirtmektedir. Prens Sabahattin, Osmanlı Devleti'nin sorunlarından kurtulması için öncelikle cemaat tipi toplum yapısından partikülarist toplum yapısına geçmesini, ikinci olarak ise, merkezîyetçi yönetimi terk ederek, yerine adem-i merkezîyetçi yönetim anlayışını benimsemesi gerektiğini düşünmektedir.

Prens Sabahattin'in düşünce sisteminde yer alan en temel kavramlardan birinin de adem-i merkezîyet olduğu söylenebilir. Bu kavram ilk kez I.Jön Türk Kongresi'nde gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Tartışmalar sonucunda hem I.Jön Türk Kongresi herhangi bir uzlaşa sağlanamadan dağılmıştır hem de Jön Türkler arasında kopuş yaşanmıştır. Jön Türkler'in bir kısmı Prens Sabahattin'in benimsemiş olduğu adem-i merkezîyet düşüncesini desteklerken, diğerleri adem-i merkezîyeti redderek, merkezîyetçiliği savunmuştur.

Prens Sabahattin'e göre merkezîyet; yetkilerin tümüyle merkezde toplandığı, bireysel girişimin ve özel yaşamın baskılandığı, iş sorumluluğunun tanımlanmadığı, işlerin ayrılmadığı tam tersine birbirine bağlandığı ve karıştırıldığı, memur sınıfının baskısına dayalı bir yönetim biçimidir. Prens Sabahattin, "*Bir Tavsiye*" başlığını taşıyan makalesinde merkezîyet üzerine bir eleştiri kaleme almıştır. Bu makalesinde Fransa'nın gerilemesine merkezîyetçiliğin yol açtığını iddia etmektedir. Ona göre; merkezîyet ister meşruti yönetim, ister mutlak idare, isterse cumhuriyete dayansın sonuç daima yıkım olmaktadır. Osmanlı Devletini dağılmaktan kurtarmak için tek çözüm yolu vardır. O da adem-i merkezîyetçi yönetim anlayışını benimsemektir (Prens Sabahattin, 1977: 117-118).

Prens Sabahattin, adem-i merkezîyetçi yönetim yapısının, partikülarist toplumlar için uygun olduğunu düşünmektedir. Adem-i merkezîyeti, işlerin özelliğine göre yani

her belirli sorumluluğa, bir yetkinin karşılık gösterilmesi fikri biçiminde tanımlamaktadır. Adem-i merkeziyetçi yönetimin Türk ve Müslümanlar için elzem olduğunu belirtmektedir. Yüzyıllardır Hristiyan toplumların ayrı milletler olarak, görüldüğünden ve kendilerine neredeyse tüm alanlarda verilmiş olan adem-i merkeziyetçi ayrıcalıklardan faydalandıklarından bahsetmektedir. Prens Sabahattin; Ermeni, Bulgar ve Rum kiliselerinin milli seçim ile seçilen Patriklerin liderliği altında, yine genel seçimlerle seçilen ruhani ve cismani iki meclis aracılığıyla milletlerinin dini, mülki gibi tüm sorunlarını mutlak bir serbestlik içerisinde yönetme hakkına sahip olduklarından söz etmektedir. Ayrıca hükümetin Hristiyanların yerleşim yerlerini istediği gibi denetleyemediğinden, müdahale etme zorunluluğu olduğu zamanlarda da mutlaka Hristiyan muhtarlara ve Hristiyan idare meclisine önceden haber vermek zorunda olduğundan bahsetmektedir. Prens Sabahattin, eğitim ve okul konusunda da Hristiyanların, Müslümanlara kıyasla ayrıcalıklı olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, Hristiyanların istedikleri gibi okul açabildiğinden ancak bu hakkın Müslümanlara tanınmadığından, ne zaman bir Müslüman okul açmaya kalksa hükümet tarafından kendilerine engel olunduğundan bahsetmektedir. Hristiyanların eğitim, hukuk, ekonomi vb gibi alanlarda özgür olduğundan oysa Müslümanların merkeziyetçi yönetimin baskısı altında ezildiğinden söz etmektedir (Prens Sabahattin, 1977: 79-85).

Edmond Demolins, memur sınıfının merkeziyetçi yönetim yapısını beraberinde getirdiğini savunmaktadır. Ona göre memur sınıfı, siyasi iktidarı ellerinde toplamaktadır ve sistemi devam ettirmek için de en küçük yönetsel sistemi kontrol altında tutmaktadır. Prens Sabahattin'de tıpkı Demolins gibi memur sınıfının merkeziyetçiliği güçlendirdiğine inanmaktadır. Ona göre, memurun kazanç kapısı hükümettir, memur hükümet kapısından çıkarsa sokakta kalacağına bilincindedir. Memur sınıfının bütün amacı hükümetin gözüne girmektir. Ancak memur sınıfı hükümetin gözüne girerken,

merkeziyetçiliğin ve baskının daha da artmasına yol açmaktadır. Ayrıca bu durum devletin ekonomik olarak gelişmemesine sebep olmaktadır (Mardin, 2019: 297-298).

Prens Sabahattin merkeziyetçi yönetimde halkın yönetime uzak kaldığını ve bu yüzden sesini duyuramadığını belirtmektedir. Yerelin örneğin köprü, yol vb gibi gereksiniminin karşılanması için merkezden izin alınması gerektiğini ve bu durumunda hem kaynak hem de zaman israfına yol açtığını söylemektedir (Reyhan, 2008: 102).

Prens Sabahattin'e göre, yerel yönetimlerin ileri gelenlerinin oluşumunda, yerel refah ve yerel bayındırlıkla zorunlu olarak ilgili olmayan göçebe memur örneğinin terk edilmesi, bunun yerine yerel refah ve yerel bayındırlıkla doğal olarak ilgilenebilecek sabit, yerel yönetimlere doğru bir gelişim yolunun takip edilmesi gerekmektedir. Özel hayatında saygı değer bir mevkiye sahip olan ve özellikle çalışmaları sayesinde yükselmiş bulunan bireylerin, yerel yönetimlerde yer alması sağlanmalıdır. Yerel sorunları çözmeyi üstlenebilecek vatandaşların tayininde veya seçiminde bu esas dikkate alınmalıdır. Böylece genel hayat yavaş yavaş özel hayatın üretici ve bağımsız bireylerinin meşru etkisi altına girmeye başlar ve partikularist toplum yapısına geçebilmek için özel hayatta takip edilecek yön, yönetsel zeminde de güçlendirilmiş olur. Ayrıca Prens Sabahattin, merkezden gönderilmesi gereken vali, kaymakam, nahiye müdürü gibi yöneticilerin kabiliyetli olmasını, kendilerine emanet edilen görevlerin sorumluluğunun farkında olmasını ve bu yöneticilerin görev yerlerinin sık sık değiştirilmemesi gerektiğini savunur. Prens Sabahattin'e göre, her il yerel bir bütçeye sahip olmalıdır, yerel yönetimler kendi bütçelerini artırmak için faaliyette bulunmalıdır, sosyal durum ve şartlara göre her bölgenin işleri farklılık gösterebileceğinden, her yerin yönetiminin aynı olması beklenmemelidir. Yerel yönetimleri, işlerin gerektirdiği biçimde düzenlemek için iller doğal ve sosyal koşullarına göre bölgelere ayrılmalıdır. Her bölge için bir düzenleme heyeti oluşturulmalıdır. İl idaresi ve kanunları, düzenleme heyetlerinin tecrübe ve incelemelerinden yararlanarak oluşturulmalıdır. Bu heyetler

düzenleme işi bittikten sonra bile teftiş heyeti yetkisiyle bir müddet daha görevlerine devam etmelidir (Prens Sabahattin, 1334: 86- 97).

Prens Sabahattin, adem-i merkeziyet düşüncesiyle ilgili çeşitli makaleler yayımlamış ve konferanslar vermiştir. Prens Sabahattin, çok sayıda Avrupa ülkesinde adem-i merkeziyetin benimsendiğini, kendisinin adem-i merkeziyeti dile getirdiği andan itibaren hainlik etmekle suçlandığını belirtmektedir. Prens Sabahattin merkeziyetçiliğin hâkim olduğu yerlerde, memurların merkezden atandığından ve devletin sınırları içerisindeki her yere gönderildiğinden ancak bu memurların gittikleri yerlerin durumunun ne olduğu konusunda bilgi sahibi olmadıklarından söz etmektedir. Bu sorunu çözmek için adem-i merkeziyetçiliğin benimsenmesi gerektiğini iddia etmektedir (Koçak, 2019: 114).

Prens Sabahattin, Osmanlı Devletinde adem-i merkeziyet, meşrutiyet ve teşebbüs-i şahsi ilkelerinin hayata geçirilmesinin gerekli olduğunu iddia etmektedir. Prens Sabahattin'e göre adem-i merkeziyet, Kanun-i Esasi'nin 108.maddesinde yer alan tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) ve tefrik-i vezâif (görev ayrımı) ilkesinden başkası değildir. Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti, il genel meclislerinin etkinliğini çoğaltan görev ayrımı ile taşra umumi yönetiminin yetkilerinin çoğaltılmasını kapsayan yetki genişliği ilkelerinin bütünü olarak tanımlamaktadır (Ayman Güler, 2000: 15).

Prens Sabahattin'e göre, adem-i merkeziyet hem bir yönetim modelinin adıdır hem de ekonomik gelişmeleri ve özgürleşmeyi destekleyen bir toplum şeklidir. Osmanlı Devletinde insanın kurtuluşu için bireycilik ve eğitim, devletin dağılmaktan kurtulması için ise, adem-i merkeziyetçilik gerekmektedir. Ona göre, merkeziyet devam ettiği sürece, ülkede girişimcilik gelişmemektedir. Girişimcilik olmadan iller bayındır hale gelememekte ve bu yüzden de devlet yoksulluktan kurtulamamaktadır (Akkaya Kia, 2015: 323-324).

Prens Sabahattin, Güney Amerika'daki cumhuriyetler incelendiğinde oradaki devletlerin çoğunda haydutların hüküm sürdüğünü bu yüzden hükümet şeklinin çok da önemli olmadığını vurgulamaktadır. Meksika, Guatalama, Uruguay gibi çeşitli cumhuriyetleri örnek göstermektedir. Buradaki cumhuriyetlerde insanların hukukunun, sineklerin hukukundan farklı olmadığını belirtmektedir. Cumhurbaşkanı'nın, parlamentoya aza sıfatıyla giren haydutlarla işbirliği yaparak insanları asıp kestiğini, basın ve yayın konusunda serbestlik olmasına rağmen kimsenin ses çıkaramadığını, şayet ses çıkarırsa da öldürüldüğünden bahsetmektedir. Prens Sabahattin'e göre, öğretim tarzı bireylerin girişim düşüncesini geliştirmekten ziyade mahvetmektedir. Yurttaşlar dayanak noktasını kendilerinde bulamadıkları için zorunlu olarak onu zorbalarda aramaktadır. Böylece merkeziyetçilik yüzünden tamamen bozulan cumhuriyetlerde, baskı çok kötü biçimde devam etmektedir. Prens Sabahattin, illerin sefil ve perişan durumda olduğunu, görevinin bilincinde olan bir meclisin bunu düzeltmekle meşgul olacağını ancak bu düzeltme işini, devleti felaketten felakete sürükleyen merkeziyetçilik ilkesiyle yapmanın doğru olmadığını bu nedenle adem-i merkeziyetçi ilkeye uygun biçimde yapılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, adem-i merkeziyet de tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezayiften başka bir şey değildir. Ancak tevsi-i mezuniyet, adem-i merkeziyetin ismi değil tarifidir (Prens Sabahattin, 1977: 163-165).

Hüseyin Cahid Yalçın, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet tanımını farklı biçimde yorumlamaktadır. Hüseyin Cahid Yalçın adem-i merkeziyeti, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de bulunan adalarının Girit örneğinde olduğu gibi Yunanlıların kucağına atılması için hazırlık olarak algılamaktadır. Başka bir deyişle; Midilli, Sakız vb gibi adaların birer birer Girit olması ve Yunanlıların kucağına atılması şeklinde adem-i merkeziyeti tanımlamaktadır. Prens Sabahattin ise, Hüseyin Cahid Yalçın'ın bu tanımına karşılık, Akdeniz adalarını Yunanlıların kucağına atmaktan kurtaracak olan

yönetim tarzının, merkeziyet değil adem-i merkeziyet olduğunu iddia etmektedir. Prens Sabahattin, adem-i merkeziyet ile tevsi-i mezuniyet kavramları arasında hiçbir fark bulunmadığını ancak basınımızda çoğunlukla tabirle tarifin birbirine karıştırıldığını bu yüzden de zihinlerde kargaşa yaşandığını söylemektedir. Hüseyin Cahid Yalçın, Kanun-i Esasi'nin 108.maddesinde zaten tevsi-i mezuniyet tabirine yer verildiğini ancak Prens Sabahattin'in tevsi-i mezuniyeti söyleyerek yerine ısrarla adem-i merkeziyeti söylemesinden tedirgin olduğunu ifade etmektedir. Adem-i merkeziyetin azınlıklar arasında farklı biçimde yorumlanacağını ve onların devletten ayrılma taleplerini besleyeceğini düşünmektedir (Reyhan, 2007: 31-35).

Prens Sabahattin, "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*" başlığını taşıyan makalesinde, adem-i merkeziyetten kast edilenin siyasi adem-i merkeziyet değil, idari adem-i merkeziyet olduğunu söylemektedir. Başlangıçtan beri, kendisinin de siyasi adem-i merkeziyete ve özerkliğe karşı çıktığını belirtmektedir. (Prens Sabahattin, 1977: 173-174).

Hüseyin Cahid Yalçın, "*Siyasal Anılar*" başlığını taşıyan kitabında, adem-i merkeziyet kavramının, Osmanlı Devletine nasıl geldiğini ve kavramın ne anlama geldiğine ilişkin şu açıklamayı yapmaktadır: "Adem-i merkeziyet kavramını, Avrupa'dan getiren kişi Prens Sabahattin Bey'dir. Prens Sabahattin Bey, Teşebbüs-i Şahsi, Meşrutiyet ve Adem-i Merkeziyet⁴² Cemiyeti ismini taşıyan bir grubun başkanıydı. O dönemde gazetelerde, Prens Sabahattin Bey ve devrimi gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet rejimini uygulamak ve güçlendirmek için birlikte hareket etmeye karar verdikleri yazmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek merkez yokluğunu desteklemediği belli oluyordu. Bu yüzden Prens Sabahattin Bey ve ekibi, İttihat ve Terakki ile işbirliği yapınca merkez yokluğu ilkesini programından

⁴² Hüseyin Cahid Yalçın kitabında adem-i merkeziyet kavramının yanına parantez açarak tek merkez yokluğu, teşebbüs-i şahsinin yanına kişisel girişim ve meşrutiyetin yanına da yine parantez açarak şartlı yönetim yazmıştır.

çıkartmak zorunda kalmıştı. Görünüşe göre, aralarındaki uzlaşma her an bozulmaya müsaitti. Devleti parçalanmaya sürükleyecek merkez yokluğu yerine öne sürülen tevsi-i mezuniyet kavramı masum bir görünüşle aynı yola çıkan bir vasıta sayılıyordu, Prens Sabahattin Bey'in bu düşüncesi devletin geleceği için tehlikeye yol açıyordu” (Yalçın, 2000: 76-77).

Hüseyin Cahid, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet kavramından vazgeçerek yerine tevsi-i mezuniyet kavramını kullanmasını, tepki almamak adına uygulanan bir strateji olarak değerlendirmektedir. Tevsi-i mezuniyet kelimesini, Prens Sabahattin'in yüklediği anlamdan dolayı adem-i merkeziyetçiliği simgeleyen bir araç olduğunu belirtmektedir (Reyhan, 2007: 41).

Ortaylı, adem-i merkeziyet tartışmalarının yerel demokrasi ile bağlantılı olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Ortaylı'ya göre Prens Sabahattin, yurttaşlara yerel ve idari yönetim üzerinde denetim yetkisinin verilmesinden taraftır. Aslında Prens Sabahattin, bireyciliğin gelişmesi için merkez dışı ve yerel demokrasiye önem veren bir yönetim sisteminin var olmasını savunmaktadır (Ortaylı, 1974: 236).

Prens Sabahattin'in partikülarist toplum, bireycilik, özel girişim, özel mülkiyet, memurluk konusundaki düşünceleri üzerinde Edmond Demolins'in etkili olduğunu söylemek mümkündür. Prens Sabahattin'in bu düşüncelerini gerçekleştirebilmek için adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışına geçmek istediği söylenebilir. Ancak adem-i merkeziyetçilik ve dönem içerisinde gündeme gelen diğer kavramların, terim kargaşasına yol açtığı ve 20.yüzyıldan başlayarak bitmek bilmez tartışmalara yol açtığı belirtilebilir. Ayrıca merkeziyetçilik, adem-i merkeziyetçilik konusunun sadece tartışma boyutunda kalmadığı, Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi üzerinde yapmış oldukları reformlar üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

4.2. Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Politikaların Yönetim Sistemine Yansıması

Osmanlı Devleti, 19.YY'de geleneksel devletten modern merkeziyetçi devlete doğru bir geçiş yaşamıştır. Modern merkeziyetçi devletin tohumları, Sultan II. Mahmut döneminde atılmıştır. Merkeziyetçi reformlar, Osmanlı'nın aydın devlet adamları tarafından yürütülmüştür. Merkeziyetçilik; yönetim sisteminde, orduda ve devletin diğer alanlarında kendisini göstermiştir. Ortaylı'ya göre, Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminde reform yapılırken, Fransa'nın yönetim sistemi örnek alınmıştır (Ortaylı, 2018: 127-128).

Yönetim sisteminde reform yapılırken, Fransa'nın örnek alınmasında elit sınıfın içerisinde yer alan etki kanallarının önemli rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçilik yönünde, yönetim sisteminde reform yaptığı ileri sürülebilir ancak Osmanlı Devletinde bazı dönemlerde merkeziyetçiliğin daha da arttığı söylenebilir. Örneğin, Sultan II. Abdülhamit dönemi merkeziyetçiliğin hayli arttığı dönemdir. Çünkü II. Abdülhamit saltanatta olduğu süre boyunca, bürokrasi ve hükümet arasında mutlak bir kontrol oluşturmuştur. Devletin problemlerini çözmek için en iyi yolun mutlak monarşi olduğunu düşünmüş meşruti monarşiye karşı çıkmıştır. Gündeme gelen tüm politikaları, düşünce evresinden uygulama evresine kadar, ayrıntılı biçimde kontrol etmiş, adem-i merkeziyeti tüm kötülüklerin anası olarak görmüştür (Çetinsaya, 2005: 132-134). O, saltanatı döneminde kendi otoritesini sağlamlaştırmak için yirmi beş kez sadrazam değiştirmiştir (Fortna, 2008: 50). Onun döneminde sadrazamların, Tanzimat dönemindeki sadrazamlar kadar güçlü olmadığını söylemek mümkündür. Örneğin, Tanzimat döneminin üç büyük sadrazamı; Mustafa Reşit Paşa, Mehmet Emin Ali Paşa ve Fuad Paşa'nın yönetim sistemi üzerinde, Fransa'yı örnek alarak, hem merkeze yardımcı kurumlar kurmuştur hem de taşra teşkilatında reform yapmıştır.

4.2.1. Merkeze Yardımcı Kuruluşlar

Osmanlı Devletinde 19.YY'nin ikinci yarısından itibaren gerek etki kanallarının vasıtasıyla gerekse de başta Fransa olmak üzere büyük Avrupalı güçlerin vermiş olduğu notalar neticesinde, çeşitli alanlarda düzenlemeler yapılmış ve çok sayıda kurum kurulmuştur. Bu kurumlardan bazıları da merkeze yardımcı olması amacıyla oluşturulmuştur. Merkeze yardımcı kuruluşlardan ilki, 1863 tarihli Divan-ı Muhasebat'tır.

4.2.1.1. Divan-ı Muhasebatın Kuruluşu

Fransa'da Sayıştay (cour des comptes), 1807 yılında kurulmuştur ancak bu kurum kurulmadan önce Fransa'da "*la chambre des comptes (hesap odaları)*" adını taşıyan Sayıştay benzeri kurumlar bulunmaktadır. Fransa Kralı'nın hesap odası, tüm hesap odaları arasından en eskisidir. Hesap odaları Şubat 1320 tarihinde Vivier-en-Brie isimli kanunla düzenlenmiştir. Önceki yıllarda hesap odalarından bahsedilmesine ve bu konuda birtakım yönetmelikler olmasına rağmen, Vivier-en-Brie kurucu kanun olarak kabul edilmektedir, bu kanuna göre hesap odasının işlevleri; kralın parasını toplamak, hesapları kontrol etmek, hesap odasında çalışan görevlilerin zimmetine para geçirmesini engellemek ve hesapları düzenlemektir (Lalou, 2019: 1-4).

Hesapların denetimi konusu Fransa'da gündemden düşmemiştir. Fransız Devrimi'nin başından itibaren hesapların yeniden denetlenmesi ve düzenlenmesi gerektiği düşüncesi egemen olmuştur. Bu kapsamda 1790 yılının Eylül ayında çıkarılan bir kararnameyle hesap odaları kaldırılmıştır. Devrimci meclis, şimdiye kadar yürürlükte olan hesap sistemine karşı güvensizlik içerisinden olduğundan, hesapların kontrolünü yasama organına devretmiştir. Bu güvensizlik 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 14.maddesine de yansımıştır. İlgili maddede: Tüm yurttaşlar, kamu katkısının gerekliliğini kendileri veya temsilcileri aracılığıyla belirleme, buna

özgürce rıza gösterme ve kullanımını denetleme hakkına sahiptir hükmüne yer verilmiştir. 1791 yılı boyunca hesapların denetimi konusunda özel olarak yetkili olacak bir mahkemenin kurulmasına ilişkin tartışmalar yaşanmıştır (Flizot, 2013: 129-149).

17-29 Eylül 1791 tarihli kanunla “*Muhasebe Dairesi (Bureau de Comptabilité)*” oluşturulmuştur. Ancak muhasebe dairesinden istenilen verim elde edilememiştir. Bu yüzden 28 Pluviôse An III ve 18 Frimaire An IV (9 Aralık 1795) kanunlarıyla, beş komisyon üyesinden oluşan, bağımsız bir kontrol organı olarak, “*Muhasebe Komisyonu (Commission de Comptabilité)*” kurulmuştur. Bu komisyon hem hesapların denetlenmesinden hem de muhasebecilerin ibra ve ibralarının düzenlenmesinden sorumlu tutulmuştur. 29 Frimaire An IX (20 Aralık 1800) tarihli Konsüller kararnamesi uyarınca, muhasebe komisyonunun çalışmalarında yürütme organına karşı sorumlu hale gelmiştir. Nitekim 28 Floréal An XII (18 Mayıs 1804) tarihli Anayasa'nın 42.maddesi bu hükmü doğrular niteliktedir. İlgili maddede, baş saymanın devletin gider ve gelir hesaplarını imparatora rapor edeceği ve mali gereksinimler konusunda imparatora görüş sunacağı belirtilmektedir (Prada, 1995: 30-31).

Napoléon Bonaparte, kamu maliyesini kontrol altına alma amacıyla olmuştur, bu yüzden eski hesaplar konusunda yetkili kurum ya da kurumları canlandırmaktan ziyade, yeni bir kurum oluşturmak istemiştir. Ayrıca denetimin aktif bir şekilde yapılması aracılığıyla ihanetin bastırılmasını ve kamu fonlarının yasal biçimde kullanılmasının garanti edilmesini arzulamıştır. Bonaparte bu amaçlar doğrultusunda, 16 Eylül 1807 tarihli kanunla “*Cour des Comptes (Sayıştay'ı)*” kurmuştur (Sarkozy, 2007: 4-5).

16 Eylül 1807 tarihli kanunun ilk başlığında Sayıştay'ın örgütlenmesine yer verilmektedir. 1807 tarihli kanunda Sayıştay'ın ulusal hesaplar konusunda işlevlere sahip olduğu belirtilmektedir. Sayıştay; bir birinci başkan, üç başkan, on sekiz denetici,

hükümetin belirleyeceği sayıda asistan (référéndaire), bir başsavcı ve bir başkâtipten oluşmaktadır. Sayıştay üç daireye ayrılmaktadır ve her dairede bir başkan ve altı denetici bulunmaktadır. Asistanlar (référéndaire) yalnızca raporları hazırlamaktan sorumlu olup onların oy hakları bulunmamaktadır. Kararlar her dairede oy çokluğuyla alınmaktadır, eşitlik olması durumunda başkanın bulunduğu taraf çoğunluk sayılmaktadır. Sayıştay üyeleri, imparator tarafından ömür boyu atanmakta ancak başkanlar her yıl değişebilmektedir. Fransa’da Sayıştay, kurumlar hiyerarşisinde “*Cour de Cassation (Yargıtay’ın)*” hemen ardından gelmekte ve aynı imtiyazlara sahip olmaktadır. 1807 tarihli kanunun ikinci başlığında Sayıştay’ın yetkilerine yer verilmektedir. Sayıştay; hesaplardan, hazine gelirlerinden ve harcamalarından, dolaylı katkıların yönetiminden, ordunun mükellefiyetinden sorumludur. Ayrıca bütçeleri imparator tarafından belirlenen ilçe ve komünlerin harcamaları için özel tahsis edilen gelirler ve fonların denetiminden sorumlu tutulmaktadır. Sayıştay hesapların incelenmesi sırasında zimmete para geçirme ve sahtecilik tespit etmesi halinde, durumu Maliye Bakanlığı’na rapor etmektedir. 1807 tarihli kanunun üçüncü başlığında, Sayıştay’ın hesapları doğrulama ve kontrol biçimlerine yer verilmektedir. Bu kapsamda; her hesap için iki gözlem defteri oluşturulacaktır. Bunlardan ilkinde, yalnızca hesaplara yer verilecektir. İkincisinde ise, gelirlerin yapısının kanunlarla, harcamaların yapısının ise kredilerle karşılaştırılmasının ardından ortaya çıkacak sonuçlara yer verilecektir. Kararların tutanakları asistan raportör tarafından hazırlanacak ve kendisi ve daire başkanı tarafından imzalanacak, belgelerle birlikte başkâtipte teslim edilecektir. Her yıl Ocak ayında, önceki yıllarda yapılan gözlemler bir rapor haline getirilerek, imparatorun dikkatine sunulacaktır (La Loi du 16 Septembre 1807: 5-13).

Sayıştay hem eski muhasebe dairesi hem de muhasebe komisyonundan ilham alarak, tamamen imparatora adanmış melez bir kurum haline gelmiştir. Napoléon

Bonaparte aslında çok fazla prestij atfedilen ancak aslında çok az güce sahip olan bir kurum kurmuştur (Morin, 2010: 31).

19.YY'den itibaren Fransa Parlamentosu, farklı anayasal rejimler aracılığıyla Sayıştay ile benzersiz ilişkiler kurmuştur. Sayıştay'ın rolü her geçen gün daha belirgin hale gelmiştir. 27 Haziran 1819 tarihli kanunun 20.maddesiyle, Sayıştay yasama organı ile ilişkili hale getirilmiştir. İlgili maddede, “*yıllık mali hesaba her yılın 1 Eylül tarihinde Sayıştay'ın çalışmaları eşlik edecek*” hükmüne yer verilmiştir. 1819 tarihli kanunla Sayıştay'a verilen yetki, 14 Eylül 1822 tarihli yönetmelikle daha da zenginleştirilmiştir. Bu yönetmelikle Sayıştay'a Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan genel hesapların, doğruluğunu onaylama yetkisi verilmiştir (J.P, 1841: 775-777).

Fransa hükümeti, 21 Nisan 1832 tarihli kanunla mali sistemde reform yapmıştır, bu reformla birlikte, Sayıştay'ın yıllık raporları kamuya açık hale gelmiştir (Descheemaeker, 2019: 104). 28 Ekim 1848 tarihinde, İkinci Cumhuriyet Anayasası ilan edilmiştir. Bu anayasanın sekizinci bölümünde “*yargı yetkisi*” düzenlenmiş ve bu başlık altında Sayıştay'a ilişkin düzenlemelere de yer verilmiştir. Anayasanın 85.maddesinde, Sayıştay üyelerinin cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmektedir. 87.maddede, Sayıştay üyelerinin ömür boyu atanacağı hükmedilmektedir. 90.maddede, “*Sayıştay kararlarına karşı yetki aşımı ve yetersizlik nedeniyle yapılan itirazlar, uyuşmazlık mahkemesine yapılacaktır*” hükmüne yer verilmektedir. 21 Kasım-16 Aralık 1848 tarihli Sayıştay'a tabi mali müşavirlerin gelir ve giderlerine ilişkin destekleyici belgelere ilişkin karar isminde bir rapor yayımlanmıştır. Bu raporda, Sayıştay'ın gelir ve harcama olgularına yaklaşımının yararlı olduğu kabul edilmiş ve Sayıştay'ın denetim konusundaki yetkileri genişletilmiştir (Duvergier, 1848: 682-683).

Fransa'da 19.YY'de Sayıştay ile ilgili en detaylı düzenlemenin, 1862 tarihinde “*Kamu Muhasebesine İlişkin Genel Düzenlemeler Üzerine İmparatorluk Kararı*” başlıklı kararname ile yapıldığını söylemek mümkündür. Bu kararnamenin dördüncü başlığı, “*Sayıştay Denetimi ve Adli Muhasebe*” adını taşımakta olup, on sekizinci kısımda Sayıştay düzenlenmektedir. İlgili kararnamede Sayıştay’a, 375.ve 426.maddeler arasında, beş alt başlık halinde yer verilmektedir. Birinci alt başlıkta; Sayıştay’ın örgütlenmesi ve yetkilerinin neler olduğu belirtilmektedir. İkinci alt başlıkta, iddia makamının yetkilerine yer verilmektedir. Üçüncü alt başlıkta, başkâtibin yetkileri anlatılmaktadır. Dördüncü alt başlıkta, hesapların incelenme şekillerinden bahsedilmektedir. Son başlıkta ise, hesapların yargılanma şekillerine yer verilmektedir (D’Audiffret, 1864: 246-258). 1862 tarihli kararnamenin, Osmanlı Devletinde özellikle 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesi üzerinde etkili olduğu ya da Bâbiâli’nin bahse konu olan kararname hazırlanırken, Fransa’nın 1862 tarihli kararnamesinden birebir olmasa da büyük ölçüde etkilendiği iddia edilebilir.

Osmanlı Devletinde Sultan II. Mahmut devrinden itibaren maliye teşkilatına özel önem verilmiştir. 1838 yılında Osmanlı’da defterdarlığın yerine “*Maliye Nezareti*” kurulmuştur. Sultan II. Mahmut’un Maliye Nezareti’ni kurmasının iki sebebi bulunmaktadır: Bunlardan ilki, gelir ve giderleri mümkün olduğu ölçüde tek hazinede toplamaktır. İkincisi ise, taşrada tevzi, tarh, vergi ve başkaca devlet gelirlerinin tahsilini tek elden kontrol etmek, gelirleri artırmak, zulmü ve yolsuzlukları önlemektir. Bu şekilde taşra teşkilatını merkezi maliye teşkilatına bağlayarak yeniden düzenlemek amaçlanmaktadır. Osmanlı Devletinde Tanzimat döneminde, mali alanda reformlar hız kazanmış ve mali alanda merkezîyetçi eğilim artmıştır (Ortaylı, 2008: 475-488).

II. Mahmut döneminde devleti ilgilendiren işlerin meclislerde görüşülmesi kaidesi kabul edilmiş ve onun döneminde bu amaçla farklı adlarda meclisler kurulmuştur. 1840 yılından itibaren Maliye Nezareti, Osmanlı’da maliyenin tek

sorumlusu haline gelmiş ve devletin tüm gelir ve giderleri onun elinde toplanmıştır fakat bu durum nezaretin iş yükünde önemli artışa yol açmıştır. Bu yüzden hem Maliye Nezareti'nin yükünü hafifletmek hem de Tanzimat reformlarının uygulanması sırasında ortaya çıkan sorunları çözmek için farklı meclisler ve komisyonlar kurulmuştur (Ağar, 2007: 406).

Öncelikle, merkezde mali konuları denetlemek ve bunlara ilişkin karar vererek, sonuca bağlama yetkisiyle yükümlü, “*Meclis-i Muhasebe-i Maliye*” ismini taşıyan bir meclis oluşturulmuştur. Meclis-i Muhasebe-i Maliye oluşturulmadan önce model olarak, Fransız sistemi incelenmiştir. Fransız sistemi incelendikten sonra, bu sistemin Osmanlı Devleti'nin koşullarına göre uyarlanmasına karar verilmiştir. Meclis-i Muhasebe-i Maliye'ye; vergileri halkın durumuna ve kaldırabilme gücüne göre yeniden belirleme, vergilerin defterdar ve muhassıllar tarafından toplanarak merkeze gönderilmesini garanti etme, giderleri denetleme, vergi konusundaki anlaşmazlıkları ve yolsuzlukları önleme görevi verilmiştir. Ancak meclis gereksinimlere yanıt verememiştir ve mali konularda istenilen verim sağlanamamıştır (Güran, 1989: 11; Cezar, 1988: 286-287).

Meclis-i Muhasebe-i Maliye, mültezimler ve sarrafların hazineye olan borçlarını zamanında ödemelerini takip etme konusunda başarısız olmuştur. Hazine ise, borçların zamanında ödenmemesinden dolayı, mali sıkıntı içerisine girmiştir. 1851 yılında devlet ile mültezimler ve sarraflar arasındaki borç ödeme konusundaki sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla “*Zimemât Komisyonu*” kurulmuştur (Akgündüz, 1997: 40).

Zimemât Komisyonu çalışmalarını 1858 yılına kadar sürdürmüştür ancak komisyon tasarruf önlemleri kapsamında yeniden düzenlenmiştir. Komisyonun görev ve yetkilerinde herhangi bir değişiklik gerçekleşmemiştir fakat üye sayısında azalmaya gidilmiş ve komisyonun ismi, “*Meclis-i Maliye*” komisyonu olarak değiştirilmiştir.

Meclis-i Maliye komisyonu da yaklaşık bir yıl çalıştıktan sonra görev ve yetkileriyle birlikte Meclis-i Muhasebeye devredilmiştir (Şener, 1990: 60).

Osmanlı maliyesi, Kırım Savaşı'nın ardından büyük sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Çünkü devletin gelirleri savaşın yaratmış olduğu yıkımı finanse etmeye yetmemiş ve hazine sürekli açık vermiştir. Kırım Savaşı'nın devlet hazinesi üzerinde yaratmış olduğu olumsuz etkiyi azaltmak ve mali önlem almak amacıyla 1859 yılında Maliye Nezareti bünyesinde, “*Islahat-ı Maliye Komisyonu*” kurulmuştur. Islahat-ı Maliye Komisyonu; devletin gider ve gelirlerini incelemek, mali idarede hangi reformların yapılacağını belirlemek, vergi toplama şekillerini ve tekniklerini geliştirmek, gereksiz harcamalardan kaçınarak israfı önlemek, devletin genel hesaplarını düzene koyma görevlerini yerine getirmektedir. Ayrıca komisyon, Maliye Nezareti dışındaki diğer nezaretlerin kendi elinde olan özel gelir toplama yetkisini, Maliye Nezareti bünyesinde toplayarak, gelir toplama işini tek bir merkezde toplamaya çalışmaktadır. Islahat-ı Maliye Komisyonu, mali alanda hesap tutma işlemlerini düzene koymak için Fransa'dan maliye alanında çalışan memurlar getirmiştir. Böylece Osmanlı hesap sistemi, Fransız mali sistemine uygun olarak şekillenmiştir. Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun 1860 yılında ismi “*Meclis-i Âli-i Hazain*” biçiminde değiştirilmiş ve bu meclise geniş yetkiler verilmiştir. Komisyonun ismi Meclis-i Âli-i Hazain olarak değiştirilmesine rağmen, Fransız sistemine uygun olarak faaliyet göstermeye devam etmiştir. Kurum, denetim işiyle görevlendirilmiştir. Ancak bu meclis görev ve yetkilerine ilişkin bir nizamname olmaksızın çalışmıştır. 1867 yılında da lağvedilmiştir (Kış, 2016: 19-25; Blaisdell, 2008: 35).

Osmanlı mali sisteminin denetlenmesi için farklı zamanlarda kurulan meclis ile komisyonlardan istenilen verim elde edilememiştir. 1861 yılında Osmanlı Devletinde tahta Sultan Abdülaziz çıkmıştır. Sultan Abdülaziz, tahta çıktıktan sonra devlet teşkilatı açısından önemli yeniliklere imza atmıştır. Sultan öncelikle, sadrazam olarak

Keçecizade Fuat Paşa'yı atamış ve ondan özellikle mali alanda çalışma yapmasını istemiştir. Fuat Paşa, Kırım Savaşı'nın ardından Paris Anlaşmasını imzalamak üzere Paris'e gönderilmiştir ancak Fuat Paşa bu görev sebebiyle altı aya yakın bir süre Paris'te kalmıştır. Bu dönemde Fransa'daki kurumları inceleme şansına sahip olmuştur. Sultan Abdülaziz, yeniliklere önem vermiş ve Bâbîâli'den gelen raporları dikkate almıştır. Nitekim 29 Mayıs 1862 tarihinde Bâbîâli'nin "*Divan-ı Âli-i Muhasebenin*" kurulmasına yönelik vermiş olduğu arz tezkiresini aynı gün onaylamıştır (Akdemir ve Yeşilyurt, 2022: 203; Karal, 2003: 150-230).

Divan-ı Âli-i Muhasebenin kurulmasında üç amaç etkili olmuştur. Bunlardan ilki, gelir ve gider dengesinin sağlanmasıdır. İkincisi, sistemli mali denetimin oluşturulmasıdır. Üçüncüsü ise, kaimelerin piyasadan kaldırılmasıdır. Kaimelerin piyasadan kaldırılması amacı kısa süre içerisinde gerçekleşmiştir. Divan-ı Âli-i Muhasebenin en önemli görevi, bütçenin kontrol edilmesi olmuştur. Ancak aynı dönemde Meclis-i Muhasebe-i Maliye hem mali denetimde söz sahibidir hem de başkan ve üyeleri ile tam kapasite çalışmaktadır. Oysa Divan-ı Âli-i Muhasebenin ne nizamnamesi ne de yeterli sayıda personeli bulunmaktadır. Tüm bunlar Divan-ı Âli-i Muhasebenin aktif çalışmasını engellemekte ve işleri karmaşık hale getirmektedir. Maliye Nezareti bu durumdan yola çıkarak, Sadarete bir tezkire göndermektedir. Tezkirede, Divan-ı Âli-i Muhasebenin yapmış olduğu işlerin Meclis-i Muhasebe-i Maliye tarafından da yapıldığı ve her iki kurumun aynı anda var olmasının mali denetim konusunda yetki kargaşasına yol açtığı, bu yüzden Divan-ı Âli-i Muhasebenin kaldırılarak, iki başlılığa son verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Tezkirenin ardından, Meclis-i Muhasebe-i Maliye'nin iyileştirilmesine ve Divan-ı Âli-i Muhasebenin de lağvedilmesine karar verilmektedir (Kış, 2013: 1396-1400).

Meclis-i Muhasebeyi düzeltmek için bir dizi çalışma yapılmıştır. Fakat yapılan çalışmalar sonuçsuz kalmıştır. Çalışmaların sonuçsuz kalmasının ardından, Sadaret

makamı ve Maliye Nezareti arasında Meclis-i Muhasebe ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda, Meclis-i Muhasebenin kapatılmasına karar verilmiştir. Kasım 1863 tarihinde çıkarılan nizamnameyle Meclis-i Muhasebenin yerine “*Divan-ı Muhasebat*” kurulmuştur. Divan-ı Muhasebatın kurulmasıyla Meclis-i Muhasebenin hem görev ve yetkileri hem de personelinin bir kısmı, Divan-ı Muhasebata devredilmiştir. Divan-ı Muhasebat; bir başkan, dört mümeyyiz ve yedi üyeden oluşmuştur (Gürhan, 1997: 39).

1863 tarihli Divan-ı Muhasebat nizamnamesi yürürlüğe girdikten kısa süre sonra, Divan başkanı Mehmet Emin Efendi, nizamnameye işlerlik kazandırmak için birtakım görüşler dile getirmiştir. Nitekim bu görüşlerin de etkisiyle, 1865 yılında yeni bir nizamname yürürlüğe girmiştir. 29 Nisan 1865 tarihli Divan-ı Muhasebat nizamnamesi dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Divan-ı Muhasebatın genel görevleri ve örgütlenmesi ele alınmaktadır. İkinci bölümde, maliye dairesinin görevleri belirtilmektedir. Üçüncü bölümde, muhakeme dairesinin görevlerinden son bölümde ise, divan kaleminin görevlerinden bahsedilmektedir. Divan-ı Muhasebat, maliye ve muhasebe olmak üzere iki daireye ayrılmaktadır. Her daire altı aza, bir muhasebe mümeyyizi, bir başkâtip ve bir başkâtip yardımcısından oluşmaktadır. Nizamnameye göre, dairelerin düzenli şekilde çalışabilmesi için aza çoğunluğunu sağlaması gerekmektedir. Şayet azalarda çoğunluk sağlanamazsa, dairelerin hiçbirinde görüşme yapılamayacak ve herhangi bir karar alınamayacaktır. Oturumlarda görüşülen konular oylamaya tabi tutulacaktır ve eşitlik olması durumunda Divan-ı Muhasebat reisinin bulunduğu taraf çoğunluk sayılacaktır⁴³.

1865 tarihli nizamnamenin yürürlüğe girmesinin ardından, kurum ağırlıklı olarak muhakeme dairesi bünyesinde faaliyet göstermiştir. Muhakeme dairesi, yargılama konusundaki işlemlerini aksatmadan sürdürmüştür. Ancak Divan-ı Muhasebat, hesapları

⁴³ https://sayistay.gov.tr/files/688_29_Nisan_1865_tarihli_Nizamname.pdf (e.t.28.4.2024)

inceleme ve denetleme konusunda istenilen ölçüde başarılı olamamıştır. Bu yüzden kurumun yeniden düzenlenmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmalardan en önemlisi, 1876 Anayasası'nda Divan-ı Muhasebata yer verilmesidir (Kış, 2016: 56-57). 1876 Kanun-i Esasi'nin 105.maddesinde, devletin gider ve gelirlerini denetleyen görevlilerin düzenledikleri evrakları inceleyerek, sonucu Heyet-i Mebusan'a bildirmek üzere bir Divan-ı Muhasebatın oluşturulacağı belirtilmektedir. Anayasanın 106.maddesinde, Divan-ı Muhasebatın on iki azadan oluştuğu ve bunların padişahın iradesiyle atanacağı hükmedilmektedir. 107.maddede ise; azaların görevleri, nitelikleri, görevde yükselmeleri ve emekliliklerinin bir düzen içerisinde gerçekleşeceğine yer verilmektedir (Kili ve Gözübüyük, 1982: 42).

Divan-ı Muhasebatın 1876 Anayasasında yer bulmasının ardından, Divan-ı Muhasebatın yeniden düzenlenmesine yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. Bu kapsamda Fransa'nın 1862 tarihli, "*Kamu Muhasebesine İlişkin Genel Düzenlemeler Üzerine İmparatorluk Kararı*" başlıklı kararname incelenmiştir. 1862 tarihli kararnamenin, 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesi üzerinde etkili olduğu iddia edilebilir. Ancak kesin olarak şu söylenebilir: 1878 tarihli kararname, 1862 tarihli kararnamenin birebir kopyası değildir. Örneğin, 1862 tarihli kararname, beş bölümden ve elli iki maddeden oluşmaktadır. Birinci alt başlıkta; Sayıştay'ın örgütlenmesi ve yetkilerinin neler olduğu belirtilmektedir. İkinci alt başlıkta, iddia makamının yetkilerine yer verilmektedir. Üçüncü alt başlıkta, başkâtibin yetkileri anlatılmaktadır. Dördüncü alt başlıkta, hesapların incelenme şekillerinden bahsedilmektedir. Son başlıkta ise, hesapların yargılanma şekillerine yer verilmektedir. 10 Aralık 1878 tarihli kararname ise, sekiz bölümden ve altmış beş maddeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Divan-ı Muhasebatın örgütlenmesine; ikinci bölümde, yetkilerine; üçüncü bölümde iddia makamına; dördüncü bölümde başkâtibe; beşinci bölümde, hesapların incelenme şekillerine; altıncı bölümde, hesapların yargılanma şekillerine; yedinci bölümde, devlet

dairelerinin yıllık muhasebelerine; sekizinci bölümde ise, sadaret makamına verilecek hatırlatma tasarılarına yer verilmektedir⁴⁴. 1862 tarihli Fransız kararnamesi ile 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin birinci alt başlıkları karşılaştırıldığında aralarında birebir benzerlik bulunmamaktadır.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin ikinci alt başlığında “*iddia makamı*” dokuz madde halinde, 389. ve 397.maddeler arasında düzenlenmektedir. 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin de üçüncü bölümünde “*iddia makamı*” başlığına yer verilmekte olup, sekiz madde halinde, 21.ve 28.maddeler arasında düzenlenmektedir. Her iki kararnamenin bu bölümünün benzer içeriğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. 1862 tarihli Fransız kararnamesinin 390.maddesine göre; iddia makamı hesaplarını, Sayıştay’a sunması gereken tüm muhasebecilerin genel bir envanterini çıkarır. Kanun ve yönetmeliklerde belirlenen süre içerisinde muhasebecilerin hesapları teslim edip etmediklerini inceler, geç kalanlar hakkında cezai yaptırım uygulanmasını talep eder. 1878 tarihli kararnamenin 22.maddesine göre; iddia makamı hesaplarını, Divan-ı Muhasebat’a vermesi gereken memurların genel bir dökümünü çıkarır. Belirlenen süre içerisinde memurların hesapları teslim edip etmediklerini inceler ve gecikmede bulunanlar aleyhinde ceza verilmesini talep eder.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin 391.maddesine göre; iddia makamı dairelerin toplantıları düzenli yapıp yapmadığını, deneticilerin ve asistanların//üyelere yardımcı olanların (référéndaires) görevlerini tam olarak yerine getirip getirmediğini kontrol eder, ihmal tespit ederse durumu birinci başkana bildirir. 1878 tarihli kararnamenin 23.maddesine göre; iddia makamı, Divan-ı Muhasebat dairelerinde düzenli toplantıların yapılıp yapılmadığını ve mümeyyiz ve mülâzımların (bir işte sürekli çalışan kimse) görevlerini en iyi biçimde yerine getirip getirmediğini soruşturur, şayet keyfiyet ve ihmal tespit ederse durumu birinci başkana bildirir.

⁴⁴ https://sayistay.gov.tr/files/689_10_Aral%C4%B1k_1878_tarihli_kararname.pdf (e.t.29.4.2024).

1862 tarihli Fransız kararnamesinin 392.maddesine göre; iddia makamı, Sayıştay kararlarını Maliye Bakanlığı'na gönderir. Devlet hazinesi, bakanlıklar, belediyeler, bakımevleri, kamu kurumları ve hayır kurumlarının zararına hatalar, eksiklikler, tekrarlar meydana gelmişse, iddia makamı inceleme ve hüküm vermek üzere hazır bulunur. 1878 tarihli kararnamenin 24.maddesine göre; iddia makamı, Divan-ı Muhasebat kararlarını Maliye Nezaretine (Bakanlığı'na) gönderir. Devlet hazinesi, kamu kurumları ve belediye daireleri zararına, bir hata meydana gelmiş ya da bir kalem hesaba dâhil edilmemiş ya da tekrar tekrar yazılmış ya da yerel harcamalar dışında kullanılmışsa, çağrı üzerine iddia makamı Divan-ı Muhasebat huzurunda inceleme ve hüküm vermek üzere hazır bulunur.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin 396.maddesine göre; savcının bir engelden dolayı bulunmadığı durumlarda, Maliye Bakanının görevlendireceği hesap uzmanı geçici olarak, savcının görevini yerine getirir. 1878 tarihli kararnamenin 27.maddesine göre; savcının bir maniden ya da engelden dolayı bulunmadığı durumlarda, Divan-ı Muhasebattan Maliye Bakanı'nın görevlendireceği bir kişi geçici olarak, savcının görevini yerine getirir hükmüne yer verilmektedir. 1862 tarihli Fransız kararnamesinin ve 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin, “*iddia makamı*” başlığını taşıyan bölümde yer alan dört maddenin, neredeyse birbirlerine birebir benzediğini söylemek mümkündür.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin üçüncü alt başlığında “*başkâtibin yetkileri*” yedi madde halinde, 398.ve 404.maddeler arasında düzenlenmektedir. 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin dördüncü bölümünün 29.ve 31.maddeleri arasında “*başkâtibe*” yer verilmektedir. 1862 tarihli kararnamenin 398.maddesine göre; başkâtip genel kurula katılır ve görüşmeleri kayıt altına alır. 1878 tarihli kararnamenin 29.maddesine göre, başkâtip genel kurul toplantılarında hazır bulunarak, yapılacak görüşmeleri kayıt altına alır hükmüne yer verilmektedir. Başkâtip başlığı altında diğer

maddeler incelendiğinde, 1862 Fransız kararnamesinin daha detaylı olduğu ve 1878 tarihli kararnameden farklı hükümler içerdii görölmektedir. Ancak her iki kararnamede başkâtibin görevi konusunda ortak bir husus bulunmaktadır. O da başkâtibin karar tutanaklarını ve gerekli olan tüm evrakları korumakla yükümlü olduğudur.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin dördüncü alt başlığında “*hesapların incelenme şekilleri*” dokuz madde halinde, 405.ve 413.maddeler arasında düzenlenmektedir. 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin beşinci bölümünün 32.ve 41.maddeleri arasında “*hesapların incelenmesi*” başlığına yer verilmektedir. 1862 tarihli kararnamenin 405.maddesine göre, birinci başkan hesapları référandaire (üyelere yardımcı olanlar// asistanlar) dağıtır ve raporun hangi daireye verilmesi gerektiğini belirtir. 1878 tarihli kararnamenin 32.maddesine göre, incelenecek hesapları mümeyyizlere (temyiz kuvvetine sahip olan kişiler) birinci başkan dağıtır hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 406.maddesine göre, référandaire aynı muhasebecinin hesaplarını üst üste iki kez denetlemekle sorumlu tutulamaz. 1878 tarihli kararnamenin 33.maddesine göre, bir mümeyyiz aynı memurun hesap incelemelerini üst üste iki kez denetlemekle sorumlu tutulamaz hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 407.maddesine göre, référandaireler kendilerine gönderilen hesapları bizzat kendileri incelemek zorundadır. 1878 tarihli kararnamenin 34.maddesine göre, mümeyyizler kendilerine gönderilen hesapları bizzat kendileri incelemek zorundadır hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 410.maddesine göre, bir hesabın incelenmesi için birden fazla référandairenin yardımı gerektiğinde, birinci başkan bu işe başkanlık etmek, her référandaire’in görüşünü almak ve daireye rapor sunmak üzere birinci sınıf bir référandaire görevlendirir. 1878 tarihli kararnamenin 37.maddesine göre, Bir hesabın

incelenmesi için birden fazla mümeyyizin atanması gerekli görüldüğünde, birinci başkan diğer mümeyyizlerin görüşlerini almak, düzenlemek ve özetleri toparlayarak rapor halinde sunmak üzere birinci sınıf mümeyyizlerden birini görevlendirir hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 411.maddesine göre, hesaplar, raporlar ve belgeler gerektiğinde kullanılmak üzere dairede bulunur. 1878 tarihli kararnamenin 38.maddesine göre, bir hesaba ilişkin rapor ve tüm evraklar ihtiyaç olduğunda başvurmak üzere dairede bulunur.

1862 tarihli kararnamenin 413.maddesine göre, bir hesap uzmanı aynı muhasebecinin hesapları için üst üste iki kez raportör olarak atanamaz. 1878 tarihli kararnamenin 40.maddesine göre, üyelere birine üst üste iki kez bir memurun hesap raporu havale olunamaz hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli Fransız kararnamesinin beşinci alt başlığında “*hesapların yargılanma biçimleri*” on üç madde halinde, 414.ve 426.maddeler arasında düzenlenmektedir. 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin altıncı bölümünün 41.ve 53.maddeleri arasında “*hesapların yargılanma biçimleri*” başlığına yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 416.maddesine göre, karar tutanakları référandaire raportör tarafından hazırlanır, kendisi ve daire başkanı tarafından imzalanır. Belgelerle birlikte başkâtibe teslim edilir, başkâtip evrakları ilk başkanın imzasına sunar ve ardından gerekli olan yerlere gönderir. 1878 tarihli kararnamenin 43.maddesine göre, karar tutanakları mümeyyiz tarafından hazırlanır, tutanaklar mümeyyizin kendisi ve daire başkanı tarafından imzalanır. Belgelerle birlikte başkâtibe teslim edilir, başkâtip bu evrakları birinci başkana imzalatır ve Divan-ı Muhasebat mührünü basar ve gerekli olan yerlere gönderir hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 417.maddesine göre, Sayıştay kararları geçici veya kesindir. 1878 tarihli kararnamenin 44.maddesine göre, Divan-ı Muhasebatın hüküm ve kararları geçici ya da kalıcıdır.

1862 tarihli kararnamenin 418.maddesine göre, her bir hesap üzerine hüküm verildikten ve tutanaklar imzalandıktan sonra; hesap ve belgeler, raportör tarafından başkâtibe teslim edilir. Başkâtip de hesaplara ilişkin tutanakları ve kararları arşive teslim eder. 1878 tarihli kararnamenin 45.maddesine göre, her bir hesap üzerine hüküm ve karar verilip ilamı düzenlendikten sonra hesaplar ve belgeler mümeyyiz tarafından başkâtibe teslim edilir. Başkâtip hüküm ve kararları tüm hesap tutanaklarıyla birlikte arşive teslim eder hükmü verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 419.maddesine göre, Sayıştay kendisine sunulan hesapların doğru olup olmadığını inceler. Muhasebecilerin ibra mı, alacaklı mı, borçlu mu olduğunu nihai kararıyla tespit eder. 1878 tarihli kararnamenin 46.maddesine göre, Divan-ı Muhasebat kendisine sunulan hesapları inceler. Kat ve mal memurlarının ibra mı (beri'zzime) veya alacaklı mı veya borçlu mu olduğuna kesin biçimde karar verir hükmüne yer verilmektedir.

1862 tarihli kararnamenin 420.maddesine göre, Sayıştay bir hesap hakkında kesin hüküm verse dahi kararın ardından ele geçirilen belgelere dayanarak, muhasebecinin talebi üzerine ya da başsavcının talebi ya da diğer hesapların kontrolü sırasında hesapta hata olduğu ya da eksiklik olduğu ya da çift yazıldığı ya da yanlış kullanımlar olduğunun tespit edilmesi halinde, o hesabın yeniden incelenmesine başlanır. 1878 tarihli kararnamenin 47.maddesine göre, Divan-ı Muhasebat bir hesap hakkında kesin bir hüküm ve karar vermiş olsa bile hükümden sonra ele geçirilen evraka istinaden mal memurlarının talebi veya Divan-ı Muhasebatın resen kararı veya diğer hesapların incelenmesi sırasında hüküm ve karar altına alınan hesapta bir yanlışlık

olduğu veya bir kalemin hesaba dâhil edilmediği veya aynı kalemin tekrar yazıldığı veya yerel harcamaların dışında harcama yapıldığının tespit edilmesi halinde, iddia makamının bildirmesi üzerine o hesabın yeniden incelenmesine başlanır.

1862 tarihli kararnamenin 421.maddesine göre, Sayıştay halen faaliyette olan muhasebecilerin ya da faaliyet göstermediği halde hesapları kesin olarak netleşmemiş olan muhasebecilerin, ipotek indirimi ve devri taleplerini, hazine haklarının korunması amacıyla yeterli teminat arayarak karara bağlamaktadır. 1878 tarihli kararnamenin 48.maddesine göre, Divan-ı Muhasebat, memuriyette bulunan ya da memuriyette bulunmadığı halde hesapları kesin olarak düzenlenmemiş olan memurların ya da kefillerinin, borçlarına karşılık satılmak üzere resmi kayıt dışurülen emlaklarının miktarının azaltılması veya kaydı anılan emlakın devrine dair ortaya çıkan talepler üzerine, hazinenin haklarının korunması için yeterli teminat arayarak karara bağlamaktadır.

1862 tarihli kararnamenin 422.maddesine göre, Sayıştay hesapların incelenmesi sırasında sahtekarlık veya gerçeğe aykırı beyan tespit ederse, durumu hem Maliye Bakanlığı'na hem de faillerin olağan mahkemelerde yargılanmasını sağlamak için Adalet Bakanlığı'na bildirir. 1878 tarihli kararnamenin 49.maddesine göre, Divan-ı Muhasebat hesapların incelenmesi sırasında sahtekarlık veya irtikab gibi bir suç tespit ederse, durumu Maliye Nezaretine yazı ile bildirir. Bununla birlikte suçu işleyenlerin Danıştay ve İdare meclisinde yargılması için Sadarete müracaat eder.

1862 tarihli kararnamenin 423.maddesine göre, Sayıştay'ın muhasebeciler aleyhinde verdiği kararlar icra edilebilir olup, bir muhasebeci yargılama usulü ya da kanunun ihlali nedeniyle verilen kararın geçersiz olduğunu düşünürse, kararın tebliğinden itibaren üç ay içerisinde Danıştay'a itirazda bulunur. 1878 tarihli kararnamenin 50.maddesine göre, Divan-ı Muhasebatın mal memurları aleyhinde

verdiği kararlar icra edilebilir. Bir mal memuru Divan'ın yargılama usulü ya da kanunun ihlal edilmiş olmasından dolayı verilen ilamın geçersiz olduğunu düşünürse, ilamın tebliğ edildiği tarihten itibaren üç ay içerisinde temyiz davası açması gerekir.

1862 tarihli kararnamenin 425.maddesine göre, ilk kararı veren daire üyelerinden bir veya birkaçı, davanın yeni ele alındığı daireye geçmiş oldukları halde, davayı dinlemekten kaçınırlar ve atanma sırasına göre gerekiyorsa yerlerine başka üyeler atanır. 1878 tarihli kararnamenin 52.maddesine göre, ilk kararı veren daire üyelerinden bir veya birkaçı işin görüleceği daireye geçmiş oldukları halde o davanın görülmesinde bulunmayıp yerlerine geçici olarak üye tayin edilir.

1862 tarihli Fransız kararnamesi ile 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnamesinin içerik ve düzenleme olarak birbirlerine çok benzediğini söylemek mümkündür. Hatta 1878 tarihli kararnamenin bazı maddelerinin 1862 tarihli Fransız kararnamesinden doğrudan ya da değiştirmeden aktarıldığı da görülmektedir. Ancak 1878 tarihli kararnamede 1862 tarihli kararnamede yer verilmeyen başlıkların ve düzenlemelerin de bulunduğu tespit edilmektedir. Buradan yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin Divan-ı Muhasebat'a yönelik düzenleme yaparken, kendisine Fransa'yı örnek aldığı ancak bu örneği kendi yapısına ya da sistemine uygun hale getirmeye çalıştığı iddia edilebilir.

4.2.1.2. Şûra-yı Devletin Kuruluşu

Devlet Konseyi (Conseil D'État), Fransa'nın siyasi tarihine damgasını vuran çok sayıda olaydan sağ çıkmayı başarmış ve devletin devamlılığının simgesi haline gelmiş ve çok sayıda devlete de ilham vermiştir (Chevallier, 2007: 6). Michon, Devlet Konseyi'nin kökenlerinin Capet Hanedanlığı dönemine kadar uzandığını iddia etmektedir. Bu dönemde, hükümdara yardım eden ve ona siyasi, adli, idari ve mali konularda danışmanlık yapan curia regis (kral konseyi) isimli bir organın varlığından

bahsetmektedir. 12.YY'nin sonuna kadar, kral belirli konuları danışmak üzere; kraliyet ailesinin üyeleri, baronlar, subaylar ve birkaç piskoposu bulunduğu yere çağırılmaktadır. Bu toplantılarda genellikle diplomatik işler, mali, idari, adli konular görüşülmektedir. Philippe Auguste dönemine kadar baronlar önemli danışmanlar olarak görülmüştür. Ancak Philippe Auguste kendi egemenliğini güçlendirmek istemiş ve üst düzey baronlara güvenmediği için yerine kral konseyinde orta düzey baronları bulundurmaya tercih etmiştir (Michon, 2011: 7-13).

Kral konseyi, Philippe le Bel döneminde 1291 ve 1302 tarihli kararnamelerle daha resmi bir niteliğe kavuşmuştur. Onun döneminde, parlamento haline gelen bir adalet divanı oluşturulmuştur. Oğlu Philippe le Long, 16 Kasım 1318 tarihli kararnameyle adli konularla idari ve hükümet ile ilgili olan konular arasında kesin bir ayırım yapmıştır. Ayrıca vergilerin yönetimi, parasal konularda görevlilerin denetimi ve muhasebe işleri için hesap odasını kurmuştur (Béquet, 1891: 4-6).

Konsey, 1661 yılında XIV. Louis'nin iktidarı döneminde son şeklini almıştır. XIV. Louis, adli görevler ile idari görevleri birbirinden kesin biçimde ayırmıştır (Barbiche, 2010: 10). Nitekim bu ayrımı günümüzde de yürürlükte olan, 16-24 Ağustos 1790 tarihli Adli Teşkilat Kanunu'nun 13.maddesinde görmek mümkündür. İlgili kanunda, “*yargısal görevler farklıdır ve daima idari görevlerden ayrı kalacaktır*”⁴⁵ ifadesine yer verilmektedir.

Fransız Devrimi'nin ardından, Fransa'da idarenin yargı karşısında ayrıcalıklı ve kendine has bir yere sahip olduğu ve farklı şekilde ele alınması gerektiği iddiası ortaya atılmıştır. Bu kapsamda, idari uyuşmazlıkların çözümü doğrudan idarecilerin kendisine bırakılmıştır (Erkut, 1983: 45). 27 Nisan-25 Mayıs 1791 tarihli “*Bakanlığa İlişkin Kurucu Meclis Kararı*” başlığını taşıyan kanunun 15.maddesiyle, kral ve bakanlardan

⁴⁵ “*Les fonctions judiciaires sont distinctes et demeureront toujours séparées des fonctions administratives*” (https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000038776265 e.t.29.03.2024).

oluşan bir “Devlet Konseyi” kurulmuştur. Devlet Konseyi unvanı ile tüm idari ve çeşitli görevlerin krala yardım etmekle görevli bakanlar kuruluna verilmesiyle kral konseyine darbe vurulmuştur. Ancak Napoléon Bonaparte, 22 Frimaire An VIII (13 Aralık 1799) tarihli Konsüllük Anayasası ile “*Conseil D’État’ı (Devlet Konseyi)*” yeniden yaratmıştır. Chevallier yeni Devlet Konseyi’nin eskinin Kral Konseyi’nden çok farklı olsa da bu iki kurumu birleştiren ortak bir mantık olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Devlet Konseyi tıpkı Kral Konseyi gibi yürütmenin hizmetinde bir araç olarak tasarlanmıştır ancak Devlet Konseyi, hukukun üretiminden idarenin kontrolüne kadar geniş sorumluluklara sahiptir (Chevallier, 2007: 7).

13 Aralık 1799 tarihli Konsüllük Anayasası’nın 52.maddesinde, konsüllerin yönetimi altında Devlet Konseyi, kanun ve kamu yönetimi düzenlemelerinin hazırlanmasından ve idari konularda ortaya çıkan sorunların çözümünden sorumlu olduğu hükmüne yer verilmektedir. De Lamothe o dönemde Devlet Konseyi’nin üç önemli rolü olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki yasamaya ilişkindir. Devlet Konseyi, kanunların yapılması ve kanunların uygulamasını denetlemekle yükümlü kılınmıştır. Ceza Kanunu, Medeni Kanun, Ticaret Kanunu gibi Büyük Napoléon Kanunları olarak anılan, kanunların hazırlanmasında görev almıştır. Devlet Konseyi’nin idari konularda da önemli yetkileri bulunmaktadır. Örneğin; idari düzenlemelerin hazırlanmasına katılmaktadır. İdari konulardaki uyuşmazlıklar ve sorunlar hakkında görüş bildirmektedir. Devlet Konseyi’nin yargıya ilişkin görevi de bulunmaktadır. İdare ile kişiler arasında meydana gelme ihtimali bulunan anlaşmazlıkları incelemekle yetkili kılınmıştır (De Lamothe, 1983: 3).

28 Floréal An XII (18 Mayıs 1804) tarihli Anayasa’nın dokuzuncu başlığında Devlet Konseyi düzenlenmiştir. Ancak anayasanın farklı maddelerinde de Devlet Konseyi’nden bahsedildiği görülmektedir. Bu anayasayla birlikte Devlet Konseyi’nin öneminin arttığını söylemek mümkündür. Anayasa’nın 37.maddesinde, Devlet

Konseyi'ne ve Senato'ya İmparator'un başkanlık ettiği, İmparator'un yokluğunda ise belirlediği kişinin başkanlık edeceği belirtilmektedir. 75.maddede, Devlet Konseyi'nin kanun tasarıları ya da kamu yönetimine ilişkin düzenlemeleri görüşmek için üyelerin üçte ikisinin hazır bulunması gerektiği hükmedilmektedir. Anayasa'nın 76.maddesinde de Devlet Konseyi'nin altı daireye ayrıldığı ve bu dairelerin; içişleri, maliye, donanma, savaş, yasama ve ticaret olduğu belirtilmektedir⁴⁶.

1804 tarihli Anayasayla, Devlet Konseyi'nin kesin manada yargılama fonksiyonunu üstlenmediğini söylemek mümkündür. Devlet Konseyi varlığını sürdürmesine rağmen, 4 Haziran 1814 tarihli Anayasa Şartında kendisine yer verilmemiştir. Devlet Konseyi'nin 1848 yılına kadar, görece sönük kaldığı fakat 1848 tarihli İkinci Cumhuriyet Anayasasıyla birlikte, Devlet Konseyi lehine gelişmeler yaşandığı ve konseyin kurumlar içerisindeki yerini yeniden teyit ettiği görülmektedir. Öyle ki 1848 Anayasası'nın VI. Bölümü tamamen Devlet Konseyi'ne ayrılmaktadır. Devlet Konseyi, Anayasa'nın 71.ve 75.maddeleri arasında düzenlenmektedir. 1848 Anayasası'nın 71.maddesinde, bir Devlet Konseyi'nin bulunduğu ve başkanının da Cumhurbaşkanı yardımcısı olduğu belirtilmektedir. 72.maddede, Devlet Konseyi'nin üyelerinin Ulusal Meclis tarafından altı yıllığına atanacağı, her yasama döneminin ilk iki ayında üyelerin, gizli oyla ve salt çoğunlukla yarı yarıya yenileneceği hükmüne yer verilmektedir. 74.maddede Devlet Konseyi üyelerinin Cumhurbaşkanının teklifi üzerine Ulusal Meclis tarafından görevden alınabileceği belirtilmektedir. 1848 Anayasası'nın 75 maddesinde ise, Devlet Konseyi'nin görevlerine yer verilmektedir. İlgili maddeye göre Devlet Konseyi'nin görevleri: Kamu yönetimi mevzuatını hazırlar. Kamu idareleri üzerinde kanunla kendisine verilen tüm kontrol ve denetim yetkilerini kullanır. Ulusal Meclisin kendisine havale edeceği parlamento inisiyatif projeleri hakkında görüş bildirir. Hükümetin kanun tasarıları hakkında görüş bildirir. Aynı Anayasa'nın

⁴⁶ <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-l-an-xii-empire-28-floreal-an-xii> (e.t.29.03.2024).

89.maddesiyle idari makamlar ile adli makamlar arasında uyuşmazlık durumları için Yargıtay üyeleri ile Devlet Konseyi üyelerinden oluşan özel bir mahkeme oluşturulmuştur. Bu şekilde adli ve idari makamlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmeye görevi “*Uyuşmazlık Mahkemesi’ne*” verilmiştir⁴⁷.

3 Mart 1849 tarihli kanunla, Fransa’da tutuklu adalet ilkesinin yerini temsil edilmiş adalet ilkesi almıştır. Bu ilke, Devlet Konseyi’nin “*Fransız halkı adına*” egemen şekilde yargılama yapmasına ve idareyi bağlayacak uygulanabilir kararlar almasına olanak tanımıştır. Ancak aynı kanunla Devlet Konseyi’nin almış olduğu yargısal kararların Adalet Bakanı tarafından denetleneceği hükmüne de yer verilmiştir. Bu durum, Fransa’nın tam olarak tutuklu adalet ilkesinden uzaklaşmadığını göstermiştir. Fransa’da II. Cumhuriyet dönemi kısa sürmüştür. III. Napoléon’un kendisini imparator olarak kabul ettirmesiyle birlikte Fransa’da II. İmparatorluk dönemi başlamıştır.

14 Ocak 1852⁴⁸ tarihinde yeni Anayasa yürürlüğe girmiştir. Bu Anayasanın “*Du Conseil D’État*” başlığını taşıyan VI. Bölümünde, 47.ve 53.maddeleri arasında Devlet Konseyi’ne yer verilmiştir. Devlet Konseyi, kanun tasarılarını ve kamu yönetimine ilişkin mevzuatları hazırlamak ve idareyle ilgili konularda ortaya çıkan sorunları çözmekle sorumlu tutulmuştur. 1852 tarihli Anayasa ile Uyuşmazlık Mahkemesi kaldırılmıştır onun yetki ve görevleri Devlet Konseyi’ne aktarılmıştır⁴⁹. Fransa’da 1870 tarihli ihtilalle birlikte, II. İmparatorluk dönemi sona ermiştir. İhtilal döneminde Devlet Konseyi ortadan kaldırılmış ve yerine de geçici bir konsey kurulmuştur.

⁴⁷ 1848 tarihli Fransız Anayasası için bkz: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique> (e.t. 30.03.2024).

⁴⁸ 14 Ocak 1852 tarihli Anayasayla, iktidara ve otoriteye yakın bir Konsey oluşturulması amaçlanmıştır. Ancak Konsey amaçlananın aksine, liberal bir anlayış benimsemiş ve bireylerin koruyuculuğunu üstlenmiştir (Karahanoğulları, 2017: 35).

⁴⁹ 1852 tarihli Fransız Anayasası için bkz: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire> (e.t. 30.03.2024).

24 Mayıs 1872 tarihinde çıkarılan bir kanunla, Devlet Konseyi yeniden düzenlenmiştir. Kanuna göre, Devlet Konseyi üyeleri, Ulusal Meclis tarafından seçilecektir. 1872 tarihli Kanunun 8.maddesine göre Devlet Konseyi, kamu yönetimi mevzuatları ve karnameleri hakkında mutlaka görüş bildirecektir. Cumhurbaşkanı ve bakanlar tarafından kendisine gönderilen tüm sorularda görüşünü belirtecektir. Ulusal Meclis'in parlamento girişimi projelerine ilişkin kararı, meclisin kendisi verecektir. Kanunun 9.maddesine göre Devlet Konseyi, çekişmeli ve idari konulardaki itirazlar ve çeşitli idari makamların işlemlerine yetki aşımı nedeniyle yapılan iptal talepleri konusunda nihai kararı verecektir. Kanunun 10.maddesine göre, Devlet Konseyi dört daireye ayrılmaktadır. Bu dairelerden üçü yalnızca idareye ilişkin konuları incelemekten, biri ise ihtilafları yargılamaktan sorumlu olacaktır (Boeuf, 1872: 55-59).

1872 tarihli Kanunun ardından, ilk kez Devletin sorumluluğunu ve idare hukukunu kuran bir karar verilmiştir. Uyuşmazlık Mahkemesi, 8 Şubat 1873 tarihli Blanco kararında, kamu hizmetlerinin neden olduğu zararlardan Devletin sorumlu olduğunu ve bu davalarda karar verme yetkisinin (adli yargıcın değil) idari yargıcın görevi olduğunu savunmuştur. Waline bu kararın, Devlet Konseyi'nin yargısal anlamda gelişimine önemli ölçüde katkı sağladığını belirtmektedir. Devlet Konseyi açısından en önemli gelişmelerden bir diğeri de 19 Aralık 1889 tarihli Cadot kararıdır. Devlet Konseyi, Cadot kararıyla ilk kez bir idari işlemin iptali talebiyle yapılan itirazı doğrudan yargılama konusunda ilk derece yetkili olduğunu ilan etmiştir⁵⁰ (Waline, 1951: 59-60).

Erkut, Devlet Konseyi'nin vermiş olduğu Blanco ve Cadot kararlarının ardından, idari yargı sisteminin iyice yerleştiğini belirtmektedir. Devlet Konseyi'nin farklı içtihatlarıyla idari yargı ve idare hukukuna ilişkin ilkelerini belirleyerek, Fransa'nın en saygın kurumlarından biri hale geldiğini iddia etmektedir. Ayrıca Devlet Konseyi'nin

⁵⁰ <https://www.conseil-etat.fr/qui-sommes-nous/le-conseil-d-etat/histoire-et-patrimoine/histoire-du-conseil-d-etat> (e.t. 29.03.2024).

1872 yılında gerçek kimliğine kavuştuktan sonra zaman zaman küçük değişikliklere uğradığını, ancak 1953 yılına kadar yargısal işlevlerinde radikal bir değişimin yaşanmadığını belirtmektedir (Erkut, 1983: 50).

Osmanlı Devletinde kurulduğu günden itibaren tüm kanunlar, Divan-ı Hümâyun adı verilen mecliste görüşülmekte ve sultanın onayıyla kesinleşmektedir. Divan-ı Hümâyun, düzenli olarak haftanın belirli günlerinde toplanmakta ve toplantılar belirli bir disiplin içerisinde yapılmaktadır. Bu toplantılarda içişleri ve dışişlerini ilgilendiren önemli konular ve devlet hayatını ilgilendiren her tür sorun görüşülmektedir. Ayrıca kendisine bağlı bürokratik örgütü bulunmaktadır. Divan-ı Hümâyun, 15.YY'nin ortalarından 17.YY'e kadar devlet yönetiminde önemli rol oynamış ve sultan adına devlet işlerinin yürütüldüğü bir kurul olmuştur. Fakat 17.YY'den sonra Osmanlı devlet teşkilatında yaşanan bozulmadan Divan-ı Hümâyun'da etkilenmiş ve önemini kaybetmiştir. Bu dönemden sonra Divan-ı Hümâyun'un yetkilerini sadrazam kullanmaya ve Bâbîâli de güçlenmeye başlamıştır ancak bir taraftan Bâbîâli ve sadrazamın yetkileri ve güçleri artarken, diğer taraftan da devlet içerisinde danışma kuruluna duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyaç, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde Meclis-i Meşveret ile doldurulmaya çalışılmıştır ancak Meclis-i Meşveret, Divan-ı Hümâyun gibi sürekli toplanan, belirli bir disiplin içerisinde çalışan, üyeleri tespit edilmiş ve belirli mekâna sahip düzenli bir meclis olmaktan uzak olmuştur. Başka bir deyişle Meclis-i Meşveret, Divan-ı Hümâyun'un yerini dolduramamıştır, bu yüzden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1990: 129-130; Mumcu, 1986: 162).

Mustafa Reşit Paşa'nın çabaları sonucunda, Tanzimat Fermanı'nın uygulanması için çalışacak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile bu meclisle birlikte ministro meclisine benzer şekilde başvekile danışma kurulu olarak görev yapacak, Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Ali kurulmuştur (Kaynar, 2010: 198-199).

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulduğu yıllarda verimli bir şekilde çalışmamıştır, bu durumun çeşitli sebeplerinin olduğu belirtilmektedir. Bunlardan ilki, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli arasındaki yetki ayrımı, çalışma şekli, görüşme usulünün net biçimde belirlenememesi ve kesin kurallara bağlanamamasıdır. İkincisi, Meclis-i Vâlâ'ya başkan olarak Hüsrev Paşa'nın atanmasıdır. Hüsrev Paşa konusunda literatürde çeşitli tartışmalar söz konusudur. Bazı yazarlar, Hüsrev Paşa'yı "*Tanzimat'a muhalif*" olarak değerlendirmekte ve bu yüzden Meclis-i Vâlâ'dan verim elde edilemediğini savunmaktadır. Meclis-i Vâlâ'nın verimli çalışmamasının üçüncü sebebi, asıl amaç hükümetteki yetenekli ve uzman kişilerin tavsiyelerini almak olduğundan, Meclis-i Vâlâ üyeleri rütbelere bakılmaksızın ağırlıklı olarak niteliklerine göre göreve atanmıştır. Ancak düşünülenin aksine, Meclis-i Vâlâ'nın üyeleri arasındaki rütbe farkı verimli çalışmayı engellemiştir. Çünkü düşük rütbeli üyeler, çekindikleri için gerçek görüşlerini saklamış ve üst düzey rütbedeki kişilerin görüşlerini benimsemiştir. Meclis-i Vâlâ üyelerinin aynı zamanda başka görevleri de bulunmaktadır. Üyeler bazı zamanlar yetkilerini başında buldukları kurumun lehine kullanmıştır bu durum Meclis-i Vâlâ'dan beklenen verimin alınamamasında etkili olmuştur (Shaw, 1970: 55; Çelik, 2013: 350-351).

3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı ile ilan edilen yeni ilkelerin uygulanması ve bu ilkelere uygun kanunların yapılması işi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın görev ve yetkileri de yeniden düzenlenmiştir. Yetki çatışmasını engellemek için Dâr-ı Şûra, Meclis-i Vâlâ ile birleştirilmiştir. Böylece Meclis-i Vâlâ'nın rahat çalışması sağlanmıştır. Ayrıca Meclis-i Âli-i Umûmi adında yüksek bir meclis daha kurulmuştur. Bu meclis Meclis-i Vâlâ üyeleri, hükümet üyeleri ve dönemin önde gelen devlet adamlarından oluşmuştur. Meclis-i Vâlâ, 1854 yılına kadar yasama organı olarak çalışmıştır. Fakat yasama organı olarak çalıştığı dönemde de bir taraftan iç sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Meclis içerisinde yaşanan iç sorunlar hem çalışmalarını aksatmış hem de çok sayıda başkanın değişimine yol açmıştır. Yasama faaliyetlerinin yavaşlaması, işlerin yoğunluğu, rüşvetle mücadele ve meclis içerisindeki sorunlar yeni bir meclisin kurulması ile sonuçlanmıştır. 1854 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılmış ve Meclis-i Âli-i Tanzimat adında yeni bir meclis kurulmuştur. 1854 yılının Eylül ayından itibaren Meclis-i Vâlâ çoğunlukla adli görevleri, Meclis-i Âli-i Tanzimat ise yasama görevini üstlenmiştir. 1854 yılından 1861 yılına kadar Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-i Tanzimat görevlerini birlikte yürütmüştür. Ancak devlet adamları arasındaki politik çekişmeler ve çatışmalar bu iki meclise de yansımıştır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 41-53). Ayrıca 1856 Islahat Fermanı'nın uygulanması konusunda İngiltere, Osmanlı Devlet'ine bir muhtıra vermiştir. Bu muhtırada Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın birleştirilmesini önermiştir. 7 Temmuz 1861 tarihli İrade-i Seniye ile iki meclis birleştirildi (Karal, 2003: 144-145).

İki meclisin birleştirildiğini ilan eden İrade-i Seniye'de birleştirilmenin gerekçesine de yer verilmektedir. Gerekçede, meclislerin ikili şekilde yönetimin gereksinimlerini karşılayamadığı, bu nedenle de işlerin ağır yürüdüğü ve işlerde aksaklıkların meydana geldiği belirtilmekte ve bu sorunun önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca meclisin başkanlığına Fuat Paşa atanmaktadır. Yeni düzenlemeyle Meclis-i Vâlâ üç daireye ayrılmaktadır (Özdeş, 1968: 52). Bu daireler; “*Kanunlar Dairesi (Kavanin ve Nizamât Dairesi), Mülkiye Dairesi, Muhâkemat Dairesi*” dir. Kanunlar Dairesi, kanun ve düzenlemelerin varolan yanlışlarını düzeltmekte ve daha iyi duruma gelmesi için uğraşmaktadır. Mülkiye Dairesi, umur-ı mülkiyeye dair olan uyuşmazlıkları görüşme görevini yerine getirmektedir. Muhâkemat Dairesi ise, bir tür yüksek temyiz mahkemesi olarak işlev görmektedir (Görel, 1953: 4-5).

Meclis-i Tanzimat kapatılmadan önce üç görevi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kanun yapmaktır. İkincisi, hükümet üyelerini yargulamaktır. Üçüncüsü ise, kanunlar ve düzenlemelerin uygulaması sırasında uygun olmayan bir şey görürse, sadaret makamına üst yazı yazarak uyarıda bulunmaktır. Meclis-i Tanzimat'ın kapatılmasıyla birlikte onun yasamaya ilişkin görevleri “*Kanunlar Dairesi'ne*” devredilmiştir (Cevdet Paşa, 1960: 153).

Meclis-i Vâlâ'yı modernleştirmek ve çalışmalarını hızlandırmak için yeni önlemler de alınmıştır. Bu kapsamda çalışmaları hızlandırmak için “*Cemiyet-i Tefrikiyye*” isminde yeni bir yönlendirme alt komitesi kurulmuştur. 1861-1868 tarihleri arasında Meclis-i Vâlâ çalışmalarını yoğun şekilde yürütmüştür. Bu dönemde çalışmalarında da önemli ölçüde başarılı olmuştur. Fakat 1868 yılında Meclis-i Vâlâ, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet olmak üzere iki kısma ayrılmıştır (Shaw, 1970: 69-71).

Şûra-yı Devlet'in kurulmasında çok sayıda faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Şûra-yı Devlet'in kurulmasına ilişkin ilk zeminin, 22 Şubat 1867 tarihinde Fransa'nın Bâbîâli'ye vermiş olduğu nota ile başladığını söylemek mümkündür. İlgili notada, 1856 tarihli Hatt-ı Hümayûn'da otuz beş maddenin bulunduğu, Bâbîâli'nin bu otuz beş madde içerisinde on altısını genel olarak uyguladığı ancak son on dokuz maddenin uygulanması konusunda Türk hükümetinin eylemsiz kaldığı belirtilmektedir. 1867 tarihli notanın üçüncü maddesinde; Bâbîâli'nin idari ve adli teşkilatı tamamen birbirinden ayırması ve Müslümanlar ve Gayrimüslimlerden oluşan karma mahkemelerin oluşturmasına yönelik adım atması talep edilmektedir. İkinci olarak, 15 Mart 1867 tarihli Marquis de Moustier'in, Monsieur Bourée'ye gönderdiği mektupta, Fuat Paşa'nın Müslüman ve Gayrimüslimlerden oluşan bir Şûra-yı Devlet'i hayata geçirme fikrine sahip olduğu belirtilmektedir (Testa, 1892: 419-420-430). Üçüncü olarak, 1867 yılında Fransa, siyasi rejiminde önemli değişiklikler yapmak zorunda

kalmıştır. III. Napoléon, Fransa’da kamuoyunun kendi aleyhine dönmesinden ve mecliste şiddetli muhalefetle karşılaşmasından dolayı, Fransa’da liberal bir düzen kurmaya çalışmıştır. Fransa’daki bu değişim, Bâbîâli özellikle de Ali Paşa üzerinde etki yapmıştır. Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi Monsieur Bourée, Ali Paşa’nın yakın dostu olmuştur ve Ali Paşa’ya Osmanlı idaresini şekillendirmesi hususunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerden biri de Müslüman ve Gayrimüslim uyrukların birlikte temsil edileceği Fransa’nın “*Conseil D’État’sına*” benzer bir kurumun Osmanlı’da kurulmasıdır. Şûra-yı Devlet’in kurulmasında rol oynayan dördüncü faktör de Ali Paşa’nın Girit memuriyeti sırasında edindiği izlenimlerdir. Ali Paşa, Girit isyanını bastırmak için Girit’te olduğu sırada Osmanlı idaresinde reform yapılması gerektiğini düşünmüş ve bu düşüncelerini bir layiha yazarak İstanbul’a bildirmiştir. Girit’ten döndükten sonra da uygulama yönünde adımlar atmıştır (Karal, 1980: 145; İnal, 1940: 318-319). Beşinci olarak, Sultan Abdülaziz, III. Napoléon’un daveti üzerine 1867 yılı yazında Paris’e gitmek üzere yola çıkmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz, sergi bahanesiyle çok sayıda Avrupa başkentini ziyaret etme fırsatına sahip olmuştur. Sultan Abdülaziz, Fransa’daki “*Conseil d’État (Devlet Konseyi)*” dan etkilenmiştir. Devlet Konseyi tarzında bir kurumun Osmanlı Devlet’inde de kurulmasına sıcak bakmaya başlamıştır (Davison, 2005: 245-246). Şûra-yı Devlet’in kurulmasında etkili olan son faktör ise, Yeni Osmanlılardır. Meşrutî monarşi ve temsili sistem taleplerinin artmasıyla bu aydınlar, yayıncılık faaliyetleriyle devlet ileri gelenlerini ve kamuoyunu etkilemiştir (Eraslan, 2018: 49). Yeni Osmanlılar içerisinde Namık Kemal, Ziya Paşa gibi isimler Şûra-yı Devlet’in bir millet meclisine alternatif olmadığını ancak millet meclisi için zemin hazırladığını ileri sürmektedir (Tanpınar, 1988: 217).

Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulmasına ilişkin irade-i seniye, 4 Mart 1868 tarihinde çıkarılmıştır. Bu iradeye göre, gerekli olan ıslahatların bir an önce yapılması için hukuki işler, içişleri ve idari işlerin yoluna konulması için

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılacağı belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz başkanlığında 28 Mart 1868 tarihinde yapılan toplantıda son düzenlemeler yapılmıştır. Toplantının ardından her iki meclisin de kuruluşu tamamlanmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 56-57).

Şûra-yı Devlet'in görevleri on dört maddede düzenlenmiştir. Nizamnamenin birinci maddesinde, Şûra-yı Devlet'in imparatorluğun genel idari konularının görüşüldüğü merkezi bir kurum olduğu belirtilmektedir. İkinci maddede, Şûra-yı Devlet'in işlevlerine yer verilmektedir. Nizamnameye göre Şûra-yı Devlet'in işlevlerinden ilki, tüm kanun ve yönetmelik taslaklarını incelemek ve bunları hazırlamaktır. İkincisi, yetki sınırları içerisinde kamu yönetimine ilişkin her konuda görüş bildirmektir. Üçüncüsü, idari uyuşmazlıklar üzerine karar vermektir. Dördüncüsü, idari makamlar ile adli makamlar arasındaki yetki çatışmalarını karara bağlamaktır. Beşincisi, yürürlükteki kanun ve yönetmelikler ve idari birimlerden gelen raporlar ve diğer belgeler üzerine fikir bildirmektir. Altıncısı, devletin kanunlarına uygun olarak kamu görevlilerini yargılamaktır. Yedincisi, hükümdarın ya da bakanlar tarafından danışılan her tür konu hakkında görüş bildirmek ve Vilayet Genel Meclislerinin önerdiği ve tutanaklara kaydettiği düzenlemeleri incelemek ve görüş bildirmektir. Tüm bu konular sadrazam tarafından Şûra-yı Devlet'e gönderilecek ve Şûra-yı Devlet konuları görüştüktan sonra kararları içeren raporu sadrazama gönderecektir. Ayrıca bütçe, gelir ve giderleri incelemek üzere, her yıl özel olarak toplanan Meclis'e Şûra-yı Devlet'in daire başkanları ve bu dairelerin her birinden birer üye katılacaktır. Nizamnamenin üçüncü maddesinde, Şûra-yı Devlet'in beş daireye ayrıldığı belirtilmektedir. Bunlardan ilki, İçişleri ve Harp Dairesidir. Bu daire; genel idare, ordu, polis ve donanmaya ilişkin, yetkili idari makamlarca hazırlanan kanun ve yönetmelikleri incelemektedir. İkincisi, Maliye ve Evkaf Dairesidir. Bahse konu olan daire; her türlü verginin toplanmasından, devlet gelirlerinin uygun şekilde yönetilmesinden ve

vakıfların genel idaresi ile ilgili kanun ve yönetmeliklerin incelenmesinden sorumlu bulunmaktadır. Üçüncüsü, Kanun Dairesidir. Adli ve idari makamlar arasındaki uyumsuzluklar bu dairede karara bağlanmaktadır. Ayrıca ceza, medeni ve ticaret kanunları ile bu kanunların uygulanmasından sorumlu olan mahkemelere ilişkin yönetmelik de bu dairede hazırlanmaktadır. Dördüncüsü; bayındırlık, ticaret ve tarıma ilişkin imtiyaz ve anlaşmaların incelenmesinden sorumlu olan Bayındırlık, Ticaret ve Tarım Dairesidir. Beşincisi, Eğitim Dairesidir. Bu daire eğitim kurumlarıyla ilgili sorunlarla ilgilenecektir. Çekişmeli davaların her biri niteliğine göre, onları yargılamaya yetkili olan daireye gönderilecektir. Nizamnamenin dördüncü maddesinde, Şûra-yı Devlet'in yürütmeye ilişkin herhangi bir müdahalede bulunamayacağı belirtilmektedir. İlgili maddede ayrıca, Şûra-yı Devlet'in kendisine inceleme ve bilgi verme yetkisinin verildiği konularda görüş bildireceği hükmedilmektedir. Nizamnamenin beşinci maddesinde, her dairenin kendi yetki alanına giren konulara ilişkin almış oldukları kararı bir rapora kaydederek, sonuçları sadrazama sunacağı belirtilmektedir. Nizamnamenin altıncı maddesinde, Şûra-yı Devlet'e bir bakanın başkanlık edeceği ve bakana beş daire başkanı ve bir genel sekreterin yardımcı olacağı hükmedilmektedir. Buna ilave olarak, her dairenin beş ile on üyeden oluşacağı ve Şûra-yı Devlet'in üye sayısının elliyi aşmayacağı belirtilmektedir. Nizamnamenin yedinci maddesinde, Şûra-yı Devlet'in başkanının, daire başkanlarının, divan üyelerinin ve genel sekreterin hükümdar tarafından atanacağı hükmüne yer verilmektedir. Sekizinci maddede, her dairede ofislerin kadrosundan ya da yetenekli kişiler arasından alınacak beş denetici ve beş maitres de requêtes (tetkik hâkimi) bulunacağı belirtilmektedir. Dokuzuncu maddede, Şûra-yı Devlet'teki başkanların ve üyelerin oy verme hakkına sahip olduğu, yardımcılarının görüşmeye konu yapılan maddelerin özetlenmesinden, deneticilerin ise, oturum tutanaklarını hazırlamakla yükümlü olduğuna yer verilmektedir. Nizamnamenin onuncu maddesinde, kararların oy çokluğuyla alınacağı hükmedilmektedir. On birinci

maddede, başkan görevinin başında olmadığı zaman, Şûra-yı Devlet'e daire başkanlarından birinin başkanlık edeceği belirtilmektedir. On ikinci maddede, Şûra-yı Devlet üyelerinin rütbe ve derecelerine bakılmaksızın aynı hak ve imtiyazlara sahip olduğu ifade edilmektedir. On üçüncü maddede, dairelerin çalışma biçimi ve görüşme yönteminin özel bir düzenlemeye tabi olacağı hükmedilmektedir. Nizamnamenin son maddesinde ise, hükümetin gerekli ve yararlı görmesi durumunda düzenlemelerde değişiklik yapılacağı belirtilmektedir (Aristarchi Bey, 1874: 38-41).

7 Mayıs 1869 tarihinde yapılan düzenlemeyle, Şûra-yı Devlet nizamnamesinde birtakım değişiklik yapılmıştır. Bu düzenlemelerden ilki, nizamnamenin üçüncü maddesinde gerçekleşmiştir. Nizamnamenin ilk halinde Şûra-yı Devlet'in beş daireye ayrıldığı belirtilmektedir. Ancak yapılan düzenlemeyle "*Muhakemât Dairesi*" isminde yeni bir daire kurulmuştur. Böylece Şûra-yı Devlet'teki daire sayısı altıya çıkarılmıştır. Düzenlemelerden ikincisi ise, Eğitim Dairesi ve İçişleri Dairesinin birleştirilerek, "*Dahiliye ve Maarif Dairesi*" adıyla yeni bir daire oluşturulmuştur (Görelî, 1953: 14).

Eraslan, Muhakemât Dairesi'nin belirli bir birikim sonucunda oluştuğunu ve bu anlamda Şûra-yı Devlet'in en önemli dairesi olduğunu iddia etmektedir. Dairenin başlıca beş görevi olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda dairenin görevlerinden ilki, bir davanın görüleceği mahkeme ve temyiz merciinin tayini konusunda idari ve adli görevliler arasında ortaya çıkan uyuşmazlığı ya da idari daireler arasında dava konusu meselelerde oluşan ihtilafları çözmektir. İkincisi, memurların görevlerinde yapmış oldukları eylemlerden dolayı suçlanarak, Şûra-yı Devlet'e havale edilen yargılamayı yerine getirmektir. Üçüncüsü, bireyler ve idare arasında meydana gelen davaları görüşmektir. Dördüncüsü, Vilayet İdare Meclislerinde görülen fakat hukuki olarak Şûra-yı Devlet'in temyiz ve tasdikine bağlı olan memur yargılamalarını incelemek ve karara bağlamaktır. Beşincisi ise, Vilayet İdare Meclislerinin istinaf yoluyla incelenmesi

mümkün olan hüküm ve kararlarına başvuru üzerine istinâfen bakmaktır (Eraslan, 2018: 90-91).

Shaw, Muhakemât Dairesiyle birlikte idari yargının Şûra-yı Devlet'in çalışmalarında son derece önemli bir hale geldiğini iddia etmektedir. 1869 yılında Muhakemât Dairesinin, Ceza Davaları (Muhakemât-ı Cezaiye) ve Hukuk Davaları (Muhakemât-ı Hukukiye) biçiminde iki kısma ayrıldığını belirtmektedir (Shaw, 1970: 80). Canatar ve Baş, Şûra-yı Devlet'in böylece adli yargının görev alanına da girdiğini söylemektedir (Canatar ve Baş, 1998: 124).

Ali Paşa ve Fuat Paşa, Şûra-yı Devlet'in kurulduğu günden itibaren koruyuculuğunu üstlenmiştir. Fakat bu paşaların ölümünün ardından, Şûra-yı Devlet iki güçlü devlet adamının koruyuculuğundan yoksun kalmıştır. Mahmut Nedim Paşa'nın sadareti gelmesiyle Şûra-yı Devlet'in etkinliği sekteye uğramıştır (Ahmed Lûtfi Efendi, 1989: 21).

Mahmut Nedim Paşa, sadarete geldikten sonra, nüfuzunu artırmak için öncelikle Bâbîâli'de Ali Paşa'nın taraftarı olarak gördüğü kimseleri görevden uzaklaştırmıştır. Ardından ise, tasarruf ve ıslahat kisvesi altında Şûra-yı Devlet'te birtakım değişiklikler yapma yoluna gitmiştir (Kılıç, 2020: 214). 10 Şubat 1872 tarihinde yapılan düzenlemeyle birlikte Şûra-yı Devlet'in mülazım sayısı sayısı on beşe, aza sayısı yirmi beşe, raportör sayısı da on ikiye düşürülmüştür. Böylece Şûra-yı Devlet elli iki kişiden oluşan bir heyet haline getirilmiştir. Ayrıca Şubat 1872 düzenlemesiyle Şûra-yı Devlet'in daire sayısı da üçe düşürülmüştür. Bu kapsamda daireler; Dâhiliye, Tanzimat ve Muhakemât biçiminde düzenlenmiştir. Şubat 1872 düzenlemesiyle hazinenin yıllık bin dokuz yüz seksen beş kûsûr iki yüz kuruş tasarruf edeceği düşünülmüştür (İrâde-i Seniyye, BOA, İ, DÜİT, 58/45-1). Fakat Mahmut Nedim Paşa, Şubat 1872 düzenlemesiyle yetinmemiştir. Haziran 1872 tarihinde Şûra-yı Devlet üzerinde bir

düzenleme daha yapmıştır. İlgili düzenlemeyle Şûra-yı Devlet'teki daire sayısı bire düşürülmüş ve yalnızca Tanzimat Dairesi bırakılmıştır. Ancak Mahmut Nedim Paşa keyfi uygulamaları ve hakkında yapılan şikâyetlerin artması sebebiyle, Temmuz 1872 tarihinde görevinden alınmıştır. Yerine Mithat Paşa atanmıştır. Mithat Paşa'nın sadarete gelir gelmez yaptığı ilk icraat Şûra-yı Devlet üzerine olmuştur. Mithat Paşa, Şûra-yı Devlet'in dairelerinde düzenleme yapmıştır. Mülkiye, maliye ve eğitim daireleri, Dâhiliye Dairesi çatısı altında toplanmıştır. Kanun ve sözleşme metinleri hazırlama yetkisine sahip olan Tanzimat Dairesi'ne bayındırlık konusunda da yetkiler verilmiştir. Böylece yapılan yeni düzenlemeyle Şûra-yı Devlet, Tanzimat ve Dâhiliye olmak üzere iki daireden oluşmuştur. Şûra-yı Devlet, 1872-1876 yılları arasında Bâbîâli'de yaşanan siyasi anlaşmazlıklardan çok büyük oranda etkilenmiştir. Bu dönemler arasında üye sayılarında, yetkilerinde ve daire sayısında sürekli değişim yaşanmıştır. Ancak Şûra-yı Devlet, Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında önemli rol oynamıştır (Akyıldız, 2010: 237).

Kanun-i Esasi'de Şûra-yı Devlet'in görevlerine de yer verilmiştir. Anayasanın 53. Maddesinde, varolan kanunlardan birinin değiştirilmesinin ya da yeni bir kanun teklifinin Meclis-i Vükela'ya ait olduğu, sadaret aracılığıyla ilgili tarafların emri üzerine layihaların düzenlenmesinin Şûra-yı Devlet'e havale edileceği hükmedilmektedir. 54.maddeyle, kanun layihalarını düzenleme görevi Şûra-yı Devlet'e verilmiştir. Ayrıca 117.maddeyle Şûra-yı Devlet'e mülki idareye ilişkin durumlarda, kanunları yorumlama görevi verilmiştir⁵¹.

Mart 1877 tarihinde Şûra-yı Devlet'in daire sayısı altıya çıkarılmıştır. 1880 yılında tüm devlet dairelerinde yeni düzenleme yapılmış ve tasarruf tedbirleri alınmıştır. Bu kapsamda Nisan 1880 tarihinde Şûra-yı Devlet'teki daire sayısı; Tanzimat, Dâhiliye

⁵¹ <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> (e.t. 5.4.2024)

ve Muhakemât olmak üzere üçe indirilmiştir. Ayrıca dairelerdeki üye sayıları da teker teker düşürülmüştür. 1896 yılına kadar, Muhakemât Dairesi'ne ilişkin çok sayıda düzenleme yapılmıştır. Ocak 1897 tarihinde çıkarılan kararnameyle, Muhakemât Dairesi isim olarak ortadan kaldırılmıştır. Yerine temyiz, istinaf ve bidayet mahkemeleri ve ayrıca heyet-i ittihamiye, ihtilaf-ı merci ve müddei umumiyelerle mustantık ismini taşıyan heyetlerin bir arada toplandığı “*Devâir-i Mehâkim*” kurulmuştur. 1897 tarihli kararnameyle, Şûra-yı Devlet'in yapısı; Mülkiye Dairesi, Tanzimat Dairesi, Maliye Dairesi, Devâir-i Mehâkim ve Bâbîâli İstatistik Encümeni biçiminde düzenlenmiştir. 1897 tarihli kararnameyle Mülkiye Dairesi'nin diğer dairelerden görece daha üstün kılındığı söylenebilir. Çünkü diğer dairelerin üye sayısı altıyken, Mülkiye Dairesi'nin üye sayısı sekiz olarak belirlenmiştir. Ayrıca Mülkiye Dairesi'ne, Şûra-yı Devlet'in başkanı başkanlık edecektir (Mutaf, 1997: 26-27-28).

1908 yılında Osmanlı Devletinde Meşrutiyet ikinci kez ilan edilmiş ve parlamento yeniden çalışmaya başlamış ve Şûra-yı Devlet üzerinde de yeniden düzenleme yapma konusu gündeme gelmiştir. Ağustos 1908 tarihinde Şûra-yı Devlet'in yapısının ilk kurulduğu dönemdeki haline getirilmesi teklif edilmiştir. Bu teklifin ardından Meclis-i Vükelâ'nın kararıyla, Şûra-yı Devlet; Tanzimat, Mülkiye, Maliye ve Nafia (Bayındırlık) Dairelerini bünyesine alarak yeniden yapılandırılmıştır. Ancak Ekim 1909 tarihinde Şûra-yı Devlet'in daire sayısı üçe düşürülmüştür ve yeni yapılandırmada Maarif, Nafia ve Maliye daireleri tek çatı altında birleştirilmiştir (Özdeş, 1968: 81).

1912 seçimlerinin ardından parlamentonun en önemli konusu Şûra-yı Devlet olmuştur. Mebuslar, Şûra-yı Devlet'in tutarsız kararlar aldığını ve işlevini tam olarak yerine getirmediğini bu nedenle düzenleme yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Tural, 2006: 86-87).

Ekim 1912 tarihli İrade-i Seniyye ile Şûra-yı Devlet üzerinde önemli bir düzenleme meydana gelmiştir. Maarif Dairesi'nin işleri Mülkiye Dairesi'ne devredilmiş ve yeni daire Mülkiye ve Maarif Dairesi biçiminde isimlendirilmiştir. Maarif, Nafia ve Maliye olarak adlandırılan dairenin adı da Maliye ve Nafia Dairesi olarak düzenlenmiştir. Tanzimat Dairesi ise, mevcudiyetini korumaya devam etmiştir (Canatar, 1997: 128).

17 Şubat 1914 tarihinde “*Memurin Muhâkemât-ı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat*” yayımlanmıştır. Bu kanunla birlikte hem Şûra-yı Devlet'in hem de çeşitli yerel idare meclislerinin yetkileri kısıtlanmıştır. Kanunun birinci maddesine göre; kamu görevlileri, görevlerinden kaynaklanan suçlardan dolayı adli mahkemelerde yargılanacaktır. Ayrıca 1914 tarihli kanunla, Şûra-yı Devlet bünyesinde faaliyet gösteren; Bidayet, İstinaf ve Temyiz Mahkemeleri ortadan kaldırılmaktadır (Eraslan, 2021: 1032).

Şûra-yı Devlet'in yapı ve işlevlerini düzenlemeye yönelik bir layihada 1918 yılında gündeme getirilmiştir. Bu layiha dönemin koşullarından dolayı kanunlaşamamıştır. Ancak 1918 tarihli layiha, uzun yıllarda elde edilen tecrübeler ışığında hazırlanmış, o dönemin şartlarında oldukça gelişmiş bir kanun teklifidir. Bu kanun teklifiyle uyumsuzluk olması durumunda, sadaret makamının havalesi olmaksızın, bireylerin doğrudan Şûra-yı Devlet'e başvurmasının yolu açılmak istenmiştir (Görel, 1953: 31-37).

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti döneminde Şûra-yı Devlet, İstanbul'da görevini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca adliye ve idarenin birbirinden ayrılması ilkesinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Fakat TBMM Hükümeti'nin egemenliği altındaki yerlerde Şûra-yı Devlet dava ve idari işler konusunda yetki sahibi olamamıştır. Bu nedenle TBMM Hükümeti'nin egemen olduğu yerlerde Şûra-yı Devlet'e verilen görev ve yetkilerin yerine getirilmesi için yeni bir makamın kurulması

gerekli hale gelmiştir. Bu kapsamda, 4 Temmuz 1921 tarihinde 131 sayılı Kanunla, “*Memurin Muhakemât Encümeni ve Memurin Muhakemât Heyeti*” kurulmuştur (Aral, 1971: 43). Eraslan Memurin Muhakemât Encümeni’nin, Muhakemât Dairesi yerine; Memurin Muhakemât Heyeti’nin ise, bidayet kararlarının temyizini görüşen genel kurul yerine oluşturulduğunu belirtmektedir. 4 Kasım 1922 tarihinde TBMM kararıyla kaldırılıncaya kadar Şûra-yı Devlet varlığını sürdürmüştür (Eraslan, 2018: 156).

Şûra-yı Devlet’in kurulmasında Fransa’nın etkili olduğu hatta belirli ölçüde bu kurumdan esinlendiğini söylemek mümkündür. Ancak Osmanlı Devleti’nin Şûra-yı Devlet’i düzenlerken, Fransa’daki sistemi kopyalamadığı bilakis Şûra-yı Devleti kendi koşullarına uygun olarak düzenlediği belirtilebilir.

Osmanlı Devletinde merkeze yardımcı kuruluşlar olan Divan-ı Muhasebat ve Şûra-yı Devlet oluşturulurken, Fransa modelinden yararlanılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin yalnızca bahse konu kuruluşları oluştururken Fransız modelinden yararlanmadığı, “*Jandarma Teşkilatı’nı*” oluştururken de Fransa’dan esinlendiği söylenebilir. Jandarma Teşkilatı’nın teşkilat şemasındaki yerinin muğlak olduğu belirtilebilir. Ancak bu tez kapsamında merkeze yardımcı kuruluşlar başlığı altında incelenecektir.

4.2.1.3. Jandarma Teşkilatı’nın Kuruluşu

Eski çağlardan beri, toplumun ve mülkiyetin güvenliğini korumayı amaçlayan silahlı yapı mevcut olmuştur ancak bu silahlı yapının, askeri yapı olarak örgütlenmesi Roma döneminde gerçekleşmiştir. Romalılar, geniş imparatorluk topraklarında “*latrunculatores*” adında askeri kışlalar kurarak, güvenliğini sağlamıştır. Romalıların bu askeri politikası belirli ölçüde değişime uğrayarak, Fransızlar tarafından benimsenmiştir (Berth, 1851: 9).

Fransa'da jandarma teşkilatı ordunun en eski teşkilatıdır. Jandarma, Fransa'da her geçen gün itibar kazanmış ve askeri alışkanlıklarından hiçbir şey kaybetmeden gelişimini sürdürmüştür. Jandarma kelimesi, başkomutana bağlı silahlı ya da silahlı adamlardan oluşan emir bölükleri biçiminde tanımlanmaktadır (Haas, 1861: 1146). 1191 yılında Filistin'de Saint-Jean d'Acre kuşatması sırasında Kral II. Philippe'e yakın koruma sağlayan silahlı çavuşların (les sergents d'armes), jandarma teşkilatının ataları olduğu düşünülmektedir. Fransa'da 13.YY'nin başında askerlerden oluşan bir polis gücü kurma projesi gündeme gelmiştir, bu projeye “*Maréchaussée'nin*”⁵² gelişimine ilişkin tohumlar atılmıştır (Dieu, 1993: 16).

1373 tarihli kararnameyle, yüzbaşılının komutası altında yüz kişiden oluşan askeri birlikler oluşturulmuştur ancak bu birliklerin sayısı oldukça azdır. Bu yüzden askeri hizmetlerin büyük bir bölümü, feodal beylerin sağlamış olduğu askeri birlikler tarafından yerine getirilmektedir. 1455 tarihinde VII. Charles, Fransız milis kuvvetlerine yönelik genel bir reform yapmış ve askeri birliklerin tamamını, her biri yüz silahlı adamdan oluşan on beş mühimmat bölüğüne indirmiştir (Masson, 2015: 173-174). 1512 yılında XII. Louis ilk düzenli ve ücretli maréchaussée'ü kurmuştur. 25 Ocak 1536 tarihli fermanla I. François, maréchaussée'ün yetkilerini genişletmiştir. İlgili fermanla maréchaussée'e serserilerin ve itirafta bulunmayan insanların cezalandırılması, tarlalarda ve yollarda yapılan soygunların önüne geçilmesi, şiddeti engelleme görevi verilmiştir. Ayrıca *prévôts*'ların⁵³ yetkileri de genişletilmiştir. *Prévôts*'lara ihtiyaç olması durumunda, güç kullanma ve halktan yardım talep etme yetkisi verilmiştir. 1626

⁵² Fransa'da eski rejim döneminde, düzeni ve kamu güvenliğini sağlayan aynı zamanda yargı yetkisine de sahip olan askeri birliktir ya da kolluk kuvvetidir (<https://www.cnrtl.fr/definition/mar%C3%A9chauss%C3%A9e> e.t.8.4.2024).

⁵³ Fransa'da eski rejim döneminde kralın ya da lordun temsilcisine *prévôts* adı verilmektedir. *Prévôts*'lar idari, askeri, adli ve mali alanlarda yetki kullanabilmektedir (<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/pr%C3%A9v%C3%B4t/63885#:~:text=%EE%A0%AC%20pr%C3%A9v%C3%B4t&text=1..%2C%20judiciaires%2C%20administratifs%20et%20militaires>. E.t.9.4.2024).

yılında maréchaussée yanında birtakım yerlerde örgütlenen connétable⁵⁴ lerin yetkileri kaldırılmıştır (Montagnon, 2014: 17-18).

18.YY'nin başlarında istenilen verimin sağlanamaması, birliklerdeki itaatsizlik ve disiplinsizlikler, eşkıyalık faaliyetleri ve yağmaların artması sebebiyle maréchausséeelerin düzenlenmesi gerekmiştir. Sorunları çözmek için 1720, 1760, 1769 ve 1778 yıllarında kararnameler çıkarılmıştır. Fakat farklı zamanlarda çıkarılan bu kararnamelerde sorunları çözmede yeterli olmamıştır (Brouillet, 2002: 63-92).

1789 Fransız Devrimi ile birlikte, idari ve siyasi alanlarda radikal değişiklikler yapılmıştır ancak 1791 yılına kadar, eski rejimin uzantısı olan maréchaussée üzerine herhangi bir değişim yapılmamıştır. 16 Şubat 1791 tarihli kanunla, eski rejimi çağrıştırdığı için maréchaussée isminin değiştirilmesine karar verilmiştir. Bu tarihten itibaren maréchaussée yerine “*Gendarmerie Nationale (Ulusal Jandarma)*” isminin kullanılacağı ilan edilmiştir. Kraliyet çağrışımalarını ortadan kaldırmak amacıyla isim içerisinde “*Nationale (Ulusal)*” ifadesi kullanılmıştır (Emsley, 1999: 42).

1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinin 12.maddesinde, “*İnsan ve yurttaş haklarının güvence altına alınması kamusal bir gücü gerektirir. Bu güç, kendisine emanet edilenlerin özel yararı için değil, herkesin yararı için oluşturulmaktadır*” hükmüne yer verilmektedir.⁵⁵ Devrim onseyi, 1789 tarihli bildirgeyle kamusal gücün ya da kolluk gücünün önemini vurgulamaktadır. 28 Germinal An VI (17 Nisan 1798) tarihli kanunla da “*Ulusal Jandarma Teşkilatı*” düzenlenmektedir. Kanunun 1.maddesinde, Ulusal Jandarma Teşkilatı'nın, Cumhuriyet içerisinde düzeni sağlamak ve kanunları uygulamak üzere kurulan bir kuvvet olduğu belirtilmektedir. Sürekli ve baskıcı gözetimin, hizmetinin özü olduğu vurgulanmaktadır. Kanunun 3.maddesinde, Ulusal Jandarma Teşkilatı'nın görevinin özellikle kırsal

⁵⁴ Eski rejim döneminde, Fransa'da maréchausséeden sonra askeri yetkiye sahip olan görevlilerdir. (<https://www.universalis.fr/dictionnaire/conn%25C3%25A9table/> e.t.9.4.2024)

⁵⁵ <https://www.conseil-constitutionnel.fr/node/3850/pdf> (e.t. 9.4.2024).

bölgelerin ve ana yolların güvenliğini sağlamak olduğu belirtilmektedir. Kanunun diğer maddelerinde; jandarmada görev yapan kişi sayısının artırılması, jandarmanın oluşumu, örgüt yapısı, jandarmaya alım için gerekli kriterlerin neler olduğu, jandarma personelinin maaşları, bakım onarım giderleri, idare, disiplin, jandarmanın olağan ve olağanüstü görevleri, yasadışı gözaltılara ve diğer keyfi uygulamalara karşı vatandaşların özgürlüğünü sağlama araçları, iç düzen, emeklilik ve aylıklar, savaş sırasında jandarma teşkilatının görevleri düzenlenmektedir⁵⁶.

18 Brumaire An VIII (9 Kasım 1799) tarihli Bonaparte darbesi, jandarmanın olgunlaşmasıyla ilgili yeni bir siyasi durumu belirlemiştir. Konsüllük, jandarmanın gelişmesi için gerekli tedbirleri almaya başlamıştır çünkü Bonaparte, Avrupa'yı fethetmek için jandarmanın gelişmesi ve genişlemesi gerektiğini düşünmüştür. Bonaparte, tüm otorite araçları üzerinde kontrol sağlamak istemiş ve 15 Kasım 1804 tarihinde alınan kararla birlikte la gendarmerie national (milli jandarma) adının yerine gendarmerie impériale (imparatorluk jandarması) adı kullanılmaya başlamıştır (Alary, 2011: 63-65).

Fransa'da 1789 ile 1815 yılları arasında; devrimci ayaklanmalar, savaşlar ve büyük idari değişimler sebebiyle jandarma teşkilatı dört kattan fazla artmıştır. 1815 yılında Bonaparte'ın düşüşü ile birlikte Bourbons Hanedanlığı tahta çıkmıştır. Bu dönemde jandarma üzerinde düzenlemeler yapılmıştır ve çok sayıda personelin görevine de son verilmiştir. Ebel'in deyiimiyle 1815-1816 döneminde, jandarmanın itibarı sarsılmıştır (Ebel, 2007: 147-150). 29 Ekim 1820 tarihli kraliyet kararnamesiyle jandarma teşkilatı yeniden düzenlenmiştir.

1830 yılında Fransa, Cezayir'i işgal etmekte, 1835 yılında Afrika Jandarması kurulmaktadır. Bu tarihten sonra hem jandarma teşkilatının ağırlığında hem de personel

⁵⁶ http://lecahiertoulousain.free.fr/Textes/loi_an_6.html (e.t. 9.4.2024).

sayısında artış yaşanmaktadır (Lorcy, 2022: 53-88). Fransa’da 1851 yılında darbe olmakta ve bu darbeye jandarmanın büyük bir direnç göstermektedir. Haute, jandarmanın İkinci İmparatorluğu kuran darbe üzerinden kendisini inşa ettiğini söylemektedir (Haute, 2009: 174-175). 1 Mart 1854 tarihinde de jandarmanın teşkilat ve görevlerini düzenleyen yeni bir kararname yürürlüğe konmaktadır. İkinci İmparatorluk rejiminin sonlarına doğru, takım sayısı 3600’e jandarmanın sayısı ise, 19.400 kişiye yükselmektedir. Bu rakama cumhuriyet muhafızları ve sömürge ülkelerinde bulunanlar da eklendiğinde jandarmanın sayısı 24.000’e ulaşmaktadır. Jandarmalar, 1854-1856 yılları arasında III. Napoléon’a eşlik etmektedir (Ebel, 2003).⁵⁷

1870 yılında Fransa’nın Prusya’ya yenilmesi ve Alsace-Lorraine’i Prusya’ya bırakması üzerine III. Napoléon tutuklanmış ve imparatorluk rejimi yıkılarak, yerine III. Cumhuriyet kurulmuştur. 1872 yılında kurumların yeniden düzenlenmesi kapsamında “*grand muette (büyük sessizlik)*” ilkesiyle askerlerin siyasi faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır. Fransa 1871’den 1914 yılına kadar savaşı ve iç karışıklığın olmadığı görece sakin bir dönem geçirmiştir. Bu yüzden bu dönem “*belle époque (güzel çağ)*” olarak adlandırılmıştır. Jandarmanın bu dönemde daha çok asayişin sağlanmasıyla uğraşmıştır (Montagnon, 2014: 69-79).

20 Mayıs 1903 tarihinde, jandarmanın teşkilatını ve görevlerini düzenleyen 1 Mart 1854 tarihli kararnamede değişiklik yapılmıştır. Kanunun 1.maddesine göre; jandarmanın kamu güvenliğinin sağlanması, düzenin sağlanması ve kanunların uygulanması amacıyla kurulmuş bir kuvvettir. Hizmetinin esasını sürekli ve baskıcı gözetim oluşturmaktadır. Jandarmanın etkinlik alanı tüm Fransa topraklarıdır. Jandarmanın öncelikli görevi, kırsal kesimin ve yolların güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca jandarmanın hareketlerinde adil ve basiretli olması gerektiği belirtilmektedir. 1903 tarihli

⁵⁷ “Les Gendarmes à Sébastopol” başlığına sahip olan bu makale Edouard Ebel tarafından 2003 tarihinde yazılmış olup, 10.4.2024 tarihinde <https://www.force-publique.net/1856/03/25/les-gendarmes-a-sebastopol/> adresinden alınmıştır.

kararnamede, jandarmanın yalnızca düzeni ve asayişini sağlama misyonuna sahip olmadığı aynı zamanda adli misyona da sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Alyot, 20 Mayıs 1903 tarihli kararnamenin Osmanlı Devleti açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü 1903 tarihli kararname yayımlandıktan bir yıl sonra “*Osmanlı Jandarma Nizamnamesi*” yayımlanmaktadır. Alyot, Osmanlı Jandarma Nizamnamesinin büyük oranda Fransa’dan iktibas edildiğini ve çok sayıda maddenin ise birebir tercüme yoluyla metne aktarıldığını iddia etmektedir (Alyot, 1947: 145).

Bâbîâli hükümeti, 1839 Tanzimat Fermanıyla dört temel alanda reform vaat etmiştir. Bunlardan ilki, tebaanın can ve mal güvenliğinin güvence altına alınmasıdır. İkincisi, vergilendirme sisteminin düzenlenmesidir. Üçüncüsü, zorunlu askerliktir. Dördüncüsü ise, hangi dine mensup olursa olsun, kanunlar önünde tüm tebaanın eşit olmasıdır. Fermana yer alan padişahın tebaasının can ve mal güvenliğini güvence altına alınmasına ilişkin vaat, Osmanlı Devletinde modern kolluğun kurulmasında önemli mihenk taşlarından biri olmuştur (Zürcher, 2000: 78-79). Osmanlı Devletinde Tanzimat döneminde kollukla ilgili faaliyetlerde çok fazla değişiklik yapılmayarak, yerel önceliklerin kullanılmasına ağırlık verilmiştir. Ancak her şeye rağmen, örgütlenme düzeyinde mühim düzenlemeler kaydedilmiştir. Osmanlı Devletinde bürokrasinin modernleşme grubunun öncülüğünde başlatılan devletin genel bürokratikleşme prosesinde, jandarmanın oluşturulmasına yönelik önemli girişimlerde bulunulmuştur (Ergut, 2015: 85).

Osmanlı’da yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından, İstanbul’da ve taşrada asayiş hizmetleri ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu yüzden asayişin sağlanması için yeniçeri ocağının yerine “*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*”, 1846 yılında da yine Osmanlı topraklarında asayişini ve güveni tesis etmek amacıyla “*Asakir-i Zaptiye*” kurulmuştur. Asakir-i Zaptiye’nin bugünkü jandarma teşkilatının ilk nüvesi olduğu

iddia edilmektedir. Bu kolluk kuvvetinin kurulmasıyla, Osmanlı Devletinde dağınık halde bulunan, farklı askeri ya da sivil birimler tarafından yürütülen iç güvenlik hizmetleri daha düzenli hale getirilmiştir. Bu kapsamda, Suriye’de ve Rumeli civarında on üç alay kurulmuştur. Anadolu’da da alay düzeyinde olmayan dağınık halde yaklaşık on bin zaptiye askeri bulundurulmuştur (Özcan, 2013: 175-178; Altundaş, 2021: 11).

Osmanlı jandarma teşkilatı 1840 yılından 1879 yılına kadar çeşitli düzenlemelerden geçmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesinin tek tip vilayet idaresi sistemi için kurallar koymasından önce, hükümetin önde gelen paşalarından Cevdet Paşa, çok sayıda vilayette vilayet müfettişinin gözetimi ve insiyatifi altında birlikler mevzilendirmiştir. 1869 tarihinde “*Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi*” çıkarılmıştır. Bu kanunla tek tip ve merkezi bir jandarma teşkilatının idari ve hukuki temelleri atılmıştır (Özbek, 2008: 51).

Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi, dört bölümden oluşmaktadır. Bu nizamnamenin birinci bölümünde; her vilayette bir zaptiye alayının kurulduğu, her alayın taburlara, taburların bölüklere, bölüklerin de takımlara ayrıldığı belirtilmektedir. Yine aynı nizamnameye göre, *asakir-i zaptiye* teşkilatına idari, askeri ve adli görevlerin yanı sıra birtakım belediye zabıta görevleri verilmektedir (Akman, 1988: 93). Bu nizamnamenin yayımlanmasından on bir yıl sonra, “*Dersaadet ve Mülhakat-ı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehakim-i Nizamiyesine Dair*” başlığında bir nizamname yayımlanmıştır (Alyot, 1947: 90). Bu dönemde jandarma kuvvetlerinin sivil idarenin emri altına alınmasıyla, vilayetin hükümet tarafından kontrol edilmesi sağlanmıştır. Zaptiye Müşiriyeti, askere alma ve disiplini sağlama işini yürütmüştür. Jandarma komutanlığı ve onları vilayetlerde görevlendirme yetkisi ise, valiye bırakılmıştır. 1870’lerde Osmanlı Devleti, her vilayet ve ilçede jandarma alayları ve taburları oluşturarak, mevcut kanun ve yönetmelikleri uygulamaya çalışmıştır. Fakat artan toplumsal ve siyasal çalkantılar, Balkanlar’daki milliyetçi ayaklanmalar, bütçe zorlukları vb gibi sorunlar sivil kontrol

altında tek tip jandarma teşkilatı oluşturma ve sürdürme yönündeki tüm girişimleri ciddi şekilde zorlamıştır. Osmanlı Devleti'nin iç güvenlik aygıtı tek düzelikten yoksun olduğu için 19.YY'nin büyük bölümünde paramiliter ve düzensiz nitelikte kalmıştır (Özbek, 2008: 52).

19.YY'nin ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında isyanlar baş göstermiştir. Osmanlı Devleti bu isyanları bastırmak için önemli ölçüde mücadele etmiştir ancak Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve asayişi tam olarak sağlayamaması ve isyan hareketlerini bastırmak amacıyla kullandığı yöntem sorun haline gelmiştir. Bu kapsamda 1877 yılında “*İstanbul Konferansı// Tersane Konferansı (Conférence de Constantinople)*” toplanmıştır. Konferansa; Fransa, İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti katılmıştır. Konferansta, Fransa uzlaştırmacı rolünü üstlenmiştir. Konferansta ağırlıklı olarak, Bulgaristan'da meydana gelen olaylar tartışılmıştır. Meydana gelen olaylarla mücadele etmek için düzensiz, başıbozuk birliklerin ortadan kaldırılması ve uluslararası bir jandarmanın kurulması projesi gündeme gelmiştir. Ancak konferans başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Konferansın ardından da Osmanlı Devleti ve Rusya arasında savaş çıkmıştır (Valbert, 1877: 690; Tudorov, 1980: 50-51).

1877-1878 Osmanlı Devleti ve Rusya savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin iç güvenlik teşkilatında önemli değişikliklerin yaşanmıştır. 1878 yılında Berlin'de bir konferans düzenlenmiş ve konferansın ardından da Berlin Anlaşması imzalanmıştır. Özbek, Berlin Anlaşmasının, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına olanak sağladığını iddia etmektedir (Özbek, 2004: 71).

Berlin Anlaşması altmış dört maddeden oluşmaktadır. Anlaşmanın birinci maddesinde, Bulgaristan'ın Osmanlı Sultanının hükümranlılığı altında özerk ve haraç veren bir prenslik haline geldiği belirtilmektedir. Bulgaristan'ın Hristiyan bir hükümete ve ulusal askeri kuvvete sahip olacağı hükmedilmektedir. Anlaşmanın üçüncü

maddesinde, Bulgaristan Prensinin halk tarafından seçileceği ve Bâbiâli tarafından onaylanacağı belirtilmektedir. Berlin Anlaşmasının beşinci maddesinde, kamu görevlerine kabul ve siyasi haklardan yararlanma sırasında, dini inanç ve mezhep ayrımının yapılmayacağı, tüm dinlerin ve özgürlüklerin güvence altına alındığı hükmedilmektedir. Anlaşmanın on beşinci maddesinde, Doğu Rumeli’de iç düzenin yerel askeri kuvvetlerin yardım edeceği, jandarma tarafından sağlanacağı belirtilmektedir. Yerel askeri kuvvetler ve jandarmada görevli olacak kişilerin padişah tarafından atanacağı, bu atamalar sırasında halkın dininin dikkate alınacağı hükmedilmektedir. Anlaşmanın altmış birinci maddesinde, Bâbiâli’nin Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirme ve ıslahatları vakit geçirmeden yapmayı garanti ettiği, Çerkeslerin ve Kürtlerin güvenliğini garanti altına almayı taahhüt ettiği ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda alınacak tedbirlerin uygulanmasını takip etmek üzere yetkililer belirlenecektir ve bu yetkililer belirli aralıklarla tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığına ilişkin bilgi verecektir (Les Protocoles du Congrès Berlin, 1878: 108- 116).

Berlin Anlaşmasının ardından, 1879 yılında Osmanlı Devleti hızlı bir şekilde harekete geçmiş ve Seraskerlik yapısı altında “*Jandarma Daire-i Merkeziyesi*” oluşturmuş ve reform uygulanan asakir-i zaptiye birliklerini bu merkeze bağlamıştır. O zamana kadar, jandarmanın bağlı olduğu “*Zabtiye Müşiriyeti’nin*” ismi “*Zaptiye Nezareti*” olarak değiştirilmiştir. Daha önceki dönemlerde, Osmanlı jandarması yarı askeri bir birim olarak kâğıt üzerinde de olsa Dâhiliye Nezareti’nin yetkesi altında tutulmuş ve vilayetlerde valilere tabi bir iç güvenlik örgütü olarak hizmet etmiştir. 1879 yılında gerçekleşen reformun ardından jandarma, Seraskerlik kumandası altında hizmet veren ve askeri yönü ağırlık kazanan bir iç güvenlik teşkilatına dönüştürülmüştür (Özbek, 2010: 59). Ancak Osmanlı Devleti 1880 yılında hâlâ jandarmaya ilişkin somut bir reform yapmamıştır. Bu yüzden Avrupa devletleri 1880 yılında Osmanlı Devlet’ine

bir nota vermiştir. Bu notada Osmanlı Devleti'nin, Berlin Anlaşması'nda taahhüt ettiği düzenlemeleri hayata geçirmedeğini, biran evvel söz konusu düzenlemelerin yapılmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti notaya yanıt olarak, jandarma teşkilatına geçilmeye başladığını ve bazı yerlerde uygulama yapıldığını belirtmektedir. Osmanlı Devleti, Nisan 1880 tarihinde "*Jandarma Nizamnamesini*" yayımlamaktadır. Jandarma Nizamnamesine göre, jandarma görev ve yetki bakımından asker-i zaptiyeden çok az farklılık göstermektedir. Jandarma, Osmanlı ordusunun bir organıdır. Bu nedenle Osmanlı ordusunda asker için hangi kanun ya da hüküm uygulanıyorsa, o kanun ya da hükümler jandarmayı da kapsamaktadır. Fakat jandarma hem mülki hem de askeri görev ve yetkiye sahip olduğundan jandarma sınıfına özgü bir nizamname hazırlanmaktadır. 19.YY'nin sonunda dahi çok sayıda Osmanlı vilayetinde jandarma teşkilatı kurulmamıştır. Bu durum da asayiş ve güvenlik konusundaki sıkıntıların artmasına yol açmıştır (Reyhan ve Sert, 2021: 429-430).

Makedonya, Osmanlı Devleti için son derece önemli bir yer olmuştur. Çünkü Makedonya hem pek çok ulusun bir arada olduğu bir kavşak noktasıdır hem de Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın merkezinde sahip olduğu bir toprak parçasıdır. Ancak ticaret, ekonomi ve dini başarılarından dolayı Yunanlılar, sahip oldukları üstünlükleri kullanarak buldukları yerlerde Helen kültürünün yayılmasında önemli rol oynamıştır. Yunanlı din görevlileri de Helen kültürünü hakim kılmak ve Slav kültürünü asimile etmek için Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zayıf konumdan yararlanarak, ırkçı eylemlerini sürdürmüştür. Bu durum Makedonya'da Bulgarlar ile Yunanlılar arasındaki mücadelenin şiddetlenmesine yol açmıştır. Piskoposluk ve Patriklik arasındaki mücadele devam ederken, Sultan "*Eksharlık Fermanı*" yayımlamıştır. Bu fermanla, Hristiyan halkın üçte ikisini oluşturan Bulgarlara, kendi piskoposlarıyla birlikte patriklikte ayin yapma izni verilmiştir (Sarrou, 2011: 7-8).

Sultan'ın Eksharlık Fermanını, Yunanlılar ve Sırlar protesto etmiştir. Manastır'da Yunan başpiskoposu, aynı piskoposlukta iki piskoposun bulunmasının Ortodoks Kilisesi'nin inanç sistemiyle bağdaşmadığını ilan ederek, Patrik'e istifasını sunmuştur. Bu durum çok sayıda gerginliğin yaşanmasına yol açmıştır. Bu ayaklanmalardan en büyüğü, Ekim 1902 başında Selanik'in kuzeyinde meydana gelmiştir. Bu isyan "*Djoumaia Bala (Cuma-i Balâ)*" olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti isyanları hızla bastırmış, çatışmalar sadece sınırlı bir yerde kalmıştır. Olaylar üzerine, Kasım 1902 tarihinde İngiltere büyükelçisi Sir Nicholas O'Connor, Makedonya bölgesinin üç vilayetindeki finans, adalet ve güvenliği Berlin Anlaşmasını imzalayan devletlerin kontrolü altına alan bir proje önermiştir. Ancak diplomatların Makedonya'nın işlerine müdahalesini sınırlamak isteyen II. Abdülhamit 30 Kasım 1902 tarihinde, Makedonya'daki üç büyük vilayette bir dizi reform tesis eden bir kararname yayımlayarak, müzakerelerin önünü kesmeye çalışmıştır. Ayrıca Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı olağanüstü yetkilerle donatarak, Rumeli Vilayetleri Umumi Müfettişi olarak atamıştır. Selanik'teki Fransız Konsolosu, gelecekteki diplomatik müzakerelerin temelini oluşturacak bir reform projesi sunmuştur. Bu projeye göre ilk olarak, iyi maaşlı ve yabancı eğitimler tarafından yönlendirilen bir jandarmanın kurulmalıdır. İkinci olarak, her vilayet için tüm masrafların karşılanacağı ayrı bir bütçe oluşturulmalıdır. Üçüncü olarak, mal ve kişilerin güvenliğini sağlayan yasaların uygulanmasını denetlemek üzere yabancı uyruklu müfettişler atanmalıdır. Dördüncü olarak ise, vilayet yöneticileri beş yıllık sabit bir süre için atanmalıdır ve onlara yetkilerini icra etmeleri için gerekli izin sağlanmalıdır. Osmanlı Devleti bu reform projesini hayata geçirmiş fakat uygulama olumlu sonuç vermemiştir. 1903 yılının başlarında, Makedonya bölgesinde bir dizi saldırı meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu saldırıları şiddetli şekilde bastırmaya çalışmıştır. Makedonya'daki isyanların üzerine 30 Eylül 1903 tarihinde Avusturya İmparatoru Franz Joseph ve Rus Çarı II. Nikolay, Avusturya'nın

Mürzsteg kentinde buluşarak, bir reform programı hazırlamıştır. Program dokuz maddeden oluşmaktadır. Programın maddelerinde genel olarak; güvenlik teşkilatının yeniden yapılandırılması, mali, idari ve askeri konulara yer verilmektedir (Lange Akhund, 1998: 29-30-116-117-121-122-142).

Bâbîâli, Mürzsteg programının Makedonya'daki Hristiyanların lehine hazırlandığını ancak bu program hazırlanırken, bölgedeki Müslümanların dikkate alınmadığını düşünmektedir. Ayrıca Bâbîâli, bölgede bir Osmanlı valisi ve yabancı devletlerden iki deneticinin bulunmasının, yönetimde kafa karışıklığına yol açacağı hususunda endişelenmektedir. Bâbîâli, yabancı subayların yalnızca jandarmanın yeniden düzenlenmesiyle yetinmeyerek, Osmanlı ordusuna müdahale etmesinden ve bu durumun da Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında gerginlik yaratacağını düşünmektedir. Ancak İlinden ayaklanması⁵⁸ ve iki ay süren yoğun müzakerelerin ardından 25 Kasım 1903 tarihinde, Sultan II. Abdülhamid dokuz maddeden oluşan bir reform programı olan Mürzsteg Anlaşmasını istemeyerek de olsa kabul etmiştir (Tokay, 2011: 262).

Mürzsteg programıyla, kırsal polis gücü olarak işlev gören ve büyük ölçüde Müslüman unsurların hâkim olduğu askeri birliğe Hristiyan unsurların dâhil edilmesine karar verilmiştir. Jandarma; kamu güvenliğinden sorumlu, önleyici ve baskıcı bir polis olarak tanımlanmıştır. Jandarmanın düzenlenmesi görevi, İtalyan General Emilio Degiorgis'e emanet edilmiştir. Jandarma teşkilatının yeniden düzenlenmesinden sorumlu generale biri İtalyan diğeri Rus iki subay yardım etmiştir. Ayrıca uluslararası askeri komisyonu kurulmuştur (Lange Akhund, 2014: 592-601). İtalyan General Emilio Degiorgis, yükümlülük alanını diğerk ülkelerin subayları arasında paylaşmıştır. Bu kapsamda; yoğun nüfuslu Serez Sancağı Fransa'ya, Üsküp Sancağı Avusturya'ya,

⁵⁸ İlinden ayaklanması, Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında asayiş bozmak amacıyla meydana gelmiştir. Bulgar komitaları, asayiş sorunu karşısında Avrupalı güçlerin Osmanlı Devletine müdahalede bulunacağını, bu sayede de Rumeli topraklarının idaresinin Hristiyan yerel bir hükümete bırakılacağını düşünmüştür (Korkmaz, 2020: 313).

Drama Sancağı İngiltere'ye, Selanik Sancağı Rusya'ya, Serfiçe, Manastır, Kesriye ve Arnavutluk sınırları İtalya'ya verilmiştir (Avaner vd, 2021: 127).

Komisyunun en çok önem verdiği konu, jandarma karakollarının kurulması ve jandarma ile polisin eğitilmesi olmuştur. Bu kapsamda 1904 yılında, “*Selanik Jandarma Zabıt Mektebi*” açılmıştır. Okulun komutanlığına Ferit Bey, müfettişliğine Alman Von Altzen tayin edilmiştir (Tongur, 1946: 286). Ancak dönem içerisinde Üsküp ve Manastır'da da birer jandarma okulu açılmıştır. 1904 yılının Mart ayından itibaren çoğunluğu Hristiyanların oluşturduğu köylerde bekçi olarak Hristiyanlar görevlendirmeye başlamıştır (Dikici, 2010: 89-91).

Osmanlı Devleti, Makedonya'daki ayaklanmaların ardından, Rumeli düzenlemelerinin sınırlarını belirlemek amacıyla, 1903 tarihinde “*Jandarma Nizamnamesi Layihasını*” hazırlamıştır. Bu layiha 1904 tarihinde yürürlüğe giren, “*Jandarma Nizamnamesi Hümayunun*” taslağı niteliğindedir (Çeçen ve Arslan, 2021: 87-88). 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesi Hümayunu hazırlanırken, Fransa'nın “*Jandarma Teşkilatını ve Hizmetlerini Düzenleyen 20 Mayıs 1903 tarihli Kararname'den*” yararlandığı söylenebilir. Gerek Jandarma Nizamnamesi gerekse de 20 Mayıs 1903 tarihli Kararname başlıklar ve bölümler açısından incelendiğinde aralarında benzerliklerin bulunduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, her iki metinde altı başlıktan oluşmaktadır. 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesi, on bir kısımdan ve iki yüz doksan sekiz maddeden meydana gelmektedir. 20 Mayıs 1903 tarihli Kararname, on üç kısımdan ve üç yüz yirmi dört maddeden oluşmaktadır. Her iki metinde de öncelikle genel hükümlere yer verilmektedir. Birinci başlığının birinci kısmında jandarma teşkilatı, jandarmaya alım yöntemi ve kabul şekli, mevki değişikliği, jandarma personelinin istifa, görevden alma ve emeklilik konularına yer verilmektedir. Ancak 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamede birinci başlığın birinci kısmında bunların

dışında bir de jandarmanın sivil işlerine yer verilmektedir. Her iki metinde de birinci başlığın ikinci kısmında ilerleme ya da terfi konusu düzenlenmektedir.

1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin ikinci başlığı, “*Jandarmanın Bakanlıklara Karşı Görevleri ve Devlet Memurlarıyla İlişkileri*” adını taşımaktadır. Benzer şekilde 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin ikinci başlığı, “*Jandarmanın Bakanlıklara Karşı Görevleri ve Devlet Memurlarıyla İlişkileri*” ismini taşımaktadır. 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin ikinci başlığının birinci kısmında jandarmanın askeri dairesi ile diğer bakanlıklara karşı olan görevleri belirtilmektedir. Ayrıca askeri, mülki ve adli görevlerine yer verilmektedir. Aynı başlığın ikinci kısmında da jandarmanın yerel memurlarla olan ilişkileri, genel uyarılar düzenlenmektedir. 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin ikinci başlığının birinci kısmında jandarmanın bakanlıklara karşı görevleri düzenlenmektedir. Aynı kısımda ayrıca savunma bakanının, içişleri bakanının, adalet bakanının, deniz kuvvetleri bakanının ve koloniler bakanının yetkilerine yer verilmektedir. Kararnamenin ikinci başlığının ikinci kısmında da jandarmanın yerel yetkililerle olan ilişkileri düzenlenmektedir.

1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin üçüncü başlığında rütbelere ve hangi rütbedeki kişinin hangi görevi yerine getireceğine yer verilmektedir. 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin üçüncü başlığında ise, “*adli polis*” düzenlenmektedir. Üçüncü başlığın birinci kısmında, jandarma subayları ve tugay komutanlarının sivil adli polis memuru olarak düşünüldüğü belirtilmektedir. Aynı başlığın ikinci kısmında ise, jandarma subayları ve tugay komutanlarının askeri mahkemeler önünde adli polis olarak düşünüldüğü söylenmektedir.

1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin dördüncü başlığında “*jandarmanın özel hizmetleri*” düzenlenmektedir. Jandarmanın özel hizmetleri üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda jandarmanın olağan hizmetlerine, ikinci kısımda görüşmeler ve

hükümlülerin nakline, üçüncü kısımda da olağanüstü hizmetlerine yer verilmektedir. 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin dördüncü başlığında da benzer şekilde “*jandarmanın özel hizmetleri*” düzenlenmektedir. Ancak 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinden farklı olarak, jandarmanın özel hizmetleri beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, jandarmanın olağan hizmetleri, ikinci kısımda görüşmeler ve hükümlülerin nakli, üçüncü kısımda jandarmanın olağanüstü hizmetleri, dördüncü kısımda tutanaklar, beşinci kısımda ise jandarmanın ordulara hizmeti düzenlenmektedir.

1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin beşinci başlığında, jandarma taburlarının disiplin ve iç düzenlerine yer verilmektedir. 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin beşinci başlığında ise, hizmetlerin yürütülmesi için jandarmanın hakları ve genel yükümlülükleri düzenlenmektedir. Hem 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin hem de 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin altıncı başlığında “*genel hükümlere*” yer verilmektedir. İki metin yalnızca başlıklar açısından incelendiğinde, üçüncü başlığın tamamen farklı olduğu, alt başlıklarda da çok küçük farklılıklar olduğu, onun dışındaki başlıkların neredeyse birbirlerinin aynısı olduğu tespit edilmektedir. Bununla birlikte, gerek 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin gerekse 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin içerikleri incelendiğinde aralarında küçük farklılıkların bulunduğu söylemek mümkündür. Örneğin, Osmanlı Devlet’inde jandarma sınıfına kabul olmak için erin yaşı en az yirmi beş en fazla kırk beş olmalıdır. Fransa’da ise, jandarma sınıfına kabul olmak için erin yaşı en az yirmi beş en fazla kırk olmalıdır. Yine her iki metin görev ve yetkiler bakımından incelendiğinde, aralarında küçük farklılıkların bulunduğu tespit edilmektedir.

Alyot, 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin, Fransa’nın 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin kopyası olduğunu iddia etmektedir. Ancak 1903 tarihli Kararnamenin, Osmanlı Devleti’nin milli bünyesine uygun olmaması, yürürlükte bulunan mevzuata tezat olması nedeniyle Osmanlı jandarmasının gelişim sürecinde rol oynayamamıştır.

Ancak bu nizamname 1912, 1917 ve 1919 yılında birtakım değişikliklere uğramasına rağmen, 1930 yılına kadar varlığını sürdürmüştür (Alyot, 1947: 167).

1904 yılından 1908 yılına kadar olan kısa dönemde, jandarmanın yeniden yapılandırması tam olarak tamamlanamamasına rağmen, sadece jandarma teşkilatında değil aynı zamanda tüm Makedonya'nın siyasi, idari ve sosyal durumunda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde artık Makedonya'nın yerli halkı, Türk birliklerinden çok fazla şikayetçi olmamıştır ancak ulusalcı çetelerin baskıları, köyleri yağmaları, gaspları ve kötü muameleleri devam etmiştir. Ancak bu dönemler arasında, Anadolu'da yaşananlar, Makedonya'daki yaşananlardan daha büyüktü ve Anadolu halkı, tıpkı Rumeli'dekiler gibi büyük zorluk yaşamaktaydı. 1908 yılından itibaren, Jön Türkler bu olumsuz durumu değiştirmek için harekete geçmiştir. Jandarmanın ıslahı için faydalı olabileceği düşünülen birtakım yabancı subaylar yeniden Osmanlı Devlet'ine davet edilmiştir (Sarrou, 2011: 25-32).

1909 yılında yaşanan “31 Mart Vakası'ndan” sonra huzur ve asayişi sağlamak amacıyla ülke genelinde çeşitli düzenlemeler yapılmış ve orduda müfettişlik uygulamasına geçilmiştir. Bu doğrultuda “Jandarma Umum Müfettişliği” oluşturulmuştur. Harbiye Bakanlığına bağlı olan “Jandarma Dairesinin” ismi “*Umum Jandarma Kumandanlığı*” biçiminde değiştirilmiştir. Bu değişikliklerin ardından, 1913 tarihinde yeni nizamname yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemenin ardından, farklı dönemlerde jandarma teşkilatına yeni şubeler eklenerek, jandarmanın kurumsallaşma süreci tamamlanmaya çalışılmıştır (Türkmen, 2020: 690).

Jandarma teşkilatında 1914 yılına kadar, çeşitli düzenlemeler yapılmış ve teşkilat genişletilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte, varolan jandarma birliklerine ek olarak on sekiz jandarma taburu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu jandarma taburlarına güvenlik ve kıyı koruma yetkisi verilmiştir. 1914 yılının Temmuz

ayında jandarma birlikleri, seyyar ve sabit olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Seyyar jandarma birlikleri de kendi içerisinde üç kısma ayrılmıştır (Işık, 1974: 14; Işık, 1999: IX).

Sarrou, 1914 yılına kadar olan dönemi şu şekilde değerlendirmektedir: 1904-1908 yılları arasını “*deneme-yanılma*” dönemi olarak nitelendirmektedir. 1909-1911 arasında da yine deneme ve yanılmanın etkili olduğunu söylemektedir. Ancak 1911 yılından sonra jandarmada yeni yöntemin uygulandığını ve bu sayede önemli sonuçlar elde edildiğini belirtmektedir. Dönem içerisinde Alman subayların Osmanlı ordusunu iyileştirmek için uğraşırken, Fransız subaylarında jandarmayı güçlendirmek için çabaladığını dile getirmektedir. Ayrıca Fransa’nın jandarmayı güçlendirmek için çalışırken, Osmanlı topraklarında büyük saygınlık kazandığını ve Fransa’nın etki alanını genişlettiğini iddia etmektedir. Ancak 1914 yılında Fransız subayların, Osmanlı topraklarını terk ederek ülkelerine dönmesiyle, Alman nüfuzunun genişlediğini ileri sürmektedir (Sarrou, 2011: 45).

Balkan Savaşı’ndaki toprak kayıplarının ardından jandarma bölge müfettişliklerinde çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. 1915 yılında bazı sancakların bağımsız liva haline gelmesinin ardından 1918 yılına kadar küçük düzenlemelerle jandarma müfettişliği teşkilatı devam etmiştir. 1917 yılında jandarma müfettişliklerinde yapılan düzenlemeyle bölge ve kapsamaları yeniden belirlenmiştir (Tekir, 2020: 198-199-203). 1917 yılında ayrıca 1914 jandarma geçici kanunun özellikle mülki makamlarla olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla, yeni bir kararname yürürlüğe konmuştur. 1919 yılında da jandarmanın Dahiliye Nezareti’ne bağlanmasına karar verilmiştir (Akman, 1991: 66).

Milli mücadele döneminde TBMM Hükümeti, İstanbul’da bulunan Umum Jandarma Kumandanlığına karşılık gelecek biçimde Ankara’da ayrı bir Umum

Jandarma Kumandanlığı kurmuştur. Ankara'da ayrı bir Umum Jandarma Kumandanlığı kurulmasının ardından çok sayıda jandarma subayı, İstanbul'dan Ankara'ya geçiş yapmıştır. Ankara Umum Jandarma Kumandanlığı, Anadolu'daki ayaklanmaların bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Dönem içerisinde jandarma ikili bir görünüm arz etse de TBMM Hükümeti bazı zamanlar İstanbul Hükümetinin jandarma konusundaki bazı kararlarını uygulamıştır. 1920 yılının Mart ayından sonra ise TBMM Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin jandarma konusunda aldığı tüm kararları ve yaptığı çalışmaları geçerli saymıştır (JGK-2, 2002: 196-197; JGK-1, 2002: 197).

4.2.2. Taşra Kuruluşları

Osmanlı Devletinde 19.YY'nin ikinci yarısından itibaren yalnızca merkeze yardımcı kuruluşlar oluşturulmamıştır. Aynı dönemde taşra kuruluşlarında da çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda; Altıncı Belediye Dairesi, 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri, 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler yapılırken, Fransa'nın örnek alındığı iddia edilebilir.

4.2.2.1. Altıncı Daire-i Belediye'nin Kuruluşu

Osmanlı Devletinde 19.YY'e kadar mülki ve beledi yönetim birbirinden ayrılmamıştır. Kadı şehirde yargı makamı, beledi hizmet ve belediye kolluk görevlilerinin amiri, esnaf loncaları ve vakıfların deneticisi ve asayişin amiridir. Kadı görevlerini yerine getirirken, ona yardımcı olan çok sayıda görevli bulunmaktadır, büyük merkezlerin çeşitli semtlerinde naib, mahallelerde ise imam kadıyı temsil etmekte ve onun adına görevlerini icra etmektedir. Ancak yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, kadının denetim görevini yerini getirecek olanak ve iktidar ortadan kalkmıştır. Bu yüzden şehir hayatında; güvenliğin sağlanması, vergilerin toplanması, düzenin korunması ve narhın uygulaması için ihtisab nazırlığı kurulmuştur. Fakat ihtisab nazırlığı beledi hizmetleri yerine getirmekten çok despotik ve yasaklayıcı

uygulamalarda bulunmuş, istenilen sonuçları getirememiştir. Ayrıca yurt içi ve yurtdışı ile ilişkilerin yoğun olduğu şehirlerde bu durum günlük yaşamı karmaşaya sürüklemiştir. Bâbiâli, büyük şehirlerde modern şehir hizmetlerinin yerine getirilmesi, su, konut, ulaşım ve sağlık gibi sorunların çözülmesi için uğraşmasına rağmen, sorunlar daha da büyümüş ve çekilmez bir hal almıştır (Ortaylı, 1974: 108-115). Örneğin, dönem içerisinde İstanbul'a gelen Fransız gazeteci ve edebiyatçı Théophile Gautier, "*Constantinople*" başlığını taşıyan anı kitabında şu ifadelerle yer vermektedir. İstanbul uzaktan göz kamaştırıcıdır fakat yakınlaştıkça bu göz kamaştırıcılık hızlı biçimde yok olmaktadır. İstanbul'un sokakları dar dolambaçlı ve iğrenç halde bulunmaktadır, sokaklar, delikler ve su birikintileriyle dolu adeta bataklığa benzemektedir, sokak aralarında sık sık cüzzamlı köpeklere rastlanmaktadır (Gautier, 1853: 76).

Kırım Savaşı sırasında Fransız, İngiliz ve İtalyan asker ve subayları müttefik sıfatıyla İstanbul'a gelmiş ve burayı adeta merkezi bir üs haline getirmiştir. Ancak yetersiz beledi hizmetler, sağlık sorunları, ulaşımındaki düzensizlik ve aksaklıklar müttefik devlet askerlerinin şikâyetlerinin artmasına yol açmıştır. Ayrıca dönem içerisinde Avrupa'dan gelen seyyahlarda aynı sorunlardan yakınmış ve Türkleri beceriksizlikle suçlamıştır. Bâbiâli bu suçlamaları dikkate almış, bu konuyla ilgili yazılmış Avrupa kaynaklarını okumuş ve bir milletin medenileşme derecesinin başkentinin durumuyla ölçüldüğünü anlamıştır. Bu nedenle Bâbiâli, belediyeleri güçlendirmeye, şehirlerin imarını teşvik etmeye ve şehirlerde insanların dinlenebilme olanağına kavuşmasına yönelik eylemlerde bulunmaya karar vermiştir. Şayet belediyeciliğe önem verilirse, Türk milletinin yabancılar karşısında itibarının artacağını düşünmüştür (Ergin, 1934: 108-109).

Bâbiâli 1855 yılında, beledi sorunları çözmek ve Avrupa tarzında belediyeler oluşturmak için İstanbul'da Şehremaneti teşkilatı oluşturulmasına karar vermiştir, bu doğrultuda Takvim-i Vekayi'de resmi bir tebliğ yayımlamıştır. Bu tebliğde ihtisap

nezaretinin lağvedildiği, İstanbul ve İstanbul'a bağlı olan üç belde de yani Galata, Üsküdar ve Eyüp Sultan'da Şehremaneti isminde yeni bir memuriyet kurulduğu, ayrıca bir de Şehir Meclisi kurulmasının, Meclis-i Ali'yi Tanzimat'ta kararlaştırıldığı belirtilmiştir (Ergin, 1996: 29). Ancak büyük beklentilerle kurulan Şehremaneti'nden, belediye yönetimi konusunda yeterli bilgi ve deneyim sahibi olunamadığı için arzu edilen sonuç alınamamıştır. Bu nedenle İntizam-ı Şehir Komisyonu isminde yeni bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir (Ergin, 1995: 1307-1308).

İntizam-ı Şehir Komisyonu üye alımında Avrupa görmüş olmak, yabancı dil bilmek ve beledi hizmetlerden anlamak kriter olarak belirlenmiştir ayrıca komisyon, İstanbul'da yaşayan yabancılar arasından zengin ve nüfuz sahibi olan kişileri üye olarak bünyesine katmıştır. Komisyon, 1856 tarihli tutanakta, İstanbul'un istenilen düzeye gelmesi için birtakım çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bunlar; Kaldırım, lağım ve suyolları yapılmalıdır, sokaklar mümkün olduğu ölçüde genişletilmelidir, belediye düzgün işleyen bir muhasebe teşkilatına sahip olmalıdır, sokaklar ve caddelerin temizliği ve aydınlatılması sağlanmalıdır. Komisyon ayrıca İstanbul'un on dört⁵⁹ daireye ayrılmasını önermiştir. Fakat Bâbîâli, İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun çözüm önerisi olarak sunduğu maddeleri İstanbul'un tamamında uygulama olanağına sahip olamamış ve dönem içerisinde; ülkeye gelen yabancı tüccarlar, diplomatlar ve Avrupalı hayat tarzını benimsemiş olan bir kısım insan, en temel hizmetlerin dahi yerine getirilmediği bir şehre tahammül edememiştir. Bâbîâli, İstanbul'u diğer Avrupa başkentleri düzeyine çıkarma konusunda sorun yaşamıştır çünkü arzu edilen bir başkent oluşturmak için yeterli bütçe ve insan kaynağı bulamamıştır. Bu nedenle Bâbîâli en azından, yabancı tüccarların ve diplomatların yaşadığı, kalabalık ve zengin iş çevrelerinde bu sorunların çözümlenmesi gerektiğini düşünmüştür, bu yüzden öncelikle

⁵⁹ 1) Beyazıt, 2)Fatih, 3) Sultanahmet, 4)Eyüp, 5) Hasköy-Kasımpaşa, 6)Galata-Beyoğlu, 7)Şişli-Beşiktaş, 8)Yeniköy, 9) Büyükdere, 10)Beykoz, 11)Anadoluhisarı, 12)Üsküdar, 13) Kadıköy- Bostancı, 14) Adalar

uygulamaya Galata-Beyoğlu'ndan başlanacağı duyurulmuştur. Çünkü o dönemde Galata-Beyoğlu, İstanbul'da yoğun nüfusa sahip, ikamet edenlerin çoğunun Avrupa gördüğü, binaların özenli yapıldığı ve zengin iş çevrelerinin bulunduğu yerleşim yeridir. Bu kapsamda, 1858 tarihinde İstanbul'un Beyoğlu ve Galata semtlerini içine alan bölgede “*Altıncı Daire-i Belediye*” ismiyle bir belediye kurulmuştur (Ortaylı, 1974: 124-127).

İstanbul'un Beyoğlu ve Galata semtlerini içine alan belediyeye Altıncı Daire-i Belediye isminin verilme nedeni Tanzimat'ın en önemli devlet adamları olan Mustafa Reşit Paşa ve Ali Paşa'nın etkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki paşa da bir müddet, Paris'te Sixième Arrondissement (Altıncı Daire/ İlçe)'da yaşamıştır (Shaw ve Kural Shaw, 2002: 92). Ancak sorulması gereken Altıncı Daire-i Belediye ile Paris'teki Altıncı Daire arasında isimden başka benzerliğin olup olmadığıdır? Fransa'da arrondissementların (ilçelerin//dairelerin) 1795 yılında kurulduğu söylenebilir. Fransa'da ilk ilçeler Paris'te kurulmuştur.⁶⁰ 11 Ekim 1795 (19 vendémiaire an IV) tarihli kanunla, Paris on iki ilçeye ayrılmıştır. Konsüllük rejimi tarafından, 17 Şubat 1800 tarihli (la Loi du 28 Pluviôse an VIII) kanun çıkarılmıştır (Tulard, 1979: 35).

Kanunda yer alan maddelerden, Bonaparte'ın ülkede merkezîyetçi yönetimi hâkim kılmaya çalıştığı çıkarımı yapılabilir. Bonaparte öncelikle ülkeyi illere (département), illeri de ilçelere ayırmıştır. Her il; préfet (vali), le conseil de préfecture (vilayet meclisi) ve le conseil général de département (il genel meclisi) olmak üzere üç organdan oluşmaktadır. Vilayet meclisi beş kişiden, il genel meclisi yirmi dört kişiden meydana gelmektedir. İl'in vali ve diğer organlarının üyelerini Birinci Konsül yani

⁶⁰ İlçeler, Paris'ten sonra iki şehirde daha kurulmuştur. 1851 yılında Lyon'da ve 1946 yılında ise, Marsilya'da arrondissement kurulmuştur. Lyon'da dokuz, Marsilya'da on altı arrondissement bulunmaktadır (<https://www.bertrand-demanès.fr/arrondissements-lyon-paris-marseille/> e.t.9.1.2024).

Napoléon Bonaparte atamaktadır. Her ilçe⁶¹ sous préfet (kaymakam) ve le conseil d'arrondissement (ilçe meclisi) olmak üzere iki organdan oluşmaktadır. İlçe meclisi on bir kişiden meydana gelmekte ve üyeler üç yıllığına atanmaktadır. İlçe meclisi her yıl toplanmaktadır, toplantıların zamanı hükümet tarafından belirlemekte ve süresi on beş günü geçmemektedir. Kaymakam ve ilçe meclisi üyeleri Birinci Konsül tarafından atanmakta ve kaymakam hem beledi hem de hükümet işlerini yerine getirmektedir (Loi du 28 Pluviôse an VIII: 1-5).

İkinci İmparatorluk döneminde çıkarılan 16 Temmuz 1859 tarihli kanunla, Paris'in sınırları genişletilmiş ve ilçe sayısı yirmiye çıkarılmıştır. Paris'te ilçeler içerisinde daha çok varlıklı kimselerin ikamet ettiği, kültürel ve sanatsal açıdan önemli mekânların bulunduğu, en zengin ve en etkili olanın Altıncı Daire ya da Arrondissement du Luxembourg olduğu söylenebilir. Galata-Beyoğlu semtlerini içerisine alan Altıncı Daire-i Belediye'nin sınırları içerisinde; varlıklı kimseler ya da yabancı diplomatlar ve tüccarların ikamet ettiği, görkemli ve değerli taşınmazların yer aldığı, İstanbul'un diğer semtleriyle kıyaslandığında sosyal ve kültürel açıdan oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir (Toprak, 1993: 220-221).

Altıncı Daire-i Belediye sınırları içerisindeki Galata-Beyoğlu semtleri ve Paris'in Altıncı Dairesi arasındaki ilk benzerlik, her ikisinin de ticaret ve finans merkezi olması ve diğer ilçelere kıyasla kültürel ve sanatsal açıdan gelişmiş olmasıdır.

İkinci benzerliğin, organlar bakımından olduğu söylenebilir. Altıncı Daire-i Belediye'nin organları; müdür ve meclistir. Paris'teki Altıncı Daire'nin organları da kaymakam ve ilçe meclisidir. Her ikisinde de hem meclisin üyeleri hem de gerek müdür gerekse kaymakam merkez tarafından atanmaktadır. Ayrıca ilçe meclisi on bir üyeden

⁶¹ Pek çok yazar, ilçelerin 17 Şubat 1800 tarihinde kurulduğundan ancak ilçe meclisinin hiçbir işe yaramadığından söz etmektedir. Örneğin Chevillard, ilçelerin bir hiç olduğunu söylemektedir. Ona göre, ilçelerin ne tüzel kişiliği ne mülkü ne de otoritesi bulunmaktadır (Chevillard, 1862: 247).

oluşmaktadır. Ortaylı, Altıncı Daire-i Belediye Meclisi'nin üye sayısının müşavir üyelerle birlikte on bir kişiden oluştuğunu belirtmektedir (Ortaylı, 1974: 131).

Osmanlı Devleti'nin ilk modern belediyeçilik teşkilatında Fransa'nın etkisinde kaldığı söylenebilir. Örneğin İstanbul, "*Dâire-i Belediye'nin Teşkiline ve Memurlarının Vezâifine Dair Nizamname*" ile on dört daireye ayrılmıştır. 1876 yılında çıkarılan kanunla İstanbul'u on dört daireye ayırma düşüncesinden vazgeçilmiştir, tıpkı Paris gibi yirmi daireye ayrılmasına karar verilmiştir ancak 1878 yılında daire sayısı düşürülerek, İstanbul on daireye ayrılmıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte, İstanbul'un daire sayısında yeniden değişim yaşanmıştır. Çünkü 1876 tarihli Belediye Kanunu yeniden uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanunla İstanbul tekrardan yirmi daireye ayrılmıştır. Fakat 1912 yılında yayımlanan bir kanunla İstanbul adı altında tek bir belediye addedilmiştir (Ergin, 1934: 112-113). Altıncı Daire-i Belediye'de yazışmaların Türkçe ve Fransızca olmak üzere iki dilde yapılmasına karar verilmiştir. 1858 tarihli kanunun 11.maddesinin kırküçüncü bendinde, Altıncı Daire-i Belediye Meclisi'nde görüşülen durumlar ve kararlaştırılan maddeler, toplantıda hazır bulunan üyeler, sayımı yapılan oylar ve çoğunluğun hangi tarafta olduğuna dair tutanakların Fransızcaya çevrileceğine yer verilmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1995: 95). Ayrıca Altıncı Daire-i Belediye'nin müdürleri belirlenirken, onların özellikle Fransızca bilen kişiler arasından seçildiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bayramoğlu Alada, Altıncı Daire-i Belediye ile birlikte, büyük şehir yönetimine ve düşüncesine ilişkin ilk tohumların atıldığını söylemektedir (Bayramoğlu Alada, 1988: 138). Osmanlı devlet adamları bu dönemde yalnızca belediyeçiliğe ilişkin ilk tohumları atmakla kalmamış aynı zamanda il idare sisteminde de reform yapmıştır. Ancak il idare sisteminde reform yapılırken de Fransa'nın örnek alındığını söylemek mümkündür.

4.2.2.2. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri

19.YY'nin başlarında, Osmanlı Devleti, nüfus ve toprak bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biri konumundadır fakat bu dönemde Osmanlı Devleti geniş topraklarını ve yoğun nüfusunu yönetmekte zorlanmıştır. Çünkü devletin toprakları kargaşa içerisinde olup, feodal derebeyleri neredeyse merkeze karşı gelebilecek güce erişmiştir. Anadolu'daki güçlü aileler ise, devletin üst düzey makamlarını ele geçirmekte, hem ekonomik hem de siyasi bakımdan önemli kazanımlar elde etmiştir. Osmanlı Devletinde idari açıdan önemli değişimler Sultan II. Mahmut zamanında meydana gelmiştir onun döneminde ilk olarak, yeniçeri ocağı kaldırılmıştır. Nalbant, yeniçeri ocağının kaldırılmasını önemli bir eşik olarak görmüştür çünkü ona göre, bu eşik atlandıktan sonra Osmanlı Devleti idari, mali ve askeri açıdan merkezileşme süreci içerisine girmiştir. II. Mahmut döneminde, Divan-ı Hümayun'un yerini nezaretler almaya başlamış, 1837 yılında dâhiliye nezareti kurulmuştur. Yine 1837 yılında Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali oluşturulmuştur. Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye; yargı kararlarını temyiz etmek, kararname ve tüzük hazırlamak, idarenin etkinliklerinin hukukilik denetimini gerçekleştirmek için kurulmuştur. Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, idari alanda danışma hizmeti vermek üzere oluşturulmuştur. Aynı yıl maliye nezareti kurulmuştur böylece mali merkezileşme yönünde önemli bir adım atılmıştır. II. Mahmut döneminde, Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşması ve yeniden yapılandırılması için Mustafa Reşit Paşa hazırlıklara başlamıştır ancak Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilmiştir (Nalbant, 2012: 129-131; Çadircı, 2017: 56-60).

Osmanlı Devletinde mülki yapıyı düzenlemeye yönelik çalışmalar Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlamakta, Sultan Abdülaziz döneminde de devam etmektedir. Tanzimat'ın ilanının ardından, devletin mülki yapısını daha detaylı ve kapsamlı hükümlerle belirleme eğilimi ortaya çıkmakta ve merkezileşme yönünde düzenlemeler

yapılmaktadır. Bu düzenlemeler sonucunda valiler ve mutasarrıflar pek çok konuyu merkeze danışmak zorunda kalmış ve bu yüzden de işlerde gecikmeler yaşanmaktadır. Islahat Fermanı'nın ilanıyla birlikte, eşitlik ilkesi bir kez daha kabul edilmekte ancak bu durum genel anlamda tebaa arasında hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Fermanın getirdiği askerlik mükellefiyeti Gayrimüslim tebaa tarafından benimsenmemektedir. Ferman'ın ilanını takip eden yıllarda; Lübnan, Bosna Hersek başta olmak üzere devletin toprakları üzerinde iç karışıklıklar, ayaklanmalar ve çatışmalar meydana gelmeye başlamaktadır. Ancak bu sorunların ortaya çıkmasında Avrupalı büyük güçlerin kışkırtmaları da önemli rol oynamaktadır (Kartal, 2010: 25-26).

Örneğin Avrupalı büyük güçlerin Lübnan olaylarına müdahale etmesiyle sorun uluslararası boyut kazanmaktadır. Lübnan, 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girmekte ve merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetilmektedir. İlk zamanlarda, Müslüman kökenli Dürziler Lübnan'ın idaresinde söz sahibi iken bu üstünlük sonraları Katolik Maruniler'in eline geçmektedir. Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren, askeri ve idari makamlarda çalışmak üzere Müslümanları istihdam etmektedir. Bu nedenle Gayrimüslimler, devlet makamlarında görev alamadıkları için daha çok sanatla ve ticaretle uğraşmaktadır, böylece Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında bir tür işbölümü ortaya çıkmaktadır fakat ticari ve iktisadi faaliyetleri sayesinde Gayrimüslim nüfus zaman içerisinde zenginleşmektedir. Bu durum Müslüman idareciler arasında rahatsızlık yaratmaya ve Lübnan'da kendilerini hâkim millet sayan Dürziler, Hristiyan halkı rahatsız etmeye ve onların mallarını yağmalamaya başlamaktadır. Bu yüzden Dürziler ve Katolik Maruniler arasında düşmanlık başlamaktadır (Eryılmaz, 1990: 129).

1833 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı Devleti arasında Kütahya Anlaşması imzalanmaktadır. Bu anlaşmanın ardından, Lübnan'ın idaresi Mısır Valisi'nin oğlu İbrahim Paşa'ya verilmektedir. Fakat İbrahim Paşa, Lübnan'ın

idaresinde Marunileri görevlendirmektedir. Maruniler, İbrahim Paşa'dan destek alarak Dürzilerin ileri gelenlerini sürgüne göndermekte, onların mallarına ve topraklarına el koymakta, onlara karşı şiddet uygulamaktadır. Ayrıca İbrahim Paşa, Dürzilere ağır vergiler koymakta ancak Dürziler bu vergilere karşı çıkmaktadır. İbrahim Paşa, Dürzilerin vergilere karşı çıkması üzerine Marunileri silahlandırmakta ve Dürzilerin üzerine salmaktadır. Böylelikle Maruniler ve Dürziler arasında eskiden beri var olan çatışma şiddetlenmektedir. Ancak 1840 yılında Lübnan'ın idaresi yeniden Osmanlı Devletine geçmektedir (Keleş, 2008: 133).

Tanzimat Fermanıyla birlikte, yönetimde bütünlük sağlama anlayışı benimsenmekte, bu doğrultuda başka bölgelerdeki farklı yönetim sistemlerinin ortadan kaldırılması için uğraşılmaktadır. Lübnan, diğer Osmanlı topraklarından farklı bir yönetime sahip olduğu için burada da düzenleme yapılmaktadır. Bu kapsamda Lübnan'da görev yapan memurların hangi görevi yapacakları belirlenmekte ve onlara maaş bağlanmaktadır, halkın işlerini görmek için Lübnan emirinin yönetimi altında her cemaatin ileri gelenlerinden oluşan karma bir divan oluşturulmaktadır. Ancak bu yetersiz kalmakta, bir müddet sonra vergilerin toplanması için merkezden muhassıllar atanmaktadır. Fakat vergilerin toplanmasında yerlilerin yerine merkezden muhassılların atanması ve vergi miktarının belirlenmesi konusunda yaşanan anlaşmazlıklar, halk ile yönetimin arasının açılmasına ve halkın yönetimden soğumasına neden olmaktadır. Ayrıca ekonomik sorunlar ve anlaşmazlıklar nedeniyle Dürziler, Hristiyanların yerleşim yerlerini yağmalamaya başlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Lübnan Valisi, olayları önlemede başarısız olmakta, sorunların çözülmesi için Fransa, İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya devreye girmektedir (Eryılmaz, 1990: 131).

Avrupalı devletlerin araya girmeleri neticesinde, Mustafa Nuri Paşa Lübnan'a gönderilmektedir. Mustafa Nuri Paşa ilk iş olarak, Beşir Bin Kasım Melham'ı görevden alarak, yerine Mirliya Ömer Paşa'yı atamaktadır. Ancak bir müddet sonra yerli halk,

Ömer Paşa'nın yönetiminden memnuniyetsizlik duyarak, Avrupalı devletlerin konsolosluklarına şikâyet etmeye başlamaktadır. Şikâyetler karşısında Fransa ve Rusya, Osmanlı Devletine Lübnan'a Şihab ailesinden Hristiyan birinin atanmasını ve buranın tekrardan özerk hale getirilmesini talep etmektedir. Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya'nın talebi üzerine Ömer Paşa'yı görevden almakta ve vali olarak Esad Muhlis Paşa'yı atamaktadır. Esad Muhlis Paşa'nın teşebbüsleriyle Lübnan'da ikili kaymakamlık devri başlamaktadır. Böylece Lübnan'ın hem Maruni hem de Dürzi kaymakamlar tarafından yönetilmesi sağlanmaktadır. Fakat Lübnan'da cemaat üyeleri homojen bir şekilde dağılmamaktadır. Bu durum kaymakamlık bölgelerinin net biçimde belirlenememesine yol açmaktadır. Örneğin, Dürzi kaymakamın idaresi altında olan bölgede nüfusun yarısı Marunilerden oluşmaktadır. Yine Maruni kaymakamın idaresi altında olan bölgede de çok sayıda Dürzi halk yaşamaktadır. Ancak ikili kaymakamlık devrinin başlamasıyla birlikte, Hristiyanlar arasında da ayrışma başlamakta ve Ortodoks Rumlar'da kendilerini temsil edecek bir kaymakamlık istemektedir. Lübnan'ın üç kaymakam tarafından yönetilmesi talep edilmektedir. Tüm bu olaylar, bölgedeki sorunları daha da artırmaktadır. Bâbiâli 1845 yılında sorunları çözmesi için Hariciye Nazırı Şekib Efendi'yi Beyrut'a göndermektedir. Şekip Efendi, Lübnan'a gelir gelmez sorunların neden kaynaklandığını, bölgede güvenliğin nasıl sağlanacağını araştırmaya başlamaktadır. Araştırmaları sonucunda, sorunların Fransa ve İngiltere konsoloslukları arasındaki rekabetten kaynaklandığı, konsolosluklar Lübnan'ın dışına çıkarılmadıkça güvenliği sağlamanın mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca güvenliği sağlamak için bölge halkının silahlarının toplanması için emir verilmektedir. Ancak Fransızlar, Şekip Efendi'yi Hristiyanların silahlarını zorla toplattığı ve bu silahları Dürzilere dağıttığına ilişkin Bâbiâli'ye şikâyette bulunmakta ve Şekip Efendi'nin görevden alınmasını talep etmektedir. Fakat tüm engellemelere rağmen, Şekip Efendi Lübnan'da yeni bir düzen kurmayı başarmaktadır. Yeni düzende Lübnan, Maruni ve

Dürzi kaymakamlar tarafından yönetilecektir ve kaymakamlar Salda Valisi'ne bağlı olacaktır. Her kaymakamın yönetiminde on iki üyeli karma meclis bulunacaktır. Bu mecliste değişik milletlerin ve mezheplerin mensuplarına yer verilecektir. Meclisler idari, mali ve adli yetkilere sahip olacaktır. Vergiler, yükümlülerin mali gücüne göre toplanacaktır. Şekip Efendi'nin kurduğu düzen sayesinde Lübnan'ın özerkliği sona ermektedir. Ancak Avrupa kamuoyunun yoğun baskıları neticesinde Şekip Efendi görevinden alınarak, Londra'ya elçi olarak tayin edilmektedir. Şekip Efendi, Lübnan'daki görevinden alınmasına rağmen, kurduğu sistem on beş yıl boyunca çatışmaların ortaya çıkmasına engel olmaktadır (Ekinci, 1998: 18-20; Erdoğan, 2008: 137-143).

1860 yılının Mart ayından itibaren, Kisrevan'ın Maruni bölgesinin güneyinde iç çatışmalar başlamakta ve çatışmalar neredeyse tüm Lübnan'a yayılmaktadır. Dürziler, Hristiyan nüfus üzerinde hegemonya kurmaya çalışmaktadır. Fakat Hristiyanlar, Dürzilerin hegemonyası altına girmeyi reddetmekte ve bölgede mezhepsel gerilimler yükselmekte, Dürziler ve Maruniler arasında misillemeler artmaktadır (Makdisi, 2000: 118-119).

Osmanlı Devleti, bölgedeki çatışmaları sona erdirmek için Hurşid Paşa'yı göndermektedir. Hurşid Paşa, bölgedeki olayları yatıştırmakta fakat olaylar yeni yatışmışken, asıl sorun Şam'da patlak vermektedir. Şam'da Hristiyan ve Müslüman çocukları oyun oynarken aralarında kavga çıkmaktadır. Çocukların arasında başlayan kavga, ailelerin de olaya dahil olmasıyla, Müslüman ve Hristiyan halk arasında çatışmaya yol açmaktadır. Bu çatışma Avrupa kamuoyunda büyük ses getirmektedir. Fransız gazeteleri bölgede katliamların büyüdüğünü, Doğu Hristiyanlarının tehlike altında olduğunu bu yüzden Fransa'nın bölgeye asker göndermesi gerektiğini bildirmektedir. Benzer düşünceler İngiltere'de de gündeme gelmektedir. Avrupa kamuoyu çatışmalar sebebiyle, Osmanlı yönetimini ağır şekilde eleştirmektedir. 1860

yılıının Ağustos ayında Osmanlı'nın Paris elçisi Ahmet Vefik Paşa; Fransa, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya'nın temsilcilerinin bulunduğu toplantıda bir araya gelmektedir. Bu toplantıda, Osmanlı Devletine yardım edilmesine karar verilmiş ve devletlerarasında protokol imzalanmaktadır. Bu kapsamda bölgede güvenliğin tesis edilmesi için Osmanlı Devletine yardım etmek amacıyla altı bini Fransız birliklerinden oluşmak üzere toplam on iki bin asker gönderilmesine karar verilmektedir. Anlaşma üzerine Fransa bölgeye asker göndermekte ancak diğer devletler sadece Beyrut'a savaş gemileri yollamakla yetinmektedir. Ancak Bâbîâli 1860 yılıının Temmuz sonunda, Fuad Paşa'yı fevkalade yetkilerle bölgeye göndermektedir. Fuad Paşa, bölgeye gelir gelmez gerekli tedbirleri almış ve güvenliği sağlamayı başarmaktadır. Bu sayede Fransız askerleri, bölgeye geldiklerinde çatışmaları sona erdirmek için çok fazla uğraşmamaktadır (Cezar, 1972: 3105-3108).

Fransız General, Fuad Paşa'ya Şam'da Dürzilere karşı bir harekât düzenlemesi için mektup göndermektedir. Fuad Paşa, Fransızların Marunilerin intikamını almak için bölgedeki tüm Dürzilere zarar vereceklerini düşünmekte ve bu durumun önüne geçmek için Lübnan konusunu kişisel meselesi sayarak, sadece suçlu olan Dürzi liderlerini cezalandırma yoluna gitmektedir. Ayrıca suçlu Dürzi liderlerinin kendilerinin gelip teslim olması, Fuad Paşa'nın elini güçlendirmektedir. Böylece Fuad Paşa sorunu uzlaşma yoluyla çözmek için gerekli imkâna sahip olmaktadır. Aynı dönemde Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya bir komisyon kurmaktadır. Komisyona Bâbîâli'yi temsilen hariciye memurlarından Abro Efendi katılmaktadır. Komisyon kendisini üç konuda yetkili görmektedir. Bunlardan ilki, Dürzilerin cezalandırılmasıdır. İkincisi, Marunilere tazminat verilmesidir. Üçüncüsü ise, Lübnan'ın yeni yönetsel yapısının nasıl düzenleneceğidir. Komisyon başlangıçta istişari bir nitelik taşımasına rağmen çok geçmeden devletlerarası bir mahkeme niteliği kazanmaktadır. Komisyon Dürzilerin cezalandırılması ve Marunilere tazminat verilmesi maddeleri daha önceden

Fuad Paşa tarafından yerine getirildiği için üçüncü madde üzerine odaklanmaktadır. Lübnan'ın yeni yönetsel yapısının nasıl olacağına ilişkin neredeyse komisyondaki tüm devletler farklı görüş bildirmiş, her birinin talebi birbiriyle çakışmaktadır. Uzun süren görüşmelerin ardından, Fransa'nın önerisi kabul edilmekte ve Lübnan'da bir kaymakamlık kurulmasına, bu kaymakamın da Hristiyanlar arasından seçilmesine karar verilmektedir. Bu esaslar çerçevesinde, İstanbul'da 9 Haziran 1861 tarihinde; Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya arasında Lübnan Nizamnamesi imzalanmaktadır. Bu nizamnamede şu hususlara yer verilmektedir: Lübnan, Bâbîâli'nin seçtiği bir Hristiyan kaymakam tarafından yönetilecektir. Ancak bu kaymakam Bâbîâli'ye tabi olacaktır. Lübnan'da merkezi idare meclisi kurulacaktır. Bu mecliste iki Müslüman, iki Dürzi, iki Katolik Rum, iki Maruni, iki Ortodoks Rum ve iki mütevellî olmak üzere toplam on iki üyeden oluşacaktır. Meclis vergilerin dağıtımını, gelir ve gider kontrolü ile ilgilenecektir. Ayrıca mutasarrıfın sorduğu konular ile ilgili görüş bildirecektir. Lübnan altı kazaya ayrılacaktır. Her kazada yerel idare meclisi bulunacak ve bu meclisler üç veya altı üyeden oluşacaktır. Cemaatler üyeleri seçim usulüyle belirleyecektir. Güvenlik ve güven karma bir zabıta aracılığıyla sağlanacaktır. Bâbîâli, mutasarrıf aracılığıyla Lübnan'dan vergisini alacaktır. 1861 Lübnan Nizamnamesi'nin ardından, Ali Paşa ve beş büyük Avrupalı devletin temsilcileri, Lübnan mutasarrıfının atanması ile ilgili ek protokol imzalamaktadır. Bu protokol kapsamında Ermeni ve Katolik olan Garabed Artin Davud Paşa, Lübnan'a üç yıllığına mutasarrıf olarak atanmaktadır (Karal, 2000: 38-42)

Üç yıllık sürenin sona ermesiyle, beş büyük Avrupalı devletin temsilcileri ve Bâbîâli'nin temsilcisi Lübnan'daki sorunları gözden geçirmek amacıyla yeniden bir araya gelmektedir. 1864 yılında yapılan bu toplantıda Avrupalı devletler ve Bâbîâli, Garabed Artin Davud Paşa ve diğerlerinin tecrübeleri ve önerileri doğrultusunda Lübnan Nizamnamesi'ni revize etmeye karar vermektedir. Bu amaçla 6 Eylül 1864

tarihinde uluslararası bir protokol hazırlanarak, Lübnan Nizamnamesine son şekli verilmektedir (Akarlı, 1993: 33).

Davison Lübnan Nizamnamesinin, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden iki ay önce revize edilerek çıkarıldığını söylemektedir (Davison, 2005: 150). Lübnan Nizamnamesi'nin revize edilmesinin ardından Bâbîâli, imparatorluğun tümünde geçerli olacak yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerektiğini düşünmeye başlamaktadır. Bâbîâli'yi bu düşünceye sürükleyen neden, hem içten hem de dıştan gelen baskıları sona erdirmektir (Yerasimos, 1975: 722). Avrupalı devletler, Lübnan Nizamnamesi'nin Lübnan için kurmuş olduğu sistemin benzerini, diğer Osmanlı toprakları özellikle de Balkanlar'da uygulamak istemektedir (Ortaylı, 2018: 158).

19.YY'nin ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin bir anlamda açmaza girdiği dönemdir. Çünkü Osmanlı Devleti merkezîyetçi yapıyı güçlendirmek ve vergi dolaşımını hızlandırmak istemektedir. Fakat Avrupalı devletlerin baskıları ve adem-i merkezîyete yönelik talepleri üzerine arada kalmaktadır (Tural, 2004: 95).

Osmanlı Devleti bu dönemde, Avrupalı devletlerin baskılarını önleme ve devletin toprakları üzerindeki huzursuzluğu ortadan kaldırmak için eyalet merkezlerine teftiş heyetleri göndermeye başlamaktadır. Süreç 1860 yılında, sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli teftişi ile başlamaktadır (Davison, 2005: 151). Ancak en kapsamlı teftişler, 1863 yılında Fuad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapılmaktadır. Teftiş heyetleri 1863 yılının başında İstanbul'dan ayrılmakta, yaklaşık on sekiz ay Rumeli ve Anadolu'da bölge halkının taleplerini ve şikâyetlerini dinlemekte, vergi adaletini sağlamaya çalışmakta, yol, okul ve köprü yaptırmış, hazinenin zarara uğraması ve yolsuzluklar konusunda tedbirler almakta ve sorumluları da cezalandırmaktadır. Bu teftişler sayesinde hem bölge halkının sorunları öğrenilmekte ve kısmen de olsa

çözölmeye çalışılmaktadır hem de teftiş heyetleri sorunları dikkate alarak rapor hazırlamaktadır (Serbestoğlu, 2018: 774-775-776).

Osmanlı Devleti, teftiş heyetlerinin hazırlamış olduğu raporları da göz önünde bulundurarak, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin (1864 V.N.) taslağını hazırlamaktadır (Davison, 2005: 152-153). Ancak Fuad Paşa, hazırlanan bu taslağın öncelikle yalnızca belirli bir bölgede uygulanmasının daha doğru olacağını çünkü bu sayede ortaya çıkan sorunların kolay biçimde çözüleceğini düşünmektedir. Bu kapsamda uygulama için Tuna vilayeti seçilmektedir. Tuna vilayeti; Vidin ve Niş eyaletleri, Rusçuk, Varna, Tulcu, Sofya, Tırnoy sancaklarından oluşan Silistre eyaleti ve Üsküp eyaleti ile Prizyen livasının birleştirilmesiyle oluşturulmaktadır. Fuad ve Mithat Paşalar, Tuna için uygulayacakları yeni nizamname üzerinde çalışarak, Tuna Nizamnamesi'ni (T.N.) hazırlamaktadır. Tuna vilayetinin başına da Mithat Paşa atanmaktadır. 1864 yılında taslak olarak hazırlanan V.N. ile T.N. benzer içeriğe sahip olmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklardan ilki; V.N.'ye göre, livanın mülki idare amiri mutasarrıftır. T.N.'ye göre, livanın mülki idare amiri kaymakamdır. V.N.'ye göre, kazanın mülki idare amiri kaymakamdır. T.N.'ye göre ise, kazanın mülki idare amiri kaza müdürüdür. İkinci fark, V.N.'de vilayetin mali işlerinden sorumlu olan görevlinin vilayet defterdarı olduğu belirtilirken, T.N.'de mali işlerden sorumlu olan görevlinin vilayet muhasebecisi olduğu belirtilmektedir. Üçüncü fark, V.N.'de il ve sancak idare meclislerinin iki Gayrimüslim ve iki Müslüman olmak üzere toplam dört seçilmiş üyeden oluşması hükmü varken, T.N.'de üç Müslüman üç Gayrimüslim olmak üzere toplam altı seçilmiş üyeden oluşacağı hükmüne yer verilmiştir. İki nizamname arasındaki farklardan dördüncüsü, T.N.'de "*Meclis-i Cinayet'in*" daha detaylı biçimde düzenlenmektedir. Yani V.N.'de yalnızca temyiz divanında bu işlere bakmak için geçici kurullar oluşturulacağı hükmüne yer verilirken; T.N.'de, vilayette "*Meclis-i Kebir-i Cinayet*" isminde bir meclisin kurulması hükmüne yer verilmektedir. Bu meclisin, liva

ağır ceza meclislerinin kanunen ve usulen istinafa mecbur oldukları ya da davanın taraflarının kanunen ve usulen temyiz edecekleri ağır ceza davalarına ikinci derece mahkemesi olarak bakacağı maddesine yer verilmiştir. Nizamnameler arasındaki beşinci fark, kazalarda kurulacak olan dava meclislerinin seçimle gelecek üyelerinin sayısı, T.N.'de ikisi Müslüman ve ikisi Gayrimüslim olmak üzere toplam dört üyeyken, V.N.'de üyelerin sayısı üç olarak belirlenmektedir (Kılıç, 2005: 102; Önen ve Reyhan, 2011: 175-180; Kaya Kılıç, 1995: 244-247).

Mithat Paşa Tuna'da T.N.'yi uygulamaya başlamaktadır. Tuna oldukça sorunlu bir bölge olmasına rağmen, çok geçmeden Mithat Paşa önemli başarılar elde etmektedir. Mithat Paşa bölgede tarım kredi sandıklarını kurmuştur. Böylece sermayeye gereksinim duyan köylüler düşük faiz oranıyla tarım kredi sandıklarından borç alma imkânına sahip olmuş ve tefecilerin elinden kurtulmuştur. Mithat Paşa; asfalt yollar, kamu binaları, sokak ışıklandırması, köprüler, okullar, Tuna nehri üzerinde vapur hizmetleri vb gibi bayındırlık hizmetlerini hayata geçirmiştir. Tuna'da düzenli birlikler kurarak, haydutları bastırmıştır. Tuna'daki memurlar için görev yönetmeliği yayınlamıştır. Vergiler aylık taksitlere bölünmüş ve vergilerin tahsilinde vergi mükelleflerinin yararı ön planda tutulmuştur. Mithat Paşa, yanında çalışacak memurları kendi belirlemiş, İstanbul'dan Tuna'ya atanacak üst düzey memurların dahi belirlenmesinde etkili olmuştur. Mithat Paşa, üst düzey memurların dışındaki neredeyse tüm memurların bölgeden olmasına özen göstermiştir. Memurlara yeterli düzeyde aylık ödemiştir. Böylece zimmet ve rüşvet tam olarak ortadan kalkmasa da önemli ölçüde azalmıştır. Mithat Paşa, Müslüman ve Gayrimüslim nüfus ile eşit oranda ilgilenmiştir (Koç, 2021: 179-198; Davison, 2005: 158-162).

Mithat Paşa'nın yönetsel becerileri ve T.N. sayesinde bölgede önemli başarı elde edilmiştir. Bu yüzden 1865 yılından itibaren, Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da benzer nizamname uygulanmaya başlamıştır (Karal, 2003: 156).

1871 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti, idare sisteminde yeni bir düzenleme yapma ihtiyacı hissetmiştir, bu kapsamda 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesini (1871 V.N.) çıkartmıştır. 1871 V.N., 1864 V.N.'yi ortadan kaldıran, tamamen farklı bir nizamname değildir. Aksine 1864 V.N.'nin belirsiz kalan noktalarını aydınlatan, eksiklikleri gideren ve tamamlayıcı bir nizamnamedir. Başka bir deyişle, 1864 ve 1871 V.N. birbirlerini tamamlayan ve Gözler'e göre, her ikisi de aynı anda yürürlükte olan nizamnamelerdir (Gözler, 2019: 7). Ancak 1871 V.N.'nin, 1864 V. N.'den belirli farkları bulunmaktadır.

1864 V.N'de valiye sadece bir maddede yer verilirken, 1871 V.N.'de valiye on üç madde ayrılmakta ve valinin yetkileri artırılmaktadır. 1864 V.N.'ye göre; vali toplumun güvenliğini sağlama, mülki ve mali yetkilere sahipken yeni nizamnameyle buna ceza, hukuk, eğitim ve bayındırlıkla ilgili yetkiler de eklenmektedir. 1871 V.N.'de güvenlik konusuna daha kapsamlı yer ayrılmakta ve valilerin güvenlik konusundaki yetkileri genişletilmektedir. Örneğin, valiye olağanüstü durumlarda askeri yetkilileri otorite altına alabilme yetkisi tanınmaktadır. Yine valiye olağanüstü durumlarda askeri kuvvetleri seferber etme hakkı verilmektedir. 1871 V.N. ile ilk kez vilayetin genel işlerine yardımcı olmak gayesiyle “*vali yardımcılığı*” makamı oluşturulmaktadır. Mektupçu kadrosuna ilk kez 1864 V.N.'de yer verilmektedir. Ancak 1871 V.N.'de mektupçunun sorumluluk alanı genişletilmektedir. 1871 V.N. ile genel anlamda vilayet bürokrasisi içerisinde yer alan kadroların yetki ve sorumluluklarının genişlediği söylenebilir. Ayrıca 1864 V.N.'de yer alan memurların yerlerini koruduğu ancak 1871 V.N. ile bu memurlara yenilerinin eklendiği söylenebilir. Bu memurlar; tarik emini, emlak ve nüfus memuru, defter-i hakani müdürü, maarif müdürü, alaybeyi ve evkaf müdürüdür. Tarik emini yol yapım çalışmalarının bir elden örgütlü biçimde yürütülmesi amacıyla oluşturulmaktadır. Emlak ve nüfus memuru; vilayet içerisinde bulunan emlak sayısını tespit etmek ve bunlara ilişkin yıllık vergi miktarını belirlemek, vilayetin tüm

sakinlerinin kimlik bilgilerini toplamak, doğum, göç ve ölüm kayıtlarını hazırlamak, pasaport ya da geçiş izni düzenlemek gibi amaçlarla oluşturulmaktadır. Defter-i hakani müdürü, vilayetin nüfus ve arazisinin idaresi, arazi ve emlake ilişkin temellük ve tasarruf işlemlerinin kanun ve tüzüğe göre yerine getirmek üzere görevlendirilmektedir. Maarif müdürü; maarif meclisine başkanlık yapmak, vilayet içerisinde bulunan kütüphaneleri ve okulları denetlemek, Maarif Nezareti'nden ya da vilayetten gelen eğitim konusundaki emirleri yerine getirmek ve vilayette eğitim için hangi harcamaların yapılacağına karar vermek gibi görevleri yerine getirmek amacıyla oluşturulmaktadır. Alaybeyi, vilayetin güvenliğini tesis etmek üzere görevlendirilmektedir. 1871 V.N. ile merkezi yönetimin kontrolünde olan vakıf işleri vilayetin sorumlulukları arasına girmektedir. Evkaf müdürü; vakıfların idaresinden, vakıfların gelir ve giderlerinin denetiminden, vakıfların bakım ve onarım işleriyle ilgilenmekten ve vakıf mallarından elde edilen gelirlerin toplanmasından sorumlu tutulmaktadır. 1871 V.N.'de vilayet genel meclislerinin fonksiyonlarına daha detaylı biçimde yer verilmektedir. 1864 V.N.'de her idari birimde bir idare meclisinin kurulacağı belirtilmektedir. Fakat bu konuya ilişkin kapsamlı açıklama 1871 V.N.'de yapılmaktadır. 1864 V.N.'de nahiyenin yalnızca tanımı yapılmakta, bu idari birim muğlak bırakılmaktadır. 1871 V.N. de tıpkı 1864 V.N.'de olduğu gibi nahiyenin tanımı yapılmaktadır. Ancak 1864 V.N.'den farklı olarak, nahiyenin idari sistem içerisindeki yeri gösterilmekte ve ayrıntılı biçimde düzenlenmektedir. Ayrıca 1871 V.N., nahiyenin yanına bir idari birim olarak belediyeyi getirmektedir (Tural, 2005: 72-84; Seyitdanlıoğlu, 1996: 89-99).

1864 ve 1871 V.N.'nin birbirlerini tamamladığı ve Osmanlı mülki idare sistemini düzenlediği söylenebilir. Ancak temel sorun, Fransa'nın bu nizamnameler üzerinde etkili olup olmadığıdır?

1871 V.N.'nin hazırlanmasında, Fransa'nın etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Fransa, 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notada, Islahat Fermanı'nın

yayımlanmasının ardından on bir yıl geçtiğini fakat Osmanlı Devleti'nin halâ önemli reformlar yapmadığını belirtmekte ve bu doğrultuda muhtıra vermektedir. Muhtırada çok sayıda konuya yer verilmektedir. Bunlardan biri de vilayetlerin örgütlenmesiyle ilgilidir. 22 Şubat 1867 tarihli notanın üçüncü maddesinde Fransa, vilayet nizamnamesinin çıkarılmasından memnun olduklarını ve bu nizamnameyle kurulan sistemin yaygınlaştırılması gerektiğini, ayrıca vilayet nizamnamesinin halen bir takım eksiklikleri bulunduğunu belirtmektedir (Testa, 1892: 420-424).

Fuad Paşa, 1867 yılının Haziran ayında yabancı temsilciliklere yeni vilayetlerin oluşturulacağını bildirmekte ve vilayet nizamnamesinde gerektiği zaman değişiklikler yapabileceklerini belirtmektedir. Nitekim 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle birlikte, vilayetler yeniden reforma tabi tutulmaktadır (Gücüm, 2015: 212).

Osmanlı Devleti'nin vilayet nizamnamelerini hazırlamasında Fransa'nın etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak asıl sorun, Osmanlı Devleti'nin vilayet sistemini reforma tabi tutarken, Fransız sisteminden etkilenip etkilenmediğidir? 1864 V.N. ve onun eksiklerini gideren 1871 V.N. hazırlanırken, Fransa modelinin örnek alınıp alınmadığıdır? Bu soruları yanıtlayabilmek için Osmanlı Devleti ve Fransa'nın konuya ilişkin mevzuatlarını incelemek ve bu kapsamda karşılaştırma yapmak gerekmektedir.

Fransa'nın 22 Aralık 1789 tarihli kanunun birinci maddesinde; krallığın hem temsil hem de yönetim için illere ayrılacağı ve illerin sayısının da yetmiş beş ile seksen beş arasında olacağı belirtilmiştir. Kanunun ikinci maddesinde, her ilin ilçelere ayrılacağı ve ilçelerin sayısının üçten az dokuzdan fazla olmayacağı bildirilmektedir. Kanunun üçüncü maddesinde, her ilçenin kanton adı verilen bölümlere ayrılacağı belirtilmektedir (Duvergier, 1834: 73). 22 Aralık 1789 tarihli kanunla Fransa'da il, ilçe ve kanton biçiminde bölümlenme yapılmaktadır.

1871 V.N.'nin birinci maddesinde; vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere, nahiyelerin de köylere bölündüğü belirtilmektedir (Seyitdanlioğlu, 1996: 92). Fransa'nın 22 Aralık 1789 ve 17 Şubat 1800 tarihli kanunları ile 1871 V.N. arasındaki ilk fark, Fransa'da mülki idare sistemi bakımından üçlü bölümlenmeye, Osmanlı Devletinde ise, beşli bölümlenmeye gidilmiştir. Fransa'da il ile ilçe arasında başka bir yönetsel birim bulunmamakta ve ilgili Fransız kanunlarında köy ya da benzer herhangi bir yönetsel birime yer verilmemektedir. Gözler, Osmanlı Devleti ve Fransa'nın hâkim oldukları toprakları karşılaştırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya kıyasla oldukça fazla toprağa sahip olduğunu ve bu nedenle de vilayet ve kaza arasında liva gibi ara yönetsel birim kurmaya gereksinim duyulduğunu belirtmektedir (Gözler, 2019: 9). Ancak Fransa'daki il (département), ilçe (arrondissement) ve canton ile Osmanlı'daki vilayet, kaza ve nahiye birimleri arasında benzerlikler bulunduğunu söylemek mümkündür.

17 Şubat 1800 tarihli kanunun ikinci maddesine göre, her il üç organa sahiptir. Bunlar; préfet (vali), le conseil de préfecture (vilayet meclisi) ve le conseil général de département (il genel meclisi) dir. 1864 V.N. ve bu nizamnamenin tamamlayıcısı niteliğinde olan 1871 V.N.'ye göre de vilayet üç organa sahiptir. Bunlar; vali, meclis-i idare-i vilayet (vilayet idare meclisi) ve meclis-i umumiye-i vilayettir (il genel meclisi) (Tural, 2004: 110-113; Seyitdanlioğlu, 1996: 89-90)⁶².

1871 V.N.'nin birinci maddesinde, valinin il genel idaresinin başı ve merci olduğu hükmüne yer verilmektedir. 1864 V.N.'nin altıncı maddesinde de valinin padişah tarafından atanacağı belirtilmektedir. 17 Şubat 1800 tarihli Fransız Kanunu'nun

⁶² Erkan Tural'ın "1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi" başlığını taşıyan makalesinin 110-120. sayfaları arasında, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Latin harflerine göre çevrilmiş tam metnine ulaşabilirsiniz. 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin Latin harflerine göre çevrilmiş tam metnine Mehmet Seyitdanlioğlu'nun 1996 yılında "Çağdaş Yerel Yönetimler" dergisinin beşinci sayısında yayımladığı "Yerel Yönetim Metinleri (VI):1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" başlıklı makalesinde ve onun devamı niteliğinde olan "Yerel Yönetim Metinleri (VII):1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri" başlıklı makaleden ulaşabilirsiniz

üçüncü maddesinde; valinin ilin idaresinden tek başına sorumlu olacağı, kanunun on sekizinci maddesinde ise, valinin Birinci Konsül tarafından atanacağına (le premier Consul nommera les préfets) yer verilmektedir.

1864 V.N.'de vali; güvenlik, mülki ve maliyeye ilişkin yetkilere sahipken, 1871 V.N.'de valinin görev ve yetkileri genişletilmiş ve Fransa'nın 25 Mayıs 1852 tarihli Kararnamesi'nde⁶³ olduğu gibi valinin görevleri kategorize edilmiştir. Yani valinin görevleri; maliye, eğitim, mülkiye, güvenlik, bayındırlık ve cezai olmak üzere kategorize edilerek düzenlenmiştir.

İlin ikinci organı, Fransa'da vilayet meclisidir, Osmanlı'da ise, meclis-i idare-i vilayet (vilayet idare meclisi) dir. Fransa'nın 17 Şubat 1800 tarihli kanunun on sekizinci maddesine göre, vilayet meclisinin üyeleri Birinci Konsül tarafından atanmaktadır. Yine aynı kanunun beşinci maddesine göre, vali vilayet meclisine katıldığında meclise başkanlık eder, mecliste oyların eşit olması halinde de vali belirleyici oy hakkına sahiptir. 17 Şubat 1800 tarihli Fransız kanunun beşinci maddesinin benzerine 1871 V.N.'nin seksen üçüncü maddesinde rastlanmaktadır. Bu maddede, vilayet meclisine vali, valinin bulunmadığı durumlarda da vekâlet verdiği kişi başkanlık etmektedir, vilayet meclisinde oyların eşit olması halinde de vali ya da valinin vekâlet verdiği kişinin belirleyici oy hakkına sahip olduğu belirtilmektedir.

17 Şubat 1800 tarihli Fransız kanunun dördüncü maddesinde, vilayet meclisinin görevlerine yer verilmektedir. Vilayet meclisi, bayındırlık girişimcileri ile idare arasında, sözleşme hükümlerinin anlamı ya da ifası konusunda çıkabilecek güçlükleri giderme görevini yerine getirmektedir. Yol, kanal ve diğer bayındırlık işlerini gerçekleştirmek için bireylerden alınan araziler karşılığında ödenecek tazminatlara ilişkin talep ve uyuşmazlıkları gidermektedir. Vilayet meclisi, girişimcilerin kişisel

⁶³ Ayrıntılı bilgi için 1852 tarihinde yayımlanan, "Bulletin Annoté des Lois, Ordonnances, Décrets, Arrêtés etc" başlıklı kitabın 7.cildi (Tome: VII) sayfa 530-537 arasına bakınız.

eylem ve işlemlerinden zarar gören bireylerin şikâyetleri üzerine harekete geçmektedir. Vilayet meclisi, karayolları ile ilgili oluşabilecek zorlukları giderme görevine sahiptir. Köy, kasaba gibi toplulukların talepleri üzerine harekete geçmektedir. Ulusal alanlarla ilgili anlaşmazlık olması durumunda anlaşmazlıkları çözmek üzere devreye girmektedir. Vilayet meclisinin hem idari hem de yargısal görevlere sahip olduğunu söylemek mümkündür. 1871 V.N.'de de vilayet idare meclisinin idari ve yargısal nitelikte görevleri bulunmaktadır. Vilayet idare meclisinin idari nitelikteki görevlerine 1871 V.N.'nin yetmiş yedinci maddesinde yer verilmektedir. Bu görevlere örnek olarak şunlar verilebilir: Vilayet idare meclisi livalar arasında gerekli yolların yapımını sağlamaktadır. Hükümetin tüm taşınır ve taşınmaz mallarını korumaktadır. Satın alma ve sözleşmelerle ilgili görevleri bulunmaktadır. Nizamnamenin yetmiş sekizinci maddesinde de vilayet idare meclisinin yargısal görevlerine yer verilmektedir. Vilayet idare meclislerinin yargısal görevlerine; yetki bakımından meydana gelebilecek anlaşmazlıkları çözmek, memurlarla ilgili yapılan şikâyetleri sorgulamak, bireyler ile hükümet arasında devlet mallarının iltizamı ile ilgili davaları görmek örnek olarak verilebilir.

İlin üçüncü organı, Fransa'da il genel meclisidir. Osmanlı'da ise meclis-i umumi-i vilayettir (il genel meclisi). 22 Aralık 1789 tarihli kararname ve 17 Şubat 1800 tarihli kanunun, "*il genel meclisi*" ile ilgili bazı hükümleri, 22 Haziran 1833 tarihli kanunla revize edilmiştir. Bahse konu olan kanunla birlikte, Fransız il genel meclisinin üye sayısı otuz olarak belirlenmiştir. İl genel meclisine üye olabilmek için yirmi beş yaşını doldurmuş olmak ve en az bir yıl boyunca İl'e doğrudan katkı olarak iki yüz frank ödemiş olmak gerekmektedir. Kanunun on üçüncü maddesinde, Fransız il genel meclisi toplantılarının kamuya açık olmadığı, görüşmelere ancak meclis üyelerinin yarısından bir fazlasının mevcut olması durumunda başlanabileceği belirtilmektedir (Dumesnil, 1843: 49-86). 1864 V.N.'de meclis-i umumi-i vilayetin, vali başkanlığında

her livadan seçilecek iki Gayrimüslim ve iki Müslüman üyeden oluşacağına yer verilmektedir. Osmanlı Devletinde meclis-i umumi-i vilayete üye olabilmek için her yıl devlete beş yüz kuruş vergi vermek, vilayet halkından ve okuryazar kimselerden olmak gerekmektedir. 1871 V.N.'de Meclis-i Umumi toplantılarının kamuya açık olmadığı ve görüşmelere ancak üyelerin üçte birinin mevcut olması durumunda başlanabileceğine yer verilmektedir.

17 Şubat 1800 tarihli Fransız kanunun altıncı maddesine göre; il genel meclisi her yıl toplanacaktır. Toplantının zamanı hükümet tarafından belirlenecek olup toplantı süresi on beş günü geçmeyecektir. 1864 V.N.'nin yirmi altıncı maddesine göre de meclis-i umumi-i vilayet yılda bir kez vilayet merkezinde toplanacaktır ve toplantı süresi kırk günü geçmeyecektir.

Fransa'daki il genel meclisi ile Osmanlı'daki meclis-i umumi-i vilayetin almış olduğu kararlar icrai mahiyette değildir. 10 Mayıs 1833⁶⁴ tarihli kanuna göre, Fransa'da il genel meclisinin aldığı kararlar kralın, alakalı bakanın ya da valinin onayına tabidir. Osmanlı'da da benzer biçimde 1864 V.N.'ye göre, meclis-i umumi-i vilayetin almış olduğu kararlar Bâbîâlî'ye gönderilmekte ve buradan çıkacak sonuç doğrultusunda yürürlüğe konmaktadır.

Fransa'daki il genel meclisi ile Osmanlı'daki meclis-i umumi-i vilayet arasında görev ve yetkiler bakımından benzerlik olduğu söylenebilir. Çünkü her ikisi de vergi, bütçe ve harcamalar konusunda çeşitli görevlere sahiptir.

Fransa'da ilçenin⁶⁵ iki organı bulunmaktadır. Bunlar ilçe meclisi ve kaymakamdır. 17 Şubat 1800 tarihli kanunun on sekizinci maddesine göre, kaymakam

⁶⁴ "Bulletin des Lois du Royaume de France IXe Série" başlıklı kitabın 8.cildi, 629-642 arasında 10 Mayıs 1838 tarihli kanunun metnine yer verilmektedir.

⁶⁵ 22 Aralık 1789 tarihli kanunla, Fransa départemantlara, département'lar district'lere, district'ler canton'lara ayrılmıştır. Ancak 17 Şubat 1800 tarihli kanunla bu bölümlenmede küçük bir değişikliğe gidilmiş ve district yerine arrondissement kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Arrondissement'in Osmanlı Devlet'indeki karşılığının ilçe ya da kaza olduğu söylenebilir.

Birinci Konsül tarafından atanacaktır. Yine aynı kanunun sekizinci ve dokuzuncu maddelerine göre, ilçenin başında kaymakam bulunacaktır ve kaymakam ilçenin idaresinden sorumlu olacaktır. 1864 ve 1871 V.N.'ye göre de kaza (ilçe) idaresinin reisinin ve sorumlusunun kaymakam olduğu ve kaymakamların merkez tarafından atanacağı belirtilmektedir.

Fransa'da ilçenin ikinci organı, ilçe meclisidir. Bu organın görev ve yetkilerine 17 Şubat 1800 tarihli kanunun onuncu maddesinde yer verilmiştir. İlgili maddeye göre, ilçe meclisi: Şehir, kasaba ve köylerin yapacağı tahliye taleplerine ilişkin gerekçeli görüş bildirmek; ilçenin durumu ve ihtiyaçları ile ilgili görüş bildirmek, ilçenin yıllık gider ve gelirini görüşmek, doğrudan vergileri ilçenin bulunduğu köy, kasaba ve şehir arasında paylaşırma görevini yerine getirmektedir. Osmanlı Devletinde de kaza idare meclisi bulunmaktadır. Kaza idare meclisinin, ilçe meclisi ile benzer görev ve yetkilere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin; kazanın gider ve gelirlerini görüşmek, kaza idare meclisine tarh olunan vergileri mahallelere ve köylere taksim etmek, genel sağlıkla ilgili tedbir almak, memurların yargılanmasına ilişkin yetkili oldukları hususları görüşmek, resmi emirleri yerine getirmek vb gibi görevlere sahiptir (Seyitdanlıoğlu, 1996: 94).

Osmanlı Devletinde nahiye isimli idari birime, 1864 V.N.'nin dördüncü maddesinde yer verilmiştir ancak nahiyeler, 1871 V.N. ile birlikte ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Osmanlı Devletinde nahiye iki organa sahiptir. Bunlar; nahiye müdürü ve nahiye meclisidir. Nahiye müdürü, nahiye idaresinin başıdır. Fransa'da ise nahiyelerin karşılığının kanton olduğunu söylemek mümkündür. Gözler, kantonların 1795-1799 yılları arasında önemli işlev gördüğünü fakat bu dönemlerin ardından önemli bir işleve sahip olmadıklarını belirtmektedir. Ayrıca Osmanlı Devletinde de nahiyelerin önemli görev ve yetkilerle donatılmasına rağmen, çok önemli işlemleri yerine getiremediğini söylemektedir (Gözler, 2019: 24).

Osmanlı Devletinde 1864 V.N. ve bu nizamnameyi tamamlayıcı niteliğinde 1871 V.N. çıkarılmıştır. Fransa'da mülki idare sistemini, sistematik ve kapsamlı biçimde düzenleyen kanun çıkarılmamış, mülki idare sistemi parça parça ve farklı kanunlarla düzenlenmiştir. Fransa'da mülki idare sistemini düzenlemek için öncelikle 22 Aralık 1789 tarihli kanun çıkarılmıştır, bu kanunu takiben, birbirini ilga eden değil, birbirini revize eden ya da tamamlayan çok sayıda kanun çıkarılmıştır. Bunlar; 17 Şubat 1800 tarihli kanun, 22 Haziran 1833 tarihli kanun, 10 Mayıs 1838 tarihli kanun, 25 Mart 1852 tarihli kararname, 13 Nisan 1861 tarihli kararname ve 21 Haziran 1865 tarihli kanundur. Bahse konu olan bu kanunlar ile Fransa mülki idare sistemi düzenlenmiştir. Fransa'da il, ilçe ve kanton biçiminde bir bölümlenme benimsenmiştir. Osmanlı'da ise; vilayet, liva, kaza, nahiyeye ve köy biçiminde bir bölümlenme yapılmıştır. Osmanlı Devleti ve Fransa mülki idare sistemi bakımından birebir benzemese de Osmanlı Devleti'nin mülki idare sistemini düzenlerken, çeşitli Fransız kanunlarından yararlandığını ve benzer düzenlemeler yaptığını söylemek mümkündür. Ancak Osmanlı Devleti'nin yalnızca 1864 ve 1871 V.N.'yi çıkarırken Fransız kanunlarından yararlanmadığı ayrıca 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati'ni hazırlarken de Osmanlı'nın Fransız etkisi altında olduğu ve Fransız kanunlarından yararlandığı söylenebilir.

4.2.2.3. 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu

1908 yılında Osmanlı Devletinde meşrutiyet ilan edilmiş ve mülki yapıya düzen verme, dönemin önde gelen konularından biri olmuştur. O dönemdeki neredeyse tüm partiler, parti programlarında mülki yapı konusuna yer vermiştir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 yılında kabul edilen siyasal programının altıncı maddesinde mülki kademedeki değişiklik yapılmasını istemiştir (Tunaya, 1998: 99). Prens Sabahattin'in taraftarları tarafından kurulan, Osmanlı Ahrar

Fırkası'nın 1 Eylül 1908 tarihli programının onuncu maddesinde, mevcut mülki kademedeki değişiklik yapılması gerektiğinden söz edilmektedir. Osmanlı Demokrat Fırkası, parti programının on dördüncü maddesinde, vilâyetlerin daha küçük kısımlara bölünmesini ve nahiyelerin tam yetkilendirilmesi konusuna yer vermiştir. Mutedil Hürriyetpervan Fırkası, 25 Mart 1911 tarihli parti programının ikinci maddesinde, adem-i merkeziyete karşı çıkmakta ve adem-i merkeziyeti "*federalizm*" olarak değerlendirmekte ve parti programının onuncu maddesinde de Kanun-i Esasi ile konu olan yetki genişliği ve görev ayrımı esasına uygun olarak "*İdare-i Vilâyat Kanununun*" bir an önce çıkarılması gerektiği, bu kanunla vilayet idaresinde dengenin sağlanacağı ve Osmanlı'nın birliğinin kuvvetleneceği ifadesine yer vermektedir. Ahali Fırkası, parti programının on dokuzuncu maddesinde, vilayetlerin idaresinde yetki genişliği ilkesinin uygulanacağını ve mülki kademelenme konusunda bir kanunun düzenlenmesini talep edeceklerini belirtmektedir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1909 tarihli parti programının "*Siyaset-i Dâhiliye*" başlığını taşıyan kısımda hayli detaylı biçimde mülki idare konusunda hükümlere yer vermiştir. Programın otuzuncu maddesinde, vilâyetlerin idaresinin yetki genişliği ve görev ayrımı kuralına uygun olacağı belirtilmektedir. Ayrıca ilgili maddede merkezi yönetimin hangi görevlere sahip olacağı sıralanmış ve bu görevler dışındaki işlerde yerel yönetimler genel yetkili kılınmıştır (Tunaya, 1988: 156-181-215-216-244-291).

Mülki idare konusuna, partilerin programlarında bazen geniş bazen de kısıtlı ölçüde yer verilmiştir fakat meşrutiyetin ilanının ardından bu konu meclisin gündemine de yerleşmiştir. 1909 yılında Kerkük mebusu Tevfik Bey, il genel meclislerinin görevlerinin açık olmadığını belirterek, meclise bir layiha sunmuştur. Tevfik Bey bu layihada, il genel meclislerinin görevlerinin açıkça belirlenmesi gerektiğini, valiye il genel meclisini ilgilendiren konularda merkezden izin almadan harekete geçme yetkisinin verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı dönemde Edirne mebusu Talat Paşa

ve arkadaşları da bir önerge vermiş ve bu önerge ile “*İdare-i Umumiye-i Vilâyat Hakkında Bir Kanun Tasarısı'nın*” hazırlanmakta olduğu öğrenilmiştir. Tasarı, 1909 yılının Temmuz ayında Talat Paşa'nın dâhiliye vekilliği sırasında tamamlanmıştır. Tasarı 1910 yılının sonlarında sadrazam İbrahim Hakkı Bey'in imzası ve Şûra-yı Devlet mazbatası ile birlikte meclise sunulmuştur. Tasarının meclise sunulmasının ardından, meclis içerisinde bu iş için özel bir komisyon kurulmuştur (Önen ve Reyhan, 2011: 311-319).

Komisyon raporunda, her hükümet şeklinin kendine has bir yönetim şekli olduğu belirtilmektedir. Komisyon raporuna göre, merkeziyetçilik meşruti rejime yakışmamaktadır çünkü merkeziyetçilik istibdadın, mutlakiyetin yönetim biçimidir. Meşrutiyet, halkın yönetim üzerinde söz sahibi olması demektir. Halkın yönetime katılmasını sağlayan araç ise, meclistir. Fakat yalnızca meclis ile yetinmek ulusal gelişme ve genel refah için yeterli değildir, bu nedenle halk belediye, il ve nahiye işlerine de iştirak etmelidir. Bu ihtiyacı karşılayacak ilkeler, 1876 Kanun-i Esasi'de de kendisine yer verilen yetki genişliği ve görev ayrımıdır (Ayman Güler, 2000: 17-18).

Komisyon, yetki genişliği ve görev ayrımının teorik olarak en doğru yönetim biçimi olduğunu fakat uygulama şekline göre verecekleri sonucun faydalı ya da zararlı olacağını belirtmektedir. Komisyona göre yetki genişliği, sultanın yönetimi dışında bulunan idari görevlilerin yetkilerini genişletmek anlamına gelmektedir ancak görev ayrımı ilkesi çok ciddi araştırma ve inceleme gerektirmektedir. Bu ilkenin özü görevlerin devletin yararına olacak biçimde ayrılmasıdır. Siyasal ve toplumsal önem görev ayrımında değildir, ayrılacak görevdedir. Merkeze bırakılacak görevler ile belediye ve vilayet yönetimlerine bırakılacak kısımların derece ve kapsamı önemlidir. Görev ayrımı, toplumsal çıkarın en büyük dayanağı olabileceği gibi siyasi adem-i merkeziyete de yol açabilir. Bu kapsamda karıştırılmaması gereken husus, idari adem-i merkeziyetçilik ile siyasi adem-i merkeziyetçiliktir. Komisyon, siyasette

merkeziyetçiliğin şart olduğunu, idarede ise, görev ayrımının yeterli ve faydalı olduğunu savunmaktadır. Komisyon raporunda, hangi görevlerin idari hangi görevlerin siyasi olduğunu belirtmektedir. Buna göre; harbiye, hariciye, bahriye tamamen siyasi olarak tarif edilen işlerdendir. Ancak maliye, adliye ve güvenliğin de siyasi işlerden sayılması gerekmektedir. Tüm bunlara karşılık; ziraat, umuru nafiayı mahalliye, zanaat, belediye işleri, hayır işleri, ilköğretim, ticareti mevkiye gibi işler siyasi olmayan işlerdendir. Komisyon; siyasi işlerin toplumsal çıkarı, devletin manevi şahsiyetine ait olduğunu ve bu işlerin katı bir merkeziyetçilik gerektirdiğini belirtmektedir. Komisyona göre, görev ayrımının uygulanabileceği alan yalnızca mahalli menfaatlerle ilgili görevlerdir. Böyle yapılması durumunda görev ayırımından fayda gelmektedir. Komisyon, Kanun-i Esasi'ye uygun olarak, vilayete bırakılacak görevleri ayırdığını belirtmektedir. Komisyon görev ayrımının yalnızca mahalli idarelere ve halka fayda sağlamadığını aynı zamanda merkezi hükümete de fayda sağladığını düşünmektedir. Komisyon, görev ayrımının meşruti rejim için en uygun yönetim tarzı olduğunu söylemektedir. Komisyon, 1864 V.N'de yetki genişliği ilkesinin değil sınırlı yetki ilkesinin hâkim olduğunu savunmakta ve 1871 V.N ile birlikte bu durumun belirli ölçüde değiştiğini belirtmektedir. Ancak meclislerin yine uygulama bakımından oldukça sınırlı kaldığını söylemektedir. Komisyon, tasarı üzerinde de önemli birtakım değişiklikler yapmaktadır. Öncelikle, il genel idaresi ile il özel idaresini ayrı kısımlar halinde düzenlemeyi tercih etmekte ve vilayetlerin idaresi konusunda merkeze özgü güç ve iktidar ile vilayetlere ayrılan görevlerin net biçimde ayrılması gerektiğini savunmuştur (Görelî, 1952: 11-15).

Komisyon, vilayetlerin lağvedilmesini, idari bölümlenimin nahiye, kaza ve livadan oluşmasını, Bâbiâli ise, komisyonun aksine, livaların kaldırılmasını ve vilayetleri küçültmeyi savunmuştur. Komisyon'un tasarıda yaptığı başka bir değişiklik, vilayet bütçesine ilişkindir. Komisyon, hükümetin önerisinde genel bütçeden idare

olunan bir kısım görevlerin vilayete bırakıldığını fakat vergilerin hangilerinin vilayete bırakıldığını belirtmediğini söylemektedir. Bu yüzden komisyon bu sorunu açıklığa kavuşturma yoluna gitmektedir. Maliye nezareti ile yapılan görüşmeler sonucunda, hangi vergilerin genel bütçeden ayrılarak vilayet bütçesine verileceğine karar verilmiştir. Komisyonun tasarıda yaptığı değişikliklerden bir diğeri de vilayet bütçesi masraflarını mecburi ve ihtiyari olmak üzere ikiye ayırmıştır. Komisyon, il encümeni kısmında da değişiklik yapmıştır. Valiye, il encümeni üzerinde gözetim yetkisi tanımıştır (Öney, 1935: 758-760).

Bu tasarı Meclis-i Mebusan tarafından görüşülmeden meclis tatil edilmiştir. 1913 yılının Ocak ayında Bâbîâli darbesi gerçekleşmiştir. Bu darbenin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı yönetimi üzerinde ağırlığını daha da artırmıştır. İttihat ve Terakki, sadrazamlığa Mahmut Şevket Paşa'nın, dâhiliye nazırlığına da Adil Bey'in getirilmesini sağlamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde vilayetlere ilişkin iki kanunu muvakkat yayımlanmıştır. İlk olarak, vilayetlere mali alanda kısmi serbestlik tanıyan muvakkat çıkarılmıştır. İkinci olarak ise, "*İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkat'i*" ilan edilmiştir (Önen ve Reyhan, 2011: 329-330).

II. Meşrutiyet döneminin önemli reformlarından biri İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanunu olmuştur. Bu kanunun Fransa'dan örnek alındığına ilişkin görüşler bulunmaktadır.⁶⁶ Bu kapsamda, ilgili kanun hazırlanırken Osmanlı Devleti'nin Fransa'yı örnek alıp almış mıdır? Örnek aldıysa birebir mi almıştır? Yoksa Fransa'daki kanunu devletin koşullarına uygun hale getirerek mi benimsemiştir? Soruları yanıtlanmalıdır. Bunun için de 10 Ağustos 1871 tarihli Genel Meclislere İlişkin Kanun ile 1913 tarihli Kanun karşılaştırılmalıdır.

⁶⁶ Örneğin, Lütfi Duran, "İdare Hukuku Ders Notları" başlığını taşıyan kitabının 145.sayfasında, 1913 tarihli Kanunun, Fransa'dan örnek alındığını iddia etmektedir (Duran, 1982: 145). Halil Nadaroğlu, "Mahalli İdareler" başlığını taşıyan kitabının 263.sayfasında, il özel idarelerinin kanuni temelini 1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte atıldığını belirtmektedir. İl özel idareleri düzenlenirken, Fransızların département (il) sistemi örnek alınmıştır (Nadaroğlu, 1986: 263).

Gözler, Fransa’da devletin mülki idare birimi olan il (département) ile mahalli idare birimi olan ilin aynı ismi taşıdıklarını ileri sürmektedir. Aynı durumun Osmanlı Devleti’nin son döneminde ve Türkiye’de de geçerli olduğunu savunmaktadır. Çünkü benzer şekilde devletin mülki idare birimi olan vilayete (il) “*il genel idaresi*” ya da Osmanlı’daki adıyla “*idare-i umumiye-i vilayet*”, mahalli idare olan vilayete de “*il özel idaresi*” veya “*idare-i hususiye-i vilayet*” denilmektedir. Gözler Türkiye’de, Fransa’daki sisteme benzer şekilde il genel idaresi ve il özel idaresinin aynı coğrafi alanı ve aynı il ismini paylaştıklarını belirtmektedir. Ayrıca ilin çifte sığata sahip olmasının tarihsel olarak Osmanlı Devletine özgü bir durum olmadığını bunun Fransa’da ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ancak ilin çifte sığata sahip olmasının önceden üzerinde düşünülerek oluşmadığını bu durumun zaman içerisinde kendiliğinden oluştuğunu ileri sürmektedir. Gözler, Fransa’da il özel idarelerinin 10 Ağustos 1871 tarihli Kanunla düzenlendiğini belirtmektedir (Gözler, 2019: 5-8).

1871 tarihli Fransız Kanununa göre, Fransa’da département (il özel idaresi) üç organa sahiptir. Bunlar; préfet (vali), conseil général de département (il genel meclisi) ve commission départementale (il encümeni) dir. 1913 tarihli “*İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati*” isimli kanun iki kısımdan oluşmaktadır. Kanunun ilk kısmında, “*idare-i umumiye-i vilayat*” başlığı altında “*il genel idareleri*”, ikinci kısmında ise, “*idare-i hususiye-i vilayat*” başlığı altında “*il özel idareleri*” düzenlenmektedir. 1913 tarihli Kanuna göre, il özel idareleri üç organa sahiptir. Bu organlar; vali, meclis-i umumî-i vilâyet (il genel meclisi) ve encümen-i vilayet (il encümeni) tir. İl özel idareleri gerek adlandırma gerekse organ bakımından Fransa’da ve Osmanlı Devletinde benzerdir. Ancak bu organlar arasındaki temel farklılıklar nelerdir? Aradaki farklılıkları tespit etmek için kanunlar arasında karşılaştırma yapmak gerekmektedir.

1871 tarihli Fransız Kanununun üçüncü maddesinde “*valiye*” yer verilmektedir. İlgili maddede valinin, ilde yürütme gücünü temsil ettiği belirtilmekte, maddenin devamında da valinin, öncelikle ili ilgilendiren işlerin yerine getirilmesinden buna ilave olarak, genel meclis ve il encümeni kararlarını kanun hükümlerine uygun olarak yürütmekten sorumlu olduğuna yer verilmektedir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’a göre; vali, ilde yürütme gücünün en büyük memurudur ve her bakanlığın vekili ve temsilcisi olup, vilayetin genel idaresinden sorumludur. Yine 1913 tarihli Kanunun yetmiş altıncı maddesinde: Valinin, il özel idaresinin temsilinden, onun yararı ve işlerinin idaresinden ve muhafazasından mesul olduğu belirtilmektedir. Kanunun yetmiş yedinci maddesinde: İl’e bırakılmış tüm işlerin ve özel görevlerin yürütme yetkisinin valiye ait olduğu yazmaktadır. 1913 tarihli Kanunun seksen yedinci maddesinde: Valinin, kanunla vilayete/ile verilen mahalli hizmetleri, il genel meclisi kararıyla yerine getirmekle görevli olduğu hüküm altına alınmaktadır.

1871 tarihli Fransız Kanunu ile 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ta valinin görevleri arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerliklerden ilki, 1913 tarihli Kanunun doksan üçüncü maddesiyle, 1871 tarihli Fransız Kanunun elli üçüncü maddeleri arasındadır. 1913 tarihli Kanunun doksan üçüncü maddesinde: “*Vali ilin menfaatine olan hibe ve vasiyetleri genel meclis kararıyla kabul eder*” ifadesine yer verilmektedir. 1871 tarihli Fransız Kanunun elli üçüncü maddesinde: “*Vali ile yapılan bağışları ve mirasları, ailelerden herhangi bir şikayet gelmediğinde genel meclis kararıyla, şikayet olduğunda ise hükümet kararıyla kabul eder veya reddeder*”⁶⁷ hükmü yer almaktadır. Benzerliklerden ikincisi, 1913 tarihli Kanunun doksan dördüncü maddesinde: Vali, İl’e ayrılan mevad (malzeme/madde) hakkında mahkeme ve resmi dairelerde bizzat davacı ya da davalı olabilir. Vali davacı ve davalı sıfatıyla mahkeme

⁶⁷ Maddenin orijinali: “Le préfet accepte ou refuse les dons et legs faits au département, en vertu, soit de la décision du conseil général, quand il n’y a pas de réclamations des familles, soit de la décision du Gouvernement, quand il y a réclamation.”

ve duruşmaya, tüm kanuni yollara başvurmaya ve bu görevi uygun göreceği kimselere mühürlenmiş vekaletnameyle bırakmaya yetkilidir. 1871 tarihli Fransız Kanununun elli dördüncü maddesinde, valinin genel meclisin kararına göre dava açabileceği ve il encümeninin onayıyla il'e karşı açılan her türlü davayı savunabileceği⁶⁸ hüküm altına alınmıştır.

Karşılaştırılması gereken organlardan ikincisi, Fransa'da conseil général de département ve Osmanlı'da meclis-i umumî-i vilayet olarak adlandırılan "il genel meclisi"dir. 1871 tarihli Fransız Kanununun birinci maddesinde, "*her ilde bir genel meclis vardır*⁶⁹" ifadesine yer verilmektedir. Yine 1871 tarihli Kanunun dördüncü maddesinde, "*ilin her kantonu genel meclisin bir üyesini seçer*⁷⁰" hükmüne yer verilmektedir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz üçüncü maddesinde: "*Her ilde bir genel meclis bulunur. İl genel meclisi üyeleri kazalar tarafından seçilir*" hükmü bulunmaktadır.

1871 tarihli Fransız Kanununun sekizinci maddesinde kimlerin genel meclise üye olarak seçilemeyeceğine yer verilmektedir. Kanuna göre genel meclise üye olarak seçilemeyecek kimselere örnek olarak: Vali, kaymakam, genel sekreter, valilik danışmanları, istinaf mahkemelerinde başsavcı ve savcılar, ilk derece mahkemelerinde görev yapan hakim ve savcılar, kendi kantonlarındaki sulh hakimleri, generaller, ikamet ettikleri illerdeki donanmanın tümgeneralleri ve denizcilik sicil komisyon üyeleri, kendi yetki alanları içerisinde kantonlardaki polis memurları ve komiserler, akademideki rektörler vb verilebilir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz altıncı maddesinde genel meclis üyeliğine kimlerin seçilemeyeceğine yer verilmektedir. Kanuna göre; fiilen askerlik hizmetinde bulunanlar, ayan ve mebusan, tüm hâkimler ve il ve devlet

⁶⁸ Maddenin orijinali: "Le préfet intente les actions en vertu de la décision du conseil général, et il peut, sur l'avis conforme de la commission départementale, défendre à toute action intentée contre le département."

⁶⁹ Maddenin orijinali: Mad 1: "Il y a dans chaque département un conseil général".

⁷⁰ Maddenin orijinali: Mad 4: "Chaque canton du département élit un membre du conseil général."

memurları, il içerisinde ile ait işlerin mültezim, mukavvel ve müteahhidleri genel meclis üyeliğine seçilemezler.

1871 tarihli Fransız Kanununun on yedinci maddesinde “*birkaç kanton içerisinde seçilen genel meclis üyesinin, yetkilerinin doğrulanmasını takip eden üç gün içinde, seçimini genel meclisin başkanına bildirmesi gerekir* ⁷¹” hükmüne yer verilmektedir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ın yüz yedinci maddesine göre: Bir ilin birkaç kazasından(ilçe) seçilen üye sekiz gün içerisinde kazalardan (ilçelerden) birini tercih etmek zorundadır. Tercih etmediği takdirde en çok oyu kazandığı ilçenin üyesi olur.

1871 tarihli Fransız Kanununun yirmi üçüncü maddesinde: “*Genel meclisin her yıl iki olağan toplantısı vardır. Bütçe ve hesapların görüşüldüğü toplantı, 15 Ağustos’u takip eden ilk Pazartesi günü otomatik olarak başlar ve yalnızca kanun gereği ertelenebilir. Ağustos oturumunun süresi bir ayı geçemez; diğer olağan oturumun süresi ise on beş gün olabilir.* ⁷² ” hükmü yer almaktadır. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ın yüz onbirinci maddesine göre, il genel meclisi yılda bir kez toplanmaktadır.

1871 tarihli Fransız Kanununun otuzuncu maddesine göre, “*Genel meclis, üyelerin yarısından bir fazlası bulunmadığı durumda müzakere yapamaz. Oylar, hazır bulunan üyelerin altıda birinin isteği üzerine açık oylamayla toplanır. Eşitlik durumunda başkanın oyu belirleyicidir* ⁷³ ” hükmüne yer verilmektedir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ın yüz yirminci maddesine göre; İl genel meclisi üyelerinin yarısından bir fazlası hazır bulunmadıkça görüşmeye başlanamaz. Genel meclisin

⁷¹ Maddenin orijinali: Mad 17: “Le conseiller général élu dans plusieurs cantons est tenu de déclarer son option au président du conseil général dans les 3 jours qui suivront la vérification de ses pouvoirs”.

⁷² Maddenin orijinali: Mad 23: “Les conseils généraux ont chaque année deux sessions ordinaire. La session dans laquelle sont délibérés le budget et les comptes commence de plein droit le premier lundi qui suit le 15 août et ne pourra être retardée que par une loi. La durée de la session d'août ne pourra excéder un mois; celle de l'autre session ordinaire ne pourra excéder quinze jours”.

⁷³ Maddenin orijinali: Mad 30: “Le conseil général ne peut délibérer si la moitié plus un des membres dont il doit être composé n'est présente. Les votes sont recueillis au scrutin public, toutes les fois que le sixième des membres présents le demande. En cas de partage, la voix du président est prépondérante”.

kararları, üyelerin çoğunluğuna göre alınır. Bir konu hakkında çoğunluk oluşsa dahi o işin görüşmesi ertesi güne ertelenir. Yine çoğunluk olmazsa nispi çoğunluk dikkate alınır. Eşitlik durumunda başkanın bulunduğu taraf çoğunluk sayılır.

1871 tarihli Fransız Kanununun otuz birinci maddesinde, genel meclis görüşmelerinin özetinin, görüşmeleri takip eden kırk sekiz saat içerisinde ildeki tüm gazetelerin erişimine sunulması hükmü bulunmaktadır. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz yirmiikinci maddesine göre, genel meclis görüşmelerinin özeti, il gazetesiyle ilan edilir.

1871 tarihli Fransız Kanununun otuz dördüncü maddesinde: “*Yasanın öngördüğü veya yetkilendirdiği meclis toplantıları dışında yapılan her türlü müzakere geçersiz ve hükümsüzdür*⁷⁴” ifadesine yer verilmektedir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz yirmiyedinci maddesine göre, il genel meclisinin tayin edilen zaman dışında ve genel meclis dairesi dışında bir yerde toplanması kesinlikle yasaktır. Bu şekilde toplantılar gerçekleşmesi durumunda alınan kararlar yok hükmünde sayılır.

1871 tarihli Fransız Kanununun kırk yedinci maddesine göre, genel meclisin toplantıda aldığı kararlar, toplantının sona ermesinden itibaren yirmi gün içerisinde vali tarafından, kararlara karşı iptal davası açılmazsa kesinleşir. Kararlara karşı dava açılması durumunda, valinin bunu il genel meclisine bildirmesi gerekir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz otuzbeşinci maddesine göre ise, İl genel meclisi tarafından kabul edilen kararlar valinin onayıyla kesinleşir. Vali kabul edilen kararlar aleyhinde tutanak tarihinden itibaren yirmi gün içerisinde itiraz hakkını kullanabilir. Bu durumda konu Şûra-yı Devlet'te incelenir. Şûra-yı Devlet, evrakın bırakıldığı tarihten itibaren iki ay içerisinde bir karar vermeye mecburdur hükmüne yer verilmektedir.

⁷⁴ Maddenin orijinali: Mad 34: Toute délibération prise hors des réunions du conseil, prévues ou autorisées par la loi, est nulle et de nul effet.

1871 tarihli Fransız Kanununun elli birinci maddesine göre, genel meclis ekonomik ve genel yönetim konularında temenni de bulunabilir ancak siyasete ilişkin hiçbir konuda temennide bulunamaz. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz yirmidördüncü maddesine göre, il genel meclisi siyasete dair müzakere yapamaz ve siyasi temennide bulunamaz.

Karşılaştırılması gereken organlardan üçüncüsü, Fransa'da "*commission départementale*", Osmanlı'da ise, "*encümen-i vilayet*" olarak adlandırılan "*il encümeni*" dir.

1871 tarihli Fransız Kanununun altmış dokuzuncu maddesine göre ise, İl encümeni her yıl Ağustos ayının sonunda seçilir. En az dört en çok yedi üyeden oluşur. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz otuzaltıncı maddesine göre, İl encümeni, her yıllık toplantının sonunda, il genel meclisinin kendi üyeleri arasından seçilecek 4 kişiden oluşacaktır.

1871 tarihli Fransız Kanununun yetmiş ikinci maddesine göre, il encümeni üyelerin çoğunluğunun mevcut olmaması durumunda toplantı yapamaz. Kararlar oyların salt çoğunluğuyla alınır. Oylarda eşitlik olması durumunda başkanın bulunduğu taraf çoğunluk sayılır. Encümen toplantılarında tutanak tutulur. Tutanaklarda, hazır bulunan üyelerin isimleri yer alır. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz kırkikinci maddesine göre, üyelerin çoğunluğu bulunmadıkça il encümeni toplantı yapamaz. Oylarda eşitlik olması durumunda başkanın bulunduğu taraf çoğunluk sayılır. Encümen toplantılarında tutanak tutulmalıdır. Tutanaklarda, hazır bulunan üyelerin isimleri yer almak zorundadır.

1871 tarihli Fransız Kanununun yetmiş dördüncü maddesine göre, meşru bir mezarı olmaksızın üst üste iki ay toplantılara katılmayan il encümeni üyesi istifa etmiş sayılır. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yüz kırküçüncü maddesine göre, sırasıyla üç

defa kararlaştırılan toplantılara meşru bir mazeret olmaksızın katılmayan üye kanunen istifa etmiş sayılır.

1871 tarihli Fransız Kanununun elli yedinci maddesinde, il bütçesi olağan bütçe ve olağanüstü bütçe olmak üzere iki ayrıılır hükmüne yer verilmektedir. Benzer şekilde 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın yetmiş dokuzuncu maddesine göre, il bütçesi iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar; olağan bütçe ve olağanüstü bütçedir.

1871 tarihli Fransız Kanunu ve 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat arasında organların isimleri, görev ve yetki, kararların alınması ve çalışma usulleri, bütçe sınıflandırması açısından benzerliklerin olduğu söylenebilir. Ancak 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın 1871 tarihli Fransız Kanununun motamot çevirisi olmadığı, Osmanlı Devleti'nin bu kanundan belirli ölçüde faydalanarak, devletin kendi koşullarına uygun hale getirdiği yorumu yapılabilir.

Bölüm Değerlendirmesi

Osmanlı Devletinde anayasal hareketin düşünsel temelleri “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*” aracılığıyla atılmıştır. II. Abdülhamit dönemi, Osmanlı topraklarında baskının arttığı, özgürlüklerin kısıtlandığı, sürgünler ve keyfi tutuklamaların yaygınlaştığı bir dönem olmuştur, bu durum Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin başlattığı hürriyetçi mücadelelerin benzerlerinin yeniden başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu kez muhalefet Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin üyelerinin yazmış olduğu eserleri okuyan ve tartışan özellikle Tıbbiye ve Mülkiye gibi okullarda eğitim gören öğrenciler arasında başlamıştır. 1889 yılında “*İttihad-ı Osmani*” isminde muhalif bir örgüt kurulmuştur. Bu örgütün üyeleri başlangıçta yalnızca öğrencilerden oluşurken, zaman içerisinde bürokrasiden de örgüte katılanlar olmuştur. 1894 yılında İttihad-ı Osmani örgütü, II. Abdülhamit’in baskıcı rejimine karşı aktif olarak harekete geçmiştir fakat aynı dönemde Ahmet Rıza Bey’de Paris’te “*Meşveret*” aracılığıyla II. Abdülhamit rejimiyle mücadele etmiştir. Paris’e kaçmayı başaran İttihad-ı Osmani üyeleri, Ahmet Rıza Bey ile ilişki kurmuş, ona işbirliği ve Paris şubesinin başına geçme teklifinde bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda Ahmet Rıza Bey teklifi kabul etmiştir. Ahmet Rıza Bey’in önerisiyle İttihad-ı Osmani örgütünün ismi “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” olarak değiştirilmiştir.

1895 yılının son aylarında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hem yurt içinde hem de yurtdışında eylemleri artmış, ayrıca İttihat ve Terakki’ye olan ilgi artmıştır. Ancak II. Abdülhamit yapmış olduğu hamlelerle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin direncini kırmayı başarmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1899 yılında yeniden canlanma sürecine girmiş, özellikle Damat Mahmut Paşa ve oğullarının Paris’e gelişiyle birlikte, Jön Türk hareketi güçlenmeye başlamıştır.

1901 yılının sonlarında, Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, II. Abdülhamit rejimine karşı kongre çağrısında bulunmuştur. I. Jön Türk Kongresi, II. Abdülhamit'in kongreyi engelleme çabaları ve Jön Türkler arasındaki hizipleşmeye rağmen, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılmıştır. Kongre görüş ayrılıkları nedeniyle amacına ulaşmadan dağılmak zorunda kalmıştır. 1905 yılında Jön Türk hareketini toplamak için yeni bir girişimde bulunulmuştur. Paris'te Ahmet Rıza Bey, Dr.Bahaeddin Şakir, Dr.Sabri, Dr. Sabri, Prens Sabahattin, Dr. Nihad Reşat Bey gibi çok sayıda isim bir araya gelmiştir. Paris'te Jön Türkleri bir araya getirmek için çalışmalar yapılmış ve programı hazırlama görevi de Prens Sabahattin'e verilmiştir. Ancak Prens Sabahattin'in programa adem-i merkeziyet ilkesini koymasıyla, Jön Türkler arasındaki ayrım daha da keskinleşmiş, Prens Sabahattin'e yönelik eleştiriler artmıştır. Bu olayların ardından, Prens Sabahattin de örgütlü mücadeleye yönelmiş ve onun liderliğinde, "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*" kurulmuştur.

1907 yılında merkezi Cenevre'de bulunan Ermeni "*Taşnaksütyon Cemiyeti*", Terakki ve İttifak Cemiyeti'ne hitaben Ahmet Rıza Bey'e ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne hitaben de Prens Sabahattin'e mektup göndermiştir. Taşnaksütyon Cemiyeti, II. Abdülhamid'in istibdat rejimine son vermek için Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne ortak çalışma yapmayı önermiştir. Bu öneri her iki cemiyet tarafından da olumlu karşılanmıştır.

27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında II. Jön Türk Kongresi yapılmıştır. II. Jön Türk Kongresi tartışmalara rağmen, uzlaşıyla sonuçlanmıştır. Paris'te gerçekleşen II. Jön Türk Kongresi'nin ardından, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Osmanlı toprakları içerisinde harekete geçmeye başlamıştır. Özellikle Rumeli'deki İttihat ve Terakki subaylarının yapmış oldukları eylemler sonucunda II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

19.YY'nin son çeyreğinde Jön Türkler, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine son verme ve anayasanın tekrardan yürürlüğe girmesi amacıyla olmuş ve devletin dağılmasını önlemek ve onun direncini sağlamak için çözüm yolları aramıştır. Bu kapsamda çeşitli reçeteler gündeme gelmiştir. Bu reçetelerden ilki, pozitivisttir.

Pozitivizmin, Osmanlı topraklarında yayılmaya başlaması ve siyasi yaşamda kendini hissettirmesinin Ahmet Rıza Bey ile başladığını söylemek mümkündür. Ahmet Rıza Bey'in pozitivistliği benimsemesinde Collège de France'ın en önemli hocalarından biri olan Pierre Lafitte ve Dr.Robinet'in etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca pozitivistliğin Ahmet Rıza Bey'in aracılığıyla, Jön Türkler'in siyasal faaliyetleri üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Pozitivizm, şiddeti ve devrimci muhalefeti kesin biçimde reddetmektedir. Nitekim pozitivistliğin bu konudaki etkisi, Ahmet Rıza Bey'in hem makaleleri üzerinde hemde yönetim düşüncesi üzerinde etkili olmaktadır. Ahmet Rıza Bey, otoriter ve merkezi yönetim anlayışını benimsemektedir. Ona göre, kitleler duygusaldır ve harekete geçmeden evvel bir işi tüm boyutlarıyla düşünmemektedir ve mantıklı kararlar alamamaktadır. Bu nedenle yönetim işinin uzmanlara bırakılmasını savunmaktadır.

Devletin dağılmasını önlemek ve direncini artırmak için bir diğer reçete, Dr. Abdullah Cevdet tarafından gündeme getirilen psiko-sosyolojik ekoldür. Abdullah Cevdet, Fransız sosyologlar Gustave Le Bon ve Gabriel Tarde tarafından geliştirilen, bireyi toplum karşısında öne çıkaran psiko-sosyoloji ekolünün etkisinde kalmış ve bu ekolün Osmanlı Devletindeki temsilcisi olmuştur. Dr. Abdullah Cevdet, kitlelerin bilinçli bir şekilde düşünmediğini ve mantıklı kararlar alamadığını bu yüzden yönetim işinin elitlere bırakılması gerektiğini savunmaktadır.

Prens Sabahattin, Frédéric Le Play'ın kurucusu olduğu Sosyal Bilimler Ekolü'nün o dönemdeki temsilcileriyle tanışmış, bu ekolden ve özellikle Demolins'ten

etkilenmekte ve devletin dağılmaktan kurtulması için sosyal bilimler ekolünün öğretileri doğrultusunda reçete hazırlamaktadır. Prens Sabahattin, eğitimi toplumsal değişimi ve refahı sağlamada bir araç olarak görmekte, Osmanlı Devleti'nin ferdiyetçi yapıya geçebilmesi için en başta reform yapılması gereken alanın eğitim olduğunu düşünmektedir. Prens Sabahattin hangi ülkede ya da çevrede olursa olsun, ilerleme ve gelişmenin zamanın gerçek ve pratik gereksinimlerine uymakla, bunun da toplumsal gelişmenin ortaya çıkardığı partikülarist yapı yönünde yürümekle mümkün olacağını iddia etmektedir. Partikülarist toplum tipinde her şeyin merkezinde birey yer almakta ve bu toplum tipi bireyin yükselmesini ve bağımsızlığını kazanmasını sağlamaktadır. Prens Sabahattin, özel girişime, özel mülkiyete, eğitime ve bireysel özgürlüklere hayli önem vermektedir. Siyasal iktidarın etkisi arttıkça bireysel girişimin ve özgürlüklerin kısıtlanacağını belirtmektedir.

Prens Sabahattin, merkeziyetçiliğe karşı çıkmakta, merkeziyetçiliğin sonucunun yıkım olduğunu belirtmektedir. Ona göre, merkeziyetçilik girişimciliği baltalamakta ve bu yüzden devlet kalkınamamaktadır. Ayrıca merkeziyetçi yönetimde, halk yönetimden uzak kalmakta ve sesini duyuramamaktadır. Prens Sabahattin'e göre, Osmanlı Devletini dağılmaktan kurtarmak için tek çözüm yolu bulunmaktadır, o da adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışının benimsemektir. Prens Sabahattin, adem-i merkeziyetin yetki genişliği ve görev ayrımından başka bir şey olmadığını ancak yetki genişliğinin adem-i merkeziyetin ismi değil tarifi olduğunu söylemektedir.

Osmanlı Devletinde yönetim düşüncesinin şekillenmesinde ve çeşitli ekollerin gündeme gelmesinde Fransız düşünürlerin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Pozitivist ekolün, Osmanlı Devletinde gündeme gelmesinde Pierre Lafitte ve Dr. Robinet'in Ahmet Rıza Bey üzerindeki etkisi belirleyici olmuştur. Psiko-sosyal ekolün, gündeme gelmesinde Gustave Le Bon ve Gabriel Tarde'nin Abdullah Cevdet üzerindeki etkisi önemli rol oynamıştır. Sosyal bilimler ekolünün, Osmanlı topraklarında

tartışmaya açılmasında Frédéric Le Play ve Edmond Demolins'in Prens Sabahattin üzerindeki etkisi belirleyici olmuştur.

Fransa'nın yalnızca yönetim düşünüy üzerinde değil yönetim sistemi üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devletinde merkeze yardımcı kuruluşların ve taşra kuruluşları düzenlenirken, Fransa'nın model alındığını söylemek mümkündür. Merkeze yardımcı kuruluşları incelediğimizde öncelikle, 1863 tarihli Divan-ı Muhasebat'ı düzenleyen 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararname ile 1862 tarihli Fransız Sayıştayını düzenleyen kararnamenin birbirlerine çok benzediği iddia edilebilir. Ayrıca 1878 tarihli kararnamenin bazı maddelerinin 1862 tarihli Fransız kararnamesinden doğrudan ya da değiştirmeden aktarıldığı da görülmektedir. Ancak 1878 tarihli kararnamede 1862 tarihli kararnamede yer verilmeyen başlıkların ve düzenlemelerin de bulunduğu tespit edilmektedir. Buradan yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin Divan-ı Muhasebat'a yönelik düzenleme yaparken, kendisine Fransa'yı örnek aldığı ancak bu örneği kendi yapısına ya da sistemine uygun hale getirmeye çalıştığı iddia edilebilir. İkinci olarak, 1868 Şûra-yı Devlet'in kurulmasında Fransa çok önemli rol oynamıştır. Ancak Şûra-yı Devlet düzenlenirken, Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın sınırlı ölçüde etkisinde kaldığı yorumu yapılabilir. Çünkü Fransa Devlet Konseyi ve Şûra-yı Devlet arasında birebir benzerlik bulmak güçtür. Osmanlı Devleti'nin Şûra-yı Devlet'i kendi koşullarına uygun olarak düzenlediğini söylemek mümkündür. Üçüncü olarak, Jandarma Teşkilatı'nı düzenleyen Fransa'nın 20 Mayıs 1903 tarihli kararname ile Osmanlı'nın 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesi incelendiğinde, Osmanlı'nın nizamnameyi düzenlerken çok büyük ölçüde Fransız kararnamesini örnek aldığı tespit edilmektedir. Çünkü iki metin yalnızca başlıklar açısından incelendiğinde, üçüncü başlığın tamamen farklı olduğu, alt başlıklarda da çok küçük farklılıklar olduğu, onun dışındaki başlıkların birbirinin neredeyse birebir aynı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, gerek 1904 tarihli Jandarma Nizamnamesinin

gerekse 20 Mayıs 1903 tarihli Kararnamenin içerikleri incelendiğinde aralarında küçük farklılıkların bulunduğunu söylemek mümkündür.

Fransa'nın taşra idare kuruluşları üzerinde de etkisini görmek mümkündür. Bu kapsamda ilk olarak, Altıncı Belediye Dairesi incelenebilir. Altıncı Belediye Dairesi'nin dış baskılar sonucu oluştuğu söylenebilir. Çünkü Kırım Savaşı sırasında, İstanbul adeta askeri bir üs haline gelmiştir. Buraya gelen askerler beledi hizmetlerin eksikliklerinden, hijyen ve ulaşım sorunlarından yakınmıştır. Ayrıca dönem içerisinde Avrupalı yaşam tarzını benimsemiş yerel halk, tüccarlar ve yabancı diplomatlar da aynı sorunlardan şikâyetçi olmuştur. Bu nedenle Altıncı Belediye Dairesi kurulmuştur. Altıncı Belediye Dairesi'nin gerek isim gerekse atama usulü, üye sayısı bakımından Paris'teki Altıncı Daire'ye benzediğini söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin Paris modelini örnek almasında, özellikle elçilik etki kanalı aracılığıyla Fransa'nın etkisinde kalan Osmanlı devlet adamlarının etkili olduğu ileri sürülebilir.

İkinci olarak, Fransa'nın etkisini 1864 ve 1871 V.N. de görmek mümkündür. 1864 V.N. ile birlikte Osmanlı Devletinde eyalet sistemi terk edilmiş yerine vilayet sistemine geçilmiştir. 1864 V.N.'nin eksiklerini tamamlamak, belirsiz noktalarını aydınlatmak için 1871 V.N. çıkarılmıştır. 1871 V.N.'nin hazırlanmasında Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notanın etkili olduğu belirtilebilir. Çünkü 22 Şubat 1867 tarihli notanın üçüncü maddesinde Fransa, vilayet nizamnamesinin çıkarılmasından memnun olduklarını ve bu nizamnameyle kurulan sistemin yaygınlaştırılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Fransa, vilayet nizamnamesinin halen bir takım eksiklikleri bulunduğunu belirtmektedir. Aynı dönemde Fuad Paşa'da vilayet nizamnamesinde gerektiği zaman değişiklikler yapabileceklerini belirtmektedir. Bu kapsamda 1871 V.N. çıkarılmaktadır. Ancak büyük soru 1864 ve onu tamamlayan 1871 V.N. çıkarılırken, Osmanlı Devleti Fransa'yı örnek almış mıdır? Fransa'da mülki idare sistemini, sistematik ve kapsamlı biçimde

düzenleyen kanun çıkarılmamıştır. Fransa’da mülki idare sistemi farklı farklı kanunlarla düzenlenmiştir. Ancak bu kanunlar birbirini ilga eden değil birbirini tamamlayan kanunlardır. Fransa’da il, ilçe ve kanton biçiminde bir bölümlenme benimsenmiştir. Osmanlı’da ise; vilayet, liva, kaza, nahiyeye ve köy biçiminde bir bölümlenme yapılmıştır. İki devlet arasında karşılaştırma yapıldığında, mülki idare sistemi bakımından birbir benzemese de Osmanlı Devleti’nin mülki idare sistemini düzenlerken, çeşitli Fransız kanunlarından yararlandığını ve benzer düzenlemeler yaptığını söylemek mümkündür.

Fransa’nın 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati üzerinde de etkisi olduğu söylenebilir. Bu etkiyi 1871 tarihli Fransız Kanunu ile 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat karşılaştırıldığında görmek mümkündür. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat ile 1871 tarihli Fransız Kanunu arasında organların isimleri, görev ve yetki, kararların alınması ve çalışma usulleri, bütçe sınıflandırması açısından benzerliklerin olduğu söylenebilir. Ancak 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat’ın 1871 tarihli Fransız Kanununun birebir çevirisi olmadığı, Osmanlı Devleti’nin bu kanundan belirli ölçüde faydalanarak, devletin kendi koşullarına uygun hale getirdiği yorumu yapılabilir.

SONUÇ

Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler uzun bir geçmişe sahiptir. İki devlet arasındaki siyasi ilişkiler incelendiğinde belirli tarihlerin öne çıktığını ileri sürmek mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti ile Fransa'nın ilk kez karşılaştığı Niğbolu Savaşı'dır. İkincisi, Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilk doğrudan temasın gerçekleştiği Cem Sultan olayıdır. Üçüncüsü, iki devlet arasında ilk resmi temasın gerçekleştiği 1525 yılıdır. Bu yıl adeta bir kırılmayı temsil etmektedir. Çünkü önceleri din ayrılıkları sebebiyle, birbiriyle sorun yaşayan iki devlet, bu tarihten itibaren dost olmakta ve dostluklarını neredeyse 18.YY'nin son çeyreğine kadar sorunsuz şekilde sürdürmektedir.

Fransa, Osmanlı Devleti ile ilk dostluk ilişkileri kurulduğu andan itibaren Osmanlı Devletinden çeşitli imtiyazlar elde etmek ve ticari ilişkiler kurmak için çaba göstermiştir. Nitekim Fransa'nın çabaları boşa gitmemiş ve Osmanlı Devleti tek taraflı bir lütuf olarak, Fransa'ya kapitülasyonlar vermiştir. Bu tek taraflı süreç, Osmanlı Devleti'nin askeri üstünlüğünü koruduğu dönemde hiçbir sorun yaratmamıştır ancak Osmanlı Devleti, 17.YY'nin son çeyreğinde üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, özellikle 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Anlaşmalarının ardından, güç dengelerinin değiştiğini ve coğrafi sınırlarını korumak için askeri ve teknik olarak gelişmek zorunda olduğunu anlamış ve bu gereksinimlerden dolayı yönünü Fransa'ya çevirmiştir.

Tezde, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında etkileşim olmadığı yerine Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde tek taraflı bir etkisi olduğu savunulmaktadır. Bu tezde, Fransa'nın Türk yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde etkili olduğu ve bunu da on etki kanalı aracılığıyla sağladığı iddia edilmektedir. Etki kanallarının aşamalı biçimde, farklı zamanlarda ve belirli gereksinimler sonucu olduğu ileri sürülmektedir. Bu aşamalardan ilki, ticarettir. Osmanlı Devleti 16.YY'den 19.YY'nin son çeyreğine kadar,

Fransa'ya yedi kez kapitülasyon tanımış ve 1802, 1838 ve 1861 tarihlerinde ise ticaret anlaşması imzalamıştır. İki devlet arasındaki ticari ilişkiler, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan iki kanalın oluşmasını sağlamıştır. Bu kanallardan ilki, dil oğlanları ya da Dil Oğlanları Okulu'dur. İkincisi ise, misyonerler ya da misyonerlik faaliyetleridir. Dil Oğlanları Okulu, 17.YY'nin ikinci yarısında kurulmuştur. Okulun amacı, Fransa'nın ticari ve diplomatik ihtiyaçlarını karşılamak, Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu artırmak olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarında misyonerlik faaliyetleri ise, 16.yüzyılın son çeyreğinde başlamış, 18.yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşmıştır.

Misyonerlik faaliyetlerinin etkili olmasında; sağlık, eğitim, diplomasi ve insani yardım gibi alanlarda faaliyet göstermeleri etkili olmuştur. Dil oğlanları ve misyonerlik faaliyetleri, doğrudan Fransızcanın ve Fransız kültürünün Osmanlı topraklarında yayılmasında etkili olmasına rağmen, Osmanlı yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde dolaylı olarak etkili olmuştur.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasını sağlayan ikinci aşama, askeri ve teknik aşamadır. Bu aşamanın meydana gelmesinde 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Anlaşmalarının önemli rol oynadığı söylenebilir. Çünkü bu anlaşmalar, Osmanlı Devletine artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını ve Avrupa'nın askeri ve teknik bilgisine hâkim olmak zorunda olduğunu göstermiştir. Bu aşama altı etki kanalının oluşmasını sağlamıştır. Bu kanallar; büyükelçiler, matbaa, istihdam edilen uzmanlar, eğitim amacıyla gönderilen öğrenciler, Osmanlı Devletinde açılan modern eğitim kurumları ve Bâbiâli Tercüme Odasıdır. Bahse konu olan bu etki kanalları, Osmanlı Devletinde 18.YY ve 19.YY arasında etkili olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti başlangıçta, Fransa'nın askeri teknolojisi, bilim ve uygarlığı konusunda bilgi edinmek için Fransa'ya büyükelçi göndermiş ve onlardan, Fransa'yı kapsamlı şekilde incelemelerini ve gördükleri şeyleri rapor etmelerini istemiştir. Büyükelçiler de verilen

talimat doğrultusunda gördükleri neredeyse her şeyi sefaretnamelerine kaydetmiştir. Osmanlı Devleti, yapacakları düzenlemelerde bu sefaretnamelerden önemli ölçüde yararlanmıştır.

Matbaa, askeri, bilimsel ve teknik aşamanın yaratmış olduğu ikinci etki kanalıdır. Osmanlı Devletinde ilk Türk matbaasının kurulmasında, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris'e büyükelçi olarak gönderilmesi etkili olmuştur. Matbaa sayesinde hem çeviri kitaplar çoğaltılarak, ucuz biçimde topluma ulaşmıştır hem de özellikle Fransa'dan gelen uzmanların kitaplarının basılması sayesinde, Türk öğrencilerin dersleri daha kolay takip etmesi ve öğrenmesi sağlanmıştır.

Kanallardan üçüncüsü, Fransa'dan getirilen uzmanlardır. Osmanlı Devleti, Fransa'dan topçuluk, askeri mühendislik ya da istihkâm, donanma ve haritacılık alanlarında uzman istihdam etmiş ve istihdam edilen uzmanların her biri kendi ekipleriyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. Bu uzmanlar hem öğrenci yetiştirmiştir hem de Osmanlı Devletine donanma, istihkâm, topçuluk gibi teknik konularda destek vermiştir.

Kanallardan dördüncüsü, Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerdir. Osmanlı Devleti, bilgi ve beceriye sahip donanımlı personel yetiştirmek amacıyla ilk kez 1830 yılının son aylarında yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başlamış ve bu uygulama sayesinde çok sayıda devlet adamı ve aydın yetişmiştir. Paris'e eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin, burada yalnızca teknik bilgi ve bilimsel konuları öğrenmedikleri aynı zamanda düşünsel ve kültürel açılardan da derinleştiklerini söylemek mümkündür. Bu derinleşmede 19.yüzyılın en önemli entelektüel merkezlerinden biri olan "*Quartier Latin*"nin önemli rol oynadığı belirtilebilir çünkü Quartier Latin bünyesinde barındırdığı mekânlarla adeta bir eğitim kurumu gibi Osmanlı öğrencilerini etkileyen bir kanal olmuştur. Burada öğrenciler, Fransız toplumunun fikri ve manevi değerlerini öğrenmiştir.

Kanallardan beşincisi, Osmanlı Devletinde kurulan modern eğitim kurumlarıdır. Bu eğitim kurumlarında Fransız modeline uygun olarak eğitim verildiği ve okulların eğitim dilinin de Fransızca olduğu söylenebilir. Askeri, bilimsel ve teknik aşamanın yaratmış olduğu altıncı etki kanalı, tercüme odasıdır.

Bâbîâli Tercüme Odası, Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletlerarasındaki diplomatik ilişkilerin artması neticesinde kurulmuş olup, lisan odası ve tercüme odası olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda memurlar dil öğrenmekte, ikinci kısımda ise, tercüme işleri yapılmaktadır. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle siyasi ve diplomatik ilişkilerinin artması nedeniyle, Bâbîâli Tercüme Odası'nın hem işlerinde hem de personel sayısında artış yaşanmaktadır. Odanın işlerindeki ve personel sayısındaki artışa paralel olarak, örgütlenmesi de gittikçe düzenli ve sistematik hale gelmektedir. 1856 yılında Bâbîâli Tercüme Odası, daha nitelikli personel yetiştirmek amacıyla, dördü Fransızca ve biri İngilizce olmak üzere beş sınıfa ayrılmakta ve bu sınıflara uygun ders programları hazırlanmaktadır. Ayrıca Bâbîâli Tercüme Odası'nda bir taraftan Fransız aydın ve yazarların eserleri okunup tartışılırken, diğer taraftan da bu yazarların eserleri tercüme edilmektedir.

Her etki kanalının ağırlığının aynı derecede olmadığını ileri sürmek mümkündür. Bu kanallar içerisinde en yüksek etki derecesine sahip olanın, Bâbîâli Tercüme Odası olduğunu söylenebilir. Çünkü Osmanlı devlet adamları ve aydınların pek çoğu burada yetişmiştir. Örneğin; Fuad Paşa, Ali Paşa, Safvet Paşa Ahmet Vefik Paşa, tercüme odasında yetişmiş ve Osmanlı Devletinde sadrazamlık yapmış kişilerdir, yine “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin*” önde gelen isimleri de burada yetişmiştir. Çok sayıda Osmanlı aydını, Fransızca'yı tercüme odasında öğrenmiş ve Fransız devrim fikirleriyle burada tanışmıştır. Askeri ve teknik aşamanın yaratmış olduğu etki kanalları etki derecesine göre şu şekilde sınıflandırılabilir. Bâbîâli Tercüme Odası, Fransa'ya eğitim

için gönderilen öğrenciler, Fransa'ya elçilik görevi için gönderilenler, Osmanlı'da açılan modern eğitim kurumları, Fransa'dan getirilen uzmanlar ve matbaadır. Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yönetim düşüncesi ve sisteminde etkili olmasını sağlayan tohumların ağırlıklı olarak, askeri ve teknik aşamada yer alan kanallar aracılığıyla atıldığı ileri sürülebilir.

Fransa'nın Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde etkili olmasını sağlayan üçüncü unsur elit sınıftır. Bu sınıfın meydana geldiği zaman dilimi 19.YY'nin ilk yarısı olduğu söylenebilir. Elit sınıfın, belirli bir ihtiyaç neticesinde oluşmadığı aksine diğer aşamaların birikimleri sonucunda oluştuğu iddia edilebilir. Elit sınıf olarak adlandırılan aşama da iki farklı etki kanalının oluşmasını sağlamıştır. Bu kanallardan ilki, Gayrimüslim aydınlar, ikincisi ise, Osmanlı ileri gelenleridir. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim aydınlar arasında Fransız etkisinin en yoğun görüldüğü grubun Ermeni aydınlar olduğu söylenebilir. Ermeni aydınlar üzerinde Fransız etkisinin oluşmasında, Ermeni öğrencilerin büyük bir bölümünün ya bireysel varlıkları sayesinde ya da devlet desteğiyle eğitim için Fransa'ya gönderilmeleri ve orada hem Fransız kültürünün etkisinde kalmaları hem de özgürlük, eşitlik, milliyetçilik, demokrasi gibi kavramlarla tanışmaları önemli rol oynamıştır. Fransa'da eğitim alan Ermeni aydınlar, hem Ermeni toplumunun hem de Osmanlı Devleti'nin kültür ve düşüncelerinin şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Yahudi aydınlar, Fransız etkisinin yayılmasında etkili olan bir diğer Gayrimüslim gruptur. Yahudiler arasında Fransız etkisinin yayılmasında Alliance Okulları önemli rol oynamıştır fakat Yahudiler, Fransız etkisinin Osmanlı Devletinden ziyade kendi toplumları arasında yayılmasında etkili olmuştur.

Elit sınıf olarak adlandırılan aşamanın yaratmış olduğu diğer kanal, Osmanlı ileri gelenleridir. Osmanlı ileri gelenleri, Osmanlı devlet adamları ve aydınları olmak üzere iki grupta incelenebilir. Osmanlı devlet adamları, genellikle Paris büyükelçiliği, Bâbıâli Tercüme Odası, eğitim kurumları kanalıyla, Fransa'nın etkisinde kalmıştır, bu etkinin

neticesinde, sadarete geldikleri dönemlerde Fransız sistemine uygun reformlar yapmıştır. Osmanlı aydınlarının da özellikle Bâbîâlî Tercüme Odası, öğrenim için Fransa'ya gönderilmeleri, eğitim kurumları kanalıyla Fransa'nın etkisinde kaldığı ve bu etkinin sonucu olarak da Osmanlı aydınlarının, Osmanlı Devletinde ilk muhalif hareketi başlattıkları söylenebilir. Muhalif Osmanlı aydınları, “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*” adında bir cemiyet kurmuştur, bu cemiyetin yapmış olduğu muhalefetin, Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında ve meşrutiyetin ilan edilmesinde önemli rol oynadığı, ayrıca Jön Türk hareketinin tohumlarının da bu cemiyet aracılığıyla atıldığı ileri sürülebilir.

Osmanlı Devletinde II. Abdülhamit dönemi, Osmanlı topraklarında baskının arttığı, özgürlüklerin kısıtlandığı, sürgünler ve keyfi tutuklamaların yaygınlaştığı bir dönem olmuştur, bu durum Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başlattığı hürriyetçi mücadelelerin benzerlerinin yeniden başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu kez muhalefet Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyelerinin yazmış olduğu eserleri okuyan ve tartışan, özellikle Tıbbiye ve Mülkiye gibi okullarda eğitim gören öğrenciler arasında başlamıştır. 1889 yılında “*İttihad-ı Osmani*” isminde muhalif bir örgüt kurulmuştur. Başlangıçta bu örgütün üyeleri yalnızca öğrencilerden oluşurken, zaman içerisinde örgüte bürokrasiden kimseler de dâhil olmuştur. 1894 yılında II. Abdülhamit'in baskıcı rejimine karşı, İttihad-ı Osmani örgütü harekete geçmiştir, aynı dönem de Ahmet Rıza Bey'de Paris'te “*Meşveret*” aracılığıyla II. Abdülhamit'in istibdat rejimini eleştirmiştir. II. Abdülhamit kendi rejimini eleştiren İttihad-ı Osmani üyelerini cezalandırmaya başlamıştır ancak İttihad-ı Osmani örgütünün üyelerinden bir kısmı Paris'e kaçmayı başarmıştır. Paris'e kaçmayı başaran örgüt üyeleri, Ahmet Rıza Bey ile temas kurmuş, ona işbirliği ve Paris şubesinin başına geçme teklifinde bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda Ahmet Rıza Bey teklifi kabul etmiştir. Ahmet Rıza Bey'in önerisiyle İttihad-ı Osmani örgütünün ismi “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*” olarak değiştirilmiştir. Ahmet Rıza Bey'in destekleri sayesinde İttihat ve Terakki'ye

olan ilgi artmıştır ancak II. Abdülhamit'in hem devlet içerisinde hem de devletin toprakları dışında yürüttüğü politikalarla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin direncini kırmayı başarmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Paris'teki Jön Türk hareketi, Damat Mahmut Paşa ve oğullarının Paris'e gelişiyle birlikte yeniden güçlenmeye başlamıştır.

II. Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı, 1901 yılının sonlarında, Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyler, kongre çağrısında bulunmuştur. I. Jön Türk Kongresi, II. Abdülhamit'in kongreyi engelleme çabaları ve Jön Türkler arasındaki hizipleşmeye rağmen, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılmıştır. Kongre görüş ayrılıkları nedeniyle amacına ulaşmadan dağılmak zorunda kalmıştır. 1905 yılında Jön Türk hareketini toplamak için yeni bir girişimde bulunulmuştur fakat Prens Sabahattin'in programa adem-i merkeziyet ilkesini koymasıyla, Jön Türkler arasındaki siyasi cepheler daha da keskin hale gelmiştir. Bu olayların ardından, Prens Sabahattin de örgütlü mücadeleye yönelmiş ve onun liderliğinde, "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*" kurulmuştur.

1907 yılında merkezi Cenevre'de bulunan Ermeni "*Taşnaksütyon Cemiyeti*", II. Abdülhamit'in istibdat rejimine son vermek için Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne ortak çalışma yapmayı teklif etmiştir. Nitekim Taşnaksütyon Cemiyeti'nin girişimleri ve diğer cemiyetlerinde teklifi kabul etmeleri üzerine, 27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında II. Jön Türk Kongresi yapılmıştır. II. Jön Türk Kongresi tartışmalara rağmen, uzlaşıyla sonuçlanmıştır. Paris'te gerçekleşen II. Jön Türk Kongresi'nin ardından, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Osmanlı toprakları içerisinde harekete geçmeye başlamıştır. Özellikle Rumeli'deki İttihat ve Terakki subaylarının yapmış oldukları eylemler sonucunda II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

19.YY'nin son çeyreğinde Jön Türkler, II. Abdülhamit'in istibdat rejimine son vermek ve anayasanın tekrardan yürürlüğe girmesi amacıyla olmuştur. Ayrıca devletin dağılmasını önlemek ve onun direncini artırmak için çözüm yolları aramıştır. Bu kapsamda üç reçete gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki, Ahmet Rıza Bey öncülüğünde Osmanlı topraklarında gündeme gelen, pozitivist ekoldür. Pozitivizmin, Ahmet Rıza Bey aracılığıyla, Jön Türkler'in siyasal faaliyetleri üzerinde etkili olduğu, ayrıca pozitivistin, Ahmet Rıza Bey'in yönetim düşüncesi üzerinde de etkili olduğunu söylenebilir. Ahmet Rıza Bey, hanedanın devamlılığını savunmuş ve devrime karşı çıkmıştır, ayrıca otoriter ve merkezi bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Ahmet Rıza Bey, kitlelerin duygusal düşündüğünü ve mantıklı kararlar alamadığını bu yüzden yönetim işinin uzmanlara bırakılması gerektiğini savunmuştur.

İkinci reçete Abdullah Cevdet Bey aracılığıyla, Osmanlı topraklarında gündeme gelen psiko-sosyoloji ekolüdür. Abdullah Cevdet Bey, Fransız sosyologlar Gustave Le Bon ve Gabriel Tarde tarafından geliştirilen, bireyi toplum karşısında öne çıkaran psiko-sosyoloji ekolünün etkisinde kalmış ve bu ekolün Osmanlı Devletindeki temsilcisi olmuştur. Dr. Abdullah Cevdet, kitlelerin bilinçli bir şekilde düşünmediğini ve mantıklı kararlar alamadığını bu yüzden yönetim işinin elitlere bırakılması gerektiğini savunmuştur.

Üçüncü reçete ise, Prens Sabahattin tarafından gündeme gelen sosyal bilimler ekolüdür. Prens Sabahattin, Frédéric Le Play'ın kurucusu olduğu Sosyal Bilimler Ekolü'nün o dönemdeki temsilcileriyle tanışmış, bu ekolden ve özellikle Demolins'ten etkilenmiş ve devletin dağılmaktan kurtulması için sosyal bilimler ekolünün öğretileri doğrultusunda reçete hazırlamıştır. Prens Sabahattin, özel girişime, özel mülkiyete, eğitime ve bireysel özgürlüklere hayli önem vermiş, siyasal iktidarın etkisi arttıkça bireysel girişimin ve özgürlüklerin kısıtlanacağını belirtmiştir.

Prens Sabahattin yönetim anlayışında; merkeziyetçiliğe karşı çıkmış, merkeziyetçiliğin sonucunun yıkım olduğunu belirtmiş ve adem-i merkeziyete önem vermiştir. Adem-i merkeziyetin yetki genişliği ve görev ayırımından başka bir şey olmadığını ancak yetki genişliğinin adem-i merkeziyetin ismi değil tarifi olduğunu söylemiştir. Osmanlı Devletini dağılmaktan kurtarmak için tek çözüm yolu bulunduğunu, onun da adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışının benimsemekten geçtiğini belirtmiştir.

Fransa, Osmanlı Devleti üzerinde yalnızca düşünsel olarak etkili olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin yönetim sisteminin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Gerek etki kanalları gerekse de Fransa'nın 1867 tarihinde verdiği nota neticesinde, Osmanlı Devleti çok sayıda ıslahat yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi açısından ıslahatları iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlar; merkeze yardımcı kuruluşlar ve taşra idaresi kuruluşlarıdır.

Merkeze yardımcı kuruluşlardan ilki, Divan-ı Muhasebat'dır. Osmanlı Devleti 1878 tarihli Divan-ı Muhasebat kararnameyi, 1862 tarihli Fransa'da Sayıştay'ı düzenleyen kararnameye benzer düzenlemiştir çünkü her iki kararname incelendiğinde başlıkların büyük oranda benzer olduğu ve içerik açısından da Osmanlı Devleti'nin bazı maddeleri birebir aktardığı tespit edilmiştir.

Merkeze yardımcı kuruluşlardan ikincisi, Şûra'yı Devlet'tir. Şûra-yı Devlet'in kurulmasında Fransa'nın önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Fransa'nın yoğun etkisine rağmen, Fransa'daki Devlet Konseyi ile Osmanlı Devleti'nin Şûra-yı Devleti'nin birbirine benzediğini söylemek güçtür.

Merkeze yardımcı kuruluşlar içerisinde incelediğimiz ancak teşkilat içerisindeki yeri muğlak olan Jandarma Teşkilatı üzerinde de Fransa etkisi bulunmaktadır. Özellikle

Osmanlı Devleti'nin 1904 tarihli Jandarma nizamnamesinin, 20 Mayıs 1903 tarihli Fransız kararnamesine çok büyük ölçüde benzediği ileri sürülebilir.

Osmanlı Devleti'nin taşra idare kuruluşları üzerinde de Fransa'nın etkisi görülmektedir. Bunlardan ilki, Altıncı Belediye Dairesi'dir. Altıncı Belediye Dairesi'nin dış baskılar sonucu oluştuğu ancak gerek isim gerekse atama usulü ve üye sayısı bakımından Paris'teki Altıncı Daire'ye benzediğini söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin Paris modelini örnek almasında, Paris'te dört kez elçilik yapmış olan Mustafa Reşit Paşa'nın ve çeşitli görevlerle Paris'te bulunmuş olan Ali Paşa'nın etkili olduğu söylenebilir.

Taşra idare kuruluşlar kapsamında yapılan ıslahatlardan ikincisi, 1864 ve 1871 V.N. dir. 1864 V.N.'nin hazırlanma sürecinde Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından, Fuad Paşa'nın önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu nizamnameyle Osmanlı Devletinde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir. Fakat 1864 V.N.'nin eksiklerini tamamlamak, belirsiz noktalarını aydınlatmak için 1871 tarihli V.N. çıkarılmıştır. 1871 V.N.'nin hazırlanmasında Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihinde Osmanlı Devletine verdiği notanın etkili olduğu belirtilebilir. Çünkü 22 Şubat 1867 tarihli notanın üçüncü maddesinde Fransa, vilayet nizamnamesinin çıkarılmasından memnun olduklarını ve bu nizamnameyle kurulan sistemin yaygınlaştırılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Fransa, vilayet nizamnamesinin halen bir takım eksiklikleri bulunduğunu belirtmekte, aynı dönemde Fuad Paşa'da vilayet nizamnamesinde gerektiği zaman değişiklikler yapabileceklerini söylemektedir. Bu kapsamda 1871 V.N. çıkarılmaktadır. 1864 ve onu tamamlayan 1871 V.N ile Fransız il idare sistemini düzenleyen kanunlar karşılaştırıldığında, il idare sistemi bakımından birebir benzemese de Osmanlı Devleti'nin il idare sistemini düzenlerken, çeşitli Fransız kanunlarından yararlandığını ve benzer düzenlemeler yaptığını söylemek mümkündür.

1913 İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati'ni hazırlarken Osmanlı Devlet'nin 1871 tarihli Fransız kanunundan yararlandığı söylenebilir. 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat ile 1871 tarihli Fransız Kanunu arasında organların isimleri, görev ve yetki, kararların alınması ve çalışma usulleri, bütçe sınıflandırması açısından benzerliklerin olduğu belirtilebilir. Ancak 1913 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın 1871 tarihli Fransız Kanununun birebir çevirisi olmadığı, Osmanlı Devleti'nin bu kanundan belirli ölçüde faydalanarak, devletin kendi koşullarına uygun hale getirdiği yorumu yapılabilir.

KAYNAKÇA

İrade-i Seniyye, BOA, İ. DUIT. 58/45-1 (Selh-i Zi'l-ka'de 1288/ 10 Şubat 1872

A.Şimşirgil ve E.B.Ekinci. (2008). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.

Adıvar, A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ağar, S. (2007). Geçmişten Bugüne Mali İdare. *TBB Dergisi*(Sayı: 73), 372-432.

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (Nuran Yavuz, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmed Lûtfi Efendi. (1989). *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi Cilt: XIII*. (Münir Aktepe, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet Tertib-i Cedid VI.Cilt*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

Ahmet Cevdet Paşa. (2018). *Tarih-i Cevdet I.Cilt*. (Mehmet İpşirli, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi. (2013). *Menfa Sürgün Hatıraları*. (Handan İnci, Dü.) İstanbul: Kapı.

Ahmet Rıza. (1891). Société Positiviste de Paris (Extrait de la Séance du 25 Mars). *La Revue Occidentale Philosophique, Sociale et Politique Organe du Positiviste, Tome:III*, 374-378.

Ahmet Rıza. (1895). Confusion de Pouvoirs en Turquie. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie, Première Année*(No:2).

Ahmet Rıza. (1896). Chrétiens, Musulman et Humanité. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie, Première Année*(No:11).

Ahmet Rıza. (1896). Le Sultan Jugé par Lord Salisbury. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie, Première Année*(No:5).

Ahmet Rıza. (1896). Tolérance Musulmans. *Revue Occidentale Philosophique, Sociale et Politique Organe du Positivisme, Tome:XIII*, 304-317.

Ahmet Rıza. (1899). Le Docteur Robinet. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie, Quatrième Année*(No:86).

Ahmet Rıza. (1903). L'Inaction des Jeunes Turcs. *La Revue Occidentale Philosophique, Sociale et Politique Organe du Positivisme, Tome:XXVII*(No:I), 91-98.

- Ahmet Rıza. (1905). La Leçon d'une Guerre. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie, Dixième Année*(No:169).
- Ahmet Rıza. (1908). Soyons Calmes et Prudents. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie*(No:202).
- Ahmet Rıza. (2001). *Anılar*. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Akarlı, E. D. (1978). *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Akarlı, E. D. (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. Berkeley: University of California Press.
- Akçura, Y. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akdağ, M. (1966). Genel Çizgileriyle XVII.Yüzyıl Türkiye Tarihi. *Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:4*(Sayı:6), 201-247.
- Akgün, M. (1995). Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünun'un Felsefi Açından Taşıdığı Önem. *Felsefe Dünyası*(Sayı:15), 52-72.
- Akgündüz, A. (1997). *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*. Ankara: Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü.
- Akkaya Kia, R. (2015). Saraylı Bir Muhalifin Siyasi Mücadelesi: Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt:21*(Sayı:2), 273-296.
- Akman, N. (1988). Yönetim Sistemlerinde İç Güvenlik Hizmetleri ve Jandarma "Diğer Ülkelerde İç Güvenlik Kuruluşları ile Türk ve Fransız İdari Sistemlerinde Jandarmanın Mukayeseli İncelemesi". *Doktora Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akman, N. (1991). *Yönetimde İç Güvenlik ve Jandarma*. Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- Akpınar, M. (2013). Bir Tanzimat Bürokratinin Portresi Krikor Ağaton Efendi (1823-1868). *Tarih İncelemeleri Dergisi, XXVIII / 2*, 329-354.
- Akpınar, M. (2019). Modernleşen Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimlerin İstihdamı: Ermeni Nazırlar. Ed: Ahmet Dönmez içinde, *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları* (s. 285-352). İstanbul: Kitap Yayımevi.
- Aksan, V. H. (2013). *Ottoman Wars 1700-1870 An Empire Besieged*. New York: Taylor & Francis.

- Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Akşin, S. (2009). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:II*, 143-157.
- Akyıldız, A. (2010). Şûra-yı Devlet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:39*, 236-239.
- Akyıldız, A. (2011). Tercüme Odası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:40*, 504-506.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A. (2019). Damad Mahmut Celaleddin Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 3.Basım Ek-2. Cilt*, 175-177.
- Akyıldız, A. (2019). Mekteb-i Mülkiyye. *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi*, 238-240.
- Akyurt, Ç. (2021). Bir Osmanlı Bürokratu: Mehmed Esad Safvet Paşa (1815-1883). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt:9(Sayı:28)*, 353-362.
- Akyüz, K. (1979). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Alary, É. (2011). *Histoire de la Gendarmerie*. Paris: Perrin.
- Alkan, N. (2018). Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan BildirilerHatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler – Tarihçilik VII.Cilt* (s. 151-174). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alpkaya, F. (2015). İnsanlar Asıl Unutulunca Ölür: Diran Kelekyan. *Mülkiye Dergisi, Cilt: 39(I)*, 271-274.
- Altıntaş, A. (1993). Tıbhane-i Âmire ve 14 Mart Tıp Bayramı. *Tarih ve Toplum Dergisi(Sayı:117)*, 173-184.
- Altıntaş, A. (1995). Tanzimatı Müteakip Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Hangi Milletlerden Ne Kadar Öğrenci Alınacağı Meselesi. (Nil Sarı, Dü.) *Yeni Tıp Tarihi Araştırması I*, s. 66-90.
- Altıntaş, A. (2006). Sivil Tıp Eğitimi (Mülki Tıbbiye'nin) Kuruluşu. Ed: Hüseyin Hatemi ve Ayten Altıntaş içinde, *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları* (s. 118-124). CSA Global Publishing.

- Altundaş, O. (2021). Fransız Jandarma Teşkilatı ve Türk Jandarma Teşkilatının Gelişimine Amil Olan Etkenler. Ed: Tekin Avaner & Turgut Atasoy içinde, *Türk Jandarmasında Reform Süreci: Yüzbaşı Sarrou'nun Hatıratını Anlamak* (s. 1-40). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alyot, H. (1947). *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*. Ankara: Kanaat Basımevi.
- Anderson, M. S. (2001). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*. (İdil Eser, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Andreossy, L. C. (1818). *Voyage A L'Embouchure De La Mer Noire Ou Essai Sur Le Bosphore*. Paris.
- Angell, J. B. (1901). The Turkish Capitulations. *The American Historical Review*, Volume 6(Issue 2), 254-259.
- Anita Hall ve Leverne Barrett. (2007). Influence: The Essence of Leadership. *Neb Guide / Published by University of Nebraska*, 1-3.
- Annales V. (1839). *Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de Lettres Édifiantes Ecrites par les Prêtres de Cette Congrégation Employés dans les Missions Étrangères*. Paris: Imprimerie D'Adrien le Clere.
- Annales VIII. (1842). *Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de Lettres Édifiantes*. Paris: Imprimerie D'Adrien le Clere .
- Annales XI. (1846). *Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de Lettres Édifiantes Ecrites par les Prêtres de Cette Congrégation Employés dans les Missions Étrangères*. Paris: Imprimerie D'Adrien le Clere.
- Annales XV. (1850). *Annales de la Congrégation de la Mission ou Recueil de Lettres Édifiantes Ecrites par les Prêtres de Cette Congrégation Employés dans les Missions Étrangères*. Paris: Imprimerie D'Adrien le Clere.
- Antoine Gautier et Marie de Testa. (2013). *Drogmans, Diplomates et Ressortissants Européens Aupres De La Porte Ottomane*. İstanbul: Les Éditions ISIS.
- Aral, R. (1971). Danıştay'ın Tarihçesi Kuruluş ve Görevleri. *Danıştay Dergisi*(Sayı:3), 36-58.
- Arcelin, A. (1873). Une Mission Militaire Une Turquie (1784-1788). *Revue de la Société Littéraire, Historique et Archéologique*, 8-25.
- Arıkan, Z. (1985). Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler. Mübahat Kütükoğlu (Dü.), *Ahmet Cevdet Paşa Semineri* içinde (s. 173-198). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Arıkan, Z. (1999). Batı Dillerinden Türkçe'ye Geçen İlk Siyasal ve Diplomatik Kavramlar. *XII. Türk Tarih Kongresi 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler*. (s. 1404-1416). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aristarchi Bey, G. (1874). *Législation Ottomane Recueil de Lois, Réglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels de L'Empire Ottoman (Deuxième Partie)*. Constantinople: Bureau du Journal Thraky.
- Armaoğlu, F. (1997). *19.Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Artinian, V. (1988). *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*. İstanbul.
- Astoyan, A. (2012). *Osmanlı İdari Sisteminde Ermeniler: V. Bakanlar*. Batı Ermenistan ve Batı Ermenileri Sorunları Araştırmalar Merkezi: <https://akunq.net/tr/?p=15297> adresinden alınmıştır
- Atakan, Ö. (2018). Eğitim Sosyolojisi Açısından Ahmet Mithat Efendi'nin Edebi Eserlerinde Toplum ve Eğitim. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Atanasova, A. (2019). Military Reforms as a Diplomatic Bargaining Chip: French-Ottoman Relations at the End of the Eighteenth Century. Ed: Dimitris Stamatopoulos içinde, *European Revolutions and the Ottoman Balkans Nationalism, Violence and Empire in the Long Nineteenth Century* (s. 65-92). New York- London: I.B. TAURIS.
- Avaner, T. (2018). Kamu Yönetiminde Reformu Ararken: Hamlet'te Bulmak. *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt:7(Sayı:20)*, 339-361.
- Avaner, T. v. (2021). Sarrou'nun Hayatı, Çalışmaları, Hatıratı ve Bibliyografyasına Dair. Ed: Tekin Avaner ve Turgut Atasoy içinde, *Türk Jandarmasında Reform Süreci: Yüzbaşı Sarrou'nun Hatıratını Anlamak* (s. 167-191). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Avcı, A. (1963). *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*. Ankara: Gnkur Basımevi.
- Avcı, Y. (2000). Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt:II(Sayı:II)*, 121-136.
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın Birinci Kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Ay, M. (2007). Paris Mekteb-i Osmanisi'nin Kuruluş, Amaç ve İşlevi. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Aydın, A. (2000). Batılılaşma Döneminde Şinasi ve Fransız Etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:17(Sayı:2)*, 105-131.
- Aydın, A. (2011). Namık Kemal'i Victor Hugo'ya Götüren Etkenler. *Turkish Studies, Volume: 6/3*, 197-204.
- Aydın, A. (2017). Batı Kavşağında Şinasi ve Duruşu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:27(Sayı:2)*, 17-26.
- Ayman Güler, B. (2000). Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Adem-i Merkeziyetçilik mi? *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt:9(Sayı:2)*, 14-29.
- Ayverdi, S. (2007). *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Babaoğlu, R. (2017). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Babinger, F. (2004). *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18.Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*. (Machiel Kiel, Dü., & Necdet Kuran Burçoğlu, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Baer, M. D. (1999/2000). 17. yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri. *Toplum ve Bilim*, 202-222.
- Balcı, S. (2006). Osmanlı Devlet'inde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balcı, S. (2009). Bir Osmanlı-Ermeni Aydın ve Bürokratı: Sahak Abro (1825-1900). Ed: İbrahim Erdal ve Ahmet Karaçavuş içinde, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler* (s. 105-138). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Balcı, S. (2019). Tanzimat Döneminde Babiâli Tercüme Odası ve Yenileşme Faaliyetlerine Etkisi. Ed:Ahmet Dönmez içinde, *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları* (s. 133-162). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ballı, M. (2014). Ziya Paşa'nın Devlet ve Hürriyet Görüşü. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bamford, P. W. (1956). *Forests and French Seapower 1660-1789*. Canada: University of Toronto Press.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barbiche, B. (2010). Les Attributions Judiciaires du Conseil du Roi. *Histoire, Économie & Société*(No:3), 9-17.

- Bareilles, B. (2018). *Abdürrahim Muhib Efendi Paris'te Bir Türk 1806-1811 Sultan III. Selim'in Fevkalade Büyükelçisi Muhib Efendi'nin Seyahatinin ve Misyonunun Hikayesi*. (Birsal Uzma, Çev.) Ankara: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Baron de Tott. (1978). *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. (Tercüman Gazetesi, Çev.) İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Baskıcı, M. (2009). Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 150 Yıllık Kronolojisi. *Mülkiye Dergisi, Cilt:XXXIII(Sayı:265)*, 249-276.
- Bayramoğlu Alada, A. (1988). Bir Erken Büyük Şehir Yönetimi Denemesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 43(Sayı:3)*, 135-141.
- Bégin, É. A. (1822). *Biographie de la Moselle, ou Histoire par Ordre Alphabétique de Toutes Tome:IV*. Metz: Imprimeur Libraire Éditeur.
- Benbassa, E. (1998). *Son Osmanlı Hahambaşısının Mektupları Alyans'tan Lozan'a*. (İrfan Yalçın, Çev.) İstanbul: AD Kitapçılık.
- Béquet, L. (1891). *Le Conseil D'État Organisation Fonctionnement* . Paris: Société D'Imprimerie et Librairie Administrative et Classiques.
- Bérenger, J. (2003). Les Vicissitudes de l'Alliance Militaire Franco-Turque (1520-1800). Ed:Daniel Tollet et Lucien Bély içinde, *Guerres et Paix en Europe Centrale aux Époques Moderne et Contemporaine* (s. 297-329). Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Berkes, N. (1962). İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği. *Belleterin, Cilt: 26(Sayı: 104)*, 715 - 738.
- Berkes, N. (1985). *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Berth, C. (1851). *Nouveau Dictionnaire Universel des Communes ou Recueil par Ordre de Matieres et par Lettres Alphabétiques*. Bruxelles: Imprimerie de G. Stapleaux.
- Beyatlı, Y. K. (2018). *Çocukluğum Gençliğim Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Beydilli, K. (1989). Âli Paşa, Mehmed Emin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:2*, 425-426.

- Beydilli, K. (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Beydilli, K. (2020). Mühendishane-i Bahri Hümayun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:31*, 513-514.
- Bilim, C. (1990). Tercüme Odası. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(Sayı:1)*, 29-43.
- Birand, K. (1945). 18inci Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal. *Felsefe Arkivi, Cilt:1(Sayı:1)*, 99-140.
- Birand, K. (1955). *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri*. Ankara: Son Havadis Matbaası.
- Birinci, A. (2010). *Tarihin Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhureden Birkaç Zat-2*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Blaisdell, D. C. (2008). *Düÿûn-ı Umûmiyye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*. (Ali İhsan Dalgıç, Çev.) İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Blanchard, A. (1973). Ingénieurs de Sa Majesté Très Chrétienne à l'Étranger », ou l'École Française de Fortification. *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine, 20 (1)*, 25-36.
- Bleda, M. Ş. (1979). *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Bloom, H. (2008). *Etkilenme Endişesi*. (Ferit Burak Aydar, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Bockstaele, P. (2004). The Mathematical and The Exact Sciences. Ed: Walter Rüegg içinde, *A History Of The University In Europe* (s. 493-518). New York: Cambridge University Press.
- Boeuf, M. (1872). *Explication de la Loi du 24 Mai 1872 sur le Conseil D'État et le Tribunal des Conflits*. Paris: Dauvin Freres, Libraires Éditeurs.
- Bolay, S. H. (2015). Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924). Ed: Süleyman Hayri Bolay içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri Cilt:1* (s. 375-484). Ankara: Nobel Yayınları.
- Bolayır, A. E. (1992). *Namık Kemal*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bor, E. (2020). Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitimine Fransız Etkileri . *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

- Bourgeois, É. (1932). *Manuel Historique de Politique Étrangere Tome 1er Les Origines 1610-1789*. Paris: Libraire Classique Eugene Belin.
- Bozkurt, A. (2011). Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi. *Tarih Dergisi, Cilt:2(Sayı:52)*, 123-150.
- Bozkurt, G. (2020). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bradley, M. (1975). Scientific Education Versus Military Training:The Influence of Napoleon Bonaparte on The Ecole Polytechnique. *Annals of Science, 32 (5)*, 415-449.
- Brouillet, P. (2002). La Maréchaussée dans la Généralité de Paris au XVIIIe siècle (1718-1791) : Étude Institutionnelle et Sociale. *Thèse de Doctorat*. Paris, France: École Pratique des Hautes Études .
- Budak, A. (2002). Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Budak, A. (2011). Osmanlı Devlet'inde Modernleşme Aracı Olarak Gazeteler. *Akademik Araştırmalar Dergisi(Sayı: 51)*, 109 - 136.
- Burçak, B. (2008). Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire. *Middle Eastern Studies, Vol:44(No:1)*, 69-83.
- C.Reyhan ve S.Sert. (2021). Asakir-i Zaptiyeden Jandarmaya: Osmanlı Kamu Düzeninde Mahalli Asayiş ve Emniyetin Korunmasında Güvenlik Kurumu. *Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:40(Sayı:70)*, 407-447.
- Canatar, M. (1997). Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler. *İlmi Araştırmalar(No:5)*, 107-139.
- Cevdet Paşa. (1960). *Tezâkir 13-20*. (Cavid Baysun, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cezar, M. (1972). *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi Cilt:VI*. İstanbul: Güven Yayınevi.
- Cezar, Y. (1988). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII.YY'dan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Chapin, S. L. (1990). The Vicissitudes of a Scientific Institution A Decade of Change at the Paris Observatory. *Journal for the History of Astronomy, Vol:21(Number:3)*, 235-274.
- Chevallier, J. (2007). Le Conseil d'État, Au Coeur de l'État. *Pouvoirs(No:123)*, 5-17.

- Chevillard, J. (1862). *Études d'Administration de la Division Administrative de la France et de la Centralisation Tome: Premier*. Paris: Durand Libraire Éditeur.
- Clark, T. N. (1973). *Prophets and Patrons: The French University and the Emergence of the Social Sciences*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Comte, A. (1853). *Système de Politique Positive ou Traité de Sociologie, Instituant la Religion de l'Humanité Tome: Troisième*. Paris: Libraires des Corps Impériaux des Ponts et Chaussées et des Mines.
- Curtis, S. A. (2012). Charity Begins Abroad : The Filles de la Charité in the Ottoman Empire. Edited By: Owen White and J.P.Daughton içinde, *In God's Empire French Missionaries and the Modern World* (s. 89-107). New York: Oxford University Press.
- Ç.Erhan ve İ.Sarılioğlu. (2019). Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852). *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi, Cilt 16*(Sayı: 63), 87-104.
- Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. (Tülay Erçoşkun, Dü.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*. İstanbul: Libra Kitap.
- Çakmak, H. A. (2022). Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1815-1883). *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul 29 Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çankaya, M. A. (1954). *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I.Cilt*. Ankara: Örnek Matbaası.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, H. (1991). Ali Suavi Hayatı ve Eserleri. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, H. (1992). Arşiv Belgelerine Göre Ali Suavi Efendi Mekteb-i Sultani Müdürlüğü'ne Niçin ve Nasıl Getirildi, Niçin ve Nasıl Azledildi? *Türkiye Günlüğü*, 102-110.
- Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çetinsaya, G. (2002). Mekteb-i Mülkiye 1915'de Niçin Kapatıldı? *Mülkiye Dergisi, Cilt:26*(Sayı:237), 225-231.
- Çetinsaya, G. (2005). Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909). Ed: Coşkun Çakır içinde, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat* (s. 125-147). İstanbul: Klasik Yayınları.

- Çiftçi, C. (2010). Bâb-ı Âlî'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar(1711-1821). *Uluslararası İlişkiler, Cilt:7(Sayı:26)*, 27-48.
- Çiner, C. U. (2021). Fransa'da Kamu Yönetiminin Gelişimi ve Mekteb-i Mülkiye. Ed:Orhan Çelik & Can Umut Çiner & Abdullah Pekel içinde, *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* (s. 341-349). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Çiner, C. U. (2021). Kamu Yönetimi Bilimi: Dün, Bugün, Yarın. Editör: Can Umut Çiner içinde, *Yönetim Bilimini Yeniden Düşünmek Durum Değerlendirmesi* (s. 1-37). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çoban, M. (2009). Türkiye'de Yahudi Aydınları. *Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- D.Robinet- A.Robert et Le Chaplain. (1899). *Dictionnaire Historique et Biographique et de l'Empire 1789-1815*. Paris: Librairie Historique de la Révolution et de l'Empire.
- Danişmend, İ. H. (2011). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 4 M.1703-1924 (H.115-1342)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- D'Audiffret, M. (1864). *Système Financier de la France Tome: Cinquième*. Paris: Libraire de Paul Dumont & Libraire de Guillaumin.
- Davison, R. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. (Osman Akınbay, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Davison, R. H. (1990). *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*. The USA: University of Texas Press.
- De Hénarés, A. (1885). *La Grande Encyclopédie Inventaire Raisoné des Sciences des Lettres et des Arts par une Société de Savants et de Gens de Lettres Tome:I*. Paris: H.Lamirault et Cie.
- De La Lande, J. (1803). *Bibliographie Astronomique Avec L'Histoire De L'Astronomie Depuis 1781 Jusqu'a 1802*. Paris: Imprimerie de la République.
- De Lamothe, O. D. (1983). Le Conseil D'État (Fransız Danıştayı). *Danıştay Dergisi*(Sayı: 50-51), 3-21.
- De Martens et Le Ferd. De Cussy. (1846). *Recueil Manuel et Pratique Traités, Conventions et Autres Actes Diplomatiques (Tome Second)*. Leipzig: F.A.Brockhaus.
- Debove J.R ve Rey A. (2007). *Le Nouveau Petit Robert Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française*. Paris: Le Robert.

- Dehérain, H. (1991). Jeunes de Langue et interprètes français en Orient au XVIIIe siècle. *Anatolia moderna, Tome:I*, 323-335.
- Demolins, E. (1897). *À Quoi Tient la Supériorité des Anglo-Saxons?* Paris: Firman Didot Imprimeurs.
- Deringil, S. (1993). The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908. *Comparative Studies in Society and History, Vol. 35*(No: 1), 3-29.
- Deringil, S. (1999). *The Well Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. New York and London: I.B. Tauris Publishers.
- Deringil, S. (2017). *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Descamps, P. (1933). *La Sociologie Expérimentale*. Paris: Librairie des Sciences Politiques et Sociales.
- Descheemaeker, C. (2019). Les Rapports de la Cour des Comptes Avant 1832 : Avis de Recherche. *Gestion & Finances Publiques, Tome:5*(No:5), 104-107.
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). *XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entellektüeller*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Deveci Bozkuş, Y. (2021). Diplomat ve Encümen-İ Dâniş Üyesi Sahak Abro'nun Batılı Dillerden Yaptığı Çeviri Faaliyetleri. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:V*(Sayı:1), 13-27.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği. *Bilig*(Sayı: 101), 1-30.
- Dictionnaire de L'Académie Française. (2024). Réception. 20 02, 2024 tarihinde Dictionnaire de l'Académie Française, 9e édition (actuelle): <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9R0828> adresinden alındı
- Didot Freres, F. (1862). *Nouvelle biographie générale: Depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1850-60 Tome:XXX*. Paris: Imprimeurs Libraires de L'Institut de France.
- Diebolt, É. (2013). Prémices de la profession infirmière : de la complémentarité entre soignantes laïques et religieuses hospitalières XVIIe - XVIIIe siècle en France. *Recherche en soins infirmiers, 113* (2), 6-18.
- Dieu, F. (1993). *Gendarmerie et Modernité*. Paris: Montchrestien.

- Dikici, A. (2010). Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı. *Karadeniz Araştırmalar, Cilt:6(Sayı: 24)*, 75-108.
- Dil Derneği. (2018). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Dil Derneği Yayıncılık.
- Dinan, S. E. (1996). Gender, Class and Vocation: The Development of the Daughters of Charity in Seventeenth-Century France. *Degree of Doctor of Philosophy*. The University of Wisconsin.
- Doğan, İ. (2006). Münif Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:32*, 9-12.
- Driault, É. (2013). *Napoléon'un Şark siyâseti : Selîm-i Sâlis, Napoléon, Sébastiani ve Gardane*. (Köprülüzade Mehmet Fuad, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Duman, H. H. (2001). Şinasi'nin Şiirlerindeki Fikri Arka Plan. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 51-78.
- Dumesnil, M. (1843). *L'Organisation et des Attributions des Conseils Généraux de Département et des Conseils d'Arrondissement Tome: Premier*. Paris: Charpentier, Libraire Éditeur.
- Duparc, P. (1969). *Recueil des Instructions aux Ambassadeurs et Ministres de France Depuis les Traités de Westphalie Jusqu'a la Révolution Française*. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Duran, L. (1982). *İdare Hukuku Ders Notları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Duval, N. (2008). Éléments Pour une Biographie d'Edmond Demolins, Promoteur du « Particularisme ». *Les Études Sociales*(No:147-148), 177-187.
- Duval, N. (2009). Le Self-Help Transposé en Milieu Français :l'École des Roches et Ses Élèves (1899-2009). *Histoire, Économie & Société*(No:4), 69-84.
- Duval, N. (2014). L'École des Roches, « New School » à la Française et Spécificité de son Internat (1899-1940). *Revue Française de Pédagogie*, 55-65.
- Duvergier, J. (1848). *Collection Complete des Lois, Decrets,Ordonnances, Reglements et Avis du Conseil D'État Tome: Quarante-Huitieme*. Paris: S'Adresser au Directeur de l'Administration.
- Duvergier, J. B. (1834). *Collection Complète des Lois, Décret, Ordonnances, Règlements Avis du Conseil D'État Tome: Premier*. Paris: Chez A.Guyot et Scribe Libraires Éditeurs.

- Düzenli, G. (1996). Mekteb-i Sultani'den Bugüne Galatasaray Lisesi. *Toplumsal Tarih, Cilt:5(Sayı:26)*, 20-42.
- É. Durkheim ve M. Mauss. (1909). Note sur la Notion de Civilisation. *L'Année Sociologique (1896/1897-1924/1925)*, 46-50.
- E.Kabakçı ve Ö.Adadağ. (2009). İslahtan Devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Türk Siyasi Düşüncesinde Değişim Algısı. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Cilt:14(Sayı:26)*, 1-44.
- Earle, E. M. (1924). *Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway a Study in Imperialism*. New York: The Macmillian Company.
- Ebel, E. (2003). *Les Gendarmes à Sébastopol*. 10 4, 2024 tarihinde Société National de l'Histoire et du Patrimoine de la Gendarmerie: <https://www.force-publique.net/1856/03/25/les-gendarmes-a-sebastopol/> adresinden alındı
- Ebel, É. (2007). D'une L'égalité à l'autre : Gendarmerie et Épurations 1815-1816. *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 147-158.
- Ekinci, E. B. (1998). Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi. *Amme İdaresi Dergisi, Cilt:31(Sayı:3)*, 17-33.
- Ekinci, E. B. (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Eldem, E. (2006). Capitulations and Western Trade. Edited By: Suraiya N. Faroqhi içinde, *The Cambridge of History Turkey The Later Ottoman Empire 1603-1839* (s. 283 - 335). New York: Cambridge University Press.
- Emil, B. (1980). Ziya Paşa'da İslâmiyet ve Meşveret Fikri. *Birinci Milli Türkoloji Kongresi* (s. 1-26). İstanbul: Kervan Yayınları.
- Émond, G. (1845). *Histoire du Collège de Louis le Grand Ancien Collège des Jésuites a Paris Depuis Sa Fondation Jusqu'en 1830*. Paris: Durand Libraire & Loisel Libraire.
- Emsley, C. (1999). *Gendarmes and The State In Nineteenth Century Europe*. New York: Oxford University Press.
- Engelhardt, E. (1882). *La Turquie et Le Tanzimat ou Histoire des Réformes Dans L'Empire Ottoman Depuis 1826 Jusqu'a Nos Jours Tome:I*. Paris: A.Cotillon et Cie Imprimeurs - Éditeurs.
- Engelhardt, E. (1884). *La Turquie et Le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans L'Empire Ottoman Depuis 1826 Jusqu'a Nos Jours (Cilt Tome Second)*. Paris: Librairie Cotillon.

- Engin, E. (2008). *Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Lisesi'ne* . İstanbul: Giza Yayınları.
- Engin, V. (2003). *Mekteb-i Sultani*. İstanbul: Galatasaraylılar Derneği.
- Engin, V. (2018). Mekteb-i Sultani Nasıl Kuruldu? Ed: İzzeddin Çalışlar içinde, *Battıya Açılan Pencere : Galatasaray Lisesi'nin 150 yılı, 1868-2018* (s. 94-125). İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Eraslan, Z. (2018). *Şûra-yı Devletten Danıştaya Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Z. (2021). Cumhuriyet Türkiye'sine Geçiş Sürecinde Şûrâ-yı Devlet. *Bellekten, Cilt:85(Sayı: 304)*, 1025-1071.
- Erciyas, O. (2011). Osmanlı'da Batı Dillerine Ait Sözlükler. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2(Sayı:2)*, 70-78.
- Erdoğan, A. (2013). Quartier Latin and the Cultural-Ideological Habitus of Ottoman Students. *International Association of Social Science Research - IASSR*, 60-65.
- Erdoğan, A. (2016). *Osmanlı'da Yurtdışı Eğitim ve Modernleşme*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Eren, İ. (1973). Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Faaliyetleri ve Tesirleri. *Türk Tarih Kongresi II* (s. 689-693). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi Cilt:I-II*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergin, O. N. (1934). *Beledi Bilgiler*. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş.
- Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye III.Cilt*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Ergin, O. N. (1996). *İstanbul Şehreminleri*. (Ahmed Nezih Galitekin, Dü.) İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.
- Ergut, F. (2015). *Modern Devlet ve Polis Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ergün, M. (1990). Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:6(Sayı:1)*, 435-457.
- Erhat, A. (2023). *Osmanlı Münevverinden Türk Aydınına*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erişirgil, M. E. (2007). *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. (Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar, Dü.) Ankara: Nobel Yayınları.

- Erkut, C. (1983). Fransa'da Conseil D'État'ın Sosyolojik ve Tarihsel Gelişimi. *İdare Hukuku ve İdari İlimler Dergisi, Cilt: 4(Sayı:1-3)*, 43-50.
- Ernest Lavisse et Alfred Rambaud. (1896). *Histoire Générale Du IV e Siecle a Nos Jours Le XVIII e Siecle 1715-1788 (Tome VII)*. Paris: Armand Colin & Cie, Éditeurs.
- Erol, V. (2021). Türkiye'de Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ile Birlikte Yerel Yönetimlerin Dönüşümü: Fransa ve İngiltere Örneklerinin Etkisi. *Doktora Tezi*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Ersanlı, B. (2003). *İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu 1929-1937*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ersoy, O. (1989). *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Güven Basımevi.
- Ertürk Keskin, N. (2006). Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Köken' Sorunu. *Amme İdaresi Dergisi, Cilt:39(Sayı:2)*, 1-28.
- Ertürk Keskin, N. (2008). Türkiye'de Yönetim Biliminin Gelişimi 1870-1910. *Amme İdaresi Dergisi, Cilt:41(Sayı:4)*, 1-22.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devlet'inde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Esmer, Ş. (1944). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1989). *Türkçe Kökler Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eyüboğlu, İ. Z. (2017). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- F.Andıç ve S.Andıç. (2000). *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Feller, F.-X. (1848). *Biographie Universelle ou Dictionnaire Historique des Hommes qui Se Sont Fait un Nom per Leur Génie, Leurs Talents, Leurs Vertus, Leurs Erreurs ou Leurs Crimes*. Paris: Lille. L. Lefort, Imprimeur-Libraire.
- Ferrier, G. D. (1923). Les Jeunes De Langue: A Paris et Constantinople (1762-1796). *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France, Vol. 60(No. 1)*, 113-127.
- Findley, C. V. (1972). The Foundation of The Ottoman Foreign Ministry. *International Journal Middle East Studies*, 388-416.

- Findley, C. V. (2019). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bâbîâli 1789-1922*. (Ercan Ertürk, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Flizot, S. (2013). Aux Origines de la Loi du 16 Septembre 1807 Créant la Cour des Comptes le Contrôle des Comptes Publics de 1790 à 1807. Philippe Bezes & Florence Descamps & Sébastien Kott & Lucile Tallineau içinde, *L'Invention de la Gestion des Finances Publiques* (s. 129-158). Vincennes: IGPDE.
- Fortna, B. (2008). The Reign of Abdülhamid II. Ed: Reşit Kasaba içinde, *Turkey in the Modern World* (s. 38-62). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fralov, I. (1991). *Felsefe Sözlüğü*. (Aziz Çalışlar, Çev.) İstanbul: Cem Yayınları.
- Fraze, C. A. (2009). *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu ; 1453 - 1923*. (Cemile Erdek, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.
- Frumin, M. (2011). François Kauffer (1751-1801) : Le destin d'un Cartographe Français au Service de l'Étranger. *Comité Français de la Cartographie* , 95-106.
- Fuad Paşa. (1896). Testament Politique. *La Revue de Paris, Tome: Sixième*, 126-163.
- Gautier, T. (1853). *Constantinople*. Paris: Michel Lévy Frères, Libraires Éditeurs.
- Gencer, B. (2006). Gelenekselciğin Pınarları: Edmund Burke ve Ahmet Cevdet. *Muhafazakar Düşünce Dergisi, Cilt:2(Sayı:7)*, 153-188.
- Gençoğlu, M. (2014). Sultan II.Abdülhamid'in Yurtdışı Eğitim Politikası. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:4(Sayı:2)*, 33-73.
- Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III.Cilt 5.Kısım (1793-1908)*. Ankara: Gnkur.Basımevi.
- Georgeon, F. (2003). *Sultan Abdülhamid*. (Ali Berktaş, Çev.) İstanbul: Homer Kitabevi.
- Gerçek, S. N. (1939). *Türk Matbaacılığı Müteferrika Matbaası*. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Giraud, M. F. (1859). *De La Jurisdiction Française Dans Les Échelles Du levant Et De Barbarie*. Paris: A.Durand Libraire Éditeur.
- Gorceix, S. (1953). *Bonneval Pacha Pacha à Trois Queues : Une Vie D'Aventures au XVIIIe Siècle* . Paris: Pion.
- Gossard, J. M. (2021). *Young Subjects: Children, State-Building, and Social Reform in the Eighteenth-Century French World (States, People, and the History of Social Change)*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

- Göçek, F. M. (1987). *East Encounters West France and The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. Washington: Oxford University Press.
- Gökalp, Z. (2010). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Görelî, İ. H. (1952). *İl İdaresi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Görelî, İ. H. (1953). *Devlet Şûrası (Şûrayı Devlet)- (Danıştay)*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Görmüş, E. (2020). Alliance Israélite Universelle: Osmanlı Yahudilerinin Dönüşümünde Bir İtici Güç. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(Sayı 40), 257-267.
- Gözler, K. (2019). Osmanlı Mülkî İdare Sistemi Üzerinde Fransız Etkisi: 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri Fransa'dan mı İktibas Edilmiştir? *Amme İdaresi Dergisi, Cilt 52*(Sayı:1), 1-32.
- Gözler, K. (2019). *Osmanlı/ Türk İl Özel İdaresi Sistemi Üzerinde Fransız Etkisi 26 Mart 1913 Tarihli Kanun-ı Muvakkat, 10 Ağustos 1871 Fransız Kanunundan mı İktibas Edilmiştir?* 15 2, 2024 tarihinde Türk İdare Hukuku Sitesi: www.idare.gen.tr/ausbfd-ret.htm adresinden alındı
- Guagnini, A. (2004). Technology. Ed: Walter Rüegg içinde, *A History Of The University In Europe* (s. 593-635). New York: Cambridge University Press.
- Gücüm, K. (2008). Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi . *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gücüm, K. (2015). *İmparatorluğun Liberal Yılları (1856-1870)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gümüşsoy, E. (2006). Keçecizâde Fuad Paşa (1815-1869). *Doktora Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gümüşsoy, E. (2008). 1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*(Sayı:12), 67-84.
- Güngör Ergan, N. (2015). Prens Sabahaddin (1878-1948). Ed:Süleyman Hayri Bolay içinde, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri Cilt:I* (s. 509-529). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Güran, T. (1989). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Güray, S. (1991). *Ahmet Vefik Paşa*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürhan, H. (1997). Sayıştay'ın Tarihsel Gelişimi. *Sayıştay Dergisi*(Sayı:25), 37-42.
- Gürsoy, B. A. (2000). Seyyid Ali Efendi'nin Sefaretnamesi. *Erdem Dergisi, Cilt:12*(Sayı:36), 711-846.
- Gürsoy, B. A. (2006). Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü. *Bilig*(Sayı:36), 139-165.
- Güven, İ. (2021). Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkileri. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haas, C. P. (1861). *Administration de la France: Histoire et Mécanisme des Grands Pouvoirs de l'État Fonctions Publiques Deuxieme Éditions Tome:III*. Paris: Cosse et Marchinal, Paul Dupont.
- Hammer, J. (1839). *Histoire de l'Empire Ottoman Depuis Son Origine Jusqu'a Nos Jours*. Paris: Bellizard Barthes Dufour et Lowell.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Türk Dili Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanioğlu, Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, Ş. (1985). *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. (1988). Abdullah Cevdet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:I*, 90-93.
- Hanioğlu, Ş. (1995). *The Young Turks In Opposition*. New York- Oxford: Oxford University Press.
- Hanioğlu, Ş. (2001). *Preparation For A Revolution The Young Turks 1902-1908*. The USA: Oxford University Press.
- Hanioğlu, Ş. (2005). Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art. Ed: Elisabeth Özdalga içinde, *Late Ottoman Society The Intellectual Legacy* (s. 27-116). London and New York: Routledge Curzon Taylor & Francis Group.
- Hanioğlu, Ş. (2015). Abdullah Cevdet (1869-1932). Ed:Süleyman Hayri Bolay içinde, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri Cilt:I* (s. 296-306). Ankara: Nobel Yayınları.

- Hardouin, T. d. (1884). *Notices Biographiques Sur Les Ingénieurs Des Ponts Et Chaussées*. Paris: Librairie Polytechnique.
- Hegyi, K. (2000). The Ottoman Network of Fortresses in Hungary. Ed: Pal Fador ve Géza David içinde, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (s. 163-193). The Netherlands: BRILL.
- Herskovits, M. J. (1952). *Les Bases de l'Anthropologie Culturelle*. Paris: Payot.
- Heyd, U. (2002). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. (Kadir Günay, Çev.) Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hitzel, F. (1990). Défense de la Place Turque D'Oczakow par un Officier du Génie Français (1787). *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (s. 639-655). Samsun.
- Hitzel, F. (1996). Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. *Dix-huitième Siècle*, 57-70.
- Hitzel, F. (2000). François Kauffer (1751?-1801): Ingenieur Cartographe Français Au Service De Selim III. Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun içinde, *Science In Islamic Civilisation Proceedings Of The International Symposia* (s. 233-243). İstanbul: Yıldız Matbaacılık.
- Hitzel, F. (2013). L'École des Jeunes de Langue d'Istanbul. Un modèle d'apprentissage des Langues Orientales. Eds: Gilbert Buti & Michèle Janin-Thivos & Olivier Raveux içinde, *Les langues du Commerce en Méditerranée (XVIe-XIXe siècle)* (s. 23-31). Aix-en-Provence: Presses de l'université de Provence.
- Hitzel, F. (2015). *Intégration et Transformation des Savoirs : Itinéraire de Passeurs Dans la Société Ottomane*. İstanbul: ISIS.
- Houte, A. D. (2009). Üçüncü Cumhuriyet Döneminde Jandarmalık (1870-1914). Noémi Levy & Nadir Özbek & Alexandre Toumarkine içinde, *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar* (Özgür Sevgi Göral, Çev., s. 171-188). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1990). Dârülfünûn Tarihçesine Giriş. *Bellekten*, Cilt:54(Sayı:210), 699-738.
- İhsanoğlu, E. (1992). Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri. Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu içinde, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi : Yeni Araştırmalar, Yeni görüşler* (s. 121-139). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1993). Dârülfünun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:8, 521-525.

- İhsanoğlu, E. (1994). *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu. (1986). Le Tanzimat et le Modèle Français : Mimétisme ou Adaptation? Recueil Publié par Hâmit Batu et Jean-Louis Bacqué-Grammont içinde, *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* (s. 197-208). İstanbul- Paris: ISIS.
- İmbert, P. (1981). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*. (Adnan Cemgil, Çev.) İstanbul: Engin Yayıncılık.
- İnal, İ. M. (1969). *Son Asır Türk Şairleri A-H Cüz:I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnal, İ. M. (1969). *Son Asır Türk Şairleri İ-N Cüz:II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnal, İ. M. (1970). *Son Asır Türk Şairleri Ş-Z Cüz: X*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnal, İ. M. (1982). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar Cilt:II*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- İnal, İ. M. (1982). *Son Sadrazamlar*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- İnal, M. K. (1940). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar Cilt:I*. İstanbul: Maarif Matbaası MEB Yayınları.
- İnalcık, H. (2021). *Devleti Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Isom Verhaaren, C. (2015). *Kâfirle İttifak 16. Yüzyılda Osmanlı-Fransız Anlaşması*. (Ayla Ortaç, Çev.) İstanbul: Kitap Kitabevi.
- İşık, H. (1974). *Çanakkale ve İstiklal Savaşı'nda Türk Jandarması*. Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı.
- İşık, H. (1999). *Birinci Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri*. Ankara: Jandarma Basımevi Müdürlüğü.
- İşıktaç, Y. (2012). İlk Hukuk Felsefesi Kitabı Olarak Münif Paşa'nın "Hikmet-i Hukuk'unun" Analizi. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*(Sayı:13-14), 9-21.
- İşın, E. (1985). Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt:2* (s. 352-362). içinde İstanbul: İletişim Yayınları.
- İzrail, N. O. (2013). *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*. İstanbul: Pencere Yayınları.

- J.P. (1841). de la Cour des Comptes et de Son Dernier Rapport au Roi. *Revue des Deux Mondes (1829-1971) Quatrieme Série, Tome:26(No:5)*, 770-793.
- Jandarma Genel Komutanlığı. (2002). *Türk Harp Tarihinde Jandarma Cilt:II*. Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı.
- Jandarma Genel Komutanlığı. (2002). *Türk Jandarma Teşkilatı Cilt:I*. Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı.
- Jazet, P. (1886). *Histoire de L'École Spéciale Militaire de Saint-Cry*. Paris: Librairie CH. Delagrave.
- Jensen, D. L. (1985). The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy. *The Sixteenth Century Journal, Volume: 16(Number: 4)*, 451-470.
- Johnson, S. (1785). *A Dictionary Of The English Language (Cilt Volume I)*. London.
- Jones, C. (1989). *The Charitable Imperative: Hospitals and Nursing in Ancien Regime and Revolutionary France*. London and New York: Routledge.
- Josette Rey Debove ve Alain Rey. (2004). *Le Nouveau Petit Robert*. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Kabakçı, E. (2008). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:6(Sayı:11)*, 41-60.
- Kabakçı, E. (2009). L'Introduction et l'Appropriation du Positivisme dans l'Empire Ottoman. *İslam Araştırmaları Dergisi(Sayı:21)*, 75-88.
- Kabakçı, E. (2014). Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza'nın Pozitivizmi. *Sosyoloji Dergisi(Sayı:28)*, 27-58.
- Kabakçı, E. (2011). Durkheim ve Ziya Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Meselesi. Korkut Tuna ve İsmail Coşkun içinde, *Ziya Gökalp* (s. 205-217). Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaçar, M. (1994). Osmanlı Devletinde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaçar, M. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları(Sayı:2)*, 69-137.

- Kaçar, M. (2003). Osmanlı Ordusunda Görevli Fransız Subayı Saint-Rémy'nin İstanbul'daki Top Döküm Çalışmaları (1785-87). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cilt:5(Sayı:1)*, 33-50.
- Kaçar, M. (2007-2008). Tersâne Hendesehânesi'nden Bahriye Mektebi'ne Mühendishâne-İ Bahrî-İ Hümâyûn. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cilt:9(Sayı:1-2)*, 51-77.
- Kahraman, İ. (1991). 1876-1908 Yılları Arasında Türk Toplumunda Eğitim Eğitimde Kadının Yeri. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Kaplan, M. (1976). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karabekir, K. (2009). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Karahanoğulları, O. (2017). Türkiye'de İdari Yargı Tarihi. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karal, E. Z. (1937). Yunan Adalarının Fransızlar Tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı 1797-1798. *Tarih Semineri Dergisi*, 100-125.
- Karal, E. Z. (1938). *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*. İstanbul: Milli Mecmua Basımevi.
- Karal, E. Z. (1940). *Halet Efendinin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)*. İstanbul: Kenan Basımevi.
- Karal, E. Z. (1964). Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi. *Belleten, Cilt: XXVIII(Sayı:112)*, 581-601.
- Karal, E. Z. (1980). *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1867 Cilt:VII*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1999). *Selim III' ün Hatt-ı Hümayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. Z. (1999). *Tanzimat-ı Hayriye Devri*. İstanbul: Cumhuriyet.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) (Cilt: V)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karasu, K. (2004). Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenine İlişkin Bir Not. Ed: Uğur Ömürganülşen & M. Kemal Öktem içinde, *Dünya'da Kamu Yönetimindeki Dönüşüm ve Türkiye'de Kamu Yönetimi Öğretimine Yansımaları II. Kamu Yönetimi Forumu* (s. 225-242). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, K. (2009). Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler. Ed: Tanıl Bora ve Murat Gültekin içinde, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (s. 328-334). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kartal, N. (2010). İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya Kılıç, S. (1995). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayaoğlu, T. (2013). *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler, 1852-1925*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kayaoğlu, T. (2019). Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri. *Türk Tarihi Araştırmaları*, 1-24.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Keleş, E. (2008). Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:27(Sayı:43), 131-158.
- Kemal, N. (2018). Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1868-1869) Eksiksiz Koleksiyon (Cilt 1). (Alp Eren Topal, Dü.) İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. (Atilla Dirim, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, H. (2020). Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Reformlarını Düzenleyici Bir Kurum Olarak Şura-yı Devlet (1868-1876). *Gazi Akademik Bakış*, Cilt:14(Sayı:27), 203-220.
- Kılıç, M. (2012). Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre II. Abdulhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 129-156.

- Kılıç, S. (2005). 1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa. *Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:24(Sayı:37)*, 99-111.
- Kılıçdağ, O. (2006, Ekim). Abdülhamid Misyonerleri Neden Sevmiyordu? *Toplumsal Tarih Dergisi(154)*, 62-69.
- Kılıçdağ, O. (2010). The Armenian Community of Constantinople in the Late Ottoman Empire. Ed: Richard Hovannisian ve Simon Payaslian içinde, *Armenian Constantinople* (s. 229-241). California: Mazda Publishers.
- Kış, S. (2013). Osmanlı Devleti'nde Mali Denetim: Divan-ı Muhasebatın Tesis Süreci. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* (s. 1393-1416). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Kış, S. (2016). *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devlet'inde Mali Denetim (1862-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kitromilides, P. M. (2013). *Enlightenment and Revolution The Making of Modern Greece*. The USA: Harvard University Press.
- Koç, B. (2021). Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılandırma Çalışmaları. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koç, H. (2006). Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebî Tercümelere Dair Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt:4(Sayı:8)*, 351-381.
- Koçak, B. (2019). Prens Sabahaddin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koloğlu, O. (1994). Şinasi. Ed: Nuri Akbayar & Ekrem Işın & Necdet Sakaoğlu vd içinde, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Cilt: 7* (s. 180-181). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Koptaş, M. (2005). Armenian Political Thinking In The Second Constitutional Period: The Case Of Krikor Zohrab. *Yüksek Lisans Tezi*. Boğaziçi Üniversitesi.
- Korkmaz, E. (2020). Osmanlı Arşiv Evraklarına Göre İlinden İsyanında Yaşanan Başlıca Olaylar. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 2/1, 304-333.

- Korlaelçi, M. (1985). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(Sayı:2), 209-220.
- Köprülü, O. F. (1996). Fuad Paşa Keçecizâde (1815-1869) Osmanlı Sadrazamı. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt: 13*, 202-205.
- Kumrular, Ö. (2010). Avrupa'nın İnşasında Osmanlı Etkisi: Habsburg Gücüne Karşı Osmanlı-Fransız İttifakının Avrupa'daki Fransa İmajına Katlısı ve Fransa'nın Majestik Orbis Christianus İdeasının Çöküşündeki Rolü. *Doğu Batı Dergisi, Cilt: II*(Sayı: 52), 25-49.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kuran, E. (1968). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri, 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri: 1798 -1919*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kutay, C. (1964). *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki*. İstanbul: Tarih Yayınları.
- Küçük, Y. (1990). *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Küçükler, O. Z. (2016). Osmanlı Devlet'inde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş. *Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- La Loi du 16 Septembre 1807. (1807). *Cour des Comptes*. Paris: Aux Archives du Droit Français.
- Lalor, B. A. (1972). *Promotions Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen From The Lale Devri Until The Tanzimat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Lalou, É. (2019). La Chambre des Comptes du Roi de France. Philippe Contamine et Olivier Mattéoni içinde, *Les Chambres des Comptes en France aux XIVe et XVe Siecles* (s. 1-18). Vincennes: IGPDE.
- Lange Akhund, N. (1998). *The Macedonian Question 1893-1908 From Western Sources*. The USA: Colombia University Press.
- Lange Akhund, N. (2014). Stabilizing a Crisis and the Mürzsteg Agreement of 1903: International Efforts to Bring Peace to Macedonia. *The Hungarian Historical Review, Volume:3*(Number:3), 587-608.

- Langlois, C. (1984). Le Catholicisme au Féminin. *Archives de sciences sociales des religions*, 57/1, 29-53.
- Laran, M. (1961). La Politique Russe et l'intervention Française à Alger (1829-1830) . *Revue des Études Slaves* , 119-128.
- Lardier, A. (1829). *Histoire Biographique de la Chambre des Pairs*. Paris: Brissot-Thivars Libraire.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi*. (Filiz Karaküçük, Çev.) İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Le Play, F. (1864). *La Réforme Sociale en France Déduite de L'Observation Comparée des Peuples Européens Tome:I*. Paris: Henri Plon Imprimeur.
- Les Protocoles du Congrès Berlin avec le Traité Préliminaire de San Stefano. (1878). St.Petersburg: Imprimerie TRENKÉ & FUSNOT.
- Lewis, B. (1953, Juillet). The Impact of The French Revolution on Turkey Some Notes on the Transmission of Ideas. *Cahiers D'Histoire Mondiale, Volume: I(No: I)*, 105-125.
- Lewis, B. (1964). *The Middle East and The West*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lewis, B. (1984). *The Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University Press.
- Lewis, B. (2014). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Boğaç Babür Turna, Çev.) Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lorcy, D. (2022). *Sous Le Régime du Sabre La Gendarmerie en Algérie 1830-1870*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, Service Historique de la Défense.
- Loules, D. (1991). Fransız Devriminin Yunanistan Üzerindeki Etkisi. (Selda Kaya, Dü.) *Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 15(Sayı: 26)*, 291-296.
- Luyendijk Elshout, A. (2004). Medicine. Ed:Walter Rüegg içinde, *A History Of The University In Europe* (s. 543-592). New York: Cambridge University Press.
- M.Canatar ve Y.Baş. (1998). Şûra-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(Sayı:9)*, 111-148.
- M.Edney ve M.s.Pedley. (2019). *Cartography in the European Enlightenment Volume:4*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- M.Ergül ve T.Duman. (1996). 19.Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları. *Yeni Türkiye, Cilt:7(Sayı:1)*, 494-511.
- M.Kaçar- T.Zorlu-B.Barutçu vd. (2012). *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*. (Mehmet Karaca, Dü.) İstanbul: Mavi Ofset Basım Yayın Sanayi.
- M.Uyar ve E.J.Erickson. (2009). *A Military History Of The Ottomans* . United States of America: ABC-CLIO.
- M.Uyar ve K.Varoğlu. (2008). In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society, Volume:35(Number:1)*, 180-202.
- Maden, S. (1980). İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması. *Milliyet Sanat Dergisi*.
- Makdisi, U. (2000). *The Culture of Sectarianism Community, History and Violence in Nineteenth Century Ottoman Lebanon*. Berkeley: University of California Press.
- Mansel, P. (2008). *Konstantiniyye Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924*. (Şerif Erol, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Mantran, R. (2019). XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi? Ed: Robert Mantran içinde, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Server Tanilli, Çev., s. 281-326). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mardin, E. (1947). Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:13(Sayı:3)*, 911-940.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* . İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2019). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Masson, F. (1881). Les Jeunes de Langues Notes Sur l'Éducatıons Dans un Établissement des Jésuites au XVIIIe Siecle. *Le Correspondant Recueil Périodique, Tome: Cent Vingt Quatrieme*, 905-930.
- Masson, P. (1911). *Histoire du Commerce Français Dans le Levant Au XVIII e Siecle*. Paris: Hachette.
- Masson, R. (2015). Les Réformes de la Gendarmerie à l'issue de la Guerre de Sept Ans. Arnaud Guinier et Hervé Drévilion içinde, *Les Lumière de la Guerre Tome:I* (s. 153-184). Paris: Éditions de la Sorbonne.

- Mechveret. (1895). Notre Programme. *Mechveret Organe de la Jeune Turquie*(Numéro:1).
- Meçin, M. (2021). Aydınlanma Felsefesinde Voltaire'in Yeri ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkisi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:8(Sayı:1), 307-340.
- Meriç, C. (2005). Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2011). *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mermutlu, B. (1996). Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meydan Larousse. (1971). *Büyük Lûgat ve Ansiklopedisi IV.Cilt*. İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Meyer, A. E. (1933). Bertier and the Ecole Des Roches. *Peabody Journal of Education*, Volume:10(No:5), 309-313.
- Michon, C. (2011). *Le Conseillers de François I er*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Milet, J. (1972). Gabriel Tarde et la Psychologie Sociale. *Revue Française de Sociologie*, 13/4, 472-484.
- Montagnon, P. (2014). *Histoire Gendarmerie*. Paris: Pygmalion.
- Moreau, O. (2001). Orduda Öğretim: 19.Yüzyılın Mekteb-i Harbiye ve Erkân-ı Harbiye Örnekleri. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim* (s. 319-333). İstanbul: IRCICA.
- Moreau, O. (2010). *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yeni Düzen'in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Moreau, O. (2015). *Reformes Militaires Ottomans 19e-20e Siecles: Nouvelles Approches*. İstanbul: ISIS.
- Morin, D. (2010). Bienvenue à la Cour. *Revue International des Sciences Administratives*, Volume:76(No:1), 27-50.
- Mullié, M. (1851). *Biographie des Célébrités Militaires des Armées de Terre et de Mer de 1789 a1850 Tome: Second*. Paris: Imprimerie de H.V. De Surcy et Comple.
- Mumcu, A. (1986). *Divân-ı Hümâyün*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

- Mutaf, A. (1997). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Şûrâ-yı Devlet (1868-1922/1284-1342). *Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mutlu, Ş. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- N.Çeçen ve A.Arslan. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Teşkilatının Tarihsel Süreci. Ed: Tekin Avaner & Turgut Atasoy içinde, *Türk Jandarmasında Reform Süreci: Yüzbaşı Sarrou'nun Hatıratını Anlamak* (s. 41-127). Ankara : Gazi Kitabevi.
- N.Önen ve C.Reyhan. (2011). *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nadaroğlu, H. (1986). *Mahalli İdareler*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Nalbant, A. (2012). *Üniter Devlet Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*. İstanbul: XII Levha Yayınları.
- Nemutlu, Ö. (2016). Ahmet Mithat Efendi ve Jean Jacques Rousseau. *Yeni Türk Edebiyatı*(Sayı: 13), 95-118.
- Neumann, C. K. (2000). *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*. (Meltem Aruri, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Nişanyan Sözlük. (2022). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/et-> adresinden alınmıştır
- Noradounghian, G. E. (1897). *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1300-1789 (Cilt I)*. Paris: F.Pichon.
- Oğuz, G. (2006). Osmanlı Gazetesi (1897-1904). *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Okay, O. (1989). Ahmed Midhat Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: II*, 100-103.
- Onions, C. T. (1966). *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Oral, M. (2014). *Türkiye'de Romantik Tarihçilik* . İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Oran, B. (2021). *Minorities and Minority Rights in Turkey :From the Ottoman Empire*. (John William Day, Çev.) The United States of America: Lynne Rienner Publishers.

- Orhonlu, C. (1979). Tercüman. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: XII*, 175-181.
- Ortaylı, İ. (1974). *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yılı*. İstanbul: Hil Yayın.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yılı*. İstanbul: Kronik.
- Ozouf Marignier, M. V. (2003). La Monographie de « Pays » : le Conflit Entre Science Leplaysienne et Géographie Autour d'un Monopole (1890-1910). *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*(no:9), 13-35.
- Ökte, E. Z. (1989). *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question (Cilt I)*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı.
- Öney, S. (1935). Türkiye'de Vilayet İdaresi. *İdare Dergisi*(Sayı:85), 753-765.
- Özbek, N. (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet 1876-1909. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 59-95.
- Özbek, N. (2008). Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908). *International Journal of Middle East Studies, Volume: 40*(No:1), 47-67.
- Özbek, N. (2010). Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908). Ed: Evren Balta Paker & İsmet Akça içinde, *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (s. 47-78). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özcan, A. (2008). Saffet Mehmed Esad Paşa (1815-1883). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 35*, 467-469.
- Özcan, A. (2013). Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839). *Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 32*(Sayı: 53), 173-194.
- Özdeş, O. (1968). Danıştay'ın Tarihçesi. Danıştay Başkanlığı içinde, *Yüzyıl Boyunca Danıştay 1868-1968* (s. 41-61). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Özgen, E. (2010). Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Seyahatname'si Üzerinden Fransa'da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığına Etkisi . *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özger, Y. (2011). Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Bazı Yahudi Memurların Sosyo Kültürel Durumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4(Sayı: 16)*, 381-401.
- Özgül, M. K. (2002). Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı. *Erdem Dergisi*, 193-241.
- Öztuna Şirin, Y. (1999). Osmanlı Sâlnâmelerinde 1908 Tarihine Kadar Tıp Eğitimi. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Öztuna, Y. (1988). *Âli Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öztuna, Y. (1988). *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, C. (1993). Dârülmualimât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:8*, 549-550.
- Öztürk, D. (2019). Tanzimat Edebiyatı'nda Kavram ve Tanım Tartışmaları. *Doktora Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Pakalın, M. Z. (2018). *Safvet Paşa*. Ankara: Divan Kitap.
- Palmer, A. (2008). *Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Osmanlı İmparatorluğunun Son 300 Yılı*. (Belkıs Çörekçi Dişbudak, Çev.) İstanbul: Turkuaz Kitap.
- Palzac, D. (2018). *Osmanlı Donanması (1572-1923)*. (Ahmet Maden ve Sertaç Canpolat, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamukciyan, K. (2003). *Biyografileriyle Ermeniler (Cilt IV)*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Panossian, R. (2006). *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. India: Hurst& Company.
- Parla, T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Perin, C. (1943). Türk Romancılığında Fransız Tesiri Nasıl Başladı? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:1(Sayı:4)*, 39-50.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransa Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Peters, R. F. (1966). *Histoire Des Turcs De L'Empire A La Démocratie*. Paris: Payot.

- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. (Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Çev.) İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Philliou, C. (2009). Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance. *Comparative Studies in Society and History*, 51 (1), 151-181.
- Pinon, P. (1990). Un Épisode De La Réception Des Progrès Techniques À Constantinople: L'Échec De La Mission Ferregeau, Ingénieur Des Ponts Et Chaussées (1796-1799). Ed: Jean Louis Bacqué et Edhem Eldem içinde, *De La Révolution Française À La Turquie D'Atatürk La Modernisation Politique Et Sociale Les Lettres, Les Sciences Et Les Arts* (s. 71-83). İstanbul: ISIS.
- Piolet, P. J. (1901). *La France au Dehors Les Missions Catholiques Françaises au XIXe Siecle*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Porterfield, A. (2005). *Healing in the History of Christianity*. New York: Oxford University Press.
- Prada, J. (1995). L'évolution du Rôle de la Cour des Comptes dans Ses Relations avec le Pouvoir Législatif. *La Revue Administrative*(No:283), 29-37.
- Prens Sabahattin. (1334). *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Program*. İstanbul: Zaman Kitaphanesi.
- Prens Sabahattin. (1977). Bir Tavsiye. Nezahat Nurettin Ege içinde, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları* (s. 117-120). İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Prens Sabahattin. (1977). Hristiyanlar Vatanımızda Adem-i Merkeziyetten Müstefit Olageldikleri Halde Müslümanlar Merkeziyetin Mahkumu Oluyorlar. Nezahat Nurettin Ege içinde, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları* (s. 79-89). İstanbul: Güneş Neşriyat.
- Prens Sabahattin. (1977). Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah. Nezahat Nurettin Ege içinde, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları* (s. 173-189). İstanbul: Güneş Neşriyat.
- Prens Sabahattin. (1977). Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah. Nezahat Nurettin Ege içinde, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları* (s. 159-170). İstanbul: Güneş Neşriyat.
- Prens Sabahattin. (2018). *İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*. (Ahmet Zeki İzgöer, Dü.) İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Price, R. (2020). *Fransa'nın Kısa Tarihi*. (Özkan Akpınar, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- Puryear, V. J. (1951). *Napoleon and the Dardanelles*. Berkeley: University of California Press.
- Rado, Ş. (2023). *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Raillon, L. (2000). Demolins (Edmond) À Quoi Tient la Supériorité des Anglo-Saxons? *Revue Française de Pédagogie, Volume: 132*, 160-164.
- Ramsour, E. E. (2001). *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*. (Hacasan Yüncü, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Rathmann, L. (2001). *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*. (Ragıp Zarakolu, Çev.) İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.
- Renan, E. (1882). Qu'est-ce qu'une nation ? *Conférence en Sorbonne*, (s. 1-9). Sorbonne.
- Revue du Génie Militaire. (1925). *Un Officier du Génie en Mission a Constantinople au XVIIIe Siecle*. Paris: Librairie Militaire Berger-Levrault.
- Revue Occidentale. (1895). Nouvelles. *La Revue Occidentale Philosophique, Sociale et Politique Organe du Positivism*, 131-132.
- Reyhan, C. (1992). Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Ayrımı; Aykırı Bir Aydın Prens Sabahaddin ve Düşüncesi. *Türkiye Günlüğü*, 121-126.
- Reyhan, C. (2007). *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Reyhan, C. (2008). *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Robinet, J. (1877). *Adresse des Positivistes Midhat-Pacha Ancien Grand Vizir de l'Empire Ottoman 26 Aout 1877*. Paris: P.Pitti Libraire Éditeur.
- Roche, M. (1989). *Éducatons, Assistance et Culture Françaises dans l' Empire Ottoman*. İstanbul: Éditions ISIS.
- Rodrigue, A. (1986). Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu. *Tarih ve Toplum*(Sayı:31), 17-21.
- Rodrigue, A. (1993). *Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition : The Teachers of the Alliance Israélite*. Seattle: University of Washington Press.
- Rodrigue, A. (1997). *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance" Okulları*. (İbrahim Yıldız, Çev.) Ankara: Ayraç Yayınevi.

- S.Kili ve Ş.Gözübüyük. (1982). *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sabev, O. (2006). *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1993). Ahmet Vefik Paşa. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. içinde İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sander, O. (1987). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sanvoisin, G. (1931). Gustave Le Bon Est Mort. Le Figaro.
- Sarı, N. (2004). Mekteb-i Tıbbiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 29, 2-5*.
- Sarı, N. (2009). Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909). Ed: N.Sarı&Z.Özaydın ve B.Akgün içinde, *Tıphâne-i Âmire'den İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne 1827-1967* (s. 7-28). İstanbul: Nobel Tıp Kitapları.
- Sarkozy, N. (2007). Cour des Comptes . *Séance Solennelle de Commémoration du Bicentenaire de L'Installation Officielle de La Cour des Comptes* (s. 2-16). Paris: Dossier de Presse.
- Sarrou, A. (2011). *Le Capitaine Sarrou un Officier Français au Service de l'Empire Ottoman Dix Ans Séjours en Turquie ou la Réorganisation de la Gendarmerie Ottomane 1904-1914*. The USA: Gorgias Press.
- Savaş, G. (2023). Osmanlı Devleti'nde Askerî Eğitim Alanındaki Gelişmeler (19. Yüzyıl). *Harp Tarihi Dergisi*(Sayı:7), 99-140.
- Savoye, A. (1981). Les Continueurs de Le Play au Tournant du Siècle. *Association Revue Française de Sociologie, Volume:22(No:3)*, 315-344.
- Savoye, A. (1992). Les Continueurs de Le Play et l'Enseignement de la « Science Sociale. *Communications*(54), 53-75.
- Sayıtdanlıoğlu, M. (1995). Yerel Yönetim Metinleri I. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt:4(Sayı:6)*, 85-102.
- Schaffer, A. (1921). The Latin Quarter and the Sorbonne. *The Sewanee Review, Vol:29(No:2)*, 219-221.

- Sciarcon, J. (2017). *Educational Oases in the Desert : the Alliance Israélite Universelle's Girls' Schools in Ottoman Iraq, 1895–1915*. United States of America: Suny Press.
- Séгур. (2018). *İçimizdeki Ülke Kişver-i Derûn ve Bir Tercümanın Hikayesi*. (Eren Yavuz, Dü., & Sahak Abro, Çev.) İstanbul: Büyüyen Ay Yayınevi.
- Serbestoğlu, İ. (2018). Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş. XVII. *Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-17 Eylül 2014 Kongreye Sunulan Bildiriler IV.Cilt-II.Kısım Osmanlı Tarihi* (s. 763-778). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Serin, N. (1985). Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 125. Yıl. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:40(Sayı:1)*, 9-16.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi V.Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1990). Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840. *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler* (s. 127-146). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri. *Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt: 5(Sayı:5)*, 89-103.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Yerel Yönetim Metinleri (VII) 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri. *Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:5(Sayı:6)*, 89-99.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Shaw, S. (2008). *III. Selim : Eski ve Yeni Arasında : Sultan III. Selim yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu, 1789-1807*. (Hür Güldü, Çev.) İstanbul: Kapı Yayınları.
- Shaw, S. J. (1969). Selim III and The Ottoman Navy. *Turcica Revue D'Études Turques, Tome: I*, 212-241.
- Shaw, S. J. (1970). The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876. *International Journal of Middle East Studies, Volume:I(No:I)*, 51-84.
- Shaw, S. J. (1991). *The Jews of The Ottoman Empire and The Turkish Republic*. London: Macmillan Press.
- Six, G. (1934). *Dictionnaire Biographique des Généraux & Amiraux Français de la Révolution et de l'Empire (1792-1814) Tome: II*. Paris: Librairie Historique et Nobiliaire.

- Siyavuşgil, S. E. (1940). Tanzimat'ın Fransız Efkârı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler. *Tanzimat I : Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*. (s. 747-756). Ankara: Maarif Vekaleti.
- Solnon, J. F. (2019). *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*. (Ali Berktaş, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Somel, S. A. (2009). Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913). Ed: Tanıl Bora ve Murat Gültekin için, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt:1* (s. 88-97). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Somel, S. A. (2011). Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi. Ed: Fahri Aral için, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları* (s. 88-105). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Soysal, İ. (1953). Türk - Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi. *Tarih Dergisi, Cilt:3*(Sayı: 5-6), 63-94.
- Soysal, İ. (1964). *Fransız İhtilâli ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Soysal, İ. (1990). Tarihsel Açıdan Bakıldığında Türkiye ile Fransa'nın Menfaatlerinin Birbirini Tamamlayıcı Niteliği. *Belleten, Cilt:LIV*(Sayı: 209), 463-476.
- Soysal, İ. (1994). *Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt:2*. İstanbul: E Yayınları.
- Stanford J.Shaw ve Ezel Kural Shaw. (2002). *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume: II Reform, Revolution and Republic The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. New York: Cambridge University Press.
- Stein, S. A. (2000). Creating a Taste for News: Historicizing Judeo-Spanish Periodicals of the Ottoman Empire. *Jewish History, 14 (1)*, 9-28.
- Stevens, A. (1978). The Rôle of École Nationale d'Administration. *Public Administration, Volume:56*(Issue:3), 283-296.
- Sungu, İ. (1943). Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu. *Belleten*(Sayı:28), 315-347.
- Süreyya, M. (1996). *Sicil-i Osmani I*. (Nuri Akbayar, Dü., & Seyit Ali Kahraman, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurdu Yayınları.
- Süslü, A. (1983). Osmanlı- Fransız Diplomatik İlişkileri 1798-1807. *Belleten, Cilt: XLVII*(Sayı: 185), 259-279.

- Ş.Rado ve H.F.Es. (1961). *Hayat Ansiklopedisi I.Cilt*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Şener, A. (1990). Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:8(Sayı:2)*, 49-76.
- Şişman, A. (1986). *Mekteb-i Osmani (1857-1864)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları V.
- Şişman, A. (1992). The Foundation of Galatasaray Mekteb-i Sultanisi and the First Years of Instructions (1868-1871). Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu içinde, *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World* (s. 317-344). İstanbul: IRCICA.
- Şişman, A. (1996). Galatasaray Mekteb-i Sultânisi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:13*, 323-326.
- Şişman, A. (2003). Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri. *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Volume: 5(Issue:2)*, 1-9.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- T.Akdemir ve Ş.Yeşilyurt. (2022). Osmanlı Divan-ı Muhasebatının 19. Yüzyıl Avrupa Yüksek Denetim Kurumları İle Mukayesesi. *Sayıştay Dergisi, Cilt:33(Sayı: 125)*, 201-226.
- T.Zorlu ve F.Özbay. (2014). Foreign Shipwrights Under Selim III: The Case of Jacques Balthazard Le Brun. Ed: Dejanirah Couto & Feza Günergün ve Maria Pia Pedani içinde, *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History* (s. 472-481). İstanbul: Publication Piri Reis University.
- Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1977). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tansel, A. (1965). Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri. *Bellekten, Cilt: XXIX(Sayı:113-116)*, 121-160.
- Tansel, F. A. (1964). Ahmet Vefik Paşa. *Bellekten, Cilt:28(Sayı:109)*, 117-140.
- Tansu, S. N. (2003). *İttihâd ve Terakkî İçinde Dönerler*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Tekir, S. (2020). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Testa, L. B. (1892). *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Étrangères Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536, Entre Suleyman Ier Et François Ier Jusqu'a Nos Jours Tome: Septième*. Paris: Ernest Leroux.
- Teyfik, E. (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi Cilt:I*. (Şemsettin Kutlu, Dü.) İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Thiec, Y. J. (1981). Gustave Le Bon, Prophète de l'Irrationalisme de Masse. *Revue Française de Sociologie*, 22/3, 409-428.
- Thobie, J. (1977). *Intérêts et Impérialisme Français dans L'Empire Ottoman (1895-1914)*. Paris: Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale.
- Thobie, J. (2006). La France et La Modernisation de l'Empire Ottoman. Edited By: Sinan Kunalp içinde, *A Bridge Between Cultures Studies on Ottoman and Republican Turkey in Memory of Ali İhsan Bağış* (s. 153-167). İstanbul: ISIS.
- Timuçin, A. (2004). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Timur, T. (2009). Mekteb-i Mülkiye, Modernleşme ve Özgürlük Kavgası 1859-1923. *Mülkiye Dergisi, Cilt:XXXIII*, 181-218.
- Todorov, N. (1980). La Bulgarie et la Crise de 1875-1878. *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine*, 27/1, 44-51.
- Tokay, G. (2011). A Reassessment of the Macedonian Question, 1878–1908. Ed: M.Hakan Yavuz & Peter Sluglett içinde, *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and The Treaty of Berlin* (s. 253-269). Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Tongur, H. (1946). *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*. Ankara: Kanaat Yayınevi.
- Topdemir, H. G. (2002). *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Toprak, Z. (1989). Diran Kelekyan Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi. *Tarih ve Toplum Dergisi*(Sayı:67), 39-41.
- Toprak, Z. (1993). Altıncı Daire-i Belediye. *Dünden Bugüne Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:I*, 220-223.
- Toprak, Z. (2008). Bir Finansal Tarih Klasığı: Hasan Ferid ve Nakid ve İtibar-ı Malî. Ed:Mehmet Hakan Sağlam içinde, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Cilt:1* (s. XIV- XVI). İstanbul: Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü.

- Toprak, Z. (2012). Mekteb-i Mülkiye "İlm-i Âkvam" ve Antropolojiya. *Toplumsal Tarih Dergisi*(Sayı:224), 22-35.
- Toprak, Z. (2021). Mülkiye Mektebi ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi. Ed: Orhan Çelik& Can Umut Çiner&Abdullah Pekel içinde, *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* (s. 5-45). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Tóth, F. (1997). Un Hongrois qui a Sauvé l'Empire Ottoman. *Études Sur La Région Méditerranéenne*, 53-68.
- Tozduman Terzi, A. (2001). Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu* (s. 21-34). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tulard, J. (1979). Liberté ou Tutelle de l'État? Le Débat Autour du Statut Administratif de Paris: 1789-1889. *L'Administration de Paris (1798-1977)* (s. 33-43). içinde Paris: Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie.
- Tunaya, T. Z. (1966). *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku 1965-1966 Ders Yılı Notları*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918 Cilt:I*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: I İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2001). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tuncer, H. (1996). *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Tunç, Ş. (2017). *Son Evrensel Hükümdar Sultan 2. Abdulhamid Han*. İstanbul: Motto Yayınları.
- Tural, E. (2004). 1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:13*(Sayı:2), 93-123.
- Tural, E. (2004). Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Asrı ve 1864- Tuna Vilayet Nizamnameleri. *Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:13*(Sayı:3), 83-113.
- Tural, E. (2005). 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Talimâtnâmesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:14*(Sayı: 1), 71-91.
- Tural, E. (2006). II. Meşrutiyet Döneminde Danıştay (Şura-yı Devlet). *ÇTTAD, V/ 13*, 79-89.

- Türk Dil Kurumu. (2011). *TDK Büyük Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi. (1983). *Kişiler Dönemler Akımlar Yapıtlar Cilt:10*. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Türkmen, Z. (2020). Jandarma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ek 1 Cilt*, 689-691.
- Türköz, E. N. (2019). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesinde Fransız Jakobenezmi: Bir Etkinin Tarihsel ve İdeolojik Analizi. *Doktora Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tütengil, C. O. (1954). *Prens Sabahattin*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Uçarol, R. (1994). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uçman, A. (1975). *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris Sefaretnamesi*. Kutup Yıldızı Kitaplığı.
- Uçman, A. (1995). Encümen-i Daniş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:11*, 176-178.
- Unat, R. F. (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. (Bekir Sıtkı Baykal, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Upton, M. G. (1878). *The Armies of Europe & Asia Embracing Official Report*. Published in England.
- Uygur, F. (1993). Influence Française sur la Culture Turque. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937). Âmedi Galib Efendinin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar. *Belleten, Cilt:1(Sayı:2)*, 357-410.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937). Âmedi Galib Efendinin Murahhaslığı ve Paris'ten Gönderdiği Şifreli Mektuplar. *Belleten, Cilt:1(Sayı:2)*, 357-410.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937). On Sekizinci Asırda Buğdana Voyvoda Tayini. *Tarih Semineri Dergisi*, 32-38.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi II Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Anlaşmasına Kadar (Cilt III 1.Kısım)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar (Cilt II)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar (Cilt III. 2.Kısım)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar (Cilt: II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, C. (1975). *Hukuk Fakültesi Öğrencileri İçin Siyasal Tarih (1789-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Üçok, C. (1975). *Hukuk Fakültesi Öğrencileri İçin Siyasi Tarih (1789-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Ülgen, E. (2021). Namık Kemal (1840-1888). *Atatürk Ansiklopedisi*, 1-10.
- Ülken, H. Z. (2021). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünal, T. (2001). *Harp Okulu Tarihi*. Ankara: Berikan.
- Valbert, G. (1877). Quelques Réflexions sur la Conférence de Constantinople. *Revue des Deux Mondes (1829-1971)*, Vol:19(No:3), 688-699.
- Vandal, A. (1885). *Le Pacha Bonneval*. Paris: Publications du Cercle Saint Simon.
- Veinstein, G. (1991). *Mehmed Efendi Kâfirlerin Cenneti Naiplik Fransa'sında Bir Osmanlı Elçisi*. (Selvin Kasımoğlu, Çev.) Paris: Librairie François Maspero.
- Vigne, C. B. (2004). Émigrés Français de Constantinople en Russie Pendant la Révolution. A. M. Ed: Jean Pierre Poussou içinde, *L'Influence Française en Russie au XVIIIe Siecle* (s. 411-427). Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Vlahakis, G. v. (2006). *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction*. California: ABD-CLIO.
- Waline, M. (1951). *Traité Élémentaire de Droit Administratif*. Paris: Recueil Sirey.
- Wanda. (1884). *Souvenirs Anecdotiques Sur La Turquie (1820-1870)*. Paris: Imprimeurs de L'Institut.
- Yalçın, H. C. (2000). *Siyasal Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, M. (2001). *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt:II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Yalçınkaya, M. A. (2019). Lale Devrinden Tanzimat'a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718-1839). Ed: Ahmet Dönmez içinde, *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları* (s. 79-129). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yamaç, M. (2000). Siyasi Yaşamımız ve Namık Kemal. *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaman, T. M. (1940). Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma. *İdare Dergisi*(Sayı:142), 1466-1550.
- Yazıcı, N. (2011). Tasvir-i Efkâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:40*, 138-140.
- Yenidünya, S. (2008). Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822). *Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yerasimos, S. (1975). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2- Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşı'na*. (Babür Kuzucu, Çev.) İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yerasimos, S. (1990). Les Ingénieurs Ottomans. *Études Sur le Monde Arabe*, 47-63.
- Yerasimos, S. (2002). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizans'tan Tanzimata*. (Babür Kuzucu, Çev.) İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yılmaz, M. (2001). Bir Eğitim Adamı Olarak Prens Sabahattin. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, S. (2013). Şinasi'nin Düşünce Dünyası ve Mustafa Reşid Paşa'ya Yazdığı Kasidelerin Tematik Tahlili. *Gazi Türkiyat*, 157-185.
- Yorulmaz, Ş. (2000). Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl - 20. Yüzyıl Başları). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(Sayı:11), 697 - 768.
- Zaimova, R. (1993). Le plan d'une monarchie universelle :quelques écrits français sur le Levant (XVIe- XVIIIe.). Ed: Loukia Droulia içinde, *Periēgētika Themata : Hypodomē kai Prosengiseis* (s. 543-558). Athēna: Kentron Neoellēnikōn Ereunōn.
- Zeldin, T. (1967). Higher Education in France, 1848-1940. *Journal of Contemporary History, Volume:2*(No:3), 53-80.
- Zohrab, K. (2017). *Hayat Olduğu Gibi*. (Tomas Terziyan ve Hermon Araks, Çev.) İstanbul: Aras Yayıncılık.

Zorlu, T. (2008). *Innovation and Empire in Turkey Sultan Selim III and The Modernisation Of The Ottoman Navy*. London-New York: Tauris Academic Studies.

Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadele ve İttihatçılık*. (Nüzhet Salihoğlu, Çev.) İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Yasemin Saner Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZET

Tezin konusunu, Fransa'nın Türk yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde etkili olmasını sağlayan etki kanalları oluşturmaktadır. Tezde, 16.yüzyılın başından 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönem mercek altına alınmakta ve Cumhuriyet dönemi kapsam dışında bırakılmaktadır. Tez kapsamında, Fransa ile Osmanlı Devleti arasında etkileşim olmadığı yerine Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde tek taraflı bir etkisi olduğu savunulmaktadır. Bu tezde, Fransa'nın Türk yönetim düşüncesi ve sistemi üzerinde etkili olduğu ve bunu da on etki kanalı aracılığıyla sağladığı iddia edilmektedir. Etki kanallarının aşamalı biçimde, farklı zamanlarda ve belirli gereksinimler sonucu oluştuğu ileri sürülmektedir. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmasında ticaret, askeri ve teknik işbirliği ve elit sınıfın önemli rol oynadığı iddia edilmekte ve bu üç faktörün her birinin de çeşitli etki kanallarının oluşmasına yol açtığı ileri sürülmektedir. Tezde, dört yüz yıllık zaman dilimi, etki modeli olarak adlandırılan bir sınıflandırma geliştirilerek, betimleyici yöntemle ortaya konulmaktadır.

Tez kapsamında, etki kanallarının nasıl kurulduğu, etki kanallarının denk düştüğü zaman dilimleri, etki kanallarının arka planındaki diplomasi, etki kanalları arasından en fazla ağırlığa sahip olanın hangisi ya da hangileri olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca Fransa'nın etkisi sonucunda yönetim alanında tartışmaya açılan fikirlerin neler olduğuna yer verilmektedir. Bu fikirlerin tartışılmasının yanı sıra, yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler ele alınmaktadır. Yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler incelenirken, merkez (Divan-ı Muhasebat, Şûra-yı Devlet, Jandarma) ve taşra (ilk belediye, il yönetimi kanunları) kuruluşlarından üçer ileri gelen örnek incelenmektedir ve yönetim sisteminde yapılan reformlarda, Osmanlı Devleti'nin Fransa'yı birebir örnek alıp almadığı tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etki, Etki Kanalları, Ticaret, Askeri ve Teknik, Elit Sınıf

ABSTRACT

The subject of the thesis is the channels of influence that enable France to influence the Turkish administrative thought and system. In the thesis, the period from the beginning of the 16th century to the first quarter of the 20th century is scrutinized and the Republican period is excluded from the scope. Within the scope of the thesis, it is argued that there was no interaction between France and the Ottoman Empire, but that France had a unilateral influence on the Ottoman Empire. In this thesis, it is claimed that France had an influence on the Turkish administrative thought and system and that it achieved this through ten channels of influence. It is asserted that influence channels are formed gradually, at different times and as a result of certain needs. It is claimed that trade, military and technical collaboration and the elite class played an important role in France's influence on the Ottoman Empire and it is asserted that each of these three factors leads to the formation of various influence channels. In the thesis, the four hundred year period is presented with a descriptive method by developing a classification called the impact model.

Within the scope of the thesis, it is determined how the influence channels are established, the time periods in which the influence channels coincide, the diplomacy behind the influence channels, and which one(s) has the most weight among the influence channels. Moreover, the ideas that were brought into question in the field of administration as a result of influence of France are included in the thesis. Besides the discussion of these ideas, regulations to the administrative system are dealt with. While examining the regulations made in the administrative system, three prominent examples from central (Divan-ı Muhasebat, Şûra-yı Devlet, Gendarmerie) and provincial (first municipality, provincial administration laws) organizations are scrutinized. In addition

it is discussed whether the Ottoman Empire took France as a textbook example in the reforms made in administrative system.

Key Words: Influence, Influence Channels, Trade, Military and Technical, Elit Class